

ХРЕСТОМАТІЯ
З ДИСЦИПЛІНИ «ГЕОГРАФІЯ ГЛОБАЛЬНИХ ПРОБЛЕМ»
(містить наукові статті та уривки з наукових видань)

Тема 21. Глобальні проблеми сучасності та їх політологічний вимір

Глобальні проблеми відображають суттєві негаразди, що охоплюють економічну, енергетичну, демографічну, соціальну, екологічну та інші сфери людського існування. Вони зачіпають людське життя не лише в певних регіонах світу, а мають планетарний характер.

Отже, глобальні проблеми є всезагальними – як за їх об'єктом – земна куля, так і за суб'єктом їх вивчення і розв'язання – світова спільнота, держави світу. Основою їх появи є, в першу чергу, людська діяльність, яка нерозривно пов'язана із суспільною свідомістю. Глобальні проблеми спричинені діяльністю людини техногенної цивілізації.

21.1. Сутність та причини глобальних проблем сучасності

ГЛОБАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ – (походить від латинського *globus (terrae)* – куля земна) – це сукупність життєво важливих проблем людства, від розв'язання яких залежить подальше існування людства, можливість соціоекономічного і культурного прогресу.

ПРИЧИНИ ГЛОБАЛЬНИХ ПРОБЛЕМ – кожна з цих проблем породжена **комплексом специфічних причин**, що зумовлені особливістю розвитку продуктивних сил, географічного середовища, рівня прогресу техніки, природно-кліматичними умовами, а також суспільною формою, політичними, юридичними, ідеологічними та іншими сферами відносин. Глобальні проблеми мають подвійний, соціоприродний характер, вони водночас і природні, і соціальні.

Перший комплекс причин виникнення глобальних проблем пов'язаний із суперечливістю взаємодії суспільства і природи.

Загальновідомо, що людство протягом своєї історії розвивалося “ушир”, освоюючи нові простори, землі, росло населення, кількість освоєних земель, населених пунктів і країн. Концепція його розвитку будувалася на можливості „безперервної експансії”, якій не буде кінця. Однак до кінця минулого століття стало ясно, що основні показники світового розвитку починають підбиратися до бар'єра, подолання якого може стати катастрофічним для світової цивілізації.

Важливою причиною зростання глобальних проблем, на думку багатьох вчених, став інтенсивний розвиток науково-технічного прогресу, наслідки якого проявилися буквально у всіх сферах життя. Неймовірно зросли наукові, технічні і технологічні можливості людини, які дозволили їй розщепити атомне ядро, створити ядерну, хімічну і бактеріологічну зброю, що призвело до порушення у світі геополітичної рівноваги та стабільності.

Другий комплекс причин породжений особливостями і протиріччями сучасного політичного й економічного розвитку світового співтовариства. Він пов'язаний, насамперед, з найтіснішим економічними відносинами усіх держав сучасного світу, які розкриваються через сутність такого поняття, як “глобалізація”.

ГЛОБАЛІЗАЦІЯ – це стрімке збільшення потоків товарів, інвестицій, кредитів, інформації, обмінів людьми й ідеями а також розширення географії їхнього поширення.

Глобалізація торкається всіх областей громадського життя, включаючи економіку, політику, міжнародні відносини, соціальну сферу, культуру, екологію, безпеку й ін., вносить значні корективи в подальші перспективи розвитку усього світового співтовариства. Елементи національних економік (національні виробники, споживачі, фінансові й інші інститути) прямо інтегруються в загальний світовий економічний простір. Глобалізація приводить до того, що національні економіки стають частиною єдиної світової економічної системи, тобто глобалізованої економіки.

Це означає, по-перше, вихід діяльності національних економічних суб'єктів за рамки національно-державних об'єднань. По-друге, на глобальний рівень підіймаються економічні проблеми конкретних країн – розвиток економічної ситуації і процесів в окремих країнах впливає на інші держави. По-третє, стає актуальною загальносвітова координація національної економічної політики різних держав як умови стабільності світової економічної системи.

Глобалізація також охоплює такі сфери, як культура, безпека, екологія, інформаційний простір. В усіх цих сферах спостерігається процес посилення взаємозалежності і взаємовпливу. Жодна область у сучасному світі не може залишатися осторонь від глобалізації, і це є імперативом ХХІ століття.

КРИТЕРІЇ ВИЗНАЧЕННЯ ГЛОБАЛЬНИХ ПРОБЛЕМ:

- глобальні проблеми повністю або частково зачіпають інтереси людства в цілому та кожної окремої людини зокрема;
- глобальний характер таких проблем визначається тим, що у разі їх не вирішення людству загрожує регрес або навіть загибель;
- вирішення глобальних проблем вимагає застосування колективних зусиль всіх держав та народів світу.

КЛАСИФІКАЦІЯ ГЛОБАЛЬНИХ ПРОБЛЕМ – у політологічній науці немає єдиної думки щодо *класифікації* глобальних проблем сучасності, а тому наведемо найбільш поширені, а саме:

- 1. Глобальні проблеми, пов'язані із сферою міжнародних відносин** (зростання військових конфліктів в різних регіонах планети; економічна, культурно-освітня, медичної відсталість слаборозвинених країн та інші);
- 2. Глобальні політичні проблеми** (поширення тероризму, низька ефективність політичних систем забезпечення міжнародної безпеки, передусім ООН тощо)
- 3. Глобальні проблеми типу “людина-суспільство”** (демографічна, продовольча; поширення найнебезпечніших захворювань, злочинності, наркоманії, інших негативних соціальних явищ);
- 4. Глобальні проблеми типу „суспільство-природа”** (екологічні, енергетичні, сировинні, кліматичні тощо).

21.2. Ключові глобальні проблеми та шляхи їх подолання

ЕКОЛОГІЧНА ПРОБЛЕМИ.

Однією із найнебезпечніших глобальних проблем, які більшість вчених ставлять на перше місце, є екологічна проблема. Нестримне зростання виробництва, наслідки науково-технічного прогресу і нерозумного природокористування ставлять світ перед реальною загрозою глобальної екологічної катастрофи. Назвемо лише деякі дані, які характеризують трагізм екологічного стану планетарних систем.

Різке погіршення повітряного басейну планети. За даними ООН в атмосферу щорічно викидається 15 млрд. тонн двооксиду вуглецю, 150 млн. тонн двооксиду сірки, 100 тис. тонн токсичних хімікатів, 10 тис. тонн ртуті. Циркуляція в повітрі цих та інших речовин призводить до його мутагенного забруднення. Так, якщо у 1936–1960 рр. у світі було зареєстровано 4% народжених з цієї причини неповноцінних дітей, то у 1990 р. – близько 13%. Нині ця цифра стала набагато більшою.

Дедалі гострішою стає *проблема “водного голоду”*. Запаси води на землі значні, але понад 96% її – це солоні води океану. З усіх запасів прісної води 70% сконцентровані в льодовиках Антарктиди, Гренландії та на гірських вершинах, ще 30% становлять підземні води. На річки й озера припадає лише 0,02% всієї гідросфери. Якщо загальне споживання води у минулому столітті зросло в 7 разів, то на промислові потреби – в 21 раз.

Велику загрозу становлять *кислотні дощі*, які утворюються внаслідок взаємодії атмосферної вологи з продуктами неповного згорання палива на ТЕЦ, промислових підприємствах, в автомобільних двигунах. Сірчана й азотна кислоти у вигляді дрібних краплин переносяться на величезні відстані і випадають кислотними дощами. Наслідки цього надзвичайно тяжкі: гинуть ліси, комахи, тварини, руйнуються будівлі, виводяться із сівозміни ґрунти.

Серйозну небезпеку становлять *зміни енергетичного балансу планети*. Концентрація вуглекислого газу в атмосфері за останні півстоліття зросла на 20%, внаслідок чого він повністю оперезав земну кулю. Виникла реальна загроза

зміни клімату із підвищенням температури, що може призвести до танення полярних льодовиків і затоплення значних прибережних масивів.

ПРОБЛЕМА ВІЙНИ І МИРУ.

Однією з ключових проблем людства є відвернення термоядерної війни та забезпечення ненасильницького миру. Адже вчені підраховали, що більш як за чотири тисячоліття відомої нам історії лише близько 300 років були мирними, а великі або малі війни забрали життя 3,5 млрд. чоловік. У сучасному світі, коли пройшли часи антагоністичного протиріччя двох систем, часи гонки озброєнь, здавалося б, напруженість повинна спадати, повинні згаснути багато конфліктів, що турбували світ у минулому.

Разом з тим, кількість дрібних конфліктів на планеті не зменшується, а навпаки, на карті постійно жевріють незгасаючі вогнища насильства. Після Другої світової війни гармати на Землі не стріляли лише 22 години, відбулось 218 конфліктів із загальною кількістю жертв понад 30 млн. чоловік. Сьогодні мають місце 42 збройних конфлікти, і в стадії врегулювання – 21. Характер збройних конфліктів показує, що агресії, з точки зору міжнародного права, поменшало, тоді як кількість постійних конфліктів весь час зростає. Чимало збройних конфліктів пов'язано з розпадом держав, і тому партизансько-терористичні формування сьогодні беруть участь у 97% конфліктів у світі.

ДЕМОГРАФІЧНА ПРОБЛЕМИ

Сьогодні людство стоїть перед необхідністю контролю за ростом населення, тому що чисельність людей, що їх здатна забезпечити наша планета, все-таки обмежена, тим більше, що можлива нестача ресурсів у майбутньому вкупі з величезною чисельністю людей, що населяють планету, може привести до трагічних і необоротних наслідків.

Починаючи з епохи Великих географічних відкриттів темпи зростання народонаселення помітно збільшились і наблизилися до 1 млрд. у 1830 році. Ще через 100 років (у 1930 році) воно становило 2 млрд., у 1960 році – 3 млрд., а у 2000 – 6 млрд. осіб. Середнє зростання чисельності наблизилося до лінійного із середнім значенням абсолютного приросту близько 85 млн. чоловік за рік. На 2000 рік загальний коефіцієнт народжуваності у світі становив до 24,6%,

загальний коефіцієнт смертності – 9,8%, коефіцієнт природного приросту – 14,8%.

Це означає, що в середньому щохвилини на Землі з'являються 270 дітей, умирають 110 чоловік різного віку, населення світу збільшується загалом на 160 чоловік. Щодоби кількість землян зростає на 230 тисяч, що і становить 85 млн. осіб на рік. Прогноз на 2025 рік – більше 8 млрд. чол. За прогнозами учених Земля може прогодувати до 20 млрд. чол.

Країни-лідери за чисельністю населення (млн. чол.): Китай – 1300, Індія – 934, США – 262, Індонезія – 198, Бразилія – 162, Росія – 147, Пакистан – 140, Японія – 125, Бангладеш – 120, Нігерія – 114.

Про тенденції демографічного стану України свідчать дані Держкомстату: на початку 2003 року населення України становило 47,956 мільйона, скоротившись за місяць на 47 тисяч. Чисельність міського населення вдвічі перевищує чисельність сільського (відповідно 32,3 млн. і 15,65 млн.). Сучасний рівень народжуваності найнижчий за весь період післявоєнної історії України.

Як очікується, у 2060 р. нас знову стане 52 млн., а за наступні 15 років кількість жителів України збільшиться ще на 6 млн. осіб. При найгіршому варіанті розвитку подій приплив мігрантів також відбуватиметься, однак значних обсягів він досягне на 10-15 років пізніше. Демографічна криза ще більше загостриться – чисельність населення зменшуватиметься до середини 2030-х рр., після чого стабілізується на рівні 40-41 млн. чол.

ПРОБЛЕМА ВИЧЕРПНОСТІ РЕСУРСІВ (мінеральних, енергетичних і інших).

Науково-технічний прогрес, що дав поштовх розвитку сучасної промисловості, зажадав різкого збільшення видобутку усіляких видів мінеральної сировини. Один з лідерів Римського клубу, німецький учений Е. Пестель вважає, що через виснаження запасів непоновлюваних ресурсів близько 2100 р. наступить *колапс*. Сучасний обсяг промислового капіталу досягне такого рівня, коли буде потрібний величезний приплив ресурсів. Такий приплив ресурсів швидко виснажить запаси доступної сировини. З ростом цін на сировину і виснаженням родовищ будуть потрібні великі капіталовкладення для

їхнього видобутку, а отже буде усе менше і менше вкладатися в майбутній ріст. І коли капіталовкладення перестануть компенсувати виснаження ресурсів, відбудеться руйнування індустрії, а разом з нею всієї сфери послуг, що залежить від промисловості.

ПРОБЛЕМИ ЗРОСТАЮЧОГО РОЗРИВУ МІЖ ВИСОКОРОЗВИНЕНИМИ КРАЇНАМИ І КРАЇНАМИ ТРЕТЬОГО СВІТУ

Одними із найсерйозніших проблем сучасності є проблеми соціально-економічного розвитку. Сьогодні стає ясно, що він, як такий, обмежений природними межами, однак ці межі не бажають враховувати в системі сучасного товарного виробництва. Крім цього усе більш і більш значним стає розрив у соціально-економічному розвитку і добробуті між розвинутими країнами Заходу і країнами так званого “третього світу”, до яких відносять найбідніші країни Азії, Африки і деяких інших регіонів.

ГУМАНІТАРНІ ПРОБЛЕМИ (голод, охорона здоров'я, освіта, злочинність)

У сучасному світі, коли проголошуються гуманістичні цінності й основна роль прав людини, особливо гостро постають гуманітарні проблеми. Сьогодні 1 млрд. землян живе в крайній бідності і голоді, 4,8 млрд. позбавлені доступу до сучасної медицини і гігієни, чверть населення землі не мають гідного житла. Населення країн, що розвиваються, витрачає на продукти харчування в середньому 90% своїх доходів, і цього їм не вистачає для того, щоб забезпечити собі нормальне харчування. В той же час середня американська родина витрачає на продовольство близько 20% своїх доходів. Сьогодні на Землі усе ще продовжує існувати великий *пояс голоду і недоїдання*, що пролягає з обох боків екватору. Цей пояс починається в Південній Америці, охоплює велику частину Африки, а потім продовжується в Азії.

Епіцентр цього пояса знаходиться в Тропічній Африці, найбіднішому [н]ь_нь`няа регіоні світу. На початку 70-х років в Африці нараховувалося 90 млн. голодуючих, на початку 80-х років – 110 млн., у середині 80-х років – 140 млн., а в середині 90-х років – 210 млн. У цьому регіоні є країни, де частка голодуючих і людей, що недоїдають, від усього населення перевищує 40% (Чад,

Сомалі, Уганда, Мозамбік) або складає від 30 до 40% (Ефіопія, Малі, ДР Конго, Замбія) від загальної кількості населення.

ШЛЯХИ РОЗВ'ЯЗАННЯ ГЛОБАЛЬНИХ ПРОБЛЕМ – у контексті способів вирішення глобальних проблем, крім вже названих раніше, існують різні підходи, серед яких, на наш погляд, заслуговують на особливу увагу так званий *технократичний і філософсько-політичний комплексний підхід*.

Сутність *технократичного підходу* полягає в тому, що можливість вирішення сучасних проблем бачиться надалі в розвитку й удосконалюванні різних технічних засобів, економічних систем і об'єктів і т.д. Учені, що говорять про такий підхід, стверджують, що саме науково-технічний прогрес і пов'язані з ним енергозберігаючі технології, що використовують вторинну сировину, працюють за замкнутим або близьким до нього циклом виробництва, дадуть можливість людині розвиватися успішно і надалі, не боячись опинитися перед обличчям глобальної кризи.

Деякі вчені, що сповідують технократичний підхід, вважають, що глобальні проблеми є лише ознакою свого роду “кризи росту”, після чого людство чекає довгостроковий період стабільного розвитку. Позитивною рисою даного підходу є те, що він уже сьогодні може запропонувати різні способи реорганізації виробництва, впровадження технічних новинок, які б сприяли зниженню негативного впливу людини на навколишнє середовище.

Філософсько-політичний комплексний підхід до вирішення глобальних проблем передбачає застосування для цього низки комплексних заходів, які могли б принести необхідні зміни в області свідомості людей. Основна риса цього підходу в тому, що він акцентує увагу на корінних причинах виникнення існуючих протиріч, передумовою появи яких стала дегуманізація суспільства.

Тільки повернення людини до життя, заснованого на справжньому гуманізмі, на моральних і духовних цінностях, відповідно до яких людина несе відповідальність за своє буття, може стати ключем до рішення проблем, перед якими стоїть сьогодні людство. Такий підхід, дійсно, містить у собі дуже багато раціонального, тому що лише докорінні зміни в області культури і свідомості

людей, а потім і в структурі суспільства, можуть допомогти людству продовжити стабільний розвиток.

Для цього існують певні *соціально-політичні передумови*. Вони пов'язані насамперед з установленням нового міжнародного порядку, який являє собою сукупність домінуючих у міжнародних відносинах політичних принципів, правових норм і умов економічного обміну.

Величезну роль у появі наукових праць, пов'язаних з дослідженням глобальних проблем і прогнозуванням майбутнього людства, зіграла діяльність **Римського клубу** – міжнародної неурядової організації, створеної італійським менеджером Ауреліо ПЕЧЧЕЇ, що запросив у квітні 1968 р. біля 30 європейських учених – соціологів, економістів, природників і т.д.

Члени Римського клубу поставили перед собою дві основні задачі: по-перше, виявити основні утруднення і проблеми, що постали перед людством, і, по-друге, сприяти виправленню сформованої ситуації, впливаючи на суспільну свідомість. Результатом цих вишукувань стали доповіді Римському клубу, в яких провідні вчені намагалися знайти підходи до рішення вищезазначених проблем.

Першою роботою під егідою Римського клубу стала побудова математичної моделі загальносвітового розвитку, що враховувала основні параметри розвитку такі, як населення, капіталовкладення, використання непоновлюваних ресурсів, забруднення навколишнього середовища і виробництво продовольства. Автором цієї моделі, що одержала назва “Мир-1”, був Джей ФОРРЕСТОР – професор прикладної математики і кібернетики Массачусетського технологічного університету.

Дослідження даної моделі показало, що людство рухається до неминучої і досить швидкої катастрофи, однак з урахуванням того, що модель була досить грубою та не враховувала величезного числа вторинних факторів, що впливають на розвиток людства, вирішено було продовжити дослідження в області глобального моделювання. Так з'явилася модель “Мир-3”, створена фахівцем в області системної динаміки Деннісом МЕДОУЗОМ, за економіко-математичною методологією Д. Форрестора. Результатом стала поява нашумілої доповіді за

назвою “Межі росту”, представленої 12 березня 1972 р. у Вашингтоні, у Смітсонівському інституті.

В ній стверджувалося, що через 75 років сировинні ресурси планети будуть вичерпані, що разом з нестачею продовольства призведе до глобальної кризи небачених масштабів і поставить під сумнів подальше існування людства.

Серед доповідей Римського клубу – “Людство на поворотному пункті”, (М. Месарович і Є. Пестеля). Автори даної роботи стверджують, що тенденції розвитку сучасного суспільства несумісні з біологічною сутністю людини, метою якого повинна стати перебудова загальноприйнятої системи цінностей, а разом з нею і всієї сучасної системи відносин у суспільстві. Вони відзначають необхідність формування “ нової людини”, яка би піклувалася про виживання всієї цивілізації і направляла на це усі свої зусилля.

В цілому є ще чимало інших проблем, невирішеність яких суттєво ускладнює створення моделі життєздатного суспільства. Насамперед це:

- різноманітність країн і народів стосовно політичного ладу, рівня економічного й культурного розвитку;
- сильна опозиція вимогам глибоких еколого-економічних перетворень в найрозвинутіших країнах;
- інтеграція слаборозвинених країн у світову економіку і збереження їх суверенітету;
- створення та передача (поширення) екологічно придатних технологій;
- підготовка, підписання та виконання міжнародних договорів та угод зі збереження природного середовища;
- проведення доцільної політики в окремих державах і проблема наднаціональної влади;
- стабілізація чисельності населення;
- формування етики стійкого розвитку;
- мінливість громадської думки щодо економіко-екологічних пріоритетів;
- труднощі з фінансуванням екологічних програм;
- небажання взяти на себе відповідальність за розробку ефективної екологічної стратегії (моделі) тощо.

21.3. Тероризм – нова глобальна проблема сучасності

ТЕРОРИЗМ – як явище людського життя відомий давно. Ще в I ст. нашої ери в Іудеї діяла секта сикаріїв (сика - кинджал або короткий меч), що знищувала представників єврейської знаті, які співробітничали з римлянами. Представники християнської церкви припускали ідею вбивства правителя, який, на їхню думку, ворожий народові. В середні віки представники мусульманської секти оссошафінів убивали префектів і халіфів. У ці часи політичний терор практикували деякі таємні товариства в Індії та Китаї.

У 1848 р. німецький радикал Карл Гейнцен доводив, що застосування вбивства не заборонено в політичній боротьбі і що фізична ліквідація сотень і тисяч людей може бути виправдана, виходячи з “вищих інтересів” людства. Гейнцена можна вважати основоположником теорії сучасного тероризму. В його роботах можна знайти чимало ідей, співзвучних ідеологічним переконанням сьогоденних терористів. Він вважав, що силі й дисципліні реакційних військ слід протиставити таку зброю, з допомогою якої невелика група людей може створити максимальний хаос. І тут К. Гейнцен покладав надії на отруйний газ, ракети, а також вимагав пошуку нових засобів знищення. Це і є так звана “філософія бомби”, яка з’явилася в ХІХ ст., хоча її корені сягають у грецьку історію, коли виправдовувалося тирановбивство.

Концепція “філософія бомби” набула подальшого розвитку в “теорії руйнування” Д. Бакуніна. У своїх роботах він відстоював думку про визнання лише однієї дії – руйнування і як засіб боротьби пропонував отруту, ніж та мотузку. Революціонери, вважав Д. Бакунін, мають бути глухими до стогону приречених і не йти на жодні компроміси.

Доктрина пропаганди “дії” була висунута анархістами в 70-і роки ХІХ ст. Сутність її в тому, що не слова, а лише терористичні дії можуть спонукати маси до тиску на уряд. Цю саму думку пізніше можна знайти у відомого російського революціонера Кропоткіна, коли він визначає анархізм як постійне збудження з допомогою слова усного, письмового, ножа і динаміту. До кінця ХІХ ст.

особлива роль у пропаганді тероризму в Європі і США належить Іоганну Мосту, котрий проповідував “варварські засоби боротьби з варварською системою”.

Тероризм стає постійним чинником суспільного життя з другої половини XIX ст. Його представники – російські народники, радикальні націоналісти в Ірландії, Македонії, Сербії, анархісти у Франції 90-х років, а також члени аналогічних рухів в Італії, Іспанії, США.

До першої світової війни тероризм вважався знаряддям лівих. Але, по суті, до нього вдавалися індивідуалісти без політичних платформ, а також націоналісти різних орієнтацій. Після закінчення війни тероризм взяли на озброєння праві, націонал-сепаратисти і фашистські рухи в Німеччині, Франції, Угорщині, Румунії.

Нічого не змінилося в природі тероризму й в XX столітті. Більше того, тероризм тепер набув спектра найрізноманітніших явищ, починаючи від політичних убивств і закінчуючи масовою загибеллю людей у полум’ї громадянської війни. Відбулося перенесення тероризму на державний рівень, чого людство раніше не знало. Терористична держава “чинила тиск” на своїх громадян беззаконням у межах країни, примушувала їх постійно відчувати своє безсилля і слабкість. Характерними прикладами цього можуть слугувати сталінський терор в СРСР та гітлерівський терор у фашистській Німеччині.

У XXI ст. театр бойових дій тероризму складається з двох частин: традиційного простору і кіберпростору, в якому точиться жорстка боротьба за психічний вплив.

Сучасні терористи діють у сфері нестандартних уявлень про досягнення політичних цілей. Так, жоден експерт не міг передбачити, що для терористичного нападу на США 11 вересня 2001 року Аль-Кайеда обере шлях руйнування будівель Всесвітнього торговельного центру в Нью-Йорку за допомоги захоплених нею цивільних літаків.

Нині стало звичним використання терористами останніх досягнень військової науки і техніки: реактивної авіації, супутникового зв’язку, ракет з тепловою головкою наведення тощо. Ядерний тероризм – не єдиний винахід сьогодення. Вчені передбачають появу у найближчі роки екологічного

тероризму. Різні рухи “зелених” перебувають на тій межі відчаю, коли можливий їх перехід до терору. Адже у них немає інших ефективних і визнаних державною системою засобів впливу на уряди і парламенти. Немає іншої можливості звернути на себе увагу і прислухатися до своїх вимог. Важко сказати, яких форм набуде “зелений терор”, які методи візьме на озброєння, але прихід його в нашу дійсність цілком імовірний. Якщо ядерні злочинці лише мріють про бомбу і загрожують уявною зброєю, а “зелений терор” існує лише в прогнозах експертів, то повітряні терористи давно перейшли до діла. Їхні методи з кожним роком стають усе більш досконалими, добре продуманими, відпрацьованими.

В сучасній історії найгучнішими актами терору є вбивство Джона Кеннеді, Джавахарлала Неру, Індіри та Раджива Ганді, замах на Шарля де Голля. Ціла низка вбивств відбулася у сучасній Україні (Георгій Гонгадзе, Вадим Гетьман, Володимир Щербань).

Отже, можна зробити висновок, що **тероризм – це передовсім метод ціледосягнення, принциповою основою якого є застосування або погроза застосування насильства.**

Слід окремо розрізняти міжнародний та державний (зовнішній і внутрішній) тероризм.

МІЖНАРОДНИЙ ТЕРОРИЗМ. Міжнародним кримінальним злочином терористичний акт кваліфікується у таких випадках:

- терористичний акт, спрямований проти осіб, які користуються міжнародним захистом;
- підготовка до злочину здійснюється в одній країні, а скоюється в іншій;
- терористи, скоївши терористичний акт в одній країні, переховуються в іншій, і постає питання про їх видачу.

ДЕРЖАВНИЙ ТЕРОРИЗМ.

Внутрішній державний терор визначає жорстке ставлення державної влади всередині самої країни у ставленні до політичних противників, до опозиції всередині країни і за її межами (встановлення у 60-х роках фашистської диктатури чорних полковників у Греції, терор військової хунти Піночета у Чілі тощо).

Зовнішній державний терор передбачає агресивну колоніальну політику, загарбання чужих територій (монголо-татарське ярмо на Русі, поневолення Індії Великобританією, загарбання територій в Азії, Африці, Латинській Америці).

Реальну загрозу міжнародній стабільності та безпеці становить сьогодні проблема незаконної торгівлі усіма видами озброєнь та військової техніки, боєприпасами, вибуховими речовинами, технологіями оборонного та подвійного застосування, окремими видами сировини, матеріалами, що використовуються при розробці або виробництві озброєння, військової та спеціальної техніки, експорт та імпорт яких підлягає контролю згідно з міжнародними угодами. Міжнародний досвід свідчить, що зниження активності терористичної діяльності можливе лише за умови протидії з боку держави скоординованими зусиллями спеціально сформованих сил.

Міжнародне співробітництво у боротьбі з міжнародним тероризмом виникло в 30-х роках нинішнього століття. 1934 р. – Мадридська конференція з уніфікації кримінального законодавства, 1937 р. – підписання конвенції “Про попередження і покарання тероризму”; конвенція “Про створення міжнародного кримінального суду”, Додатковий протокол 1977 р. до Женевських конвенцій про захист жертв війни.

При ООН було створено спеціальний комітет з міжнародного тероризму, який координує діяльність держав щодо вивчення та усунення причин тероризму і боротьбу з ним. За ініціативою комітету Генеральна Асамблея ООН неодноразово засуджувала акти міжнародного терору, вказувала на неприпустимість його занадто широкого тлумачення, а в 1984 р. ухвалила спеціальну резолюцію “Про неприпустимість політики державного тероризму і будь-яких дій держави, спрямованих на підлив суспільно-політичного ладу в інших суверенних державах”. У ній рішуче відкидаються всі концепції, що виправдовують міжнародний тероризм. Генеральною Асамблеєю ООН (грудень 1993 р.) схвалена конвенція “Про попередження і покарання злочинів проти осіб, які користуються міжнародним захистом, у тому числі дипломатичних агентів”.

Міжнародним правом вироблено низку інших міжнародних документів універсального і регіонального характеру. Водночас у міжнародному праві досі

немає єдиної універсальної угоди, що визначає поняття міжнародного тероризму, його юридичну природу і відповідальність. Відсутній вичерпний перелік актів міжнародного тероризму.

Зауважимо, що чинне законодавство в Україні не відповідає сьогоdnішнім реаліям боротьби з тероризмом. Зокрема, відсутня фіксація деяких проявів тероризму. Наприклад, загроза застосування насильства, в тому числі заподіяння тяжких тілесних ушкоджень стороннім особам. Існує невідповідність санкцій деяких норм Кримінального кодексу, якими встановлена відповідальність за конкретні злочинні діяння, пов'язані з тероризмом, ступеневі їх суспільної небезпеки. Необхідність доповнень до чинного законодавства зумовлена вступом України до Ради Європи і приєднання до низки міжнародних конвенцій з питань боротьби зі злочинністю, в тому числі з тероризмом.

На жаль, у нашому суспільстві відбуваються такі негативні явища та процеси, які створюють реальну загрозу вибуху тероризму в нашій державі: глибока соціально-економічна криза, протистояння політичних сил, наростання проявів сепаратизму, зубожіння та люмпенізація значної частини населення при дуже невеликому прошарку “середнього класу”, зрощення кримінальних, бізнесових і державних структур, корумпованість державного апарату, організована злочинність, незаконний обіг зброї, девальвація моральних та духовних цінностей.

На думку багатьох вчених, сьогодні є нагальна потреба створення і прийняття міжнародним співтовариством Єдиної конвенції з питань боротьби з тероризмом, в якій, з урахуванням міжнародного досвіду захисту прав людини, було б визначено поняття тероризму та терористичного акту, передбачено чіткий порядок взаємодії держав та умови обов'язкової видачі терористів зацікавленим країні, правовий статус держав, які здійснюють терористичну політику.

Глобальні проблеми сучасності

Філософія забезпечує культурі самопізнання, а людському життю — смислові орієнтири. Справедливо вважається, що істинна філософія є духовним орієнтиром епохи, живою душею культури. Звичайно, соціальні джерела і соціальне значення філософських вчень залежать від тих соціальних форм, що викликають їх до життя. Хоч всесвітня філософія, по суті, обертається навколо "вічних" проблем. До їх числа належать і глобальні проблеми сучасності, які в нинішній переломний момент людської історії набули, на жаль, трагічного звучання. Серед численних соціально значущих проблем, що встали перед народами на порозі третього тисячоліття, головне місце зайняла проблема виживання Людства і всього живого на Землі. Людському буттю загрожує самознищення. Ця обставина, як і екологічні, науково-технічні і інші моменти, неодноразово інтерпретувалися мислителями самих різних світоглядних орієнтацій. Людина стала сама для себе ахіллесовою п'ятою, вона — точка відліку, в ній всі початки і кінці.

Ті негативні для природи і самої людини наслідки антропогенної діяльності, що виявились в останні роки, примушують пильніше вдивитися в систему екологічних взаємовідносин, замислитися над проблемою їх гармонізації. Чому мова повинна йти саме про гармонію людини з природою, і недостатньо говорити, наприклад, тільки про їх єдність? Справа в тому, що внаслідок своєї об'єктивної діалектичності суперечлива єдність людини з природою має місце і на тих етапах їх взаємовідносин, коли ці відносини загострені, як, наприклад, в цей час. Разом з тим потреба виходу з справжнього кризового стану викликає необхідність становлення особливої форми єдності людини і природи, яка і забезпечила б це.

Таким чином, екологічні потреби також давні, як і потреби людини в їжі, одягу, житлі і т. д. На протязі всієї попередньої історії їх задоволення відбувалося автоматично і люди були переконані, що повітрям, водою і ґрунтом вони забезпечені в достатку на всі часи. Протверезіння наступило лише декілька десятиріч назад, коли в зв'язку з наростанням загрози екологічної кризи став все гострішим відчуватися дефіцит чистого повітря, води і ґрунтів. Сьогодні всім

ясно, що здорове навколишнє середовище не менш значуще, ніж матеріальні і духовні потреби. Було б великою помилкою вважати, наче б з екологічною кризою можна справитися за допомогою лише економічних заходів. Екологічна криза зумовлена "стрілками", що направляли рух нашої технократичної цивілізації до конкретних цінностей і категорій, без коректування яких не можна приступити до радикальних змін. При переорієнтації категорій поняття природи повинне стати центральним, так що саме відношення людини до природи буде інакшим, ніж було до цього. Важливо зрозуміти і прийняти нові ціннісні орієнтири, смислові установки, створити новий образ людини — в протизагаду людиноспоживачу людини гуманної по відношенню до самого себе і природи.

Метою даної роботи є розгляд глобальних проблем сучасності, філософських аспектів взаємовідносин Людини і Природи в умовах екологічної катастрофи, що насувається, шляхів і можливостей формування тієї нової системи цінностей, за допомогою якої можна буде запобігти сповзанню Людства до власної загибелі.

Завданнями даної роботи є:

1. Розглянути глобальні проблеми сучасності і основні вузли етично-філософських протиріч в них на етапі суспільного розвитку.
2. Освітити основні шляхи виходу з глобальної кризи, що пропонувалися філософами і вченими XIX-XX ст. і їх реальне співвіднесення з екологічною ситуацією, що склалася.
3. Показати роль і місце екологічного виховання в загальному контексті екологічної проблеми

Сучасна екологічна криза та об'єктивний зміст екологічного імперативу

Великою мірою формування глобалістики було пов'язане з усвідомленням та дослідженням сучасної екологічної кризи. Найважливішими її ознаками є:

- невпинно зростаюче забруднення природного середовища антропогенними та техногенними відходами (зокрема радіоактивними), наслідком чого є руйнування природних біогеоценозів, коли природа не встигає самовідновлюватись;

- зростаюче отруєння повітря, води, ґрунтів, усього живого (включаючи й саму людину);
- скорочення біологічного різноманіття Землі внаслідок знищення та вимирання не просто окремих популяцій, а й цілих видів тварин і рослин;
- виснаження природних ресурсів — мінеральних, сировинних, енергетичних, продовольчих тощо;
- скорочення площі родючих земель;
- перенаселеність планети, її нездатність задовольняти потреби людства в умовах демографічного вибуху;
- скорочення площі лісів, погіршення їх біологічного стану;
- забруднення та зникнення природних водоймищ;
- виснаження озонового шару атмосфери (а отже, зростання радіаційної небезпеки для всього живого);
- нагромадження несприятливих генетичних змін в організмі людини та у генофонді соціуму;
- порушення енергетичного балансу планети;
- несприятлива та необоротна зміна клімату Землі (потепління внаслідок накопичення в атмосфері вуглекислого газу та "парникового ефекту"), небезпека танення полярних вічних льодів і затоплення великих територій суходолу;
- почастищення деструктивних стихійних процесів на поверхні Землі та в її надрах — землетрусів, повеней, обвалів, зсувів ґрунту, розширення ярів, карстових пустот тощо.

Лише у своїй системній єдності всі ці сторони екологічної кризи можуть досить повно характеризувати сучасний етап взаємодії людини та природи. Коріння цієї кризи простежуються вже в минулому, коли надмірна інтенсифікація природокористування призводила до перевищення меж допустимої дії людини на природні комплекси. Негативні екологічні наслідки діяльності людей почали проявлятися ще в стародавні часи, коли наступ цивілізації був причиною деградації природи в тому чи іншому регіоні. Відомо, наприклад, що саме під впливом суспільства на місці тропічних лісів півночі Африки колись з'явилися піски Сахари. Проте довго негативний вплив людей на

природне довкілля мав зазвичай локальний характер — це відповідало обмеженим технологічним можливостям людини. З розвитком промисловості та поглибленням індустріалізації обжитої частини планети стан справ докорінно змінювався. І природно, що апогеєм у цьому стала доба НТР.

Погіршення стану більшості екосистем біосфери, значне зменшення біопродуктивності і біорізноманіття, катастрофічне виснаження ґрунтів і мінеральних ресурсів при одночасному небаченому зростанні забруднення всіх геосфер пов'язані з інтенсивним зростанням населення Землі та розвитком науково-технічної революції протягом останніх 40-50 рр. До розвитку глобальної екологічної та соціально-економічної кризи, яка сьогодні загрожує існуванню нашої цивілізації призвели кілька "вибухів": демографічний, промислово-енерготехнічний, вибух насильства над природою.

Вчений Р.Маккари припускав, що на початку ХХІ ст. населення планети щорічно збільшуватиметься на 100 млн., причому 90% з них — за рахунок країн, що розвиваються. У 1650 р. чисельність населення світу становила близько 500 млн. чоловік, протягом наступних 200 р. вона збільшилась вдвічі, і ще раз удвоє зросла уже всього за 80 наступних рр.; у 1975 р. кількість населення Землі досягла 4 млрд. чоловік. Протягом хвилини населення світу збільшується на 172 чол. Це означає, що кожного тижня до населення Землі додається 1,7 млн. людей — стільки, скільки мешкає сьогодні в таких містах України, як Запоріжжя, Вінниця, Житомир, разом узятих.

Прогнозні оцінки показують, що у найближчому майбутньому чисельність населення продовжуватиме зростати » на 3 чол./сек., тобто » 90 млн. чол./рік. і досягне в 2000 р. 7-8 млрд. А до 2100 р. чисельність населення становитиме » 9-13 млрд. чол., хоча для всіх цих людей природних ресурсів і можливостей біосфери для підтримки життя буде вже абсолютно недостатньо. Навіть при 7-8 млрд. будуть мати місце масові вимирання від голоду й хвороб.

На країни, що розвиваються, припадає 80% приросту населення, в розвинених країнах він не перевищуватиме і 1%.

Добробут людей тісно пов'язаний зі збільшенням кількості населення, розвитком господарства й станом довкілля.

Вченими підраховано, що сучасна біосфера Землі здатна підтримати нормальне функціонування і розвиток людства, кількість якого не перевищуватиме 4-5 млрд. чол., та ще й за умов оптимального розподілу національних прибутків, взаємодопомоги, взаємо підтримки, і взаєморозуміння націй, ефективного використання загальнолюдського інтелекту для забезпечення всіх людей планети, раціонального, природокористування і охорони довкілля.

Нерегульоване примноження населення веде до зростання енерго- та промислового виробництва і як наслідок – зростання забруднень довкілля, утворення кислотних дощів, озонових дір, парникового ефекту, хвороби, зубожіння більшості населення.

Людина - володар, споживач, але який споживач? Раціональний, розумний, дбайливий, накінець? Якщо ти розумний споживач, то ти не тільки будеш забирати щось, але й обов'язково будеш це повертати, якимось компенсувати витрачене, бо воно не бездонне. Старі люди знають, що ніколи не треба повністю вичерпувати колодязь. Треба залишити трохи води, і, з часом, колодязь знову стане повним. Природа працює за тим самим принципом.

Але споживацька свідомість сильніша: треба відібрати у природи усе, не зважаючи на негативні наслідки такого природокористування. Треба забезпечити себе сьогодні, а про майбутнє подбають нащадки. Нема чого хвилюватися, бо ж природні ресурси невичерпні.

Ось яка вона, людина сучасності: нераціональний та егоцентричний користувач, впевнений у нескінченності природних ресурсів. Але вже зараз доведено, що всі ресурси вичерпні, навіть ті, які колись такими не вважалися.

Тому й годі сподіватися, що людина з такою свідомістю буде замислюватися над негативними екологічними наслідками своєї діяльності.

На жаль, будь-яка діяльність людини так чи інакше пов'язана з забрудненням навколишнього середовища. Людство вже з початку свого існування поступово нарощувало свій антропогенний тиск на природу, а в останні 80 - 100 років цей тиск досяг максимуму. Суспільство вже досить довго балансує на межі екологічної катастрофи нечуваних масштабів, лише якимось дивом уникаючи останньої.

Навколишнє середовище, а особливо його головний компонент - геологічне середовище (верхня частина літосфери, в межах якої формується мінеральна основа біосфери), інтенсивно змінюється. Техногенний тиск людини з часом все збільшується і набуває все ширшого просторового діапазону, від нижнього прошарку атмосфери до проникнення в літосферу на десятки кілометрів в глибину. Геологічне середовище виступає в ролі "депо" забруднюючих речовин, а його складові: ґрунти, породи зони аерації та мінерального живлення рослин, донні відклади, гірські породи, поверхневі та підземні води накопичують забруднюючі речовини у різних формах і з часом фіксують антропогенні зміни довкілля. Зростаючий техногенний тиск діяльності людини викликає неухильне погіршення екологічних параметрів довкілля. В першу чергу, це погіршення формується внаслідок щорічного надходження в атмосферу, поверхневі водойми, ґрунтові води, ґрунти повітряних викидів промислових підприємств та теплових електростанцій, стоків промислових вод. Потужним джерелом погіршення еколого-геохімічної обстановки є хімізація земель при сільськогосподарській діяльності, що зумовлює надходження нітритів і пестицидів навіть у підземні води. Значні зміни відбуваються під впливом площинних інженерних систем, якими є промислово-міські агломерації та територіально-виробничі комплекси. Масштабне порушення рівноваги верхнього шару порід літосфери відбувається під впливом гірничих робіт, промислової та міської забудови, надлишкового зарегулювання поверхневого стоку. Утворення водосховищ промислових вод призводить до накопиченням величезних водних мас, що, в свою чергу активізує розвиток таких екзогенних процесів, як зсуви, осідання і провали, підтоплення та ін.

Таким чином, забруднення навколишнього середовища є результатом антропогенної діяльності людини і знаходиться в прямій залежності від розвитку певних галузей промисловості та сільського господарства країни.

Військова справа і виробництво зброї в розвинених країнах є найжадібнішим споживачем природних ресурсів і одним із найсерйозніших забруднювачів довкілля. Для задоволення своїх зростаючих потреб і збільшення комфортності існування людство розвинуло до незвичайно високого рівня

енергетику, хімічну, нафтопереробну, металургійну, гірничо-видобувну, машинобудівну і легку промисловість, транспорт і засоби зв'язку.

Близько 500 млн. автомобілів щорічно викидають в атмосферу Землі 400 млн. т. оксидів вуглецю, понад 100 т. вуглеводів, сотні тисяч тонн свинцю. Промислові підприємства, теплові електростанції, засоби авто- і автотранспорту щорічно спалюють понад 5 млрд. тон вугілля, нафти і більше трильйона кубометрів газу. А в природні водойми щорічно спускається близько 500 млрд. тон промислових і побутових стоків, у тому числі кілька млн. тонн нафти. Щорічно в промисловому виробництві утворюється 2100 млн. тонн твердих відходів, із них 338 млн. тонн потенційно небезпечні.

Вчені стверджують, що у наступні 20-30 років через зміни в навколишньому середовищі, спричинені людською діяльністю, світ може втратити більше мільйона видів рослин і тварин.

За даними ООН, близько 900 млн. чол. проживають у посушливих зонах нашої планети, землі яких зазнають негативного впливу явища опустелювання.

Охорона природи повинна стати моральною категорією і користуватись пріоритетом за будь-яких політичних ситуацій і компромісів.

Отже, як бачимо, такі явища, як опустелювання, деградація ґрунтів, деградація біосфери і зменшення її біорізноманіття, збільшення кількості кислотних дощів, розвиток парникового ефекту та поява озонових дір у атмосфері, тобто глобальні негативні кліматичні й біологічні зміни розвиваються під впливом неконтрольованої, неузгодженої з законами життя природи антропогенної діяльності. Чим активніша ця діяльність, тим сильніша зворотна реакція Природи, яка відплачує людям за їх бездумне втручання у віками налагоджений ритм і режим життя біосфери. Яскравим прикладом можуть бути регіони великих міст промислових і енергетичних центрів, де за комфорт існування люди розплачуються хворобами, стресами, неповноцінними дітьми, скороченням тривалості життя. Величезна кількість отруйних речовин виноситься поверхневими і ґрунтовими водами в ріки, звідки – в моря й океани. До них додаються забруднювачі, що переносяться вітрами. У результаті в багатьох прибережних районах Європи, Азії, Америки, Африки за останні 20

років дуже погіршилися екологічні умови, зменшилась кількість риби, молюсків, планктону, птахів, збільшилась кількість захворювань людей, почастишали явища "червоних" припливів, "цвітіння" води, що приносить із собою загибель усього живого від нестачі кисню і створюють все більші "мертві зони".

Хижацький вилов риби у Світовому океані й внутрішніх морях протягом останніх 20 років призвів до катастрофічного зменшення рибних запасів в усьому світі, до повного зникнення деяких найбільш цінних видів риби.

Дуже швидкими темпами деградують ґрунти в усьому світі. Як відомо, для утворення родючого ґрунту потрібні тисячі, а то й мільйони років. А сучасна людина здатна зруйнувати ґрунт за 1-2 роки.

Протягом останнього століття енергоспоживання зросло у 1000 разів. Обсяг вироблюваних товарів та послуг подвоюється кожні 15 років. Але якою ціною це досягається? Щорічно на кожного жителя розвинутих країн береться з природи близько 30 тонн речовини різних видів, і лише 1 — 1,5% цієї маси набирає форми споживаного продукту, решта ж — відходи, причому найчастіше — шкідливі для природи, особливо для всього живого. Інакше кажучи, нині людина виступає в ролі ненажерливого хижака, що безжалісно та бездумно нищить природу, в якій живе і є її невід'ємною частинкою.

Осмилення цієї драматичної ситуації об'єктивно породило екологічний імператив сучасності (від лат. *imperativus* — владний, наказовий): якщо людство хоче вижити, йому необхідно докорінно та негайно змінити свій спосіб життя, характер взаємодії з природним довкіллям. Цей історичний, справді доленосний наказ людству дає саме життя, адже альтернативою тут може бути лише загибель (свого роду самогубство світової спільноти як наслідок систематичного та успішного "рубання гілки, на якій всі ми сидимо". Саме ж поняття екологічного імперативу (в його конкретній мовній оболонці) є очевидним аналогом іншого, добре відомого у філософській теорії категоричного Імперативу І.Канта, вічного морального закону, наказу, що завжди звучить у людській душі, вимагаючи від людини діяти певним чином, робити одне та не робити іншого.

Для того, щоб екологічний імператив став справжнім надбанням найширших верств населення Землі, надійним дороговказом в їх житті та

діяльності, необхідною є екологізація світогляду членів суспільства, тобто наповнення його сучасним екологічним змістом та відповідною спрямованістю думок і помыслів. З цим органічно пов'язані екологічне виховання людей та цілеспрямоване формування екологічної свідомості як надзвичайно важливої нині площини та форми індивідуальної і суспільної свідомості. Проте сферою свідомості, духовним світом людей суть проблеми, безперечно, не вичерпується — необхідна не лише певна спрямованість думок і прагнень, а й неодмінно ще й практична діяльність із втілення цих думок і планів у життя. Отже, на порядку денному сучасного етапу діяльності людства стоїть екологізація соціальної практики в усіх її можливих проявах.

Усі ці масштабні процеси неможливі без всебічної та вірогідної екологічної інформації, яку суспільству може надати лише наука. Тому цілком закономірно доба НТР та усвідомлення глобальних проблем людства детермінували формування нової галузі наукового знання — соціальної екології. Вона суттєво відрізняється від традиційної екології як біологічної дисципліни.

Уперше термін "екологія" (від грець. *oikos* — дім, середовище, місце проживання) вжив відомий німецький природодослідник XIX ст. Е.Геккель; звідси походить назва науки про живі організми "У себе вдома", у відповідному природному середовищі. Екологія (як біологічна галузь знання) вивчає екосистеми, що утворені живими організмами та середовищем їх існування. У XX ст. саме у цьому контексті виникла екологія людини — як одного з біологічних видів. Доба НТР переконливо довела, що можливості соціуму в його взаємодії з природним довкіллям аж ніяк не обмежуються біологічною природою людини, і об'єктом дослідження специфічної, соціальної екології стають соціоекосистеми, які органічно об'єднують дві площини життя людини — суто природну та соціальну. І саме ця обставина сприяла тому, що у сучасному суспільстві слово "екологія" добре відоме не тільки вузькому колу вчених-біологів. Коли йдеться про екологічну свідомість, сучасний екологічний імператив або ж екологізацію світогляду і практики людства, ці важливі поняття слід сприймати крізь призму проблематики насамперед соціальної екології, а не загальної, яка є її історичним фундаментом.

Становлення соціоекології як особливої галузі наукового знання відбувалося одночасно в різних країнах (хоч не завжди під однією назвою). Досить помітним був внесок у цей процес учених України. У Львові у жовтні 1986 р. відбулася Перша всесоюзна конференція "Проблеми соціальної екології", у жовтні 1996 р. — Перша всеукраїнська конференція. Теоретичні та прикладні аспекти соціоекології", організаторами якої, зокрема, були Львівський державний університет ім. Івана Франка та Український державний лісотехнічний університет (до 1993 р. — інститут). Обидва ці навчальні заклади широко практикують викладання соціоекології, готують підручники та навчальні посібники з цієї дисципліни.

У системі сучасної науки соціоекологія активно взаємодіє з багатьма природничими, суспільно-гуманітарними, філософськими, математичними, технічними галузями знання, використовує їх досягнення, нерідко ставить перед ними нові специфічні завдання. Цей напрям досліджень важливий для організму сучасної науки. Соціальна екологія істотно змінила наукове мислення, виробивши нові теоретичні підходи та методологічні орієнтації у представників різних наук, сприяючи формуванню нового екологічного мислення [15;790].

Нагромадження науково-теоретичного потенціалу соціоекології було органічно пов'язане (а не просто збіглося в часі) ще з одним процесом у науці ХХ ст. — з формуванням екологічної етики, або етики довкілля. Відомий американський еколог О.Леопольд назвав цю якісно нову галузь етичного знання етикою землі. Обґрунтовуючи об'єктивну необхідність розвитку цього напрямку етичної думки, він писав: Ми не бережемо землю, тому що розглядаємо її як приналежне нам нерухоме майно. Коли ми усвідомимо, що вона — співтовариство, до якого належимо й ми самі, можливо, почнемо користуватися нею з любов'ю та повагою. Лише за цієї умови земля зможе витримати натиск механізованої людини. Поняття про землю, як про співтовариство, становить основу екології, але любов та повага до землі належать етиці [18;16]. І далі: Охорона природи означає гармонію між людиною та землею. До поняття "земля" входить також усе живе на ній, над нею та в ній. Гармонія у відносинах з землею — це як гармонія у взаєминах з другом: не можна ніжно погладжувати одну його

руку і рубати іншу. Іншими словами, не можна любити дичину і ненавидіти хижаків, не можна берегти гриби і витоптувати пагорбки, не можна вирощувати ліс та виснажувати ферму. Земля — єдиний організм, її органи, як і наші, конкурують один з одним і співпрацюють один з одним. Конкуренція — така ж сама необхідна частина спільної діяльності, як і співпраця. Найбільше відкриття XX століття — це не телебачення і не радіо, а визнання всієї складності організму землі [8;166].

Як бачимо, в поняття етики землі О.Леопольд вкладав вельми широкий і справді екологічний зміст. Це, по суті, етика всього природного довкілля. Згодом у відносно самостійну її частину оформилася біоетика, центральною ідеєю якої є шанобливе, бережне ставлення до всього живого, благоговіння перед життям як самоцінністю. Якісно інший характер має ще одна площина екологічної етики, що йде від соціально-економічних засад життя людей, — етика землекористування, традиції якої здавна мають різні народи світу. Це цілком зрозуміло: як зазначав І. Франко, "земля, на якій живе якийсь народ, являється підставою його життя, джерелом його добробуту, отже природна річ, що кожний народ, дбалий про свою будучину, повинен поперед усього дбати про свою землю, про розумний та економічний визиск, але не винищення її природних багатств, і про такий устрій суспільного загосподарювання, який давав би досить широку раму для розміщення всіх членів народу, без спихання більшої або хоч би меншої часті в безодню пролетаріату." [16;299].

Отже, екологічна етика (етика землі за О.Леопольдом) є одним із багатьох прикладів діалектичної єдності диференціації та інтеграції в сучасній науці, що вже стало спеціальним об'єктом філософсько-методологічного дослідження. Слід також зазначити, що формування екологічної етики з усіма можливими її компонентами відбиває значно ширшу тенденцію в царині етичного знання — поступове утворення окремих галузей прикладної етики, кожна з яких відповідає певній сфері людської діяльності та суспільного життя. Справді, протягом останніх століть внутрішня логіка розвитку етичного знання викликала появу в ньому низки спеціалізованих відгалужень від загальної етики: утворилися такі відносно самостійні дисципліни, як педагогічна чи юридична етика, медична

деонтологія, етика науки, етика бізнесу тощо. Однією з таких специфічних галузей теорії моралі стає екологічна етика, покликана висвітлювати, обґрунтовувати, регулювати відносини людини та суспільства з природним довкіллям. З іншого боку, цілком зрозумілим є її органічний зв'язок із соціальною екологією.

Концепція сталого розвитку суспільства

В умовах невпинного загострення екологічної кризи і глобальних проблем сучасності закономірно виникла ідея сталого розвитку людства, всієї планети — як єдино можливої альтернативи небезпеці глобальної катастрофи. Необхідна підготовча робота була проведена, насамперед, Римським клубом, про що вже йшлося вище. Сам термін "сталий розвиток" вперше було вжито у доповіді американських вчених "Стратегія збереження світу" (1980 р.). Дещо пізніше у доповіді спеціальної комісії ООН "Наше спільне майбутнє" (1987) сталий розвиток було визначено як такий, що задовольняє потреби сучасності, але не ставить під загрозу здатність майбутніх поколінь задовольняти їх потреби. Щоправда, згодом це визначення неодноразово піддавалося критиці як недостатньо чітке та таке, в якому немає згадки про життєву необхідність збереження довкілля (тобто про екологічні проблеми людства). Найпомітнішими кроками у розробці концепції сталого розвитку стали конференція ООН з проблем довкілля та розвитку в Ріо-де-Жанейро (1992 р.) та XIX спеціальна сесія Генеральної Асамблеї ООН з тих же питань за участі глав держав та урядів (Нью-Йорк, 1997 р.).

Форумом у Ріо-де-Жанейро, в якому взяли участь близько 30 тис. науковців, експертів, дипломатів та журналістів, представники урядів 178 держав світу (зокрема понад 100 глав держав), було ухвалено низку документів — "Декларацію Ріо з довкілля та розвитку", "Порядок денний на XXI століття", "Кліматичну конвенцію", "Конвенцію з біорізноманіття", "Принципи щодо лісів". Найбільший з цих документів, відомий у світі як "Порядок денний на XXI століття" (офіційна його назва — "Програма дій щодо довкілля та розвитку"), охоплює 40 розділів, обсягом 500 сторінок, і поняття сталого розвитку відіграє в ньому принципову роль. Тоді ж було створено спеціальну комісію ООН зі

сталого розвитку. Хоч документи Ріо-92 (як скорочено називають цю конференцію) не дали спеціального визначення поняття сталого розвитку, їх значення у розробці та популяризації цієї проблематики важко переоцінити.

У центрі уваги авторів документів Ріо-92 стояли такі гострі практичні проблеми людства, як обмеженість природних ресурсів Землі, складна демографічна ситуація, що швидко погіршується, невпинне руйнування довкілля, дедалі більша загроза здоров'ю та життю самої людини. Було запропоновано певні кроки світового співтовариства на шляху глибшого, уважнішого вивчення та практичного розв'язування цих проблем. Для науки Заходу (де переважно ініціювалися та проводилися відповідні дослідження) характерним стало абсолютне домінування еколого-економічних та демографічних аспектів суспільного розвитку як визначальних щодо рівня його сталості. Чимало інших сторін реального розвитку соціуму (наприклад, хронічна соціально-економічна відсталість більшої частини народів планети, проблеми війни, миру та диктату у міжнародних взаєминах, численність конфліктів, які буквально роздирають сучасний світ) при цьому, зазвичай, залишалися поза розглядом. Життя доводить, що такі аспекти сталості також необхідно брати до уваги, інакше вимоги щодо сталості розвитку стають дещо однобічними.

З метою компенсації зазначеного недоліку та конкретизації найбільш загальних завдань світового масштабу для окремих країн на базі документів Ріо-92 вже підготовлено низку національних або навіть регіональних концепцій сталого розвитку, зокрема, у США, Англії, Нідерландах, Росії, Білорусії, Казахстані. В Україні підготовлено та подано на розгляд Верховної Ради проект такої концепції (1997 р.). Він був обговорений та схвалений на засіданні Президії Національної академії наук України, з 1998 р. на сторінках "Вісника НАН України" почалася публікація низки матеріалів щодо принципових засад нашої концепції сталого розвитку. У другому, доопрацьованому проекті цього документу (2000 р.) сталий розвиток визначено як процес розбудови держави на основі узгодження і гармонізації соціальної, економічної та екологічної складових з метою задоволення потреб сучасних і майбутніх поколінь" [6;3]. При цьому "основою сталого розвитку є паритетність відносин у тріаді людина –

господарство - природа. Сталий розвиток узагальнює в собі процес виживання і відтворення генофонду нації, активізацію ролі кожної окремої людини в суспільстві, забезпечення її прав і свобод, збереження навколишнього природного середовища, формування умов для відновлення біосфери та її локальних екосистем, орієнтацію на зниження рівня антропогенного впливу на природне середовище й гармонізацію розвитку людини в природі [6].

Проектом передбачено здійснити перехід України до сталого розвитку протягом трьох етапів, перший з яких (перехідний) спрямований на подолання нинішньої еколого-економічної кризи. Досить докладно визначено цілі, принципи та завдання сталого розвитку, національні пріоритети його, засоби реалізації концепції, законодавче забезпечення та інтегровані індикатори процесу, узгоджені з міжнародними підходами. Стратегічний сенс має думка про те, що основна мета сталого розвитку України — забезпечення динамічного соціально-економічного зростання, збереження якості навколишнього середовища і раціональне використання природно-ресурсного потенціалу, задоволення потреб сучасних і майбутніх поколінь через побудову високоефективної економічної системи, що стимулює екологічну сталість, продуктивну працю, науково-технічний прогрес, а також має соціальну спрямованість [6]. Вельми важливою прикметою української концепції сталого розвитку є відчутно виражена соціально-гуманітарна складова цього процесу — все, що орієнтоване на гармонійний розвиток людини.

У національному проекті концепції сталого розвитку лише намічено певну диференціацію регіонів України щодо конкретного змісту специфічних завдань та відповідних засобів, зокрема, згадані Донбас, Придніпров'я, Причорномор'я, Карпати, зона Чорнобильської аварії, Крим. У деяких регіонах така робота вже почалася [18, с.12-19].

Від самого початку особливу роль у формуванні концепції сталого розвитку на світовому рівні (з усіма її подальшими національними та регіональними відгалуженнями) відігравала і продовжує відігравати наука. Адже цілком зрозуміло, що згадані вище доповіді "Стратегія збереження світу" та "Наше спільне майбутнє", документи Ріо-92 або "Концепція сталого розвитку

України" — не що інше, як концентровані результати аналізу, висновки та пропозиції вчених багатьох профілів та напрямків дослідження.

У цьому контексті не можна не згадати ще раз, яке значення для осмислення глобальних проблем сучасності мали праці діячів Римського клубу — А.Печчеї, Д.Медоуса, Дж.Форрестера, М.Месаровича, Е.Пестеля, Я.Тінбергена, Е.Ласло, Д.Габора, У.Коломбо, Б.Гаврилишина, О.Кінга та інших, які представляли економіку, соціологію, філософію, екологію, математику (класичну та сучасну, прикладну), механіку, енергетику, мікроелектроніку тощо. Окрім цього, вони мали багато славетних попередників та однодумців у науці — таких, наприклад, як Д.П.Марш, А.Швейцер, О.Леопольд, Ж.Дорст, К.Уатт, Д.Еренфелд, Б.Коммонер, Б.Уорд, Р.Дюбо, П.Ерліх та ін. Згодом, коли почалися нелегкі пошуки ефективних практичних шляхів розв'язання цих складних проблем людства, для проведення відповідних досліджень створювались потужні наукові колективи. Цей процес не завершений і нині. Саме так вимальовується науковий, аспект формування концепції сталого розвитку як стратегії оптимізації всієї діяльності людства в його взаємодії з довкіллям. Безперечно, є ще й інший, суспільно-політичний аспект, але у відриві від першого він мало чого вартий.

Роль науки у вивченні та розв'язанні глобальних проблем

Оригінальний науковий напрям останнього часу — дослідження ноосферної моделі сталого розвитку. Саме поняття ноосфери (від грець. *noos* і *sphaira* — "сфера розуму") у світовій науці, як відомо, пов'язане з іменами Е.Леруа, П.Тейяра де Шардена і, найбільше, академіка В.Вернадського, першого президента Академії наук України, чиї ідеї лягли в основу сучасної теорії ноосфери. Наприкінці ХХ ст. виникла потреба в уточненні змісту цього поняття. Якщо традиційно ноосфера могла витлумачуватись як тонкий шар розумного життя, що виник у ході еволюції живої природи на Землі, втіленням досягнень якого з часом стала наука як уособлення інтегрального розуму людства, то тепер, з урахуванням сучасної екологічної ситуації, не викликає сумніву, що наділена розумом людина насправді далеко не завжди діє розумно. І це означає, що справжню сферу розуму (як актуальний прояв розумності) доводиться серйозно

обмежувати порівняно з ареалом проживання людства. Виявилося, що створення ноосфери є для людства непростим завданням майбутнього.

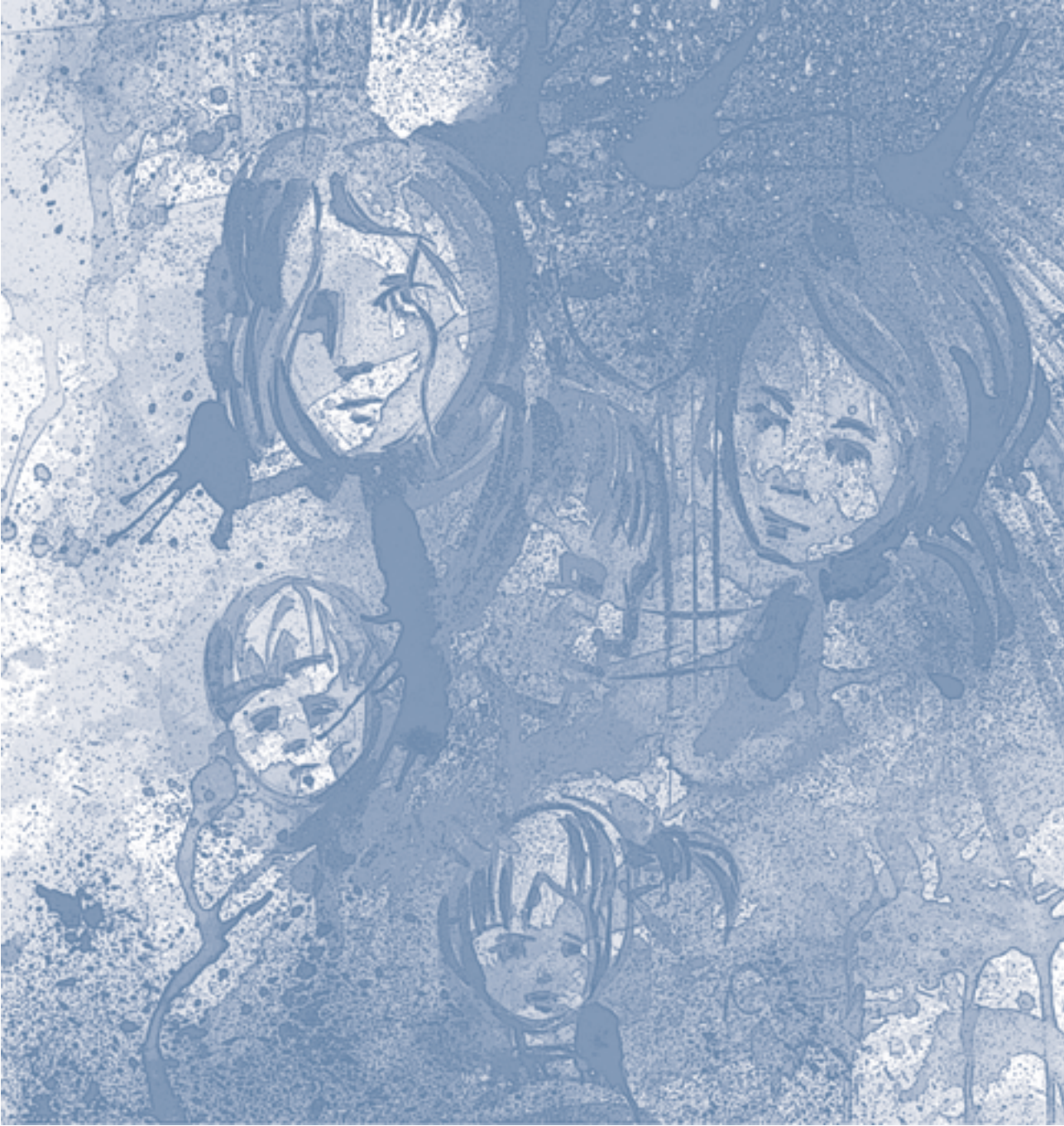
Ноосферна концепція сталого розвитку базується на тому, що по суті вся його проблематика безпосередньо стосується питання про те, наскільки ж розумним є життя суспільства? Розумність (або, навпаки, нерозумність, антирозумність, ірраціональність) змісту діяльності людей починається на індивідуальному рівні і через низку опосередкувань піднімається до найвищих щаблів соціального розвитку. Останнє століття було часом особливо швидкого нагромадження моментів нерозумності в житті соціуму, і тепер людство поставлене перед об'єктивною необхідністю зробити рішучий, вибір на користь розуму, справжньої розбудови ноосфери, або ж загинути. Отже, реалізація ноосферної моделі суспільного розвитку є умовою виживання людства. Проте ноосферогенез не може бути процесом спонтанним, довільним, він має плануватися і скеровуватися свідомо, цілеспрямовано, і саме в цьому сенс ноосферної стратегії сталого розвитку, У розумінні її творців сталий розвиток — це "стратегія керованого, підтримуваного, регульованого розвитку, що не руйнує навколишню природу, забезпечує неперервний суспільний прогрес" [12;36]. З метою координації зусиль учених та спеціалістів у дослідженні засад цього процесу та умов і шляхів його оптимальної реалізації було утворено Міжнародну академію ноосфери (сталого розвитку), президентом якої обрано академіка А.Урсула.

Важливими характеристиками ноосферогенезу (і цим самим — забезпечення сталого розвитку людства) дослідники цієї проблеми визнають створення та функціонування інтегрального соціального інтелекту, поглиблення інформатизації суспільства на шляху до розбудови інформаційної цивілізації, де основним ресурсом суспільного виробництва буде інформація, а не речовинно-енергетичні ресурси, як це було і є досі. І зрозуміло, що виробляти цю інформацію головно має наука: адже її соціальна функція полягає в тому, щоб озброювати людину вірогідним знанням про світ, яке може бути використане в суспільній практиці. У цьому знаходить свою конкретизацію відоме положення вчення В.Вернадського про особливу ноосферну роль науки як уособлення

інтегрального розуму людства. Саме ця обставина і визначає принципову незамінність науки, зокрема, у справі вивчення та розв'язання глобальних проблем сучасності, у поглибленні концепції сталого розвитку та її ефективній реалізації.

Через п'ять років після Ріо-92 XIX спеціальна сесія Генеральної Асамблеї ООН з проблем довкілля та сталого розвитку змушена була констатувати незадовільне виконання рекомендацій Ріо більшістю держав світу. Однією з основних причин цього є юридично необов'язковий характер відповідних документів. Щоб запобігти цьому в майбутньому, вчені України висунули ідею розроблення та затвердження світовим співтовариством якісно нового документа — Екологічної Конституції Землі. За задумом авторів ідеї, це мав би бути загальний для людства Закон збереження життя, "який, не загрожуючи суверенітету жодної країни, її політичному устрою, національним інтересам, водночас забезпечував би кожній державі і світовому співтовариству в цілому екологічну безпеку, а окремій людині нормальні для її життя природні умови як нині, так і у майбутньому". Цей документ повинен був би містити у собі положення обов'язкової юридичної сили, які стосуються безпосередньо відвернення кризових екологічних явищ, що загрожують здоров'ю або життю людини. Водночас деякі його положення могли б мати рекомендаційний характер" [3;12]. Підготовка такого документа, певна річ, вимагатиме поєднання зусиль науковців різних напрямів.

Отже, досвід останніх десятиліть переконує в тому, що внесок науки у вивчення глобальних проблем, формування та поглиблення концепції сталого розвитку є надзвичайно важливою справою: адже від розв'язання цих завдань, без перебільшення, залежить виживання людства.

Розділ 1

ТОРГІВЛЯ ЛЮДЬМИ ЯК ГЛОБАЛЬНА ПРОБЛЕМА

1.1. Торгівля людьми – чому вона існує?

Робота журналіста над темою «Торгівля людьми» починається з осмислення суті названого/зазначеного явища. Як і чому воно може існувати в сучасному суспільстві? У чому його причини та які механізми має бути задіяно у боротьбі з ним? Чи не є торгівля людьми неподоланною проблемою?

Щоб одержати відповіді на ці запитання, варто розглянути зазначений феномен докладніше.

1.1.1. Торгівля людьми як феномен

Хоча таке явище як работоргівля супроводжувало людство протягом усієї його історії, сучасний феномен, називаний торгівлею людьми, став актуальним для України й інших країн пострадянського простору з початку 90-х років XX століття. Це зумовлено цілою низкою внутрішніх соціально-економічних і нерідко політичних причин, про які буде сказано далі.

Наприкінці XX – на початку XXI століття торгівля людьми набула величезних масштабів. Через цей злочин потерпають чоловіки, жінки, діти незалежно від кольору шкіри, соціального стану, віку.

1.1.2. Причини сучасної торгівлі людьми

Існує багато факторів, що сприяють поширенню торгівлі людьми. Держдепартамент США у щорічній доповіді про торгівлю людьми зазначає такі¹:

- нестатки;
- привабливість кращих умов життя в іншому місці;
- неможливість працевлаштування;
- організована злочинність;
- насильство над жінками й дітьми;
- дискримінація жінок;
- корупція уряду;

¹ Див. вступ до доповіді Держдепартаменту США про торгівлю людьми за 2006 р., <http://www.state.gov/g/tip/rls/tiprpt/2006>.

- політична нестабільність;
- збройні конфлікти;
- культурні традиції, такі як традиційне рабство;
- попит на послуги в сфері секс-індустрії (включаючи дитячу порнографію й секс-туризм) і дешеву нелегальну робочу силу.

Серед основних причин поширення торгівлі людьми в Україні експерти називають такі:

- важке економічне становище громадян і безробіття;
- недостатня поінформованість про можливості працевлаштування за кордоном, незнання міграційного законодавства;
- недостовірне подання інформації про життя за кордоном;
- попит на дешеву робочу силу в країнах призначення;
- активна діяльність злочинних угруповань і недостатнє переслідування торговців людьми;
- насильство в родині².

Коротко проаналізуємо кожну із зазначених причин.

Важке економічне становище громадян і безробіття

Спад виробництва й економічну кризу в 1990-х роках переживали більшість країн пострадянського простору. Мільйони людей залишилися не тільки без роботи за спеціальністю, але і без можливості будь-якого іншого заробітку. Через десятиліття ситуація все ще залишається досить складною.

За даними Державного комітету статистики, рівень зареєстрованого безробіття в країні в серпні 2006 р. становив 2,5% (від загальної кількості населення працездатного віку). Кількість безробітних, що перебувають на обліку в державній службі зайнятості, становить 694,7 тис. громадян України. На одне вільне робоче місце (вакантну посаду) претендують 3 особи³.

² Експертне інтерв'ю з президентом Міжнародного правозахисного центру «Ла Страда-Україна» К.Б. Левченко.

³ Слід зазначити, що дані можуть змінюватися. Інформацію за період, який вас цікавить, можна знайти на сайті Держкомстату <http://www.ukrstat.gov.ua>.

Недостатня поінформованість про можливості працевлаштування за кордоном, незнання міграційного законодавства

Прагнучи одержати роботу за кордоном, багато українських громадян не підозрюють про те, що легально працевлаштуватися в більшості країн Європи вкрай непросто і зробити це можна через державні центри зайнятості або фірми з працевлаштування, які мають відповідні ліцензії Міністерства праці й соціальної політики України. Водночас деякі агентства пропонують виїхати на роботу за туристичною візою, що не дає права на працевлаштування. Крім того, залишаючись у країні після закінчення терміну дії візи, людина порушує міграційне законодавство, що автоматично робить її перебування в країні нелегальним і є причиною для депортації.

Часто люди покладаються на послуги напівлегальних посередників, які беруть на себе оформлення документів. Через те що документи оформлюються в обхід офіційних процедур, питання перевірки інформації про роботодавця, умови роботи й проживання взагалі не розглядаються.

Недостовірне подання інформації про життя за кордоном

Значну роль у поширенні переважно позитивної інформації про життя за кордоном відіграють ЗМІ – у першу чергу як ретранслятори реклами. Однак реклама, використовуючи яскраві й привабливі образи, не прагне достовірно відобразити дійсність, а виконує зовсім інші завдання. Більшість людей не беруть це до уваги й ототожнюють рекламу з дійсністю. Це сприяє формуванню помилкових переконань і є одним із факторів, що підштовхують до зміни місця проживання, а також пошуку роботи за кордоном.

До висвітлення життя в країнах Європи часом поверхово й некритично ставляться й журналісти. Хоча тиражування винятково позитивної інформації про життя за кордоном у даний час не можна назвати тенденцією в українській журналістиці, окремі матеріали можуть відіграти вирішальну роль у прийнятті рішення про виїзд за кордон⁴.

⁴ Детальніше про роль ЗМІ та інформування про реалії життя за кордоном розповідається у другому розділі посібника.

Попит на дешеву робочу силу в країнах призначення

Більшість країн Європи потребують дешевої робочої сили. Існують певні види робіт, виконувати які згодні тільки мігранти. Часто це низькооплачувана робота без належних умов, а також соціальних гарантій. Місцеві наймані робітники, що мають ширший вибір, можуть відмовитися від її виконання. Так, у Португалії, яка переживає будівельний бум, утворилися тисячі робочих місць, однак неможливість забезпечити гідний рівень оплати праці призвела до припливу трудових мігрантів із багатьох країн пострадянського простору, в тому числі й з України.

Важке економічне становище, відсутність знань про відповідальність за нелегальне перебування в країні або нелегальну працю робить трудових мігрантів уразливими для торговців людьми. Трудові мігранти так само часто потерпають від експлуатації⁵.

Легалізація нелегальних мігрантів, яку в останні роки провели ряд країн Європейського Союзу, проблему не вирішила. На місця легалізованих робітників, новий статус яких дозволив їм знайти легальну та краще оплачувану роботу, прийшли нові мігранти. Фактор попиту на дешеву робочу силу залишається одним з основних аргументів вербувальників, які використовують його для переконання в можливості працевлаштування за кордоном⁶.

Активна діяльність злочинних угруповань і недостатнє переслідування торговців людьми

Торгівля людьми тісно пов'язана з діяльністю міжнародних організованих злочинних груп. За даними ООН, цей різновид кримінального бізнесу посідає третє місце з прибутковості після торгівлі зброєю й наркотиками, при цьому ризик для злочинних угруповань значно менший. Факти торгівлі людьми складніше довести, і далеко не у всіх країнах такий злочин підлягає кримінальній

⁵ Anderson B., Rogaly B. *Forced Labour and Migration to the UK*, Study prepared by COMPAS in collaboration with the Trades Union Congress (2005 p.), с. 8.

⁶ Детальніше про методи вербування див. в розділі «Торгівля людьми – як це відбувається» нашого посібника.

відповідальності. Поєднання невисокого ступеня ризику та більших прибутків роблять цей кримінальний бізнес одним із найпривабливіших.

Насильство в сім'ї

Громадські організації зазначають, що причиною виїзду за кордон (і потрапляння до рук торговців людьми) багатьох жінок є **насильство в сім'ї**, яке спонукає людину, що потерпає від насильства, кардинально змінити життя. При цьому жертви насильства можуть перебувати в пригніченому стані й не бути здатними адекватно оцінити всі ризики, пов'язані з пропозиціями працевлаштування за кордоном⁷.

1.1.3. Торгівля людьми та нелегальна трудова міграція

Економічні труднощі, з якими стикаються жителі країн, що розвиваються, змушують їх шукати роботу за межами місць свого проживання. Виїзд в інший регіон або за кордон із метою працевлаштування називається трудовою міграцією. Сьогодні до міграційного трудового обміну залучено практично всі країни. Різниця в рівні життя й економічних можливостях у різних країнах – основна рушійна сила такої міграції⁸. За оцінками ООН і Міжнародної організації праці (МОП), тільки легальних трудових мігрантів у світі налічується від 120 до 200 млн. осіб порівняно з 75 млн. у 1965 р.⁹ За даними Міжнародної організації з міграції (МОМ), загальна кількість легальних і нелегальних мігрантів у світі становить на сьогодні майже 70 млн. осіб¹⁰.

⁷ Соціальний аналіз основних чинників торгівлі людьми: реальна ситуація та шляхи запобігання/ Державний інститут проблем сім'ї та молоді (Київ, 2003 р.), с. 55–60.

⁸ Stalker P. *Workers without Frontiers. The Impact of Globalization on International Migration* (США, 2000 р.).

⁹ UN Department of economic and social affairs, *Labor migration in International migration policies* (США, 1998 р.), с. 87–172.

¹⁰ За заг. ред. Ю.С. Шемшученка. *Нелегальна міграція та торгівля жінками у міжнародно-правовому контексті* (Київ, 2001 р.), Кн. 1, ч. 1, с. 57.

Згідно з даними Інституту демографії й соціальних досліджень НАН України, чисельність українців, які хоча б один день на рік працювали за кордоном, становить близько 2–2,7 млн. За даними Всесвітнього конгресу українців та Інституту демографії й соціальних досліджень НАН України, розподіл нелегальних мігрантів з України у 2005 був приблизно таким: Росія – 1 млн., Польща – 300 тис., Італія – 200–800 тис., Португалія – 65–150 тис., Іспанія – 100–400 тис., Туреччина – 35 тис. і США – 20 тис. осіб¹¹.

Частина трудових мігрантів успішно працевлаштовуються, а зароблені гроші переказують на батьківщину. В економіку України трудові мігранти щорічно приносять до 4 мільярдів доларів США¹². Однак такі факти жодним чином не зменшують актуальності проблеми торгівлі людьми. З огляду на вкрай обмежені можливості легального працевлаштування в розвинених країнах, міжнародна трудова міграція має переважно нелегальний характер. Часто трудові мігранти або незаконно потрапляють до країни, або працюють без офіційного дозволу. Таким чином, вони стають «групою ризику» для торгівлі людьми. Крім того, порушення міграційного або трудового законодавства спричиняє відповідальність і покарання, зокрема депортацію. Нелегальні трудові мігранти, хоч би якою діяльністю вони займалися, фактично позбавлені більшості прав і легко можуть стати об'єктами експлуатації.

Нелегальна міграція, зокрема трудова, може призвести до торгівлі людьми. Але саме поняття нелегальної міграції є більш загальним і стосується або незаконного в'їзду в країну, або незаконного перебування там. Це означає, що мігрант не має дозволу або документів, необхідних, відповідно до міграційного законодавства, для в'їзду, проживання або роботи в цій країні¹³.

¹¹ Цитата за Korrespondent.net від 8.11.2006 р.

¹² Про це заявила народний депутат України Оксана Білозір, виступаючи у Верховній Раді України 14.09.2004 р.

¹³ Перрушу Р. *Глоссарій термінів у сфері міграції* (Женева, 2005 р.).

1.1.4. Різниця між торгівлею людьми та незаконним увезенням мігрантів

Торгівлю людьми досить часто плутають із іншими явищами (зокрема з незаконним ввезенням мігрантів). Наведена нижче таблиця характеризує різницю між цими поняттями¹⁴.

Ознаки	Торгівля людьми	Незаконне ввезення мігрантів
Згода	Незважаючи на те, що не завжди торгівля людьми відбувається без згоди, вона відбувається без справжньої усвідомленої згоди	Незаконне ввезення мігрантів відбувається за повної та умовної згоди
Перетин кордону	Якщо відбувається перетин кордону, він може бути як легальним, так і нелегальним	Перетин кордону завжди відбувається й завжди нелегально
Клієнтські відносини	Клієнтські відносини встановлюються між вербувальником і майбутнім(ими) експлуататором(ами)	Клієнтські відносини встановлюються між перевізником і мігрантом
Використання насильства	Торгівля людьми є насильницьким злочином . Насильство є частиною торгівлі людьми, оскільки людей змушують до покірності	Незаконне ввезення мігрантів є порушенням міграційних законів і порядків . Не визначається як насильницький злочин

¹⁴ Таблицю складено на основі Протоколу про попередження і припинення торгівлі людьми, особливо жінками і дітьми, і покарання за неї, і Протоколу проти незаконного ввозу мігрантів по суші, морю і повітря, які доповнюють Конвенцію Організації Об'єднаних Націй проти транснаціональної організованої злочинності 2000 р.

Ознаки	Торгівля людьми	Незаконне ввезення мігрантів
Жертва	Жертва – конкретна особа	«Жертвою» є держава, міграційні закони якої порушено
Наслідки	Експлуатація. Жертви перебувають під контролем, часто позбавлені волі; перебувають у підневільному стані й не можуть вирішувати, куди йти та що робити	Мігрант може робити що завгодно і йти куди завгодно

1.1.5. Географія торгівлі людьми

Сучасна торгівля людьми має транснаціональний характер – вона охоплює всі регіони та більшість країн світу. Також зростають масштаби торгівлі людьми всередині країн. У тому разі якщо торгівлю людьми пов'язано з переміщенням через кордони однієї або кількох держав, країни відповідно до їхньої ролі в цьому процесі поділяються на:

- країни походження;
- країни призначення;
- країни транзиту.

При цьому одну й ту ж саму країну може бути віднесено відразу до двох або навіть до всіх трьох категорій.

Україна, насамперед будучи країною походження, є також і транзитною країною, а останнім часом – і країною призначення (здебільшого для дітей із Молдови)¹⁵.

¹⁵ Експертне інтерв'ю з президентом МЖПЦ «Ла Страда-Україна» К.Б. Левченко.

Найпоширенішими країнами призначення для жінок з України є: Туреччина, Росія, Греція, Кіпр, Італія, Іспанія, Сербія, Боснія та Герцеговина, Угорщина, Чехія, Хорватія, Німеччина, Об'єднані Арабські Емірати, Сирія, Китай, Голландія, Канада та Японія¹⁶. Чоловіки найчастіше експлуатуються в Португалії, Іспанії, Росії, Чехії.

1.1.6. Масштаби торгівлі людьми

Дані про масштаби торгівлі людьми, які наводять організації, що протидіють цьому явищу, часто різняться. Це пов'язано з відсутністю єдиних методик підрахунку й аналізу, а також рядом інших причин, про які буде сказано далі. Однак усі експерти погоджуються: торгівля людьми досягла глобальних масштабів.

У доповіді «Глобальний альянс проти примусової праці» за 2005 рік Міжнародної організації праці (МОП) зазначено: у світі налічується близько 12,3 мільйона осіб, які змушені примусово працювати. Із них 2,4 мільйона стали жертвами торговців людьми¹⁷.

За даними Держдепартаменту США, жертвами торгівлі людьми стають 600–800 тис. осіб щорічно. З урахуванням торгівлі людьми всередині країн число потерпілих зростає до 2–4 млн. осіб¹⁸.

Дедалі загрозливіших масштабів набуває торгівля дітьми. За даними ЮНІСЕФ, до цього різновиду нелегального бізнесу щорічно залучено 1,2 мільйона дітей, які зазнають трудової та сексуальної експлуатації¹⁹.

Подібні розбіжності в цифрах пояснюються низкою причин. Так, кількість порушених кримінальних справ та пов'язану з нею кількість потерпілих не можна вважати остаточною, оскільки далеко не всі випадки торгівлі людьми можна виявити, до того ж не в усіх країнах торгівлі людьми приділяють належну увагу і переслідують її за законом. Кількість людей, які заявили про себе як про потерпілих, не

¹⁶ Там само.

¹⁷ Інформація за сайтом ООН <http://www.un.org/russian/news>.

¹⁸ Прес-реліз Міністерства праці США за сайтом Держдепартаменту США <http://usinfo.state.gov>.

¹⁹ Інформація за сайтом ООН <http://www.un.org/russian/news>.

доводить, що їх не може бути більше, оскільки не всі звертаються по допомогу до неурядових організацій або правоохоронних органів. Потерпілі часто не довіряють ані правоохоронним органам, ані іншим структурам і, крім того, прагнуть швидше забути все, що з ними сталося.

Кількість трудових мігрантів, що виїхали за кордон, також не є показником поширення торгівлі людьми. Частина з них можуть бути успішними трудовими мігрантами.

За даними Федерального бюро розслідувань США, торгівля людьми дає 9,5 мільярда доларів щорічного прибутку²⁰. Експерти ООН стверджують: щорічний оборот у сфері торгівлі людьми становить 7–13 млрд. доларів США.

1.1.7. Протидія торгівлі людьми: основні етапи та документи

Уперше про торгівлю людьми як про глобальну проблему було заявлено на початку XX століття. Тоді ж виникла потреба напрацювання системних підходів до боротьби із цим явищем. Ряд важливих міжнародних документів, спрямованих на боротьбу з работоргівлею, було прийнято у першій половині XX століття.

У 1948 році Генеральна Асамблея ООН прийняла Загальну декларацію прав людини, що закріпила основні принципи міжнародного права. Стаття 4 Декларації зазначає: «Ніхто не повинен утримуватися в рабстві або підневільному стані; рабство й работоргівля забороняються у всіх їхніх видах».

Абсолютну заборону рабства та работоргівлі підтверджено також у статті 8 Міжнародного пакту про цивільні й політичні права 1966 р.

У 2000 році Генеральною Асамблеєю ООН було прийнято Конвенцію проти транснаціональної організованої злочинності і Протокол, що доповнює її, «Про попередження і припинення торгівлі

---

²⁰ Див. доповідь Держдепартаменту США про торгівлю людьми за 2006 р., <http://www.state.gov/g/tip/rls/tiprpt/2006>.

людьми, особливо жінками й дітьми, і покарання за неї». Протокол є основним сучасним документом, спрямованим на боротьбу з торгівлею людьми. Він містить найповніше визначення цього злочину.

Торгівля людьми означає здійснювані з метою експлуатації вербування, перевезення, передачу, приховування або одержання людей шляхом загрози силою чи її застосування або інших форм примусу, викрадення, шахрайства, обману, зловживання владою або уразливістю положення, або шляхом підкупу, у вигляді платежів чи вигод, для одержання згоди особи, яка контролює іншу особу. Експлуатація включає, як мінімум, експлуатацію проституції інших осіб або інші форми сексуальної експлуатації, примусову працю або послуги, рабство або звичаї, подібні з рабством, підневільний стан або вилучення органів.

Ст. 3 (а) Протоколу про попередження і припинення торгівлі людьми, особливо жінками й дітьми, і покарання за неї, що доповнює Конвенцію Організації Об'єднаних Націй проти транснаціональної організованої злочинності.

Наявність чітко сформульованого міжнародного визначення торгівлі людьми відкрила шлях до вдосконалення національних законодавств і розроблення планів міжнародного співробітництва.

24 липня 2003 року Організація з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ) прийняла план дій щодо боротьби з торгівлею людьми. Цей план покликаний надати в розпорядження держав – учасників ОБСЄ всеосяжний інструментарій, який допомагатиме у виконанні їхніх зобов'язань у боротьбі з торгівлею людьми. Його засновано на комплексному підході до боротьби з торгівлею людьми. Документ передбачає захист потерпілих, запобігання

торгівлі людьми й судове переслідування тих, хто вчиняє цей злочин або сприяє йому. План містить рекомендації державам-учасникам і відповідним інститутам, органам і структурам ОБСЄ на місцях щодо оптимальних шляхів вирішення ними цієї проблеми в її політичних, економічних, правових, правоохоронних, освітніх та інших аспектах.

1.2. Торгівля людьми – як це відбувається?

Відповідно до Протоколу про попередження і припинення торгівлі людьми, особливо жінками й дітьми, і покарання за неї, що доповнює Конвенцію Організації Об'єднаних Націй проти транснаціональної організованої злочинності, **торгівля людьми включає:**

I. Дії: вербування, перевезення, передачу, приховування або одержання людей.

II. Способи: загроза силою чи її застосування, або інші форми примусу, викрадення, шахрайство, обман, зловживання владою чи уразливістю положення, або підкуп, у вигляді платежів чи вигод, для одержання згоди особи, яка контролює іншу особу.

III. Мета: експлуатація, що включає, як мінімум, експлуатацію проституції інших осіб або інші форми сексуальної експлуатації, примусову працю чи послуги, рабство або звичаї, подібні до рабства, підневільний стан чи вилучення органів.

Не всі терміни, що застосовуються у визначенні торгівлі людьми, сформульованому ООН, мають однозначне тлумачення, деякі не визначено зовсім. У нашому посібнику ми використовуватимемо роз'яснення, наведені в «Анотованому путівнику по повному тексту Протоколу ООН про попередження і припинення торгівлі людьми»²¹, підготовленому Міжнародною правозахисною групою.

²¹ Jordan A.D. *The Annotated Guide to the Complete UN Trafficking Protocol* (Вашингтон, 2002 р.).

СОЦІАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ ТА ЇХ ВІДОБРАЖЕННЯ В КУРСІ "ГЕОГРАФІЯ СВІТОВОГО ГОСПОДАРСТВА"

Розкрито сутність соціальних товарів та соціальних проблем в умовах глобалізації світового господарства. Висвітлено особливості формування суспільного вибору. Охарактеризовано основні соціальні проблеми сучасності, зокрема, проблему соціального захисту населення (пенсійна реформа), проблеми бідності та охорони здоров'я. Розкрито стан рішення цих проблем в Україні та відображено важливе значення соціальних аспектів глобалізації в вузівському та шкільному курсах географія світового господарства, включаючи картографічне відображення соціальних питань.

Ключові слова: глобалізація, соціальні проблеми, Україна, географія світового господарства.

Постановка наукової проблеми. Соціальні виклики глобалізації, як прояв загострення соціальних проблем у сучасному світі, нині є надзвичайно актуальними. Причому це стосується всіх без винятку країн світу – як високорозвинених, так і тих, що розвиваються. Як приклад, можна навести молодіжні бунти та погроми в Лондоні та інших великих містах Великої Британії в серпні 2011 р., які мали підставою соціальну незадоволеність значної частини населення Лондону (зокрема, дільниці Тоттенхем) та інших міст Англії, де молодь, особливо діти переселенців з країн Африки та Азії, мала звужені можливості соціальної реалізації

(зокрема щодо кваліфікованої високооплачуваної праці) або не мала їх зовсім. Соціальна сфера світового господарства має свої особливості, пов'язані зі специфікою виробництва та розподілу соціальних товарів, зокрема їх фінансування (на відміну від ринкових товарів), що розкриває поняття "суспільного вибору". Серед головних соціальних проблем сучасності – проблеми соціального захисту населення (пенсійна реформа), бідності, охорони здоров'я тощо. Кожна з них має свій географічний (особливості за регіонами та країнами світу) та, навіть, картографічний вимір (приміром, в Атласі Світового банку), а також має безпосереднє відношення до України, де нині активно розпочалися реформи в соціальній сфері, зокрема пенсійна, медична тощо. Ознайомлення із світовим досвідом усвідомлення аналізу, та вирішення соціальних проблем в цьому контексті має надзвичайну цінність, адже це може допомогти в успішному здійсненні соціальних реформ в Україні. Отже, світові соціальні проблеми повинні знайти відповідне відображення в шкільному та вузівському курсах "Географії світового господарства", включаючи їх картографічне супроводження.

Літературні джерела та публікації з теми статті охоплюють як нечисленні поки що теоретичні розробки суспільних географів, картографів та економістів [1, 468-485; 2; 3; 4; 7; 8; 9; 10; 16], так і обширний публіцистичний матеріал у зв'язку з впровадженням соціальних реформ в Україні [5; 6; 14], а також міжнародні статистичні джерела [11; 12; 13].

Метою статті є розкрити сутність, особливості та прояви соціальних викликів глобалізації через висвітлення особливостей виробництва та розподілу соціальних товарів, їх фінансування, а також характеристику основних соціальних проблем сучасності (соціального захисту населення, пенсійної реформи, бідності, охорони здоров'я) у зв'язку із проведенням соціальних реформ в Україні та важливим значенням соціальних аспектів у вузівському та шкільному курсах "Географія світового господарства", включаючи їх картографічний супровід.

Виклад основного матеріалу. Розвиток світового господарства відбувається в результаті економічного зростання, яке часто ототожнюють із багатством країни, хоча сама по собі величина природних виробничих ресурсів або приріст валового внутрішнього продукту (ВВП) ще не свідчить про реальне економічне зростання.

В дійсності ж суспільству необхідне соціально ефективне економічне зростання, тобто таке використання природних та виробничих ресурсів, яке супроводжується як приростом обсягу ВВП, так і його ефективним застосуванням (зростання ступеню рівномірного розподілу виробленого багатства серед різних груп населення; зростання частки ВВП, що використовується до надання безкоштовних послуг усім членам суспільства, особливо в сферах охорони здоров'я та освіти; підвищення

частки ВВП, що призначається на охорону навколишнього середовища тощо). Ось чому країни з приблизно однаковими показниками приросту ВВП можуть суттєво розрізнятися за показниками якості економічного зростання; у т.ч. за можливістю вибору місця праці, доступності освіти та медичних послуг, чистотою повітря та питної води, рівня злочинності тощо.

Соціальний вимір економічного зростання, насамперед, залежить від визначення його головної мети. Якій же меті віддати перевагу? Приросту майнового багатства? Підвищенню заможності більшості населення? Створенню умов їхньої соціальної захищеності?

Сучасне економічне зростання має бути стратегічно націлене на розвиток людського потенціалу, тому його ефективність оцінюють не тільки за показниками доходів населення, але й за такими чинниками як тривалість життя, відсоток грамотності серед дорослого населення, рівень масово доступної освіти тощо [рис. 1].

Отже, метою розвитку людської цивілізації є всебічний розвиток людини, а економічне зростання слід розцінювати лише як засіб досягнення цієї мети. Хоча економічне зростання, збільшуючи багатство країни в цілому, розширює її можливості щодо вирішення соціальних ("людських") проблем, однак воно не завжди супроводжується прогресом у сфері людського розвитку, скоріше, навпаки, часто здійснюється за поглиблення економічної нерівності, ущемлення демократії, руйнування навколишнього середовища. Таке положення призвело до висновку, що економічне зростання є неминуче несталим, тобто не може підтримуватися протягом довгого часу. Щоб бути сталим, економічне зростання повинно здійснюватися як зростання знань та вмінь працівників; як розширення можливостей їх ефективного використання (завдяки збільшенню та поліпшенню якості місць праці); як полегшення умов створення власного бізнесу, нарешті, шляхом демократизації управління на всіх рівнях.

Відставання з вирішенням соціальних проблем (тобто проблем людського розвитку) здатне різко загальмувати економічне зростання як окремої країни, так і людства в цілому. Нині жодній країні світу не вдалося перейти від однобокого економічного розвитку із загальмованим людським розвитком до ступеню, на якому людський розвиток та економічне зростання взаємно сприяли б один одному. Оскільки гальмування людського розвитку неминуче призводило до гальмування економічного зростання, така модель розвитку була визнана такою, що веде в глухий кут.

Отже нині, в умовах глобалізації світового господарства найбільшу популярність набула концепція сталого економічного зростання, тобто модель умов, що забезпечують довгостроково-збалансований розвиток господарства як окремих країн, так і всієї світової спільноти. В основі

Рис. 1. Місце в світі за індексом розвитку людського потенціалу ООН та за ВВП на душу населення (за паритетом купівельної спроможності \$) країн Центральної та Східної Європи 2010 р. [15]

соціально орієнтованого економічного зростання знаходяться три засади соціальної гармонії:

- 1) міжпоколіннєвої гармонії (задовольняючи потреби нинішніх поколінь, не шкодити можливостями майбутніх поколінь);
- 2) міжгрупової гармонії (задовольняючи потреби однієї соціальної групи, не шкодити можливостями інших соціальних груп);
- 3) міжкраїнної гармонії (задовольняючи потреби населення одних країн, не шкодити можливостям населення інших країн).

Отже, соціальні проблеми в сучасному світі проявляються все гостріше, привертаючи увагу дослідників різних наукових напрямів. Не повинні стояти осторонь і суспільні географи, тим більше, що географічні аспекти соціальних проблем автоматично виявляються в змісті соціальної географії, а також мають відображатися в курсах "Географії світового господарства", "Економічної та соціальної географії України" та інших

дисциплін. Географічний підхід до розгляду соціальних проблем сприятиме успішній перебудові соціального сектору України на ринкових засадах, що нині відбувається. Це, зокрема, стосується реформи системи соціального захисту населення (в т.ч. пенсійної реформи), вирішення проблем бідності, перебудови на ринкових засадах системи охорони здоров'я тощо.

Основу соціальної сфери світового господарства становить виробництво, розподіл та споживання соціальних товарів та послуг. Як ж товари належать до соціальних і як їх відрізнити від ринкових? Як найефективніше розподілити соціальні товари і яку роль у цьому відіграє держава? Які соціальні проблеми сучасного світу є найгострішими і які шляхи їх розв'язання? Відповіді на ці та інші запитання, пов'язані з особливостями соціального розвитку та здійсненням ефективної соціальної політики дає новітній науково-практичний напрям "суспільний вибір" (англ. Public Choice). Ринок розподіляє товари та послуги, які називаються приватними і знаходяться в приватній власності продавця. За певну плату він передає право власності на ці товари покупцеві, який їх приватно споживає. На відміну від цього соціальні товари перебувають у колективній (суспільній) власності. Приватні ринки не можуть здійснювати їх оптимальний розподіл і споживання внаслідок таких двох основних причин:

- 1) соціальні товари не підлягають "правилу виключення" (споживачі, які не заплатили, за товар, виключаються з процесу його споживання);
- 2) соціальні товари не підлягають "правилу споживчого суперництва" (якщо один споживач використав товар, то всі інші цього зробити вже не зможуть).

Соціальні товари поділяються на три групи: 1) суспільні (надаються винятково суспільством, наприклад, національна оборона та суспільна безпека держави, громадський порядок та її судочинство тощо); 2) напівсуспільні (можуть надаватися як державою, так і приватним сектором – це освітні, медичні, культурно-мистецькі послуги тощо); 3) товари загального користування (повітряні, водні – Світовий океан, рослинні, тваринні ресурси світу). Значення держави полягає в стриманні надлишкового споживання останньої з наведених груп соціальних товарів та в стимулюванні споживання суспільних та напівсуспільних товарів. Соціальні товари мають не лише національний, а й міжнародний вимір. Приміром, міжнародна безпека є суспільним товаром, міжнародна освіта – напівсуспільним, а світові природні ресурси (повітряні, водні) – це товари загального користування. Саме через таку форму власності в останньому випадку виникли глобальні екологічні проблеми (забруднення атмосфери, порушення озонового шару, глобальне потепління, зменшення рибних ресурсів тощо).

Фінансування виробництва та розподілу соціальних товарів бере на себе держава. Так, суспільні товари вона фінансує повністю, а джерела коштів для цього становлять податки: прибутковий, ПДВ, податок на власність тощо. Головна проблема при цьому – визначення необхідного обсягу податку з метою як забезпечення фінансування соціальних товарів, так і підтримки ефективності приватного сектору. Напівсуспільні товари підлягають правилу виключення, тому основною проблемою їх фінансування є встановлення оптимального розподілу коштів між державою і споживачами. Щодо міжнародних соціальних товарів, то вони фінансуються через непрямі податки на громадян країн. Приміром, міжнародна безпека належить до суспільних товарів, тому її фінансування здійснюється як через обов'язкові внески країн-учасниць до міжнародних організацій (наприклад, ООН чи НАТО), так і шляхом фінансової допомоги країні, яка "тримає парасольку" і забезпечує надлишковий ефект (це добре ілюструє позиція США в першій та другій війнах у Перській затоці (в Іраку) та Афганістані, коли вони наполягали, щоб інші країни їх підтримували як фінансово, так і військово). Отже, кожна з трьох груп соціальних товарів має проблему ефективного використання ресурсів: суспільні товари приносять вигоду суспільству загалом, але їхнє надання приватним сектором неможливе; напівсуспільні товари можуть вироблятися і в приватному секторі, але в недостатньому обсязі; товари загального споживання споживаються надлишково, адже вони безоплатні. В кожному випадку держава має на меті забезпечити і контролювати ефективне використання соціальних ресурсів.

У приватному секторі світового господарства люди "голосують" грошима, купляючи необхідні їм товари. В державному секторі рішення про виділення та розподіл фінансових ресурсів на соціальні потреби відбувається через двоступеневий процес: спочатку населення країни обирає парламент, а потім він голосує за певні соціальні рішення. Коли вибір виборців і дії обраних осіб будуть невдалими, то це призведе до неефективного використання ресурсів на соціальні потреби. Яким же чином слід забезпечити вдалий суспільний вибір? Один з можливих варіантів – це шлях досягнення консенсусу (коли всі – "за"). Але такий спосіб вимагає дуже багато часу і зусиль на досягнення рішення, а також пов'язаний з можливістю шантажу (коли група осіб може вимагати поступок, інакше голосуватиме "проти"). Тому найприйнятнішим у демократичних суспільствах є метод більшості (мажоритарне правило), за яким рішення приймається простою (50% голосів плюс один голос) або кваліфікованою більшістю (2/3 або 3/4 виборців). Мажоритарна система, за якою конкретні люди обираються в окремих округах, – найстаріша з наявних виборчих систем. Нині вона застосовується в понад 80 країнах світу, в т.ч. в США, Франції, Великій Британії, Канаді. Поширеною також

є пропорційна система за партійними списками, її використовують біля 60 країн світу. Щодо України, то у 1998 р. була запроваджена пропорційно-мажоритарна система, мотивацією до впровадження якої стала поява багатьох політичних партій, котрі вимагали пропорційного представництва у вищому законодавчому органі держави. Вибори до Верховної Ради в 2006 та 2010 рр. уже повністю були проведені за пропорційною системою.

Вигоди і втрати від державних рішень можуть припадати на невеликий сегмент населення (концентрація) або поширюватися на все населення (дисперсія). Держава діятиме порівняно ефективно, коли вигоди і втрати припадатимуть на групи населення, що є приблизно однаково сконцентровані або розсіяні. Ці групи матимуть нейтральний вплив на рішення держави, оскільки голоси однієї групи врівноважують голоси іншої. Але тут може мати місце і перевага, що залежатиме від інтенсивності вимог. Так, у випадку системи соціального захисту, то вона перебуває під впливом двох розсіяних груп – працюючих та пенсіонерів. Якщо вимоги останніх будуть більш інтенсивними, держава може підвищити соціальні податки і навпаки. Дії держави будуть менш ефективними, коли вигоди і втрати припадатимуть на групи населення з неоднаковою концентрацією: користі отримує невелика група, а витрати несе велика, розсіяна група, чи навпаки. При цьому більш концентровані групи характеризуються більшим політичним впливом, ніж розсіяні оскільки вони більше отримують чи втрачають в результаті певних рішень держави. Пошук ренти мотивує малі концентровані групи одержувати різноманітні пільги, що призводить до неефективного розподілу соціальних ресурсів.

Конкурентні ринки працюють найефективніше, коли продавці і покупці добре проінформовані про ціни, виробничі технології та альтернативні товари. Те саме стосується політичних ринків. Виборці активні, якщо вони проінформовані про кандидатів та їхні програми. Але деякі виборці вважають за краще бути взагалі неінформованими, таке явище називається свідомим ігноруванням. Інші є інформованими, але голосувати не йдуть, – це свідома абстиненція. Рішення, прийняті без урахування їхньої думки, не будуть повністю ефективними. Найактивніші виборці – ті, які особисто зацікавлені в результатах, це, зокрема, групи підтримки. Дії таких груп із "проштовхування" корисних їм рішень називаються лобіюванням.

Обрані особи (депутати) можуть перебувати під впливом різних обставин і у зв'язку з цим приймати неефективні рішення. Є три причини такого стану: 1) проблема "хазяїн-агент"; 2) обмін голосів при прийнятті рішень (англ. logrolling); 3) правило "середнього голосу" (median voter). Проблема "хазяїн-агент" полягає в тому, що "хазяїном" є народ, який обирає своїх "агентів" – депутатів, щоб вони захищали інтереси людей. Але "агент" може мати свої інтереси або захищати (лобіювати) інтереси групи

підтримки. Обмін (торгівля) голосами депутатів при прийнятті рішень може відбуватись у відкритій та прихованій (голосування пакетами) формі. "Правило середнього голосу" полягає в тому, що політики часто висувають помірковані пропозиції, щоб привабити середнього виборця, який є найбільш масовим. Ці причини, а також тзв. "парадокс голосування" (коли кожний голосуючий упевнений, що голосує правильно, але колективний, загальний результат може бути зовсім іншим) спонукали американського вченого К. Ерроу висунути теорему неможливості існування раціональної і справедливої мажоритарної системи виборів [10, 651].

На думку західних дослідників є ще одна вагома причина неефективних дій держави – це бюрократія, або неефективна праця державних службовців. Її причини в тому, що останні є монополістами в наданні певних послуг; не отримують прибутків від своєї діяльності; намагаються робити більше, ніж передбачено, щоб отримати більше фінансування. Пропонуються такі заходи з поліпшення їхньої діяльності: приватні контракти (приміром, із прибирання вулиць, збирання відходів, пожежної охорони тощо), конкуренція з приватними фірмами (в освіті, медицині), децентралізація великих відділів тощо.

Неефективний розподіл соціальних ресурсів може мати міжнародний аспект, наприклад, коли дії однієї країни зумовлюють неефективний розподіл ресурсів в іншій (класичний приклад – протистояння США та СРСР у другій половині ХХ ст.). У цьому випадку забезпечення соціальними товарами знаходиться під впливом очікуваної загрози з боку іншої держави, хоча такі передбачення є рідко виправданими, що пов'язане з недостатньою інформацією. Сучасний бурхливий розвиток комунікацій та інформаційних технологій сприяв покращенню інформованості суспільства, але водночас зросла кількість глобальних взаємозв'язків, що поглибило неефективність державного сектору та збільшило необхідний обсяг інформації, потрібний для виправлення ситуації.

Неефективний розподіл соціальних ресурсів і товарів у сучасному світі призвів до виникнення гострих соціальних проблем, серед яких – проблеми соціального захисту населення, бідності, охорони здоров'я тощо. Зокрема, **проблема соціального захисту населення** пов'язана з потребою державної підтримки непрацюючого населення (безробітних, інвалідів, людей похилого віку та молоді). Важливий показник – коефіцієнт залежності – відношення кількості непрацюючих до працюючих. Розрізняють коефіцієнт залежності з віку, для дітей, інвалідів, безробітних та всіх непрацюючих. До однієї з найгостріших соціальних проблем світу належить стрімке зростання коефіцієнту залежності з віку (у США нині 1:4, в Україні 1:1,5), що означає необхідність розв'язання проблеми матеріального забезпечення зростаючої кількості пенсіонерів.

Пенсії (з лат. – виплати) першим "придумав" Юлій Цезар для

військовослужбовців. Як вважають деякі історики, саме ці пенсії, а також наступні інші соціальні виплати стали однією з причин краху Римської імперії. В європейських державних документах термін "пенсія" вперше з'явився в Паризькій рахунковій палаті за короля Людовіка XI в другій половині XI ст. Але так називалася не допомога стареньким чи військовим, що вийшли у відставку, а суми, які щорічно перераховувалися певним британським державним діячам (тобто, по суті, це були хабарі). Причому такою була загальноєвропейська практика: кажуть, таку "пенсію" від британської корони отримував канцлер Російської імперії О.Бестужев (за часів імператриці Єлизавети Петрівни), а французький дипломат Талейран – від російського царя Олександра I. Вік при призначенні "королівських пенсій" не враховувався.

Про тих, кому пенсія не належала, повинна була турбуватися родина. Недарма існувало прислів'я: перший син – Богу, другий – царю, третій – собі на харчування. Більш заможні люди самі відкладали заощадження "на старість". Існували і суспільні інститути соціальної підтримки. Так, у Данії з 1659 р. діяла "вдовина каса", кошти для якої збирали чоловіки, а після їхньої смерті внески видавалися вдовам. Пенсійним забезпеченням своїх членів займалися і робітничі товариства в Британії. В Російській імперії пенсії (щоправда не загальні, а вибіркові) запровадив Петро I. Царі, що були до нього, відзначали заслуги підданих не грошима, а маєтками та хутрами. В указі Петра I "Про пенсіон бувшим військовим" говорилося: "Призначити достойне пожиттєве утримання, аби не ганьбили честь мундира".

Ідею загального пенсійного забезпечення громадян вперше реалізував канцлер Німеччини Отто фон Бісмарк у 1889 р., коли в цій країні вперше в світі була запроваджена державна система захисту соціальних прав: пенсія за віком та інвалідністю та медичне страхування населення. В Російській імперії пенсійне законодавство було прийняте за царя Миколи I. За цим законом крім офіцерів право на пенсію отримували і солдати (після 25 років служби), а також громадянські особи – в розмірі 50 % окладу, а за умови вислуги (стажу) 35 років – 100 %. Головною підставою для цього була праця на державу, але вимагалася "служба без жодних зауважень".

Усі царські пенсії були скасовані більшовиками в 1917 р. і до 1956 р. жодних пенсій у СРСР не існувало. Лише 14 липня 1956 р. був прийнятий закон "Про державні пенсії", тобто лише через 34 роки після створення СРСР. Це для міських мешканців, а жителі сіл – колгоспники отримали право на пенсії ще через 8 років – у 1964 р., коли радянський лідер М.С. Хрущов підписав закон СРСР "Про пенсії та допомогу членам колгоспів". До цього часу забезпечення стареньких колгоспників покладалося на сільськогосподарські артілі та на їх домашнє господарство.

Між тим, людство настільки стрімко старіє, що в недалекому

майбутньому нашу Землю називатимуть "планетою пенсіонерів". За статистикою ВООЗ середня тривалість життя чоловіків у розвинених країнах досягла в 2010 р. від 76 років у США до 79 років у Японії, а жінок – від 81 року в США до 86 років у Японії. Тривалість життя на пенсії становить: для чоловіків – від 9 років у Японії до 18 років у Франції, для жінок – від 15,7 років у Японії до 25,5 років у Франції (рис. 2). Аналітики ВООЗ передбачають, що до 2020 р. на Землі нараховуватиметься понад 1 млрд. людей віком понад 65 років, що означає, що в пенсійному віці перебуватиме кожний восьмий мешканець планети. Досягти такого "успіху" розвиненим країнам вдалося за рахунок значних інвестицій у медицину та масової пропаганди здорового способу життя. Але зворотнім боком цього процесу стало зростаюче соціальне навантаження на економіку цих країн через такий перекис демографічної ситуації, коли кількість працюючих зменшується, а чисельність тих, кого потрібно утримувати – збільшується.

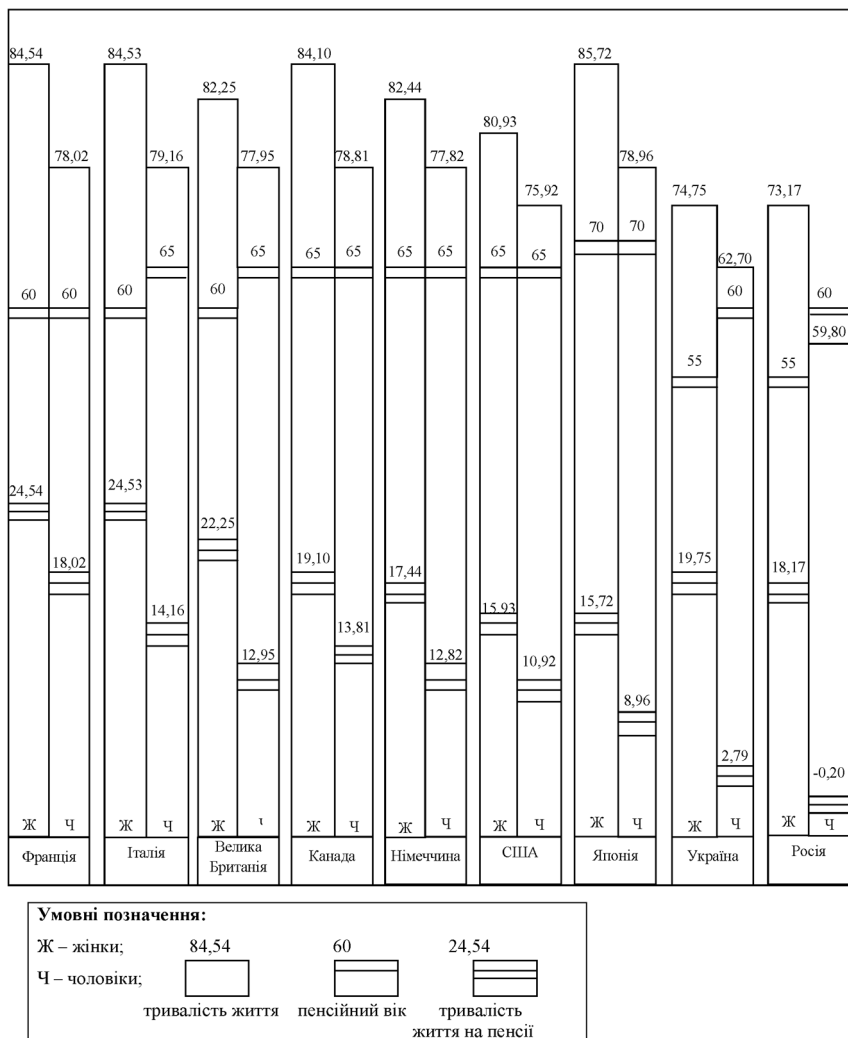
Вирішення проблеми соціального захисту пенсіонерів, тобто забезпечення їм достойної пенсії, світ знайшов у впровадженні накопичувальної пенсійної системи, за якою найбільш надійним та суттєвим способом накопичення коштів на старість є рахунок у недержавному пенсійному фонді – на додаток до невеликої державної пенсії. У розвинутих країнах світу такою системою користуються понад 70 % громадян, забезпечуючи собі в такий спосіб пенсію, що складає 80-90 % обсягу заробітної плати (табл. 1).

Україна на сьогодні шукає шляхи переходу від солідарної пенсійної реформи, що залишилася у спадок з радянських часів, до накопичувальної. Закон про пенсійну реформу був прийнятий Верховною Радою України 8 липня 2011 р. Його основні положення:

- 1) підвищення пенсійного віку жінок з 55 до 60 років;
- 2) збільшення страхового стажу для отримання мінімальної пенсії на 10 років – до 35 років для чоловіків та 25 років для жінок;
- 3) обмеження максимального обсягу пенсії десятима прожитковими мінімумами (нині 7640 грн.);
- 4) запровадження (з 2013 р.) особистих накопичувальних рахунків майбутніх пенсіонерів (кому на той момент не виповниться 35 років), на які роботодавець щомісячно зобов'язаний переводити частину нарахувань на зарплату (від 2 % у перший рік до 7 % починаючи з шостого).

У цьому контексті корисно познайомитися з досвідом здійснення пенсійної реформи у Франції, де з 1 липня 2011 р. теж розпочалося підвищення пенсійного віку. Отже, протягом шести років вік виходу на пенсію буде збільшено на 2 роки – з 60 до 62 років. За зовнішню подібністю французької та української реформ між ними є суттєві різниці. Так, середня тривалість життя у Франції становить 81,2 роки, в Україні – 68,9 років. У

порівнянні з 1991 р. середня тривалість життя у Франції зросла на 4,02 роки, в Україні – знизилася на 1,06 року. Середньостатистична французка, вийшовши на пенсію в 62 роки, проживе ще 22,54, а чоловік – француз – 16,02 роки, у той час як середньостатистична українка, вийшовши на

Рис. 2. Тривалість життя, пенсійний вік та тривалість життя на пенсії в країнах G-8 та в Україні¹

¹ Джерело: ЦРУ (The World Fact book), 2010 р.

Таблиця 1

Тривалість життя та пенсії в деяких країнах світу, 2010 р.¹

Країна	Пенсійний вік/тривалість		Пенсія (\$)	
	чоловіки	жінки	мінімальна	середня
Україна	60/62,79	55/74,75	89	125
Росія	60/59,80	55/73,17	129	244
Польща	65/71,3	60/79,8	235	520
Німеччина	65/77,82	65/82,44	800	1085
США	65/75,92	65/80,93	800	1100
Японія	70/78,96	70/85,72	500	700
Китай	60/71,3	50/74,8	47	90

пенсію в 60 років, проживе 14,75, а чоловік – українець – всього 2,8 років, (якщо тривалість життя залишиться на нинішньому рівні). Французька пенсійна система вважається однією з найкращих у Європі з точки зору інтересів старшого покоління. Вона включає як державні, так і приватні пенсійні фонди (каси), одні з яких діють на загальнонаціональному іншій – на галузевому рівнях. У результаті пересічний французький пенсіонер отримує одразу три пенсії з різних джерел. Ця система вважається заслугою президента соціаліста Ф.Міттерана, який керував країною з 1981 до 1995 р. і ще в 1982 р. знизив пенсійний вік з 65 до 60 років. Нинішній президент Франції Н.Саркозі на президентських виборах 2007 р. висунув гасло скорочення видатків пенсійної системи з метою економії державних коштів та поліпшення умов для ведення бізнесу. Закон про пенсійну реформу Саркозі підписав у листопаді 2010 р., незважаючи на протестні страйки.

Інша гостра соціальна проблема світу – **проблема бідності**. Бідне населення (тобто таке, яке отримує доходи нижче прожиткового мінімуму) є в кожній країні. Навіть у США воно становить 12,3 % населення, причому чисельність бідних у цій країні зростає і перевищує нині 36 млн. осіб, з яких 20 млн. – білі, 11 млн. – чорні (афроамериканці), 5 млн. – іспаномовні (латинос). Але у відсотках бідними є третина афроамериканських родин, чверть – латиносів, 10% – білих. Розрізняють два види бідності – регіональний та особистий. Приміром, у США до бідних штатів належить шість із 50 (у них частка бідності населення досягає 25-30%), це Західна Вірджинія, Алабама, Місісіпі, Арканзас, Луїзіана, Нью-Мексико. Але бідність у США і в країнах, що розвиваються, – це різні речі (табл. 2).

У США 100% бідних родин мають газову або електроплиту та

¹ Сьогодні. – 2010. – 8 червня. – С. 5.

Критерії межі бідності [1,479]

№ з/п	Критерій	Межа бідності	Чисельність українців, що живуть за межею бідності
1	Критерій ООН для країн «третього» світу	1 дол. США*/день	В Україні таких практично немає
2	Критерій ООН для країн Східної Європи та СНД	Менше 4,3 дол. США/день	1 % українців
3	Критерій ООН для розвинутих країн	14,7 дол. США/день	Майже 80 % українців**
4	Норми прийняті у США	1000 дол. США у місяць	Немає даних
5	Офіційно в Україні	960 грн.***	28 % українців

*Долар США – за паритетом купівельної спроможності

**За підрахунками ООН

***Липень 2011 р.

холодильник, 85 – кольоровий телевізор, 70 – автомобілів, 60 – пральну машину, 50 – кондиціонер, 40 % – мікрохвильову піч. А за рівень бідності (прожитковий мінімум) у США приймається річний дохід для міської родини з чотирьох осіб в обсязі 13 тис. дол. Для тих, хто отримує менше, є такі шляхи державної допомоги:

1) Програма соціальної допомоги (200 млрд. дол. у рік), яка передбачає допомогу родинам з дітьми, безоплатну медичну допомогу (Medic Aid), безоплатні продуктові талони (Food Stamps);

2) Закон "Про соціальний захист", що передбачає систему суспільних робіт, курси перепідготовки, працю на державних будовах тощо;

3) Закон "Про встановлення мінімальної заробітної плати (з 1935 р.), яка зараз становить 7,5 дол./год. (для порівняння: в Україні на липень 2011 р. – 6 грн./год., виходячи з мін зарплати 960 грн./місяць та 160 робочих годин у місяць);

4) як пропозиція вчених – запровадження негативного прибуткового податку, що визначає державну допомогу бідним родинам за формулою: 0,5 прожиткового мінімуму + 0,5 заробітку (табл. 3).

В Україні Президент підписав закон про встановлення з 2010 р. мінімальної заробітної плати (МЗ) на рівні прожиткового мінімуму (ПМ). Отже, якщо ще в 2007 р. ПМ в Україні становив 430 грн./місяць, то в 2009 – 701 грн. в 2010 (грудень) – 875 грн., в 2011 (вересень) – 985

Таблиця 3

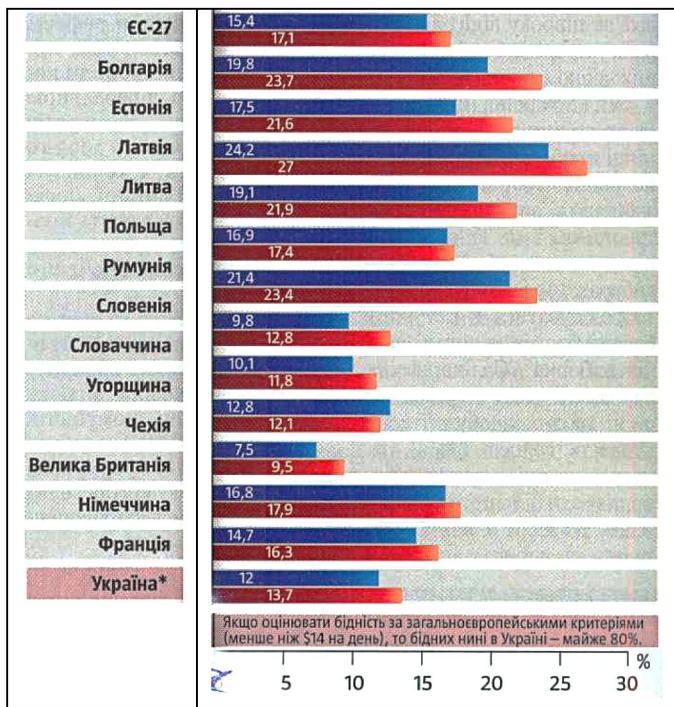
Дія негативного прибуткового податку [1,480]

Заробіток, дол. США	Державна допомога дол. США	Загальний дохід родини, дол. США
0	5000	5000
1000	4500	5500
2000	4000	6000
3000	3500	6500
4000	3000	7000
5000	2500	7500
6000	2000	8000
7000	1500	8500
8000	1000	9000
9000	500	9500
10000	0	10000

грн. Таким же є нині і рівень мінімальної заробітної плати. Незважаючи на підвищення ПМ в Україні за 2007-2011 (вересень) роки в 2,3 рази, він залишається дуже обмеженим, якщо порівняти обсяг та структуру ПМ (або споживчого кошика) розвинутих країн. Так, мінімальний споживчий кошик у США має вартість \$1000 у місяць (8000 грн.), що дозволяє щоденне споживання гамбургерів, кока-коли, 20 видів овочів, купівлю чергового автомобілю раз на 2 роки, щорічний відпочинок за кордоном, медичну страховку; у Великій Британії – £ 480 (6370 грн.), що передбачає, серед іншого, квитки на футбол, купівлю комп'ютерних ігор, виготовлення візитівок, купівлю акустичної гітари, набуття дрібних домашніх тварин (наприклад, хом'ячка); у Франції – 500 євро (6000 грн.), що охоплює, серед інших витрат, шампанське, котлету по-київськи, відвідання барів та нічних клубів із споживанням там алкоголю, 14 видів квітів (мабуть, щоб було що дарувати дамам), лаки для волосся, гелі для душу, техогляд власної автівки, витрати на няню та таксі, їжу для кішок та собак.

Статистичне управління ЄС (Євростат) у своєму прес-релізі за 2010 рік [13] оприлюднило результати аналізу рівня життя населення 27 країн-членів. Передусім Євростат цікавило, скільки людей живуть за межею бідності. Враховуючи, що в країнах ЄС різні показники доходів населення та різні ціни на продукти, товари, послуги, було вирішено вважати межею бідності зарплату, що є на 60 % менше середньої в кожній окремій країні. Отже, найбільше бідного населення виявилось в Латвії – 26 % населення,

за нею слідують Румунія (23 %) та Болгарія (21 %), а також Литва, Греція, Іспанія (20%). Найменше бідних спостерігається в Чеській республіці (9 %), у Словаччині та Швеції – 12 %. У цілому в країнах ЄС, стверджує Євростат, не можуть собі дозволити тижневий відпочинок поза домівкою хоча б раз на рік 37 % населення; не є в стані підтримувати в квартирі тепло на необхідному рівні 10 % мешканців; не мають фінансової можливості споживати на обід м'ясо, птицю чи рибу раз на два дні 9 % населення; утримання особистого автомобілю недоступно для 9 % мешканців країн ЄС. Отже, незважаючи на високі пересічні соціальні норми та стандарти споживання в країнах ЄС, проблема бідності існує і там, що повинна враховувати соціальна політика та стратегія Євроспільноти. Так, на 2010 р. на межі малозабезпеченості перебувало в середньому до 17 % населення ЄС, при цьому спостерігалися значні відмінності між державами – членами ЄС та між чоловіками та жінками (рис. 3).

Рис. 3. Світові моделі (типи) організації та фінансування національних систем охорони здоров'я та їх розповсюдження¹

¹ Авторська розробка за [1, 481-483; 6; 10, 601-605]

Останнім часом міжнародними організаціями, зокрема ООН, використовується термін – синонім бідності – "соціальне відторгнення". Концепція "соціального відторгнення" є відносно новим поняттям, зокрема, для України. Що ж під ним розуміється і що дають для розуміння людського розвитку наукові дослідження в цій площині? За думкою директора Інституту демографії та соціальних досліджень НАНУ, д.е.н. Е. Лібанової [5], на кінець 1980-х рр. науковцям стало зрозуміло, що прогрес соціально-економічного розвитку людства не може вимірюватися тільки показником зростання ВВП або ВНП на одного мешканця, потрібні додаткові, зокрема соціальні індикатори. Тоді була сформульована ідеологія "людського розвитку", яка передбачала створення такого соціально-економічного середовища, в якому людина має можливість повністю розкрити свій потенціал. Протягом наступних років до цієї концепції додавалися різноманітні соціальні індикатори, наприклад, бідності, гендерної рівності тощо. Остаточним доповненням як раз і стало "соціальне відторгнення", внаслідок якого певні соціальні групи мають обмежений доступ до влади та прийняття її органами рішень. Такі соціальні групи також не мають можливості повною мірою користуватися правами на освіту, медичну та соціальну допомогу, трудову зайнятість, задовольнити свої культурні, релігійні та інші потреби.

Щоб визначити ступінь соціального відторгнення домогосподарств зазвичай використовуються 18 соціальних характеристик, (ознак), при цьому межа гострого відторгнення визначається на рівні 5 ознак, критичного відторгнення – на рівні 7 ознак. До таких соціальних індикаторів передусім належать: а) наявність у родині члена працездатного віку з низьким статусом на ринку праці (тимчасово безробітні, безкоштовно працюючі члени родини тощо); б) хронічне безробіття (понад 12 місяців); в) перебування за межею бідності (тут може бути орієнтація не на прожитковий мінімум, а на 75 % медіальних витрат родини); г) неможливість забезпечити собі достатнє харчування; д) фінансові труднощі з організацією родинного відпочинку поза домівкою та відвіданням родичів; е) неможливість відвідувати культурні заходи хоча б один раз на рік тощо.

Ці соціальні індикатори були використані при підготовці щорічної національної доповіді про людський розвиток "Україна на шляху до соціального залучення", яка була презентована Програмою розвитку ООН в Україні в липні 2011 р. В доповіді були представлені результати дослідження ступеню розповсюдження феномену соціального відторгнення в українському суспільстві. Результати дослідження показали, що лише у 8,5 % домогосподарств не було виявлено жодної ознаки соціального відторгнення. З іншого боку, немає в Україні домогосподарств з наявністю всіх 18 характеристик соціального відторгнення (тотальне), максимальне число їх – 14-15. Але в цілому виявилось, що майже 38 % українських

домогосподарств знаходяться у стані гострого соціального відторгнення, з них 17 % – в критичному стані. Серед шарів населення, які більше інших підлягають ризику соціального відторгнення, відзначено багатодітні родини та родини, в складі яких є хоча б один пенсіонер (показник у 2 рази вищий порівняно з середнім рівнем та в 2,5 рази вищий порівняно з родинами, що складаються виключно з осіб працездатного віку). Ризик критичного відторгнення є дуже високим взагалі для всіх родин із дітьми – він в 2,7 разів вищий за середній по країні та в 3 рази вищий порівняно з родинами без дітей. Крім того, наявність хоча б одного безробітного члена родини збільшує цей ризик вдвічі. Критичне відторгнення більше характерне для сільської місцевості: ризик сільських мешканців перевищує відповідний показник мешканців великих міст на 20 %. Проте соціальна ситуація в малих містах в деяких аспектах ще гірша, ніж у селах. Приміром, ризик соціального відторгнення внаслідок хронічного безробіття є найвищим як раз у такому місті (з населенням до 100 тис. мешканців) – він у 1,5 разів вищий за середній показник по країні.

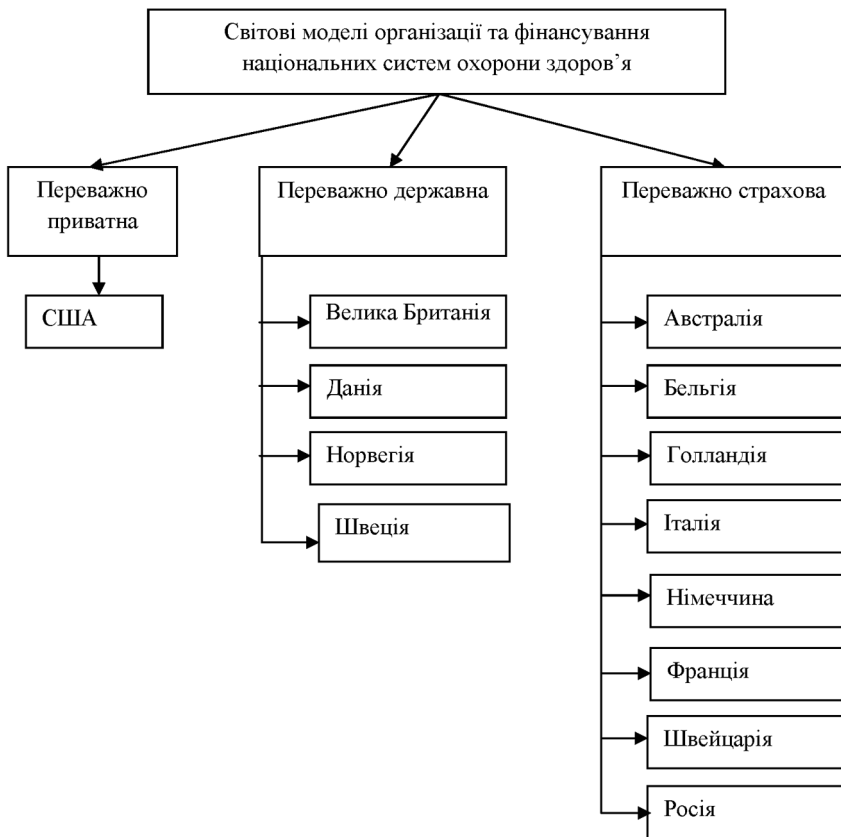
Подібні дослідження проводилися і в інших країнах Європи. Зокрема, в Росії була виявлена гостра соціальна нерівність між рівнем життя населення в декількох ключових містах та в решті країни. Істотно, що суттєвим захисним заходом (протектором) проти соціального відторгнення визначено наявність вищої освіти. Так, якщо в родині немає осіб з вищою освітою, ризик відторгнення зростає на чверть порівняно з середнім по країні; якщо є хоча б одна особа з вищою освітою – ризик знижується в два рази; а якщо всі дорослі в родині мають вищу освіту, то цей показник знижується в три рази порівняно з середнім по країні.

Ще одна важлива соціальна проблема світу – **охорона здоров'я**, витрати на яку стрімко зростають в цих країнах. Причини цього полягають у наступному: 1) зростання цін на медичні послуги (у США – 12 % у рік); 2) старіння населення, що призводить до зростання обсягів медичної допомоги та ліків (так, людина у віці 75 років вживає ліків у 10 разів більше, ніж у віці 25-50 років). Держава намагається контролювати цю сферу у всіх країнах світу в зв'язку із: а) складністю лікування людей та великою відповідальністю за це; б) потребою медичних послуг для всього населення не залежно від доходів; в) соціальним характером медичних послуг, які мають побічний ефект (краще здоров'я людей – вища продуктивність праці – вищий рівень економічного розвитку країни). Розвинуті країни світу спрямовують на сферу охорони здоров'я – від 7% ВВП (Італія, Японія, Велика Британія) до 17,5 % (США), в Україні – 3,5 % (дані 2010 р. [1,482; 6]).

У світовій практиці застосовують три домінуючих типи (або моделі) організації медичного обслуговування населення (рис. 4). Перший з них – державний (наприклад, у Великій Британії, Швеції, Данії, Норвегії) –

передбачає централізоване фінансування охорони здоров'я з держбюджету. Така система попереджує неконтрольоване зростання вартості лікування, але одночасно призводить до монополізації сфери медпослуг, негативно впливаючи на якість медобслуговування. Інший тип, найбільш розповсюджений в Європі, – це переважно страхова медицина. За такою схемою працюють Німеччина, Франція, Голландія, Австрія, Бельгія, Швейцарія тощо. Ця система заснована на засадах солідарності. В її межах фінансування сфери охорони здоров'я здійснюється з декількох джерел, включаючи страхові внески підприємців, заробітну плату працівників та кошти держбюджету. Нарешті, третій тип – це переважно приватна система медобслуговування, що характерна для США. Щоправда, в жодній з розвинутих країн вказані системи не представлені в чистому вигляді, а в деяких державах періодично відбувається зміна пріоритетів і різні системи фінансування медицини змінюють одна одну. Однак, незважаючи на різноманітність варіантів організації медичної допомоги, що діють у різних країнах, жодна з них повністю не задоволена власною системою охорони здоров'я. Так, американці не дуже задоволені своєю медичною сферою, на яку припадає найбільший відсоток ВВП з усіх країн світу (у 2010 р. – 17,5 %), але показники тривалості життя, смертності новонароджених, чисельності лікарів на 1000 населення є гіршими ніж у сусідів по групі високорозвинених країн, зокрема, Японія, Швеції, Франції та ін. (див. рис. 2). Особливістю американської системи фінансування сфери медичних послуг є те, що добровільне медичне страхування тут передбачає внески роботодавця (значні) та працівників (вираховуються із зарплати). Медичну страховку можна набути самостійно (\$ 500 щомісячно для родини з 4 осіб) або оплачувати медпослуги за виникнення потреби (тоді рахунок за лікування складе не сотні, а тисячі доларів). Нині медстрахування не можуть собі дозволити 40 млн. громадян США. Саме тому за пропозицією президента Б.Обами про реформування системи охорони здоров'я Конгрес США в грудні 2009 р. прийняв рішення про додаткове державне фінансування охорони здоров'я (871 млрд. протягом 10 років). Отже, медична сфера США стане змішаною – приватно-державною. Як вона буде працювати, аналізувати ще зарано.

За переважно державною системою охорони здоров'я (Велика Британія, Швеція, Данія, Норвегія) усі медпослуги фінансуються державою (Національною службою охорони здоров'я). Гроші до бюджету надходять з державних податкових зборів. Основні види медичної допомоги є безкоштовні абсолютно для всіх. Однак є тут свої плюси та мінуси. Так, у Великій Британії зарплата медиків залежить від кількості виконаної роботи, а не від її якості. Тому до останньої є претензії. Так, про це заявляють експерти ВООЗ, які вказують на "недостатню зацікавленість лікаря в результатах своєї праці" та зазначають, що "в держлікарнях

Рис. 4. Перебування населення на межі бідності в країнах ЄС, 2010 р.
[15]

великі черги, іноді треба чекати планової госпіталізації декілька місяців (але нетерміново)". Здається, що ця система в чомусь нагадує українську. Але принципова різниця полягає в тому, що фінансується виконана робота (медичні послуги), а не утримання мережі медичних закладів, до того ж обсяг фінансування є суттєво вищим, тому там і штат укомплектований, і устаткування найсучасніше, і ліки для хворих безкоштовні [14].

Прикладами переважно страхової медицини є такі країни, як Франція, Німеччина, Італія, Австралія, Швейцарія та деякі інші країни Західної Європи. Біля 90 % медичних закладів у цих країнах фінансуються з державного страхового фонду, кошти до якого надходять від обов'язкових страхових внесків – страховок. Обов'язкові внески сплачують або виключно роботодавці, або роботодавці разом із працівниками (відраховують із зарплати), або тільки працівники (також відраховують із зарплати). Також

у цих країнах існує добровільне страхування (коли людина сама себе страхує на випадок отримання медичної допомоги). Така система охорони здоров'я, за оцінками експертів ВООЗ, в останні роки стабільно займає перше місце в світовому рейтингу систем охорони здоров'я. Хоча в умовах недавньої економічної кризи збої в такій системі відбувалися значно частіше та з більшими наслідками, ніж у державній: адже, втративши працю, людина може втратити медичну страховку.

Яку ж систему організації охорони здоров'я обрати Україні, яка оголосила курс на реформування сфери медичного обслуговування населення? Американська приватна система охорони здоров'я нам не підходить, по-перше, через дороговизну обслуговування у приватних лікарів (адже навіть у США 40 млн. людей фактично залишаються без належної медичної допомоги), а по-друге, через недостатнє розповсюдження приватної медицини, зокрема в невеликих містах та в сільській місцевості. Що стосується державної системи охорони здоров'я то при всій її привабливості підтримувати її на рівні, наближеному до британського, наша держава в найближчі роки не зможе. За всі роки незалежності вона жодного разу не профінансувала охорону здоров'я на 100 %, і надіятися, що таке може статися в найближчому майбутньому, не варто. За думкою експертів [14] на даному етапі Україні найбільше підійшов би змішаний варіант – державно-страхова медицина, за якою роботодавець забезпечував би в обов'язковому порядку за свій рахунок полісом медичного страхування своїх працівників, а держава фінансувала б необхідний рівень медичного обслуговування для громадян, що не мають праці, а також інших незахищених верств населення (пенсіонери, малозабезпечені, студенти тощо). Для того, щоб "запустити" цю систему, слід прийняти Закон про обов'язкове медичне страхування (ОМС). До речі, в Росії ОМС почали поступово запроваджувати ще з 90-х років минулого сторіччя. Однак, за двадцять років, що минули, там мало що змінилося. Причина в тому, що крім додаткового фінансування, не здійснювалися серйозні структурні реформи. Цей приклад ще раз підкреслює що просто "вливати" кошти в існуючу нині систему охорони здоров'я неефективно – слід по-новому їх використовувати.

Висновки. Таким чином наведені світові особливості аналізу та шляхів розв'язання соціальних проблем, на нашу думку, слід врахувати в завданнях реформування соціальної сфери України, які стоять сьогодні на порядку денному прискорення соціально-економічного розвитку нашої держави та її інтеграції в європейські та світові економічні та соціальні структури. Важливість соціальних проблем глобалізації вимагає їх обов'язкового розгляду у вузівському та шкільному курсах "Географія світового господарства" з відповідним картографічним супроводом.

Література:

1. Географія світового господарства: навч. пос. / За ред. Я.Б. Олійника, І.Г. Смирнова. – К.: Знання, 2011 – 640 с.
2. Шевчук Л.Т. Соціальна географія: навч. пос. / Л.Т. Шевчук К.: Знання, 2007. – 349 с.
3. Люблинский В.В. Социальная политика в условиях глобализации: опыт развитых стран / В.В. Люблинский // Полис. – 2008. – № 6. – С. 130-146.
4. Смирнов І.Г. Соціальні товари та соціальні проблеми в сучасному світі: суспільно-географічний вимір / І.Г. Смирнов // Наук. записки Терноп. нац. пед. ун-ту. – Сер. Географія. – Т. 2005. – № 2. – С.16-19.
5. Либанова Э. О новых подходах в определении уровня прогресса / Э.Либанова // Комментарии. – № 27. – 2011. – 8 июля. – С. 8.
6. Тэннер М. Какая система здравоохранения лучше? / М. Тэннер // Комментарии. – № 30-31. – 2011. – 29 июля-18 августа. – С. 6.
7. Жовтанецький О. Цікава економіка: навч.пос. / О. Жовтанецький, Н. Чуба. – Львів: Апріорі, 2010. – 408 с.
8. Современна економіка: уч. пос / кол. авторов; под ред. О.Ю. Мамедова. – М.: КНОРУС, 2010. – 320 с.
9. Харкянен Л.В. Макроекономіка: навч.пос. / Л.В. Харкянен. – К.: Каравела, 2008. – 176 с.
10. Spencer M. Contemporary Economics / M/ Spencer, O.Amos. – N.Y., 2006. – 1114 p.
11. Social Indicators of Development – 2009. – Washington: The World Bank, 2010. – 396 p.
12. Under standing the Social Effects of Policy Reform. – Washington: The World Bank, 2008. – 223 p.
13. www.eurostat.eu (сайт Комітету статистики ЄС).
14. Как вылечить медицину // Сегодня. – 2010. – 16 февраля. – С. 12-13.
15. Євростандарти (за даними Євростату) // Тиждень. – № 33 (198), серпень-вересень 2011 р. – С. 52.
16. Даценко Л.М. Навчальна картографія в умовах інформатизації суспільства: теорія і практика. Монографія. – К.: ДНВП "Картографія", 2011. – 228 с.

Смирнов И. Г.

**СОЦИАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ГЛОБАЛИЗАЦИИ И ИХ
ОТОБРАЖЕНИЕ В КУРСЕ "ГЕОГРАФИЯ МИРОВОГО
ХОЗЯЙСТВА"**

Раскрыта сущность социальных товаров и социальных проблем в условиях глобализации мирового хозяйства. Освещены особенности формирования общественного выбора. Охарактеризованы основные социальные проблемы современности, в том числе, проблема социальной защиты населения (пенсионная реформа), проблемы бедности и здравоохранения. Раскрыто состояние решения этих проблем в Украине и отражено важное значение социальных аспектов глобализации в вузовском и школьном курсах географии и мирового хозяйства, включая картографическое отображение социальных вопросов.

Ключевые слова: глобализация, социальные проблемми, Украина, география мирового хозяйства.

I. Smirnov

**SOCIAL PROBLEMS OF GLOBALIZATION AND THEIR
REPRESENTATION IN THE COURSE "WORLD ECONOMY
GEOGRAPHY"**

Shown essence of social goods and social problems in the world economy globalization contest. Laid out the public choice formation peculiarities. Characterized contemporary main social problems among them population's social defense, poverty and healthcare problems. Shown peculiarities of these problems decisions in Ukraine nowadays and the importance of social aspects of globalization in graduate and school geography of the world economy course, including cartographical dimension of social issues.

Keywords: globalization, social problems, Ukraine, world economy geography.

Надійшла до редакції 29 грудня 2011 р.

ЗМІСТ

О. С. Арабаджі, Н. М. Барабоха, О. П. Барабоха, А. Л. Маценко⁹ ЕКОЛОГО-ЕКОНОМІЧНІ ПРОБЛЕМИ ВОДНИХ РЕСУРСІВ ЗАПОРІЗЬКОЇ ОБЛАСТІ	9
Ю. О. Бабій УМОВИ ТА ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ СУЧАСНИХ ЛАНДШАФТІВ УМАНЩИНИ.....	14
М. Д. Балджи ПРИНЦИПИ КОМПЛЕКСНОГО ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ ...	19
М. О. Барановський ОСОБЛИВОСТІ ВИЗНАЧЕННЯ РІВНЯ ДЕПРЕСИВНОСТІ АГРАРНИХ ТЕРИТОРІЙ (НА ПРИКЛАДІ ХЕРСОНСЬКОЇ ОБЛАСТІ).....	23
С. Бесчасний ЗНАЧЕННЯ МІСТА СКАДОВСЬКА В ОЗДОРОВЛЕННІ ТА РЕКРЕАЦІЇ НАСЕЛЕННЯ	28
М. Ф. Бойко СПЕКТР РОДИН БРЮФЛОРИ СТЕПОВОЇ ЗОНИ УКРАЇНИ ЯК ВІДОБРАЖЕННЯ ЇЇ ЕКОЦЕНОТИЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ	31
П. М. Бойко ЗАГАЛЬНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ ЕКОМЕРЕЖІ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ	34
Є. Г. Бортников КРИТЕРІЇ РОЗВ'ЯЗАННЯ МІКРОЕКОНОМІЧНИХ ЗАВДАНЬ У ПРИРОДОКОРИСТУВАННІ	37
А. Вавілова ЗВ'ЯЗОК КОНЦЕНТРАЦІЇ НАСЕЛЕННЯ ТА АНТРОПОГЕННОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ ПРИРОДНОГО СЕРЕДОВИЩА ХЕРСОНСЬКОЇ ОБЛАСТІ.....	43
Я. В. Василевська РАЦІОНАЛЬНЕ ВИКОРИСТАННЯ РЕКРЕАЦІЙНИХ РЕСУРСІВ ПРИМОРСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ ХЕРСОНСЬКОЇ ОБЛАСТІ: ПРОБЛЕМИ І ПЕРСПЕКТИВИ	46
П. А. Вірченко ВПЛИВ ВИЩОЇ ОСВІТИ НА ФОРМУВАННЯ «ЛЮДСЬКОГО КАПІТАЛУ».....	49
В. П. Воровка, С. О. Івко АНАЛІЗ РЕСУРСОКОРИСТУВАННЯ У МЕЖАХ НОВОСТВОРЮВАНОГО РЕГІОНАЛЬНОГО ЛАНДШАФТНОГО ПАРКУ «МУРАВСЬКИЙ ШЛЯХ»	53

В. П. Воровка, О. А. Марченко., О. В. Непша ЕКОЛОГО-ГЕОГРАФІЧНІ ПРОБЛЕМИ ВИКОРИСТАННЯ ТА ВІДТВОРЕННЯ ГІДРОРЕСУРСНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ЗАПОРІЗЬКОЇ ОБЛАСТІ	58
О. В. Давидов, О. О. Грець АНАЛІЗ СУЧАСНОГО СТАНУ БЕРЕГОЗАХИСТНОГО КОМПЛЕКСУ СМТ ЗАЛІЗНИЙ ПОРТ	63
О. О. Денисенко МЕТРОПОЛІСИ ЯК ФОРМА ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА	67
І. А. Донець, А. Л. Маценко, Н. В. Тарусова ЧОРНОБИЛЬСЬКА ПРОБЛЕМА – ЗОНА ВІДЧУЖЕННЯ.....	70
А. І. Доценко СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПРОБЛЕМИ РОЗСЕЛЕННЯ І ЗАЙНЯТОСТІ НАСЕЛЕННЯ ГУСТОЗАСЕЛЕНОГО СЛАБОУРБАНІЗОВАНОГО РЕГІОНУ (НА ПРИКЛАДІ ІВАНО- ФРАНКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ).....	73
І. В. Драгунцова КРАЄЗНАВЧІ ДОСЛІДЖЕННЯ СВОЄЇ МІСЦЕВОСТІ.....	79
О. І. Єргіна ПАЛЕОКЛІМАТИЧНА ОБУМОВЛЕНІСТЬ ГОЛОЦЕНОВОГО ПЕРІОДУ ПРОЦЕСУ ҐРУНТОУТВОРЕННЯ В КРИМУ	82
Г. М. Заваріка ТРАНСФОРМАЦІЯ РОЗСЕЛЕННЯ НАСЕЛЕННЯ У ВИСОКОУРБАНІЗОВАНОМУ РЕГІОНІ – ЛУГАНСЬКІЙ ОБЛАСТІ	86
С. О. Западнюк СУЧАСНІ ФАКТОРИ МІГРАЦІЇ НАСЕЛЕННЯ ЯК ВТІЛЕННЯ РЕГІОНАЛЬНИХ ТА ЗАГАЛЬНОДЕРЖАВНИХ ПРОБЛЕМ УКРАЇНИ	90
М. Д. Заячук РОЗВИТОК ФЕРМЕРСТВА В ЦЕНТРАЛЬНІЙ УКРАЇНІ	94
С. І. Іщук, О. В. Гладкий РОЗВИТОК МАЛИХ ПІДПРИЄМСТВ ПРОМИСЛОВИХ АГЛОМЕРАЦІЙ УКРАЇНИ	98
Ю. О. Кисельов МІЖ ЄВРОПОЮ ТА ВЕЛИКИМ СТЕПОМ: УКРАЇНА НА РОЗДОРІЖЖІ СВІТІВ.....	102
К. І. Ковальова АНАЛІЗ ВІДПОВІДІ В КОМП'ЮТЕРНИХ НАВЧАЛЬНИХ ПРОГРАМАХ.....	106

Л. Ковальська ОКРЕМІ АСПЕКТИ ПРИРОДНОГО ТА АНТРОПОГЕННОГО ВПЛИВУ НА РУСЛОВИЙ РЕЖИМ Р. БИСТРИЦЯ	108
А. В. Козловець, В. Д. Пилипенко ДИНАМІКА ЧИСЕЛЬНОСТІ НАСЕЛЕННЯ ХЕРСОНСЬКОЇ ОБЛАСТІ.....	113
О. Ю. Кононенко РЕГІОНАЛЬНА СТРУКТУРНО-ІНВЕСТИЦІЙНА ПОЛІТИКА УКРАЇНИ	117
Н. В. Корнілова МЕТОДИКА ДОСЛІДЖЕННЯ ТЕРИТОРІЙ З КРИТИЧНОЮ ЕКОЛОГІЧНОЮ СИТУАЦІЄЮ.....	124
А. О. Корнус УКРАЇНА У СИСТЕМІ ЕКОЛОГІЧНИХ ВИМІРІВ СТАЛОГО РОЗВИТКУ	127
О. Г. Корнус ПОБУТОВЕ ОБСЛУГОВУВАННЯ НАСЕЛЕННЯ СУМСЬКОЇ ОБЛАСТІ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЙОГО ВДОСКОНАЛЕННЯ	131
Н. В. Крылов РУСИФИКАЦИЯ И УКРАИНИЗАЦИЯ НАСЕЛЕНИЯ ГОРОДА МЕЛИТОПОЛЯ	134
І. Куриленко, Л. М. Богадьорова РЕГІОНАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА ТА ШЛЯХИ ЇХ ВИРШЕННЯ НА ПРИКЛАДІ ХЕРСОНСЬКОЇ ОБЛАСТІ.....	138
Ф. Н. Лисецкий ПРОВИНЦИАЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ПОЧВООБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ПРОЦЕССА ЗА ПОСЛЕДНИЕ 3000 ЛЕТ (ПО РЕЗУЛЬТАТАМ ИССЛЕДОВАНИЯ ПОЧВ ЮЖНО- СТЕПНОЙ ПОДЗОНЫ УКРАИНЫ)	142
С. А. Лісовський, О. Л. Лісовська ЕКОНОМІКО-ГЕОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ РІВНІВ ЗБАЛАНСОВАНOSTІ РОЗВИТКУ УКРАЇНИ ТА ЇЇ РЕГІОНІВ ..	148
В. О. Малєєв ЕКОЛОГО-ЕКОНОМІЧНІ ПРОБЛЕМИ ВИКОРИСТАННЯ ЗЕМЕЛЬНИХ РЕСУРСІВ ЯК БАЗОВОЇ СКЛАДОВОЇ ПРИРОДНО- РЕСУРСНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ХЕРСОНЩИНИ.	154
Д. С. Мальчикова, І. О. Пилипенко РОЗСЕЛЕННЯ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ЯК ЕЛЕМЕНТ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ СІЛЬСЬКОЇ МІСЦЕВОСТІ	161

Є.О.Маруняк, В.М.Чехній СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ВИРІШЕННЯ РЕГІОНАЛЬНИХ ЕКОЛОГІЧНИХ ПРОБЛЕМ.....	167
О. В. Машкова СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНІ ВІДНОШЕННЯ І ЗВ'ЯЗКИ ФОРМУВАННЯ ЯКОСТІ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ	169
К. В. Мезенцев ІНФОРМАТИЗАЦІЯ СУСПІЛЬСТВА ТА СУСПІЛЬНА ГЕОГРАФІЯ: ТОЧКИ, ЛІНІЇ, ПЛОЩІ ПЕРЕТИНУ	173
А. Л. Мельничук ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ КОМПЛЕКСУ ПРОМИСЛОВОГО ВИРОБНИЦТВА ХЕРСОНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В КІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ	183
О. І. Мельничук ІНТЕРАКТИВНІ ЗАСОБИ НАВЧАННЯ ТА ЕКОЛОГІЧНЕ ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ	190
І. І. Мойсієнко, Д. С. Винокуров ПРОСТОРОВА ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ РОСЛИННОГО ПОКРИВУ БУРГУНСЬКОЇ БАЛКИ	194
Л. М. Нємець, Ю. Ю. Заволока ФАКТОРИ ТА РІВНІ ФОРМУВАННЯ ТРУДОВОГО ПОТЕНЦІАЛУ (СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНИЙ ПІДХІД)	197
Л. М. Нємець, О. В. Яковчук, М. Ю. Височин, Ю. І. Кандиба, Л. В. Ключко СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНІ ЕКСПЕДИЦІЇ У НАВЧАЛЬНО- ДОСЛІДНИЦЬКІЙ ДІЯЛЬНОСТІ СТУДЕНТІВ (НА ПРИКЛАДІ ХАРКІВСЬКОГО РЕГІОНУ)	204
В. Д. Олійник ВИЗНАЧЕННЯ ОЗНАК ДЕПРЕСИВНОСТІ СОЦІАЛЬНО- ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ.....	212
Я. Б. Олійник, Т. Я. Олійник ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ РЕГІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ДІАГНОСТИКИ	216
Ю. В. Пилипенко КОМПЕНСАЦІЙНІ ВОДООХОРОННІ ЗАХОДИ СТВОРЕННЯ СТАБІЛЬНИХ ЕКОСИСТЕМ МАЛИХ ВОДОСХОВИЩ	222
Л. А. Прохорова ПРОЦЕСИ ПІДТОПЛЕННЯ ЯК ФАКТОР ГЕОЕКОЛОГІЧНОГО РИЗИКУ В ТЕХНОГЕННО НАВАНТАЖЕНИХ ЛАНДШАФТАХ	228

В. В. Путренко ДОТРИМАННЯ ЕКОЛОГІЧНИХ МЕЖ СПОЖИВАННЯ ПРИРОДНИХ РЕСУРСІВ ЯК ОСНОВА РЕГІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ РЕСУРСОЗБЕРЕЖЕННЯ	232
І. Г. Савчук СУЧАСНІ ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ ГЕОГРАФІЇ ЗОВНІШНЬОЇ ТОРГІВЛІ МІНЕРАЛЬНОЮ СИРОВИНОЮ	236
О. Ю. Савюк ОЦІНКА ЯКОСТІ НАСЕЛЕННЯ, СКЛАДОВОЇ ІНТЕГРАЛЬНОГО ПОКАЗНИКА ЯКОСТІ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ (НА ПРИКЛАДІ ОДЕСЬКОГО РЕГІОНУ)	239
В. Ф. Семенов, С. І. Логвіновська СУБСИДАРНІСТЬ У ВЗАЄМОВІДНОСИНАХ ЦЕНТРУ І РЕГІОНІВ ЯК ФАКТОР СТАЛОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ	243
С. К. Семенюк ПРОСТРАНСТВЕННОЕ РАСПРЕДЕЛЕНИЕ НАСЕЛЕНИЯ МЕЛКИХ МЛЕКОПИТАЮЩИХ И ЕГО ВЛИЯНИЕ НА РАСПРЕДЕЛЕНИЕ РЫЖЕЙ ПОЛЁВКИ	247
А. М. Сердюк АГРОРЕСУРСНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ЯК СУСПІЛЬНО- ГЕОГРАФІЧНИЙ ОБ'ЄКТ ДОСЛІДЖЕННЯ	253
І. В. Смаль ГЕОПОЛІТИЧНІ ЧИННИКИ РОЗВИТКУ МІЖНАРОДНОГО ТУРИЗМУ	256
І. В. Смаль, Г. І. Карпюк, О. І. Смаль ОСОБЛИВОСТІ ГЕОГРАФІЧНОГО І ГЕОПОЛІТИЧНОГО ПОЛОЖЕННЯ ЯК ЧИННИК ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ	262
І. Г. Смирнов ЛОГІСТИКА ПОСЛУГ: РЕГІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ	273
Т. О. Таган СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ ЧИННИКІВ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ НЕРІВНОСТІ РЕГІОНІВ	278
О. В. Тімець ГЕОГРАФІЧНА ОСВІТА Й СУЧАСНІ ІННОВАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ	281
З. В. Тітенко СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ АДМІНІСТРАТИВНО- ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ РЕФОРМИ В УКРАЇНІ: КРИТЕРІЇ ВИЗНАЧЕННЯ АДМІНІСТРАТИВНИХ ОДИНИЦЬ І ЦЕНТРІВ	286

О. Г. Топчієв НАПРЯМКИ МЕТОДОЛОГІЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ ГЕОГРАФІЇ В УМОВАХ СТАНОВЛЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА	291
М. Д. Торбунова ВПЛИВ РЕЛЬЄФУ НА ЗАБРУДНЕННЯ ПОВІТРЯ ПРОДУКТАМИ ТЕХНОГЕНЕЗУ (НА ПРИКЛАДІ М. ЗАПОРІЖЖЯ)	299
О. Є. Ходосовцев ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ЛІТОЛІХЕНОБІОТ АЛЬПІЙСЬКОЇ СКЛАДЧАСТОЇ ОБЛАСТІ ТА ПРИЛЕГЛИХ РЕГІОНІВ	301
Л. В. Хомич ЗОВНІШНЯ ТРУДОВА МІГРАЦІЯ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ: МАСШТАБИ, СУЧАСНІ ОЗНАКИ ТА ГЕОГРАФІЯ	310
В. М. Чехній ЛАНДШАФТОЗНАВЧО-ГЕОФІЗИЧНІ АСПЕКТИ ОЦІНЮВАННЯ ЛАНДШАФТІВ	316
С. Г. Чорний, Т. М. Чорна ПРИЧИНИ ТА НАСЛІДКИ ПИЛОВОЇ БУРІ 23-24 БЕРЕЗНЯ 2007 РОКУ	323
С. М. Шевчук КРАЄЗНАВЧИЙ НАПРЯМОК У РОЗВИТКУ МЕТОДОЛОГІЧНИХ ОСНОВ УКРАЇНСЬКОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ГЕОГРАФІЇ В 20-Х РР. XX СТОЛІТТЯ	333
Л. Г. Шилова ВІД ЕКОЛОГІЧНОЇ ОСВІТИ – ПРОСВІТИ – КУЛЬТУРИ – СВІДОМОСТІ – ДО ЕКОЛОГІЧНОЇ РІВНОВАГИ ТА СТАЛОГО РОЗВИТКУ	338
В. Б. Шишацький ВПЛИВ ЕТНОЛІНГВІСТИЧНОГО ФАКТОРУ НА ЕЛЕКТОРАЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНИЙ ПРОСТІР УКРАЇНИ	340
Т. Шовкун МЕДИКО-ЕКОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ТЕРИТОРІЇ (НА ПРИКЛАДІ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ)	349
Відомості про авторів	353

*О.С.Арабаджі, Н.М.Барабоха,
О.П.Барабоха, А.Л.Маценко*

ЕКОЛОГО-ЕКОНОМІЧНІ ПРОБЛЕМИ ВОДНИХ РЕСУРСІВ ЗАПОРІЗЬКОЇ ОБЛАСТІ

Економічний принцип природокористування – отримання максимальних матеріальних благ при мінімальних затратах – виступав критерієм взаємодії суспільства і природи до середини ХХ століття. Ведучим принципом відносин суспільство-природа був принцип “підкорення природи”. Пізніше ведучим принципом природокористування стає еколого-економічний, відповідно якому критерієм ефективності господарської діяльності є отримання максимальних матеріальних благ при мінімальних затратах і мінімальних змінах природного середовища.

Як відмічають вчені, екологія і економіка переплелися між собою на різних рівнях, в тому числі, на місцевому і регіональному, формуючи складну систему причин і наслідків. Розвиток не може відбуватися, коли деградує ресурсна база. Неможливо забезпечити збереження навколишнього середовища, коли ріст не враховує фінансові збитки, пов’язані з руйнуванням навколишнього середовища. [3]

Природокористування за останні роки отримало нове тлумачення, стало наповнюватися новим змістом. Це призвело до появи досліджень соціальних, правових, економічних особливостей природокористування [4]. Сучасна економіка природокористування розглядає природні умови і ресурси як системи, що активно виробляють матеріальні блага і умови життя, тобто природа розглядається як економічна категорія, що представляє можливості управління навколишнім середовищем через економічні критерії та рішення. [1]

Увага до проблем водних ресурсів, особливо у степових областях України, пов’язана з виникаючою практичною необхідністю вирішувати питання недостатнього забезпечення якісною водою і виникаючими при її використанні конфліктами і проблемами.

Водний фонд Запорізької області складають: ріка Дніпро, розташовані на ній Каховське та Дніпровське водосховища з об’ємами води в них відповідно 18,2 і 3,3 км³, 118 малих та середніх річок загальною довжиною 2013 км., 28 водосховищ на них із загальним об’ємом води 97,6 млн. м³ та 849 ставків з об’ємом води 89,9 млн. м³. Запаси прісних підземних вод, придатних для питного водопостачання, становлять 118,9 млн. м³/рік по 31 розвіданому родовищу.

Використання значних обсягів водних ресурсів на виробничі потреби, забруднення поверхневих та підземних водних джерел промисловими і сільськогосподарськими стоками та відходами виробництва завдають значної шкоди довкіллю.

За останні роки загальний забір води зменшився (у 2004 р. – 1170 млн. куб.м., у 2005 р. – 1115,0 млн. куб. м.). Скорочення забору (за даними 2004 р.) та використання води пояснюється тим, що:

- в результаті реформування аграрного сектору економіки і передачі в комунальну власність систем водопостачання сільських населених пунктів зменшився забір води з підземних джерел на 0,907 млн. м³;

- у зв'язку зі скороченням виробництва електроенергії Запорізькою ТЕС та збільшенням обсягів повторного використання зменшився забір води з Каховського водосховища на 179,4 млн. м³;

- в результаті вдосконалення дії економічних важелів регулювання природокористування, зокрема в житлово-комунальному секторі, обсяги забору води скоротилися на 7,77 млн. м³;

- на 12,6 млн. м³ зменшився обсяг використання води зі скидного каналу Запорізької ТЕС.[2]

Споживання води усіма галузями економіки в розрахунку на душу населення в цілому по області у 2005 р. склало 577 м³ за рік, що становить в середньому 1,58 м³ за добу.

Основним джерелом водопостачання на виробничі потреби, зрошення та задоволення господарсько-питних потреб населення є річка Дніпро – забір у 2005 році на перераховані потреби склав відповідно 864,3 (77,5%), 34,1 (3,1) та 138,3 млн. куб. м. (12,4%). Важливим джерелом водопостачання населення області якісною питною водою є підземні води, забір яких у 2005 році склав 58,3 млн. куб. м. (5,2%).

Потреби промисловості у воді задовольняються також залученням води в оборотні та повторно-послідові системи, частка яких у загальному обсязі використання води на виробничі потреби зросла з 97,8% у 2004 році до 98,2% у 2005 році. Зекономлено 94,22 млн. куб. м. свіжої води.

Скид забруднених зворотних вод до водних об'єктів у 2005 році склав 498,0 млн. куб. м., що на 91,4 млн. куб. м. (на 22,5%) більше в порівнянні з 2004 році.

ЗАБІР ТА ВИКОРИСТАННЯ ВОДИ (млн. куб. м.)				
Рік	Забір води	Використання свіжої води	У тому числі на потреби	
			Господарсько-питні	виробничі
2004	1170,0	1123,0	139,8	924,4
2005	1115,0	1076,0	138,3	864,3

Основними складовими забруднення в стічних водах були зважені речовини, хлориди, сульфати, фосфати, азот амонійний, нітрати, нітроти, нафтопродукти, феноли, магній, кальцій, натрій, мідь, хром, нікель, цинк.

Найбільшими забруднювачами в області були промислові об'єкти чорної та кольорової металургії, якими відведено 123,9 млн. куб. м. (у

2004 році – 120,9) та житлово-комунальний сектор – 135,8 млн. куб. м. (у 2004 році – 145,0). Річний об'єм відведення стічних вод підприємствами енергетики (590,1 млн. куб. м.) склав 66,5% загального скиду по області і 82,1% – промисловості.

В м. Запоріжжі в стадії реалізації знаходиться Програма пріоритетного інвестування сектору водопостачання і каналізації міста, що фінансується Європейським банком реконструкції та розвитку. Пріоритетним водоохоронним заходом серед передбачених Програмою вважається розширення та реконструкція центральних очисних споруд повної біологічної очистки лівобережної частини Запоріжжя, після введення яких в експлуатацію буде забезпечена обробка всього осаду.

Виходячи з того, що скид зворотних вод в басейн Дніпра складає близько 98% загального обсягу водовідведення по області, пріоритетними слід вважати виконання заходів, передбачених Національною програмою екологічного оздоровлення басейну Дніпра і поліпшення якості питної води.

У 2005 році відділом державного аналітичного контролю Держуправління екології та природних ресурсів проводився відбір проб води для хімічних аналізів на Дніпровському і Каховському водосховищах та в 8 малих річках області. Всього було відібрано 144 проби води поверхневих водних об'єктів у 27 створах, згідно затвердженій програми.

Хімічні показники води Дніпровського та Каховського водосховищ знаходились в межах нормативів, помітного погіршення якості не спостерігалось. В порівнянні з 2004 роком фіксувалось незначне підвищення концентрації ХСК (хімічне споживання кисню) та заліза загального. Концентрація цинку та марганцю дещо знизилась.

Антропогенні зміни гідрологічного, гідротермічного і гідрохімічного режиму р. Дніпро призвели до того, що різноманітність фітопланктону значно зменшилась. В теплий період року спостерігається повне домінування синьо-зелених та зелених водоростей – це інтенсивне “цвітіння” води, яка стає абсолютно непридатною для питного водопостачання. Існуючі споруди водопідготовки не можуть забезпечити повного видалення водоростей під час очищення води для подачі її в мережі водопостачання. Після відмирання водоростей і в процесі їх гниття в воді Дніпровського та Каховського водосховищ різко зменшується вміст розчиненого кисню, зростає забруднення біогенними речовинами.

Санітарно-епідемічна служба області здійснює лабораторний контроль за санітарним станом поверхневих водоймищ I категорії (р. Дніпро, р. Берда, канал Р-9 – поверхневі джерела централізованого водопостачання населення) у 40 постійних створах спостереження. У 2005 році для дослідження на мікробіологічні показники відібрано 886 проб, з них не відповідали санітарним вимогам 110 проб (12,4%, у 2004 році – 20,7%), з яких 17,3% (у 2004 році – 11,4%) складають проби з виділеними збудниками інфекційних захворювань. Для проведення вірусологічних досліджень (ентеровіруси, антиген вірусу

гепатиту А) води р. Дніпро було відібрано 104 проби, зареєстровано 3 відхилення.

Значне погіршення якості води р. Дніпро по мікробіологічних показниках (на 18,0%) зумовлене скидом забруднених стічних вод в межах м. Запоріжжя внаслідок виникнення аварійних ситуацій на каналізаційних насосних станціях і мережах.

Скид Запорізьким КП “Водоканал” недостатньо очищених стічних вод у р. Дніпро призводить до підвищеного вмісту умовно-патогенних мікроорганізмів кишкової групи (ротавіруси, аденовіруси та інші).

На більшості великих підприємств Запоріжжя і області є злизові каналізаційні мережі, які частково забезпечені очисними спорудами. В Запоріжжі з території міської забудови талі й злизові води потрапляють без очистки в р. Дніпро, що становить більше половини всієї площі, з якої збираються злизові стоки міста. Ці злизові мережі знаходяться на балансі місцевих рад. Держуправлінням видані приписи всім райадміністраціям міста про необхідність розробки нормативів ГДС на злизові стоки та здійснення контролю їх якості.

Для контролю мікробіологічного складу води водойм II категорії (малі річки, ставки) санепідемслужбою було встановлено 72 точки відбору. У 2005 році на мікробіологічні показники відібрано 665 проб, з них не відповідають гігієнічним нормативам 89 (13,4%), з яких 16 (18,0%) складають проби з виділеними збудниками інфекційних захворювань.

Вода Азовського моря досліджувалась у 37 постійних точках в зонах рекреації і відпочинку населення. Відібрано для дослідження на мікробіологічні показники 676 проб, 11 не відповідають санітарним нормам та правилам (1,6%, у 2004 році – 4,4%).

Однією з основних проблем є організація та функціонування в повному обсязі моніторингу стану поверхневих водних об'єктів, завершення паспортизації малих річок. У 2004 р. розроблено проект та винесено в натуру межі прибережних захисних смуг вздовж малих річок Мокра Московка, Суха Московка, Верхня Хортиця та балка Капустянка в межах м. Запоріжжя.

Майже всі водоносні горизонти, що використовуються для централізованого водопостачання, природно захищені, залягають на глибині більше 100 м., тому забруднення з поверхні не зазнали. Виняток складає четвертинний водоносний горизонт, який використовується для питного водопостачання м. Енергодар та прилеглих сіл. В цій зоні спостерігається підвищення концентрації нітритів, нітратів, нафтопродуктів, що є результатом впливу господарської діяльності ВП “Запорізька АЕС”, Запорізька ТЕС, систем зрошення.

Залишається відчутними вплив процесів підтоплення на загальний екологічний стан. Не останню роль в цьому процесі відіграє і господарська діяльність. Незважаючи на те, що Запорізька область знаходиться в зоні недостатнього зволоження, процеси підтоплення набули широкого розповсюдження і суттєво впливають на екологічний стан території та умови життєдіяльності людей.

Підвищення рівня ґрунтових вод і розвиток процесів підтоплення відбувається головним чином за рахунок надмірного техногенного навантаження, а природні фактори підсилюють цей вплив.

Розвитку процесів підтоплення сприяє зокрема порушення правил планування та забудови території. Через замулення, особливо на території населених пунктів, русла малих річок значно знизили свою дренажну спроможність. Викликає занепокоєння і стан гідротехнічних споруд та гребель, водопропускних споруд і мостів на автодорогах і т. і.

За участю держуправління в області розроблено Програму ліквідації наслідків підтоплення в містах і селищах області. Пріоритетним заходом визнано організацію і функціонування моніторингу процесів підтоплення, за результатами якого визначаються причини їх розвитку та заходи з попередження і ліквідації наслідків.

Таким чином, актуальною в Запорізькій області залишається проблема екологічного стану водних ресурсів, на охорону і раціональне використання яких у 2005 р. було спрямовано 15,2 млн. грн., або 18,3% усіх коштів (у 2004 р. – 8,3%).

У 2005 р. підприємствами області (усіх форм власності) було введено в дію ряд будівель та споруд природоохоронного призначення, серед яких станція для очищення стічних вод потужністю 0,14 тис.куб.м за добу (стічної води), система оборотного водопостачання на 28,80 тис.куб.м за добу (оборотної води) та інші.

Щорічне підвищення частки сплати екологічних зборів створює сприятливі умови для здійснення екологічної політики щодо збереження та відновлення ресурсів навколишнього природного середовища, зокрема і водних ресурсів. Основними складовими екологічних зборів є збори за скиди забруднених вод, а також штрафи за порушення природоохоронного законодавства та збори за збитки, заподіяні природі.

Підводячи підсумок, відмічаємо, що однією з причин напруженої екологічної ситуації в області є те, що діюча система забезпечення охорони навколишнього середовища, в тому числі і водних ресурсів, недостатньо ефективна і потребує постійного посилення економічного механізму природокористування та охорони довкілля на підставі безумовного використання природоохоронного законодавства. Це стосується нормативів на скиди забруднених вод та економічного механізму, який би стимулював підприємства до реалізації природоохоронних заходів. Досі плата за забруднення водних ресурсів ніяк не пов'язана з економічним вираженням таких соціальних категорій, як захворюваність, викликана екологічним неблагополуччям.

Для поліпшення екологічної ситуації в області, вирішення нагальних екологічних проблем водних ресурсів та створення безпечних умов життєдіяльності людини відповідним місцевим органам необхідно продовжувати реалізацію пріоритетних заходів національних і регіональних програм, спрямованих на поліпшення якості води, застосовуючи економічні механізми охорони водних

ресурсів і їх використання для концентрації фінансових ресурсів і їх цільового використання на фінансування невідкладних екологічних заходів.

Список літератури:

1. Багрова Л.А. Эколого-экономические и социально-правовые проблемы энергетики. – Симферополь: Таврия-Плюс, 2004. – 212 с.
2. Екологічна ситуація в області у 2005 році. – Державне управління екології та природних ресурсів в Запорізькій області. – Запоріжжя, 2006. – 18 с.
3. Кузнецов О.Л., Кузнецов П.Г., Большаков Б.Е. Система Природа-Общество-Человек: Устойчивое развитие. – Москва-Дубна: Ноосфера, 2000. – 390 с.
4. Черванев Г., Боков В.А. Качество природы как потребительская стоимость (основы инвайронментальной экономики) //Культура народов Причерноморья. – Выпуск 16, 2001. – С.185-196.

Ю. О. Бабій

УМОВИ ТА ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ СУЧАСНИХ ЛАНДШАФТІВ УМАНЩИНИ

Господарське відношення людини до природи на всьому протязі існування людського суспільства полягає в постійному вдосконаленню методів використання джерел чи ресурсів природи або все інтенсивнішої експлуатації природних ресурсів для задоволення своїх потреб. Під впливом господарської діяльності людини великих змін зазнали біотичні компоненти природних ландшафтів, рельєф, води. Змінилися газовий стан атмосфери, інтенсивність фізико-географічних процесів (стік, ерозія, заболочення), ландшафтна структура промислових і сільськогосподарських районів. Втручання людини в природні ландшафти зумовило зміну зв'язків та залежностей між ними. Вплив людини на географічну оболонку, що є її глобальним оточенням, досяг до наших часів глобальних масштабів, відбувається тотальне забруднення природного середовища окремих регіонів, серед яких і Уманський район Черкаської області.

Уманський район, маючи площу 1400 км², включає в себе велику кількість найменших елементарних ландшафтів чи простих ПТК, які об'єднуються в більш крупні системи регіонального рівня – урочища та місцевості. Ці, в свою чергу, сполучаються в регіональні ландшафтні геосистеми. Розглядаючи ландшафтну структуру Уманщини, її місце в регіональній ландшафтній структурі нашої країни, слід звернутися до удосконаленої схеми фізико-географічного районування України створеної провідними фізико-географами та ландшафтознавцями. Уманщина знаходиться в межах Умансько-Маньківського фізико-географічного району, Центрально-придніпровської області, Подільсько-Придніпровського краю (провінції), Лісостепової зони Східно-Європейської рівнини.

Внаслідок того, що Уманський район розташований на досить високому місці Придніпровської височини, фундамент, на якому лежать породи, створений кристалічними породами докембрійського

періоду, які представлені гранітами і гнейсами Українського кристалічного щита.

В зв'язку з особливостями мікрорельєфу, місцевість сучасного Уманського району була поза межами останнього льодовика, тому льодовикові відклади в регіоні відсутні. Основними породами, з яких складається геологічне нашарування поверхні землі Уманського району, є: найстаріші кристалічні глибинні породи - граніти і гнейси, які утворилися внаслідок вулканічної діяльності ще за архейської ери; верхньотретинні породи, які складаються з пісків Полтавського ярусу; четвертинні відклади, карбонатних лесів, які мають світлопалевий і шоколадний колір; алювіально-делювіальні відклади наймолодшого віку.

Граніти, в більшості, залягають на глибині 20 - 40 і навіть більше метрів. Лише в руслах річки Уманки, Кам'янки, їх нерідко можна зустріти на поверхні. До складу граніту Уманського району входять такі мінерали: польові шпати, слюди, окисли заліза, та ін. Крім згаданих мінералів у складі гранітів зустрічається : піротин, халькопірит, арсенопірит, апатит, циркон, турмалін, рогова обманка, епідот.

Граніти і гнейси, внаслідок вивітрювання, перетворились на пісок та глину. Значні відклади знаходяться на відстані 3 км від м. Умані в селі Городецьке. Їх потужність досягає 20 - 29 метрів. Верхньотретинні нашарування, що покривають граніти і залягають під лесами в межах району представлені жовтими і білими пісками Полтавського ярусу, а також червоними і бурими глинами. Згадані піски та бурі глини на поверхню не виходять, а знаходяться відповідно на глибині 22 - 35 м та 18-27 м. Основною породою, яка покриває абсолютну більшість території Уманського району є післяльодовиковий відклад - карбонатний суглинистий світлопалевий і частково шоколадний лес. Зокрема, його потужність в Умані – 2 - 18 м., в Родниківці – 16,8 - 23 м, в Кочубіївці – 17 м, в Городецькому – 13,5 м, в Піківці – 11,4 м. В руслах рік та на схилах леси змиті майже до гранітів.

Рельєф Уманського району, незважаючи на значну піднятість (200 – 260 м) над рівнем моря, рівнинно-хвилястий. Вододільні простори мало розчленовані і мають рівнинний характер, лише зрідка тягнуться глибокі річкові долини. Рельєф Уманщини досить різноманітний і складний. В його утворенні брали участь як тектонічні процеси, так і процеси вивітрювання. В основному рельєф Уманського району Черкаської області вважається рівнинно-горбистим. В зв'язку з цим, на території району є багато рік, ставків, підземних вод. Система рік відноситься до басейну Південного Бугу.

В результаті певного розміщення ґрунтів та відповідних кліматичних умов, на території району (в природних але не аграрних територіальних комплексах) переважають дубово-ясеневі та грабові ліси. У підліску поширені ліщина, бузина, терен, глід, жимолость. Хвойні породи зустрічаються досить рідко. Типові представники степової флори збереглися лише на галявинах, узліссях, балках та на цілині в заповіднику „Софіївка”. Деякі ділянки природної лучної та

лучно болотної рослинності залишились у заплавах річок Ревуха, Ятрань та їх приток.

Обслідування ґрунтів у 1957 – 1966рр. та експедиційне вивчення ландшафтів області в 1964 – 1966рр. дали можливість всебічно охарактеризувати її природні умови. Рельєф неоднорідний і характеризується як водноерозійний долинно-балковий. Поверхня правобережної частини області в минулому зазнала сильного і інтенсивного ерозійного впливу в льодовиковий і дольодовиковий періоди.

Ґрунтоутворюючими породами на всій території Уманського району є леси та лесовидні суглинки, механічний склад яких змінюється від важкосуглинкового до легкосуглинкового. Лес – це найкраща ґрунтоутворююча порода на якій утворились всі ґрунти району. Він досить пористий, іноді його пористість доходить до 50 – 53 %. Ґрунтоутворюючими породами, які можна зустріти в межах району і міста, є сучасні алювіально – делювіальні відклади, що знаходяться на підвищених елементах рельєфу. В Умані такі відклади найчастіше зустрічаються в долинах річок.

В районі утворилися комплекси вилугованих і опідзолених чорноземів з такими відмінами, як чорноземи глибокі і неглибокі, слабо -, середньо - і сильновилуговані та опідзолені. Під лісовою рослинністю утворилися темно-сірі, сірі та світло-сірі опідзолені ґрунти лісостепу. На днищах балок і в заплавах річок поширені луково-болотисті ґрунти з болотним процесом ґрунтоутворення. На Уманщині найбільш поширеними є комплекси сірих опідзолених ґрунтів, зокрема опідзолених чорноземів. В зв'язку із значним зволоженням, типових чорноземів майже немає. Внаслідок вирубки лісів в межах району значні площі ґрунтів, що знаходяться на схилах, більш або менш змиті. В результаті діяльності людини, з кожним роком наявність гумусного забарвлення коливається все більше і більше (від 45см до 120 см). Рослинність є ведучим фактором ґрунтоутворення. Площі, зайняті під лісом, за останні два століття значно зменшилися. Всі сильноопідзолені ґрунти, виявлені при дослідженні, є тими територіями, які були зайняті лісами. Так, під час досліджень у розрізах на сірих опідзолених ґрунтах знаходили реліктове коріння дуба різного діаметра (від 0,5 до 3,5 см), яке залягало на глибині 40 – 80 см.

У розташуванні ґрунтів на території Уманщини є певна закономірність - навколо поселень переважають типові або реградовані чорноземи. Між лісовими масивами спостерігається чергування ґрунтів у напрямі від сірих до сірих лісових через групу слабоопідзолених та реградованих.

Такі фізико-географічні умови Уманщини дають змогу сформуватись характерним типам та класам природних і антропогенних ландшафтів. В основі сучасних уявлень про антропогенні модифікації ландшафтів лежать ідеї Л.Г. Раменського. Під впливом оброблення і удобрення ґрунту, вирощування культур формується культурна модифікація землі. Розпізнавальна риса її - „практична зверненість”, виявляється в тому, що під впливом

культурного режиму чи його припинення модифікація трансформується в іншу або повертається до вихідного типу. Разом з тим Л.Г. Раменський підкреслив умовність кордонів між типами землі (природними комплексами) їх модифікаціями. Внаслідок тривалого використання земля перетерплює незворотні зміни, і в цьому випадку модифікація переходить в новий, раніше не існуючий тип земель. Л.Г. Раменський визнавав не тільки миром поширення антропічних (утворених людиною) типів земель, але й необхідність вивчення антропічних модифікацій.

Потрібно зазначити, що кожна антропогенна модифікація являє собою новий ландшафтний комплекс, в принципі відрізняючись від корінних типів лише часом свого існування. В антропогенних модифікаціях ландшафтів людина найчастіше змінює склад рослинного світу, режим зволоження (меліорація) нівелює (терасує) схили, забудовує поверхню, заповнює її водою (водосховища), тощо. Все це змінює не лише зовнішній вигляд і тип ландшафтів, але й сезонну ритміку основних природних процесів, колообіг мінеральних та органічних речовин. Наприклад, при тривалому землеробстві в ґрунтах виникає агрокультурний горизонт.

При всій різноманітності антропогенних ландшафтів вони в залежності від ціленаправленості свого виникнення діляться на дві великі групи. До прямих антропогенних ландшафтів відносять запрограмовані (доцільні) комплекси, виниклі внаслідок цілеспрямованої діяльності людини. Вони постійно підтримуються людиною в стані, оптимальному для виконання покладених на них господарських, рекреаційних та інших функцій. Такі розроблені поля, садово-паркові ландшафти, водосховища і ставки, полезахисні лісові смуги та багато іншого. Супутні антропогенні ландшафти безпосередньо не утворені людиною. Вони є наслідком процесів, часто небажаних, які були активізовані чи викликані до життя діяльністю людини. Навіть при самому раціональному веденні господарства появу окремих видів супутніх ландшафтів, такі, наприклад, як кар'єрно-відвальних, неминуче. Задача зводиться до обмеження їх територій і, головне, до переведення з акультурних комплексів до культурних.

Ще на початку 90-х років минулого століття провідні вчені-географи України (О.М. Маринич, В.М. Пащенко, П.Г. Шищенко та ін.) наголошували на необхідності, у зв'язку із загрозою розвитку екологічної кризи в Україні, проведення глибоких наукових досліджень проблем, пов'язаних із сучасним нераціональним природокористуванням. Найважливішими серед останніх учені назвали: вивчення функціонування і закономірностей розвитку природно-територіальних комплексів (ПТК), формування суспільно-територіальних комплексів (СТК) та природно-антропогенних територіальних комплексів (ПАТК) і розробка раціональних моделей цих комплексів з прогнозуванням можливих негативних наслідків при реалізації проектів перетворення і використання природи; розробка наукових основ територіальної організації раціонального еколого-економічного збалансованого розвитку суспільства і використання

природних ресурсів. Особливу увагу було звернено на Центральну Україну, зокрема Черкаську область.

Розвиток і різноманіття ландшафту визначається як зовнішніми причинами так і внутрішніми (саморозвиток, в основі якого лежить еволюція рослинного покриву, його взаємодія з абіотичними компонентами). В даному випадку ми розглядатимемо, в основному, внутрішні причини, а з зовнішніх лише антропогенний вплив, як єдиний з факторів, що впливають на сучасні зміни та стан ландшафтів Уманщини.

Стійкість ландшафту дуже відносна. Ландшафт розвивається безперервно але з різною швидкістю і потрібен час, аби помітити зміни в його структурі. Ми помітили ці зміни на Уманщині за допомогою даних Уманського краєзнавчого музею, де на одній із композицій є зображення та картосхеми різних місцевостей. Значна частина сучасної різноманітності ландшафтних утворень зумовлена порівняно недавньою їхньою варіантністю (змінами), яка є наслідком антропогенних трансформацій геосистем. Природні і антропогенні трансформації поєднані між собою і доповнюють одні одних. Сучасні антропогенні зміни ландшафтів Уманського району наскільки сильні, що створюються не лише окремі антропогенні ландшафти, але і цілі їх типи чи класи.

Характерною рисою польового типу ландшафту є оранка ґрунтового покриву, внесення добрив, вирощування агрофітоценозів з щорічним вилученням з них більшої частини біомаси. Великих змін під впливом польових культур відчуває ґрунт. Характерна висока біологічна активність розорюваних ґрунтів, виражається в різній зміні чисельності мікроорганізмів, посилення процесів нітрифікації, більш інтенсивно протікає в культурних ґрунтах мінералізація органічних речовин та гумусу. Розорюваність ґрунтів докорінно змінює кругообіг води. Різко збільшуючи поверхневий стік. Під час розтавання снігу та літніх зливів на розораних схилах відбувається змив ґрунту і утворення ярів. Тому водна і вітрова ерозія - грізний супутник польових ландшафтів Уманщини.

Історія природокористування в Україні та ландшафтно-екологічний аналіз свідчать про двоїстість змін ландшафтної різноманітності у досліджуваному регіоні. За історичний час ПТК Уманщини практично повністю перетворені на ПАТК або культурні ландшафти, які тепер мають природну основу, але зазнали і зазнають на даному етапі значного антропогенного впливу. Цей вплив, з однієї сторони спрощує ландшафтну структуру, з іншої – посилює ландшафтну різноманітність району. Значна частина сучасної різноманітності ландшафтних утворень Уманського району зумовлена порівняно недавньою їхньою варіантністю, яка є наслідком антропогенних трансформацій. Одночасно відбулись і ускладнення і спрощення культурного ландшафту. Загалом у сучасній ландшафтній структурі Уманщини переважають антропогенні ландшафти, серед яких найбільше значення мають сільськогосподарські, селитебні та кар'єрно-відвальні ландшафти.

Резюме:

У статті показано основні умови формування ландшафтів Уманського району Черкаської області, їх зміни та типи.

В статті зображено основні умови формування ландшафтів Уманського району Черкаської області, їх зміни та типи.

Список літератури:

1. Атлас природних ресурсів и естественных условий Украинской ССР. Москва, 1978.
2. Гриневецкий В.Т. Типология різноманіть меліорованих ландшафтних комплексів // Проблеми ландшафтного різноманіття України: Збірник наукових праць. – К., 2000.- С. 86-91.
3. Денисик Г.І. Антропогенні ландшафти правобережної України. Вінниця: Арбат, 1998. – 289 с.
4. Маринич О.М. Наукові засади дослідження ландшафтного різноманіття України // Проблеми ландшафтного різноманіття України: Збірник наукових праць. – К., 2000.- С. 11-16.
5. Пашенко В.М. Різноманітність та історичні трансформації ландшафтів / Ландшафти і сучасність (Збірник наукових праць). Київ – Вінниця: Гіпаніс, 2000. – С. 57-62.
6. Романчук С.П. Становлення культурного ландшафту і ландшафтне різноманіття в Україні // Проблеми ландшафтного різноманіття України: Збірник наукових праць. – К., 2000.- С. 76-79.

М. Д. Балджи

ПРИНЦИПИ КОМПЛЕКСНОГО ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ

Рациональний розвиток виробничих сил припускає господарський підхід до використання природно-ресурсного потенціалу країни з урахуванням перспективи комплексності його використання. Практичні дослідження свідчать, що підприємства слабо зацікавлені у здійсненні інтенсивного і одночасно ресурсозберігаючого підходу до природокористування. Основними показниками їх роботи є обсяг продукції, що випускається, прибуток, продуктивність праці, собівартість тощо. Рациональне використання природних ресурсів вимагає значних додаткових витрат, що не тільки не збільшують прибуток і випуск продукції, а й частіше, на перших етапах викликають ріст її собівартості, знижують рентабельність. Нерациональне природокористування може породжуватися також надмірно низкою оцінкою природних ресурсів для підприємства або можливістю використати їх безкоштовно. Існуючі форми природокористування нерідко вступають у протиріччя із суспільними інтересами, вирішення яких вимагає подальшого вдосконалення господарського механізму. Тому актуальним є аналіз комплексного використання природних ресурсів, спрямування суспільного виробництва не від кількості природних ресурсів, а навпаки – від споживача до наявності ресурсів; до вимог, стосовно використання конкретних видів ресурсів і комплексного їх споживання. Потрібно поставити в такі умови, щоб підприємці були зацікавлені в збереженні

природи, відчували збиток від нераціонального природокористування і отримували зиск від повноцінного використання ресурсів.

Обговорення питання комплексного використання природними ресурсами та стимулювання природоохоронної діяльності підприємств у вітчизняній літературі ведеться вже ряд років. Найвідоміші автори: А.Н.Алімов, Е.А. Арустамов, Б.В. Буркінський, С.А. Генсірук та інші. На думку цих учених, комплексний економічний механізм раціонального природокористування повинний охоплювати усі види ресурсів, поширюватися на всі стадії їхнього кругообігу, забезпечити єдність і взаємодію в досягненні кінцевих цілей усіх важелів і стимулів.

Як об'єкт комплексних досліджень, природокористування є багатогранним і на сучасному етапі пов'язане з глобальними екологічними проблемами; регіональними і світовими економічними та соціальними трансформаціями, на які значний вплив має багаторівневі політичні процеси. В цьому плані важливого значення набувають розробки з проблем комплексного прогнозування, планування та управління природокористуванням. В зв'язку з постановкою питання необхідним є аналіз факторів виробництва з позицій кінцевих результатів, можливостей економії природних ресурсів.

Мета статті полягає у визначенні концепції комплексного природокористування та визначенні і обґрунтуванні його основних принципів комплексного природокористування.

Під комплексним природокористуванням розуміють використання одного чи декількох природних ресурсів одночасно з урахуванням охорони довкілля та дотриманням вимог раціонального використання і відтворення природних ресурсів [1, с. 121]. На нашу думку це поняття полягає у використанні природно-ресурсного потенціалу території, при якому експлуатація конкретного виду природного ресурсу завдає найменшої шкоди іншим природним ресурсам, а господарська чи інша діяльність у цілому робить мінімальний можливий вплив на навколишнє середовище. Воно спрямоване забезпечувати зростаючі потреби суспільства за рахунок ресурсозбереження, раціонального невиснажувального використання всіх природних ресурсів, відновленні або відтворенні в інтересах здоров'я населення і соціально-економічного розвитку якостей довкілля.

Комплексний підхід до вивчення і використання природних ресурсів означає виявлення, облік і оцінку всього різноманіття ресурсів території, розгляд об'єктів використання як складової частини цілого природного комплексу, визначення всіх можливих наслідків змін природи, обґрунтування і вибір таких шляхів господарської діяльності, що дозволяють найбільше повно використовувати ресурси, скоротити відходи і мінімізувати негативний вплив на навколишнє середовище. Доцільно розглядати комплексне використання природних ресурсів з різних точок зору – економічного, соціального та екологічного. Для практичного використання природно-ресурсного потенціалу загальні положення

причинно-обумовленого формування комплексного природокористування трансформують у цілеполягаючі вимоги, установки регіональної політики, територіального управління і господарської діяльності, які доцільно називати принципами комплексного природокористування. Вони виступають науково-обґрунтованими ідеями і положеннями, якими керуються для вирішення конкретних питань комплексного природокористування.

До основних концептуальних принципів комплексного природокористування можна віднести: територіальну інтегративність; системність; суб'єктивно-об'єкту паритетність, засновану на адекватному представленні усіх видів суспільно-природної взаємодії; соціальну пріоритетність; проблемну спрямованість; багаторівненість аналізу (рис.).

Рис. Основні принципи комплексного природокористування

Принцип територіальної інтегративності обумовлений необхідністю комплексного підходу до дослідження інтегральної територіальної одиниці. Представляється, що комплексні дослідження, інтеграція економічних, екологічних і соціальних розробок повинні здійснюватися на трьох рівнях. Перший рівень

представлений філософсько-методологічними дослідженнями, спрямованими на компонентно-структурний аналіз певної території, розкриття механізму взаємодії соціального, економічного і природного складових тощо. Другий рівень – теоретико-методичний – об'єднує інтегральні дослідження в таких напрямках: територіального ресурсознавства (насамперед аналізу територіальної структури інтегрального потенціалу територій з метою наукового обґрунтування комплексного природокористування і забезпечення його ефективності; системно-структурного дослідження суспільного природокористування; багатоетапного і різнорівневого районування як одного з основних методів вивчення взаємодії економічної і природничої складової. На третьому, конкретно-рекомендаційному, рівні основними є розробки регіональних концепцій соціального до економічного розвитку, участь в експертизі проектів тощо.

Необхідність “включення” системності і суб’єктивно-об’єктивної паритетності як принципів комплексного природокористування впливає зі специфіки інтегрального поняття останнього і необхідності його адекватного наукового відображення. Принцип соціальної паритетності впливає з основної задачі розвитку суспільства – забезпечення соціальних, у тому числі екологічно комфортних умов життєдіяльності населення. Цей принцип визначає важливість дослідження не тільки соціальної та економічної складових, а й здійснюваної в них демографічно-соціальної і виробничо-природної взаємодії в процесі суспільного природокористування. Тільки яліз структури і територіальної диференціації суспільного природокористування в цілому дозволяє визначити сумарне техногенне навантаження на природне середовище, виявити інтегральні еколого-соціальні проблеми.

Принцип проблемної або проблемно-ситуаційної спрямованості безпосередньо впливає з попереднього. При цьому важливою проблемою ми визнаємо еколого-економічну комфортність умов життєдіяльності населення, яка залежить не тільки від якості окремих природних ресурсів, а й від природного середовища в цілому, стійкості природних ландшафтів та виконання ними соціально-економічних функцій. Моделювання стану водних, земельних та інших ресурсів, а також поширення й інтенсивності розвитку окремих несприятливих природних і природно-техногенних процесів необхідно перш за все для якісної роботи різних галузей та варіантів запобігання галузевих екологічних проблем.

Багаторівненість аналізу у найбільш узагальненому вигляді припускає виділення трьох рівнів аналізу комплексного природокористування: глобального, регіонального і локального. Регіональний рівень стосовно до території України представляється доцільним деталізувати на вісім підрівнів, відповідно з особливостями територіальної організації виробництва, розселення і природокористування: державний, регіонально-державний, міжобласний, обласний, макролокальний (у межах агломерацій і вузлів), локально-регіональний (у регіонально-агломераційних комплексах), мезолокальний (у межах окремих центрів) і

мікролокальний (для окремих підприємств і виробництв). Як правило, зі зниженням рівня дослідження аналіз трохи спрощується. Масштаби розглянутого регіону прямо не впливають на компонентну структуру його інтегрального природокористування, на характер зовнішніх та внутрішніх відносин.

Сполучене дослідження економічної, соціальної і природничої складових важливо для рішення багатьох науково-практичних задач: наукового обґрунтування принципів і методів регіональної політики та територіального управління, забезпечення раціональної організації території і раціонального використання її інградієнтів, зменшення навантаження на довкілля, забезпечення соціально-екологічних функцій природокористування.

Список літератури:

1. Арустамов Э.А. Природопользование. – М.: Издательско-торговая корпорация “Дашков и К⁰”, 2004. – 312 с.
2. Буркинський Б.В., Степанов В.М., Харичков С.К. Природопользование: основы экономико-экологической теории. – Одесса: ИПРЭИ Украины, 1999. – 350 с.
3. Генсірук С.А. Регіональне природокористування. – Львів: Світ, 1992. – 336 с.
4. Региональное природопользование: методы изучения, оценки и управления / П.Я. Бакланов, П.Ф. Бровко, Т.Ф. Воробьева. – М.: Логос, 2002. – 160 с.

М. О. Барановський

ОСОБЛИВОСТІ ВИЗНАЧЕННЯ РІВНЯ ДЕПРЕСИВНОСТІ АГРАРНИХ ТЕРИТОРІЙ (НА ПРИКЛАДІ ХЕРСОНСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

Актуальність дослідження. Вивчення проблемних територій набуло особливої актуальності в період економічної кризи, яка суттєво загострила асиметрії соціально-економічного розвитку регіонів України. Активізації дослідження проблемних, зокрема депресивних територій, сприяли також затвердження основ державної регіональної політики (2001 р.) та прийняття Закону України “Про стимулювання розвитку регіонів” (2005 р.).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивченням проблем депресивних територій в Україні займається обмежене коло науковців та практиків. Серед них варто відзначити Ф.Д. Заставного [1], В.С. Коломійчука [2], Я.В. Шевчука [4]. Вагомі здобутки у вивченні депресивних територій мають фахівці недержавного аналітичного центру “Інститут реформ” [3].

Водночас більшість досліджень депресивних територій обмежуються кількома публікаціями, тобто носить фрагментарний характер. Маловивченим залишається багато питань формування та розвитку депресивних територій, у т.ч. і методика їх визначення. Якщо на рівні адміністративних областей результати вивчення депресивних територій оприлюднені, то на рівні адміністративних районів такі дослідження практично не проводяться.

Головним завданням даного дослідження є розкриття особливостей вивчення депресивних територій сільського типу на прикладі адміністративних районів Херсонської області.

Виклад основного матеріалу. Методика визначення депресивних територій містить цілу низку недоліків, головним з яких є відсутність кількісних меж депресивності. У Законі України “Про стимулювання розвитку регіонів” та “Порядку ... визначення територій депресивними” зазначається, що депресивними сільські райони вважаються тоді, коли вони мають найнижчі за останні три роки показники щільності сільського населення, природного приросту, середньомісячної заробітної плати та обсягів виробництва сільськогосподарської продукції на одну особу, а також найвищу за останні три роки частку зайнятих у сільському господарстві. При цьому чітко не зазначається, якими мають бути межі “найнижчого” та “найвищого”. У змінах до Закону України “Про стимулювання розвитку регіонів”, які були внесені у червні 2007 р. уточнюється, що порівняння необхідно проводити із пересічним для територій відповідного типу значенням, але знову ж таки не визначено, на скільки показники мають відхилятися від пересічних значень, що ускладнює об’єктивну оцінку рівня депресивності. Крім того, територія (адміністративний район) лише тоді вважається депресивною, коли вона відповідає усім п’яти критеріям одночасно.

Інформаційною основою для визначення депресивності адміністративних районів Херсонської області слугувати дані статистичного щорічника регіону та Державного комітету статистики України.

Для оцінки рівня депресивності було використано 5 показників, які виписані в Законі України “Про стимулювання розвитку регіонів” (табл. 1). З метою отримання інтегрального показника депресивності та забезпечення співставимості даних було здійснено нормалізацію вихідних показників. При цьому було враховано, що частина показників є стимуляторами, тобто чим більшим є їх значення, тим краще, і дестимуляторами, де більше значення показника є свідченням гіршої ситуації. У даному випадку показником-дестимулятором є частка населення зайнятого у сільському господарстві. Формула для нормалізації показників та визначення інтегрального індексу депресивності має вигляд: $R = (\sum_i^n \frac{X_{\max} - X_i}{X_{\max} - X_{\min}}) + (\sum_i^n \frac{X_i - X_{\min}}{X_{\max} - X_{\min}})$, де R – інтегральний показник депресивності території, $X_{\min}$ та $X_{\max}$ – відповідно мінімальне та максимальне значення вихідних показників. Перевага цієї формули полягає ще й у тому, що вона дозволяє уникнути від’ємних значень.

Табл. 1. Вихідні дані для визначення депресивності адміністративних районів Херсонської області (нормовані значення)

Адміністративні райони	Щільність сільського населення, осіб/км ²	Природний приріст, %	Середньомісячна заробітна плата, грн.	Обсяг реалізованої сільськогосподарської продукції на 1 особу, грн.	Частка зайнятих у сільському господарстві, %	Інтегральний показник депресивності, од.
Бериславський	0,516	0,423	0,195	0,137	0,593	0,373
Білозерський	1	0,589	1	0,482	0,183	0,651
Великолетиський	0,108	0,282	0,367	0,89	0,333	0,396
Великоолександрівський	0,204	0,487	0,006	0,534	0,07	0,26
Верхньорогачицький	0	0	0,173	0,326	0,258	0,151
Високопільський	0,224	0,218	0,207	0,574	0	0,245
Генічеський	0,34	0,474	0,515	0,394	0,882	0,521
Голопристанський	0,704	0,295	0,419	0,176	0,532	0,425
Горностаївський	0,264	0,462	0,12	0,978	0,052	0,375
Іванівський	0,128	0,487	0,12	0,165	0,029	0,186
Каланчацький	0,204	0,654	0,193	0,245	0,88	0,435
Каховський	0,984	0,526	0,919	0,691	0,719	0,768
Нижньосірогоський	0,152	0,167	0,027	0,458	0,285	0,218
Нововоронцовський	0,36	0,538	0	1	0,138	0,407
Новотроїцький	0,308	0,372	0,086	0,523	0,276	0,313
Скадовський	0,544	0,564	0,356	0,248	1	0,542
Цюрупинський	0,728	0,731	0,333	0	0,876	0,534
Чаплинський	0,416	1	0,242	0,329	0,33	0,463
Пересічне значення	0,399	0,459	0,293	0,453	0,413	0,404
Коефіцієнт для визначення граничних значень	0,85	0,85	0,85	0,85	0,85	0,85
Граничне значення	0,339	0,390	0,249	0,385	0,351	0,343

Оскільки в Законі України “Про стимулювання розвитку регіонів” кількісні параметри меж депресивності не вписані, то в даному дослідженні таким критерієм було обрано 15% відхилення від пересічного значення. Така норма використовується у деяких країнах Європи для визначення проблемних територій.

Як показали результати досліджень, із 18 адміністративних районів Херсонської області одночасно всім критеріям депресивності відповідає лише один Верхньорогачицький район. Чотирьом із п’яти критеріям відповідають Високопільський, Іванівський, Нижньосірогоський та Новотроїцький райони. Очевидно, що визначення депресивних територій доцільніше проводити не на основі аналізу окремих показників, а виходячи із величини інтегрального індикатора депресивності. Якщо в даному випадку також скористатися 15% відхиленням від пересічного значення, то можна стверджувати, що на статус депресивних у Херсонській області можуть претендувати шість районів – Великоолександрівський, Верхньорогачицький, Високопільський, Іванівський, Нижньосірогоський та Новотроїцький. Таким чином депресивні

райони складають 1/3 від загального числа адміністративних районів Херсонщини.

Цікавим є порівняння результатів даного дослідження з дослідженнями інших авторів. У цьому контексті можна скористатися результатами моніторингу соціально-економічного розвитку адміністративних районів, які проводить Інститут реформ [5]. При визначенні рейтингу адміністративних районів фахівці Інституту реформ використовують такі показники: 1. Доходи місцевих бюджетів (без трансфертів) на 1 особу, грн.; 2. Питома вага офіційних трансфертів загального фонду в доходній частині місцевих бюджетів, %; 3. Кількість малих підприємств на 10 тис. осіб; 4. Кількість працівників у розрахунку на 1000 жителів; 5. Середньомісячна заробітна плата працівників, грн.; 6. Роздрібний товарообіг на одну особу, грн.; 7. Обсяг послуг, оплачених населенням, у розрахунку на 1 особу, грн.; 8. Природний приріст на 1000 осіб; 9. Кількість учнів загальноосвітній навчальних закладів на 1000 жителів; 10. Кількість зареєстрованих злочинів на 10 тис. осіб.

За їх розрахунками у складі Херсонської області один район має низький рівень розвитку, вісім – нижче середнього та дев'ять середнього (табл. 2). Водночас немає жодного району з вище середнього та високим рівнем розвитку.

Табл. 2. Рівень розвитку адміністративних районів Херсонської області

Автори	Рівень розвитку				
	низький	нижче середнього	середній	вище середнього	високий
Інститут реформ	Бериславський	Белозерський, Великоолександрівський, Верньорогачинський, Високопільський, Голопристанський, Каланчацький, Нижньосірогозький	Великопелетиський, Генічеський, Іванівський, Каховський, Нововоронцовський, Новотроїцький, Скадовський, Цюрупинський, Чаплинський	-	-
За розрахунками Барановського М. О.	Великоолександрівський, Верхньорогачицький, Високопільський, Іванівський, Нижньосірогозький	Бериславський, Великопелетиський, Голопристанський, Горностаївський, Новотроїцький, Каланчацький, Нововоронцовський	Генічеський, Скадовський, Цюрупинський, Чаплинський	Білозерський	Каховський

За величиною інтегрального показника депресивності райони Херсонщини розподіляються дещо по-іншому. Загалом збільшується кількість районів, що мають низький та нижче середнього рівень розвитку, а також з'являються райони, які належать до категорії

високорозвинених. Низький рейтинг Білозерського району у дослідженнях Інституту реформ пояснюється очевидно тим, що вони не враховували сільське населення, яке хоч і підпорядковане Херсонській міській раді, проте проживає на території цього району. Теж стосується й Каховського району, де частина сільського населення підпорядкована містам обласного підпорядкування Каховка та Нова Каховка. Без врахування такого населення реальна картина соціально-економічного розвитку цих районів спотворюється.

Від чого ж залежить рівень депресивності районів Херсонщини. Відповідь на це запитання можна отримати скориставшись результатами регресійного аналізу. До нього було залучено 15 показників, які відображають різні аспекти соціально-економічного розвитку території (динаміка чисельності сільського населення, фінансова самозабезпеченість, інвестиції в основний капітал, осяг наданих послуг тощо). В якості незалежної змінної використовувався інтегральний показник депресивності. Результати обрахунків, що подані в таблиці 3, свідчать про те, що значущими виявилися чотири показники: X_1 – інвестиції в основний капітал на 1 особу; X_4 – кількість малих підприємств на 10 тис. осіб; X_6 – частка власних доходів бюджету у сумарній вартості дотацій вирівнювання; X_7 – природний приріст у сільській місцевості.

Табл. 3. Результати регресійного аналізу

	Beta	Std.Err.	B	Std.Err.	p-level
Intercept			0,556638	0,090516	0,000108
1	0,796428	0,100515	0,000380	0,000048	0,000013
7	0,480734	0,071479	0,030201	0,004490	0,000052
4	0,364344	0,088392	0,004166	0,001011	0,002071
6	-0,357099	0,116050	-0,001581	0,000514	0,011698
11	-0,092538	0,116399	-0,000898	0,001130	0,445068
10	0,177683	0,112474	0,007400	0,004684	0,145240
12	-0,136915	0,110581	-0,000081	0,000065	0,243944

Висновки. Визначення рівня депресивності адміністративних районів Херсонської області з використанням офіційних критеріїв показало, що до категорії проблемних може бути віднесений кожен третій район. Це переважно регіони півночі області, де районними центрами є незначні за людністю селища міського типу з низьким виробничим потенціалом. Регіональні особливості депресивності адміністративних районів Херсонської області визначаються переважно фінансово-економічними чинниками, на відміну, наприклад, від областей Полісся, де визначальним є демографічний чинник.

Список літератури:

1. Заставний Ф.Д. Проблеми депресивності в Україні (соціально-економічні, екологічні, демографічні): Монографія. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2006. – 348 с.

2. Коломійчук В.С. Соціально-економічний розвиток адміністративного району в умовах перехідної економіки (підходи до вивчення, стратегії розвитку). - Тернопіль: Укрмедкнига, 2001. – 440 с.
3. Місцевий економічний розвиток: моделі для успіху. Бібліотека державного службовця /Вітер О., Дацків Р., Дацишин М. та ін.- К.: Інститут реформ, 2003. – 40 с.
4. Шевчук В.Я. Механізм санації депресивних територіальних суспільних систем в контексті формування регіональної політики. – Львів, 2004. – 63 с.
5. [www. ir.org.ua](http://www.ir.org.ua)

С. Бесчасний

ЗНАЧЕННЯ МІСТА СКАДОВСЬКА В ОЗДОРОВЛЕННІ ТА РЕКРЕАЦІЇ НАСЕЛЕННЯ

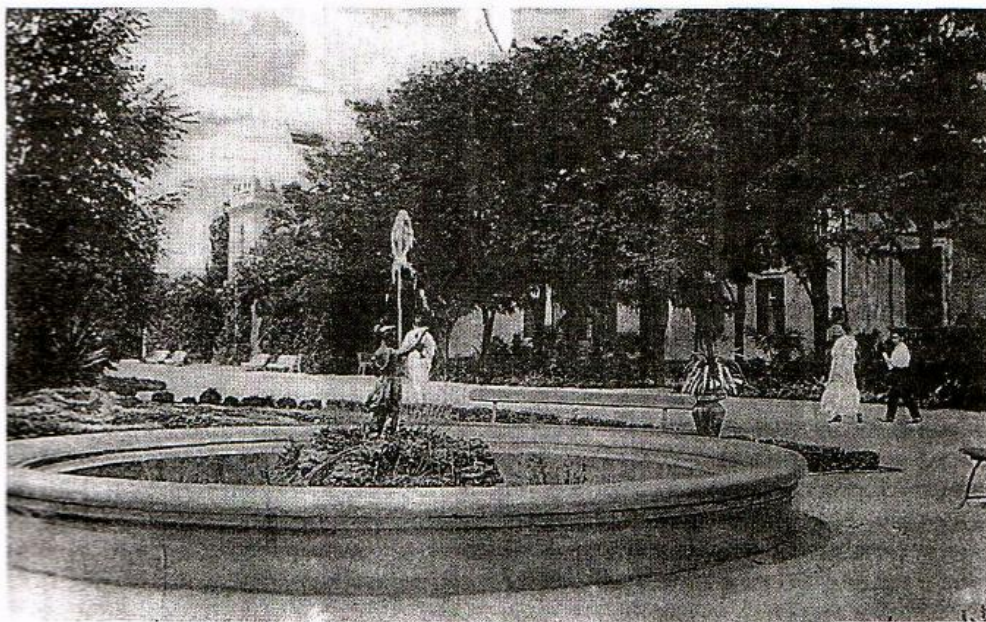
Економічні потрясіння, зниження добробуту населення й екологічні проблеми мали, як наслідок, занепад системи охорони здоров'я. У людей з'явилася велика кількість хронічних захворювань, постійна втома, спостерігається зниження середньої тривалості життя [3]. Проте є один шлях, який має бути доступним кожному – це оздоровлення у невеличких українських містах курортного значення, що допомагають подолати як недуги, так можуть запропонувати і повноцінний відпочинок, не кажучи вже про пом'якшення наслідків катастрофи в Чорнобилі. До таких містечок відноситься Скадовськ, розташований на півдні Херсонської області.

Мал. 1. Карта Скадовського району

Досліджуючи це питання «Значення міста Скадовська в оздоровленні та рекреації населення», необхідно спочатку розглянути фізико-географічне положення міста і відповідно – кліматичні умови. Зокрема, місто розташоване в степовій зоні на рівнинній території, яка трохи нахилена з північного заходу на південний схід. При цьому південна межа міста омивається водами Джарилгацької затоки Чорного моря. Клімат – помірно-континентальний, до того ж посушливий, внаслідок розташування міста в поясі низького тиску помірних широт і на шляху західного перенесення вітру. Кліматичні особливості пов'язані з тим, що тут відсутні гори, незначна висота території над рівнем моря. Розташування міста на узбережжі затоки сприяє виникненню бризів, які вдень дмуть з моря, а вночі навпаки (проте менш потужно). Середньорічна температура складає приблизно $9,6^{\circ}$, зокрема в січні $-3,4^{\circ}$, в липні $+23,7^{\circ}$. Амплітуда річних коливань сягає 70° . Всього спостерігається 280 діб з температурами вище 0° , а сума температур за цей період дорівнює приблизно 3800° . Висота сонця над горизонтом влітку дорівнює 67° , взимку -20° . Влітку також найбільша тривалість дня – 15 год 46хв, разом з тим, 1см^2 землі отримує приблизно 2762 кДж сонячного тепла. Тривалість літа 120 – 130 дуже спекотних діб з відносною вологістю до 69%. Температура повітря вдень часто піднімається до 40° і вище, а земля прогрівається до $+68^{\circ}$. В середньому опадів випадає 35 – 38мм в місяць (літо).

Засноване в 1894р. місто вже у 1895р. приймає 15-ть відпочиваючих, а в 1896р. – 90чол. Уже 1915 року Скадовськ згадувався як курорт. У квітні 1921р. санаторно-курортна комісія міста Миколаєва дослідила можливість лікування й відпочинку трудящих, та влітку цього ж року сюди на відпочинок прибуло 1100 дітей [2]. У наш час у місто на рекреацію і лікування приїжджає більше 300 – 350 тис. чол на рік.

Bad Skadovsk.

Мал. 2. Набережна в дореволюційні часи

Разом з тим, у 1988р. Рада Міністрів УРСР постановою № 357, визначила північне Причорномор'я (відповідно, узбережжя на схід та захід від міста) оздоровчою зоною [1]. Після введення в дію Кразнознаменської зрошувальної системи, солоність води біля берегів знизилася, ще й на додачу, з іригаційних каналів до затоки почала потрапляти велика кількість отрутохімікатів, що, в свою чергу, знижувало лікувальні властивості морської води. Разом з економічною кризою (після 1991 року) це стало важливим фактором для зменшення притоку відпочиваючих. Проте після 2000 року офіційно перестали використовувати отрутохімікати з тривалим часом розпаду, що сприяло покращенню якості прибережних вод.

Нагонні явища, характерні для узбережних територій, збагачують повітря киснем, оскільки за дуже короткий час температура води спочатку знижується, потім підвищується і, як наслідок, розчинений кисень виділяється з води, що значно підвищує лікувальний та рекреаційний ефект. Берегова смуга шириною до 25 м і довжиною 13 км може вмістити приблизно 30 тис. чоловік одночасно. Вона вкрита піщаним та черепашковим уламковим матеріалом. Лікувальна та рекреаційна цінність морських вод узбережжя забезпечується добре прогрітою водою з високим ступенем мінералізації, чистим морським повітрям, насиченого киснем, хлором, бромом, та йодом. Саме ці основні інгредієнти і використовують оздоровчі заклади міста для лікування.

Для лікування також застосовується таласотерапія*, що в поєднанні з повітряними ваннами сприяє одужанню від таких захворювань як лейкемія, мігрень, подагра, хвороб шлунку, верхніх дихальних шляхів. У дітей виліковується рахіт і туберкульоз. Аеротерапія ефективна при атеросклерозі, гіпертонії, бронхіальній астмі, ревматичних пороках серця.

При геліолікуванні на пляжі Скадовська можливе тривале перебування під сонячними променями, оскільки природний радіоактивний фон перебуває на межі 2 – 12мкР/год. (природний фон Причорномор'я сягає 18мкР/год.).

Геліолікування добре поєднується з псамотерапією (від грецьк. – пісок). Прогріваючись до 50°, теплий пісок передає тканинам тіла тепло, подразнюючи рецептори, що у свою чергу покращує перерозподіл крові й посилює її приток до органів. Псамотерапія добре лікує захворювання верхніх дихальних шляхів, опорно-рухового апарату, нервової системи, порушення обміну речовин, артрози.

В оздоровленні населення, окрім кліматичних ресурсів, важливе значення відіграє й грязелікування. Ще в 1896 р. про лікувальні грязі Скадовська писав дослідник В. Румель. У 2003р. при дослідженні південно-західної частини Каржинської затоки і оз. Синє на о. Джарилгач було знайдено поклади пелоїдів, утворених протягом віків з харових водоростей, які відносяться до лікувальних. І це не дивно, оскільки місцеві мешканці вже давно використовують цілющий

---

* Таласотерапія – лікування за допомогою солоної води або ропи.

чорний мул для лікування. Так, при грязелікуванні посилюється активність ферментів клітинного дихання, що призводить, у свою чергу, до посилення тканинного дихання. Спостерігається покращення стану організму, підвищується імунологічна активність, зникають запалення.

Отже, Скадовськ, за своє трохи більше ніж 100-річне існування, майже від самого початку й до наших днів приймає кожного року велику кількість людей, задовольняючи їхні потреби у оздоровленні та рекреації не тільки дорослого населення, а й дітей. Особливо в останній час кількість зростає, що потребує покращення інфраструктури міста, великої кількості інвестицій і допомоги з боку держави.

Список літератури:

1. Лиховид О. Легенди Скадовського краю – Скадовськ: ПП «АС», 2003: - 76с.
2. Тимошенко В. Мій рідний край – Скадовськ: Міська друкарня, 1993р. – 56с.
3. Смаль І., Смаль В. Місце і роль терапевтичної рекреації в реабілітації та оздоровленні населення України // Регіональні проблеми України: географічний аналіз та пошук шляхів вирішення. Зб. наук. праць. – Херсон: ПП Вишемирський, 2005. – С. 237-242.

М. Ф. Бойко

СПЕКТР РОДИН БРІОФЛОРИ СТЕПОВОЇ ЗОНИ УКРАЇНИ ЯК ВІДОБРАЖЕННЯ ЇЇ ЕКОЦЕНОТИЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ

Територія степової зони України, як складова степової зони Європи, в об'ємі Причорноморської провінції та частково Нижньодонської, досліджувалася нами при узагальненому вивченні бріофлори всієї території степової зони Європи. В результаті досліджень (Бойко, 1992, 1999, 2005 та ін.) та літературних даних (Бачурина, Мельничук, 2003; Партика та ін., 2006). виявлено, що бріофлору степової зони складають 282 види мохоподібних. Це всього на 28 видів менше, ніж в складі бріофлори степової зони Європи – 310, хоча степова зона України займає в кілька разів меншу територію.

Види бріофлори розташовуються відносно надвидових таксонів таким чином: у 107 родах, 42 родин, 18 порядках, 5 класах, 3 відділах. За величиною бріофлористичного багатства, яке виражається в загальній кількості видів, бріофлору степової зони України можна вважати відносно бідною, як серед інших територій України, так і серед зарубіжних (Бойко, 1992): арктична зона Росії нараховує 500 видів, зона тундри Європи – 442, лісостепова зона України – 375, степова зона Європи – 310, Українські Карпати – 653 види, Крим – 312 (Партика, 2005), Українське Полісся – 368, Монголія – 393, та ін.

Мохоподібні різних відділів мохоподібних, що представлені в степовій зоні України, дуже відрізняються в кількісному відношенні. Переважає відділ *Bryophyta*, який нараховує 251 вид представників 99 родів 27 родин 14 порядків 2 класів. *Hepatophyta* (*Hepaticophyta*)

представлений 30 видами 15 родів 13 родин 3 порядків 2 класів. Найменшою кількістю видів представлений відділ *Anthocerotophyta* нараховує лише 1 вид.

Однією з найважливіших характеристик при аналізі бріофлори будь-якої території виступає спектр родин, які містять у своєму складі певну кількість видів. Його називають систематичним, таксономічним спектром родин флори. Крім кількісних характеристик, що самі собою є важливою характеристикою відношення таксономічних одиниць бріофлори до якісних та кількісних параметрів території, спектр родин є відображенням еколого-ценотичних особливостей будь-якої дослідженої території.

Видородинний коефіцієнт бріофлори степової зони України (Бойко, 1992, 1999) має величину 6,7, це власне є середня кількість видів в родині. Кількість родин з більшим за середнє значення видовим різноманіттям у степовій зоні України, як і у бріофлорі степової зони Європи порівняно невелика. З 42 родин бріофлори вищий за середнє значення показник видородинного коефіцієнта мають лише 13 родин, до яких відноситься 224 види, що складає 79,4 % видів бріофлори степової зони, а нижчий – 29 родин, до них відносяться 58 видів, що складає лише 20,6% видів. Отримані результати вказують на специфічність бріофлори та значні відмінності кількісного складу родин, що пов'язано з процесом їх входження до складу даної бріофлори, який контролюється загальнокліматичними та екоценотичними характеристиками зони.

Спектр родин показує, що найбільшою кількістю видів представлена родина *Pottiaceae*, до складу якої входить 51 вид 16 родів. Далі йдуть родини *Bryaceae* з 32 видами 5 родів та *Brachytheciaceae* – з 23 видами 8 родів. При характеристиці породинної структури флори звичайно (Толмачев, 1974 та ін.) використовують 10 провідних родин, оскільки вважається, що вони з достатньо високою вірогідністю відображають специфіку даної флори.

Серед провідних у бріофлорі степової зони України знаходяться лише 8 родин, оскільки «стрибок» в кількості видів відбувається як-раз після восьмої родини (*Orthotrichaceae*), а далі падає поступово – від 10 до 1 виду. В такому випадку брати до уваги саме 10 родин виглядає дещо штучно, адже 9-та і 10-та родини практично вже не є провідними, відрізняються від наступних лише одним видом. У 8-ми родині міститься 183 види мохоподібних, що складає 64,9% від усієї бріофлори. В 10-ти родині трохи більше видів – 202, це на 6,7% більше, а саме – 71,6%.

Родина *Pottiaceae* домінує у бріофлорі, вона містить 51 вид, що складає 18,1% видового складу. Переважання у бріофлорі тільки однієї аридної родини є зонально обумовленою ознакою, практично у всіх аридних і субаридних бріофлорах переважає саме родина *Pottiaceae*. Саме ця родина відображає еколого-ценотичні умови плакорів, степових схилів та відслонень гірських порід, що є переважаючими ценозами степової зони.

Друге місце у бріофлористичному спектрі займає родина *Bryaceae*, що має у своєму складі 32 види, переважно представників роду *Bryum*. Входження її у провідну трійку родин пов'язано з тим, що ці види добре пристосовані до різноманітних умов середовища, евритопні, мають різні життєві стратегії, беруть активну участь у формуванні степової бріофлори.

Третє місце у бріофлорі займає родина *Brachytheciaceae*, вона містить 23 види 8 родів. Треба звернути увагу на те, що за кількістю родів ця родина поступається лише домінуючим у бріофлорі родинам *Pottiaceae* (16 родів) та *Dicranaceae* (9 родів). Її склад є відображенням різноманітності еколого-ценотичних умов, еколого-ценотичних особливостей степової зони. До неї входять види з різноманітних еколого-ценотичних груп, це – водно-болотні види, види, що зростають на відслоненнях різних гірських порід, на корі дерев, на засоленних ґрунтах, на відкритих і затінених місцях та ін. Цим в основному і пояснюється значна кількість видів родини у бріофлорі степової зони.

У спектрі родин бріофлори степової зони родина *Amblystegiaceae* розташовується на четвертому місці, вона включає 18 видів. Це гумідна родина. Види, що складають її, поширені в достатньо вологих місцях, у водно-болотних та лісових ценозах, на затінених схилах, але відсутні у місцях з засоленням субстрату, навіть коли вони достатньо зволожені.

Родини *Dicranaceae*, *Ricciaceae* та *Sphagnaceae* займають наступні 5-7 місця, до їх складу входять по 15 видів. Родина *Dicranaceae* включає види, що пов'язані з лісовими ценозами, відслоненнями ґрунту, гірських порід тощо. Види родини *Ricciaceae* зростають на мулистих місцях, на вологому ґрунті, на скелях, у воді, які характерні для степової зони. Представники родини *Sphagnaceae* зростають на болітцях серед піщаних терас річок та у вологих березових гайках.

До провідних родин входить родина *Orthotrichaceae*, що представлена 14 видами, її епіфітні та епілітні види добре представлені як у лісових ценозах, так і в ценозах відслонень кам'янистих гірських порід.

З лісовими та болотними ценозами степової зони пов'язані види родини *Polytrichaceae*, яких у бріофлорі нараховується 10, а родини *Grimmiaceae* (9 видів), що займає 10-е місце в спектрі бріофлори – виключно з кам'янистим субстратом, як природного, так і антропогенного походження. Останні дві родини ми відносимо не до полівидових, а лише до оліговидових.

Ці домінуючі 8 родин є полівидовими родинами, вони містять по 14-51 виду (19,0 % родин бріофлори), але крім них в спектрі родин є 17 оліговидових родин, які нараховують від 2 до 10 видів мохів (40,5% родин бріофлори) та 17 моновидових родин, представлених лише 1 видом, які завершають родинний спектр. Останні складають 40,5% усіх родин бріофлори. Наявність значної кількості моновидових родин (40,5%) та моновидових родів (59,9%) у бріофлорі, як нами було виявлено раніше при аналізі бріофлори

степової зони Європи (Бойко, 1999 та ін.), свідчить про те, що бріофлора має переважно міграційний характер і що ці міграції продовжуються і тепер. Лише змінився характер міграцій, природні міграційні процеси у бріофлорі, в тому числі у бріофлорі степової зони України, підсилюються антропогенним фактором. Види, які під дією антропогенного фактора останнім часом проникають на територію степової зони України, характеризуються широкою екологічною амплітудою, евритопністю, індиферентністю до різних факторів.

Список літератури:

1. Бачурина Г.Ф., Мельничук В.М. Флора мохів України. Вип. 4. – Київ: Академперіодика, 2003. – 255 с.
2. Бойко М.Ф. Бріофлора степной зони Восточно-Европейской равнины и Предкавказья. – Дисс. ... докт. биол. наук. – К., 1992. – 351 с.
3. Бойко М.Ф. Анализ бріофлоры степной зоны Европы. – Киев: Фитосоцицентр, 1999. – 180 с.
4. Бойко М. Ф. Синантропна бріофлора України // Чорноморськ. бот. ж. – 2005.– 1, № 2. – С. 24-32.
5. Партыка Л.Я. Бріофлора Крыма. – Киев: Фитосоцицентр, 2005. – 170 с.
6. Партыка Л.Я., Вірченко В.М., Нипорко С.О. До бріофлори Регіонального ландшафтного парку «Гранітно-степове Побужжя» // Чорноморськ. ботан. журн. 2006.– 2, № 1. – С. 93-97.
7. Толмачев А.И. Введение в географию растений. - Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1974. – 244 с.

П. М. Бойко

ЗАГАЛЬНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ ЕКОМЕРЕЖІ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ

Ідея екологічної мережі є комплексною, інтегральною в проведенні практичних робіт з організації збереження біологічного і ландшафтного різноманіття. Проводяться роботи з підготовки створення Європейської (Пан'європейської) екомережі. Ця мережа, як реальна мережа природних та напівприродних територій європейського значення є безпосереднім втіленням щодо виконання завдань з реалізації Всеєвропейської стратегії збереження біологічного і ландшафтного різноманіття, яка була затверджена на конференції міністрів докіль країн Європи у м. Софії в 1995 р. Ця стратегія передбачає: розробку критеріїв для виділення ключових районів, екокоридорів, районів відновлення, буферних зон згідно з біогеографічними зонами Європи; відбір екосистем, екоотів (типів середовищ існування), видів і ландшафтів, що мають всеєвропейське значення; визначення конкретних ділянок територій для збереження, покращення або відновлення екосистем, середовищ існування, видів і їх генетичного різноманіття та ландшафтів всеєвропейського значення; розробку принципів, що забезпечать максимально послідовне і ефективне здійснення заходів з створення екомережі.

Основними завданнями для цього Всеєвропейською стратегією передбачається: а) збереження всього комплексу екосистем,

середовищ існування, видів та їх генетичного різноманіття, а також ландшафтів європейського значення; б) забезпечення достатнім простором природних середовищ для збереження видів; в) створення необхідних умов для розселення і міграції видів; г) забезпечення відновлення компонентів ключових екосистем, які зазнали руйнації; д) захист систем від потенційно негативних факторів.

Пропонується, щоб Європейська екомережа включала такі структурні елементи: природні ядра для збереження екосистем, середовищ існування, видів і ландшафтів європейського значення; екокоридори для забезпечення взаємозв'язків між природними екосистемами – елементи поєднання природних масивів і міграційні шляхи водночас; відновлювальні райони, в яких відновлюються порушені елементи екосистем і ландшафтів європейського значення або повністю відновлюються деякі райони; буферні зони, що зміцнюють і захищають мережу від негативних впливів. Європейська мережа є цілісним поєднанням окремих її ділянок, що охоплюють території країн Європи. Серед них посідає своє місце і проєктована Національна екологічна мережа України (Мовчан, 19978; Розбудова..., 1999).

Правовими основами формування Національної екологічної мережі є закони України “Про охорону навколишнього природного середовища”, “Про природно-заповідний фонд України”, “Про тваринний світ”, “Про рослинний світ”, Земельний кодекс України, Лісовий кодекс України, Водний кодекс України. Питання про ділянки міжнародного значення та про узгодження Національної екомережі України і Європейської екомережі розв'язуються відповідно до наступних міжнародних договорів України: Конвенція про охорону дикої флори і фауни та природних середовищ існування в Європі (1996 р.), Конвенція про збереження мігруючих видів диких тварин (1979), Конвенція про водно-болотні угіддя, що мають міжнародне значення, головним чином як середовища існування водоплавних птахів (Рамсарська конференція (1971р.), Конвенція про захист Чорного моря від забруднення (1992), Конвенція про охорону біологічного різноманіття (1994), Всеєвропейська стратегія збереження біологічного та ландшафтного різноманіття (1995), Конвенція про охорону транскордонних водотоків та міжнародних озер (1999). Важливе місце в європейській екомережі займають біосферні заповідники і території природної спадщини, які визнані Конвенцією про захист світової культурної та природної спадщини, до якої Україна приєдналась у 1978 р.

Верховною радою України прийнято Закон України “Про Загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000-2015 роки, 2000 р. та Закон України «Про екомережу України», 2004 р. В загальних положеннях вказано, що закон розроблено відповідно до вимог щодо формування Всеєвропейської екологічної мережі як єдиної просторової системи територій країн Європи з природним або частково зміненим станом ландшафту.

Згідно з основною метою Програми по формуванню екологічної мережі України сформульована мета створення фрагменту екомережі на території досліджень. Вона полягає в формуванні структурних елементів мережі з метою забезпечення шляхів поширення видів рослин і тварин, особливо рідкісних, та збереження природних екосистем, видів рослин і тварин. Обов'язковою умовою даного фрагменту екомережі є її відповідність до вимог існування Національної екологічної мережі та можливість включення до останньої як невід'ємного функціонального підрозділу (Розбудова..., 1999; Закон..., 2000, 2004).

Основними завданнями формування екомережі Нижньодніпровського регіону є: відновлення та збереження природних екосистем та середовищ існування рослин і тварин; менеджмент потенціалу біорізноманіття; збереження та відтворення характерних природних ландшафтів – степових, водно-болотних, лучних та ін.; створення нових та збільшення площі вже існуючих об'єктів природно-заповідного фонду для забезпечення середовищ існування певних видів рослин і тварин, занесених до Червоних списків всіх категорій та включених до переліків міжнародних угод та конвенцій; оптимізація площ сільськогосподарських земель та зменшення ступеню їх розораності; обмеження інтенсивного використання екологічно уразливих земель (Бойко, 2004 та ін.).

На території Нижньодніпровського екокоридору заплановано виділити, як це зазначено в Законі про формування даної мережі, такі *структурні елементи*: ядра біорізноманіття або біоцентри або корінні території – об'єкти природно-заповідного фонду або збережені природні території, що забезпечують збереження ландшафтного і біологічного різноманіття, особливо ті, що включають середовища існування рідкісних та зникаючих видів рослин та тварин; природні або екологічні коридори – ділянки природних або антропогенних ландшафтів, переважно витягнутої конфігурації, що пов'язують собою різні біоцентри або природні регіони та забезпечують умови існування та міграції природних для даних екотопів видів рослин та тварин; буферні зони та ділянки ренатуралізації – ділянки навколо природних регіонів, біоцентрів, екокоридорів, що забезпечують захист останніх від негативних зовнішніх чинників, та створюють сприятливі умови для їх розвитку (Бойко, 2004 та ін.).

Складові структурних елементів екологічної мережі. Основною складовою структурних елементів екологічної мережі є території та об'єкти природно-заповідного фонду; водні об'єкти (морські прибережні акваторії, річки, озера, лимани, штучні водойми – канали, водосховища, ставки), водно-болотні угіддя, водоохоронні зони, прибережні захисні смуги, смуги відведення, зони санітарної охорони; ліси та лісосмуги; курортні та лікувально-оздоровчі території з їх природними ресурсами; рекреаційні території для організації масового відпочинку населення і туризму; вцілілі залишки природних територій – ділянки степової рослинності, луки, пасовища, кам'яністі відслонення та розсипи, піски, солончаки, земельні ділянки, на яких зростають природні рослинні угруповання, занесені до Зеленої книги

України, а також ділянки з рідкісними видами тварин і рослин, що включені до Червоної книги України та частково землі екстенсивного використання – пасовища, луки, сіножаті (Мовчан, 1997; Розбудова..., 1999; Бойко, 2004 та ін.).

Для збереження та відтворення природного стану ділянок екомережі, а також для успішного виконання природоохоронних функцій створеної екомережі треба виконати низку необхідних заходів.

Список літератури:

1. Бойко П.М. Особливості створення локальної екомережі (на прикладі правобережжя Нижнього Дніпра).- Вісті Біосферного заповідника «Асканія-Нова».-т. 6, 2004.- С.123-126.
2. Закон України “Про загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000-2015 роки”. Затверджено 21 вересня 2000 року N1989-III. – 24 с.
3. Закон України «Про екомережу України» // Відомості Верховної ради України. – 2004.-Т.2. – С. 4-7
4. Мовчан Я.І. Екомережа України: обґрунтування структури та шляхів утілення // Конвенція про біорозмаїття: громадська обізнаність і участь. – К.: Стилос, 1997. – 150 с.
5. Розбудова екомережі України.(Наук. ред. Ю.Р.Шеляг-Сосонко). – Київ, 1999. – 127 с.

Є. Г. Бортников

КРИТЕРІЇ РОЗВ’ЯЗАННЯ МІКРОЕКОНОМІЧНИХ ЗАВДАНЬ У ПРИРОДОКОРИСТУВАННІ

I. Вступ. Модель мікроекономічної системи дає нам якісне розуміння процесів освоєння території й допомагає визначити проблеми, що вимагають кількісного вирішення. До них належать: а) проблема оптимального використання природних ресурсів території підприємствами й домогосподарствами; б) проблема оптимального використання відходоємності (поглинаючої здатності, асиміляційного потенціалу) території; в) проблема збільшення екологічних витрат виробництва й «екологічної» конкурентноздатності товарів і послуг; г) проблема розвитку й розміщення виробництв із урахуванням екологічного фактора [4, 7].

У наш час використовуються три основних критерії кількісного вирішення завдань використання природних ресурсів - критерій максимізації використання ресурсів у ринковій економіці, критерій виконання планових завдань у плановій економіці та критерій збереження стійкості екосистеми в традиційній економіці.

II. Постановка завдань. Метою статті є пояснення основних проблем природокористування в країнах з різними типами економічних систем на основі розуміння критеріїв прийняття рішень.

III. Результати. Першим із найбільш значущих мікроекономічних завдань природокористування є завдання оптимізації використання природних ресурсів території підприємствами й домогосподарствами.

Для вирішення цього завдання використовуються три групи критеріїв для трьох рівнів прийняття рішень у мікроекономічній системі - рівня мікроекономічної системи в цілому, рівня групи природокористувачів (наприклад, всі підприємства або всі домогосподарства) і рівня окремого природокористувача. Тому перша група критеріїв необхідна для вибору стратегії освоєння природних ресурсів мікроекономічної системи в цілому. Друга група критеріїв необхідна для розподілу природних ресурсів між окремими природокористувачами в мікроекономічній системі (для визначення структури природокористування). Третя група критеріїв призначена для вибору природокористувачем тактики освоєння належної йому частки ресурсів.

Вибір стратегії освоєння природних ресурсів у ринковій економіці досягається на основі критерію максимізації доходу, що включає всю суму надходжень (у формі ренти, заробітної плати, відсотка, прибутку) від використання факторів виробництва (природних ресурсів, людського, технологічного й фінансового капіталу) за певний період часу.

Відповідно до такого критерію, оптимальним для мікроекономічної системи буде таке використання природних ресурсів, що максимально збільшує дохід. При цьому рента (дохід від використання природних ресурсів) може збільшуватися внаслідок найбільш повного освоєння природних ресурсів території, заробітна плата може збільшуватися внаслідок збільшення обсягу виробленої продукції, відсоток (дохід на капітал) може збільшуватися внаслідок збільшення заощаджень, а прибуток - внаслідок зростання виробництва.

Іншими словами, оптимальним використанням ресурсів при критерії максимізації доходу буде максимально можливе використання всіх природних ресурсів території. Невипадково країни з ринковою й квазіринковою економікою залишаються головними споживачами природних ресурсів Землі й головними джерелами забруднення [5].

У плановій економіці головним критерієм використання ресурсів уважався критерій виконання планових завдань. Держава встановлювала планові завдання з виробництва продукції для кожної мікроекономічної системи, яка зобов'язана була їх виконати, мінімізуючи витрати (у тому числі екологічні витрати виробництва). Держава штучно стримувала зростання доходів населення (заробітну плату, можливість для нагромадження заощаджень, підприємницьку активність) і ріст споживання. Тим самим знижувалося використання природних ресурсів для домогосподарств. У той же час використання природних ресурсів підприємствами прагнуло до максимально можливого, оскільки держава, як власник і природних ресурсів, і підприємств, прагнула до максимізації своїх доходів, вільно розпоряджаючись і фактично безкоштовними природними ресурсами, і дешевими факторами виробництва - людським, технологічним і фінансовим капіталом. Різниця між мінімальними витратами на видобуток природних ресурсів і високих цін світового ринку

дозволяла державі одержувати високі доходи, достатні для реалізації військово-космічних програм, розвитку високих технологій, фінансування науки, освіти, культури тощо.

Таким чином, планова економіка прагнула до максимально можливого використання природних ресурсів підприємствами при мінімально необхідному споживанні природних ресурсів домогосподарствами. Це ставило планову економіку на другий рівень за споживанням природних ресурсів після ринкової економіки.

У традиційній економіці оптимальним для використання природних ресурсів уважався критерій стійкості. Людина намагалася поводитися як частина природи, з огляду на швидкість поновлення природних ресурсів. Тому основою для прийняття рішень було вилучення такої кількості природних ресурсів, яке б задовольняло першочергові потреби (їжа, одяг і будівельні матеріали) і, у той же час, залишало б можливість для задоволення цих потреб у майбутньому.

Виходячи з перерахованих критеріїв (максимізації доходу, виконання планових завдань із мінімальними витратами й стійкості) видно, що максимально наближеним до природних процесів є традиційне господарство, що користується критерієм стійкості природних екосистем. Найбільш віддаленим від природних процесів є ринкове господарство, що перетворює природні ресурси з високою швидкістю. Проміжне становище займає планове господарство [8]. Не випадково ідеї «екологічного соціалізму» і «повернення до природного життя» розглядаються громадськими екологічними рухами як можливість запобігання глобальної екологічної катастрофи.

Отже, в економіці не може бути єдиного критерію оптимізації використання природних ресурсів. Усе залежить від конкретних умов території й вибору домогосподарств. Якщо ресурсів занадто багато, а населення рухливе й прагне до високих доходів, то доцільно використовувати критерій максимізації доходу. Якщо ресурси виснажені й природа має низьку можливість самовідновлення, то краще використовувати критерій стійкості (тобто забирати із природи лише необхідний мінімум). У проміжних випадках можливе використання критерію планомірного використання природних ресурсів при мінімізації витрат.

Другу групу критеріїв формують критерії розподілу ресурсів між групами споживачів. Вони використовуються для того, щоб визначити черговість доступу до ресурсів і можливі масштаби використання (тобто оптимізувати структуру природокористування).

У ринковій економіці критерієм розподілу ресурсів є право приватної власності й механізм перерозподілу (використання) власності за допомогою купівлі-продажу (дарування, користування, розпорядження). Першочерговий доступ до ресурсів має їх індивідуальний або корпоративний власник. У свою чергу, власність може збільшувати лише ефективний власник (що використовує свою власність із максимальним доходом), що із часом концентрує власність у руках найбільш успішних домогосподарств і підприємств.

У плановій економіці єдиним власником природних ресурсів є держава (у квазіпланових системах - держава й кооперативи). Тому доступ до природних ресурсів мікроекономічних систем пов'язаний лише з інтересами держави щодо їх планового використання, а ці інтереси забезпечують пріоритетний доступ до ресурсів державних підприємств порівняно з домогосподарствами [3]. У плановій економіці вирішує складання й реалізація планових завдань базуються скоріше на політико-економічних, ніж економічних критеріях розподілу ресурсів.

Нарешті, відсутність підприємств як таких у традиційній економіці забезпечує першочерговий доступ до природних ресурсів домогосподарствам, що ведуть натуральне (самозабезпечувальне) господарство.

Таким чином, другу групу критеріїв формують не стільки економічні, скільки правові й політико-економічні критерії.

Третя група критеріїв визначає індивідуальний вибір споживача ресурсів щодо використання його частки природних ресурсів.

У ринковій економіці критерієм вибору знову є максимізація доходу (максимізація прибутку для підприємства, максимізація ренти для домогосподарства), у плановій економіці - це критерій виконання планового завдання, у традиційній економіці - критерій стійкості екосистеми. Оскільки економіка будь-якої країни сполучає риси й ринкової, і планової, і традиційної економіки, можливі ситуації, коли необхідно одночасне використання всіх трьох груп критеріїв одночасно.

Друге завдання пов'язане з оптимальним використанням відходоємності території. Відходоємністю території (поглинаючою здатністю, асиміляційним потенціалом) варто вважати максимальний обсяг відходів, які можуть бути розміщені на території у водному, повітряному середовищі й на (в) землі без заподіяння шкоди домогосподарствам, підприємствам і якості природних ресурсів.

Критеріями оптимальності використання даного особливого ресурсу території є його максимальне використання в ринковій економіці, планово необхідне використання в плановій економіці й мінімально необхідне використання в традиційній економіці.

Розподіл відходоємності між користувачами даного ресурсу також може здійснюватися на основі прав приватної власності, державної власності або існуючих правил і традицій.

Перевищення обсягу відходів над показником відходоємності території буде означати порушення принципу Парето. Відповідно до даного принципу, «варто вважати, що будь-яка зміна, що нікому не заподіює збитків і яка приносить деяким людям користь (за їхньою власною оцінкою) є поліпшенням» [6]. У випадку ж перевищення обсягу відходів над показником відходоємності території підприємства-забруднювачі одержать користь, у той час як усі інші підприємства й домогосподарства - погіршення. У цьому випадку виникає ситуація відсутності оптимуму за Парето, що вимагає застосування інших способів оптимізації.

Зокрема, можливі підходи за принципом «забруднювач платить» або «усі платять» [9]. Відповідно до першого принципу, всі витрати, пов'язані з перевищенням відходоємності території, несе забруднювач, що компенсує втрати всіх інших економічних суб'єктів. Відповідно до другого підходу, витрати, пов'язані з перевищенням відходоємності, несуть ті, хто зазнає збитків від забруднення. Перший принцип частково діє в ринковій економіці, другий принцип діяв у плановій економіці.

Витрати, пов'язані з перевищенням відходоємності території, називаються екологічними витратами. У вузькому значенні під «екологічними витратами» виробництва варто розуміти витрати на скорочення відходів або виплату компенсацій у випадку перевищення підприємством наявного в нього ресурсу видалення відходів.

У широкому значенні під екологічними витратами варто розуміти всю сукупність витрат на вивчення природних ресурсів, вилучення їх із природи, доставку до місця переробки, видалення й утилізацію відходів, природовідновлювальні заходи, тобто всю сукупність витрат, пов'язаних з рухом природного ресурсу від природи до споживача й навпаки.

Із збільшенням екологічних витрат росте ціна на товар, вироблений за участю природного ресурсу, що знижує конкурентноздатність даного товару порівняно з аналогічним товаром, виробленим з мінімальними екологічними витратами [2]. В умовах монопольного ринку товар з високою часткою екологічних витрат може мати попит. В умовах вільного ринку він неминуче буде витіснитися більш дешевим товаром. Тому єдиним критерієм оптимізації екологічних витрат і в ринковій, і в плановій економіці буде їх максимально можлива мінімізація.

Умови, при яких максимальна вигода пов'язана з максимальним використанням природних ресурсів і мінімальними екологічними витратами, роблять будь-яку розвинену економічну систему (ринкову або планову) антиприродною. Якщо соціум зацікавлений у проживанні в межах даної території, то рано або пізно перед ним постає завдання збереження природного середовища існування. Це завдання може бути вирішене двома способами: 1) консервацією власних природних ресурсів, імпортом природних ресурсів іззовні й експортом відходів в інші території; 2) зміною галузевої структури господарства таким чином, щоб мінімізувати вплив на природне середовище [1].

Сучасна ситуація у високорозвинених країнах демонструє одночасне використання обох способів вирішення завдання. Ці країни займають чільне місце у світі з консервації власних природних ресурсів, імпорту природних ресурсів, експорту відходів, а також зміни структури економіки на користь галузей, що використовують інші фактори виробництва - людський капітал, фінансовий і технологічний капітал, підприємницькі спроможності.

Останнє завдання, тісно пов'язане з усіма попередніми, полягає у визначенні місць розвитку й розміщення виробництва з урахуванням екологічного фактора (фактора екологічних витрат).

Очевидно, що для кожної мікроекономічної системи теоретично можливо розрахувати відходоємність і існуючий рівень її використання. Різниця між відходоємністю й рівнем її використання може бути перетворена в право на розміщення відходів [7]. Це право може бути продано або передано підприємствам, які будуть розміщатися на даній території. Відповідно, ціна цього права й складе екологічні витрати підприємства. Зіставляючи розміри екологічних витрат у мікроекономічних системах, фахівці з розміщення підприємств можуть знайти варіант із мінімальними витратами, що й буде вирішенням завдання.

Загальним правилом розміщення виробництв за екологічним фактором буде прагнення найбільш «брудних» виробництв до найбільш чистих територій (де відходоємність максимальна, а екологічні витрати мінімальні). Маловідходні або безвідходні виробництва можуть бути байдужі до екологічних витрат.

IV. Висновки. Теоретично критерії вирішення завдань оптимізації природокористування в мікроекономічних системах досить прості й зрозумілі. У ринковій економіці оптимальною є максимізація використання природних ресурсів і відходоємності території. У зв'язку із цим ресурси виснажуються досить швидко й забруднення досягає максимальних величин. Збільшення екологічних витрат веде до переміщення індустріального виробництва в нові райони, тобто феномену «кочової індустріалізації», властивого сировинним регіонам. Перехід до постіндустріальної економіки, експорту відходів і імпорту природних ресурсів є способами вирішення екологічних проблем у високорозвинених країнах.

У плановій економіці оптимізація використання природних ресурсів і відходоємності визначається на основі політико-економічних критеріїв. У випадку постановки високих планових завдань, вплив на природне середовище може навіть перевищувати рівень негативного впливу в ринковій економіці.

У традиційній економіці використання природних ресурсів підпорядковане принципу мінімізації впливу й збереження стійкості екосистем. Тому й видобуток природних ресурсів, і забруднення навколишнього середовища мінімальні.

При достатній теоретичній ясності варто визнати, що практична реалізація цих підходів у практиці природокористування вкрай складна, тому у кожній країні й у різних типах економік ці питання будуть зважуватися на основі різних процедур.

Список літератури:

1. Браун Л. Экоэкономика: Как создать экономику, оберегающую планету / Вступ. В.И. Данилова-Данильяна / Пер. с англ. - М.: Весь мир, 2003.- 324 с.
2. Панько Б. Проблеми еколоґо-економічного менеджменту довкілля // Економіка України. - 2001. - № 8. - С. 62.
3. Поздняков В.Я. Экономика природопользования.- М.: Изд-во Моск. Психолого-социального института, 2003.- 168 с.
4. Титенберг Т. Экономика природопользования и охрана окружающей среды. - М.: ОЛМА-Пресс, 2001.- 567 с.
5. Туниця Т.Ю. Збалансоване природокористування: національний і міжнародний контекст.- К.: Знання, 2006.- С. 17-60.

6. Туниця Ю.Ю. Екоекономіка і ринок: подолання суперечностей.- К.: Знання, 2006.- 314 с.
7. Холина В.Н. Основы экономики природопользования.- СПб.: Питер, 2005.- С. 138-254.
8. Царенко О.М., Несветов О.О., Кабацький М.О. Основы екології та економіка природокористування: Навч. посібник. - Суми: Вид-во "Університетська книга", 2001. – 106 с.
9. Экономика окружающей среды и природных ресурсов. Вводный курс: Учебное пособие / Под ред. А.А. Голуба и Г.В. Сафоновой. - М.: ГУ-ВШЭ, 2003. – 548 с.

А. Вавілова

ЗВ'ЯЗОК КОНЦЕНТРАЦІЇ НАСЕЛЕННЯ ТА АНТРОПОГЕННОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ ПРИРОДНОГО СЕРЕДОВИЩА ХЕРСОНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

На сучасному етапі для Херсонської області та України в цілому характерним явищем є значна антропогенна трансформація, внаслідок господарського використання природних ресурсів. Розвиток деградаційних процесів у природі є прямим наслідком втрати ландшафтами їх природної стійкості в умовах антропогенних навантажень. Під тиском останніх геосистеми стають нездатними зберігати свою структуру та тенденції розвитку, зазнаючи при цьому змін, які небажані для господарського використання територій. Запорукою раціонального природокористування є розробка та прийняття таких тактичних рішень, які б забезпечували підтримку стійкості геосистем в умовах антропогенного тиску на них.

Тому однією з найбільш важливих задач є визначення її сучасного рівня та зв'язку з густотою населення, в межах конкретного регіону, а також проведенні відповідного районування. Оскільки саме це може і повинно стати основою подальшої господарської діяльності та заходів з охорони природи в цій місцевості.

З метою регіональної оцінки антропогенної перетвореності господарських систем необхідно кожному з видів землекористування присвоїти ранг антропогенної перетвореності. Для врахування глибини антропогенної перетвореності ландшафтів, «ваги» кожного з видів землекористування у сумарній перетвореності території адміністративного району, кожному виду природокористування присвоюється також індекс глибини перетвореності [1]. Досліджуючи антропогенний вплив на території Херсонської області, необхідно зауважити, що дана територія є аграрно розвинутим регіоном України, а враховуючи економічну кризу в промисловості, можна сміливо стверджувати, що сільськогосподарське природокористування буде основним видом використання природних ресурсів на території Херсонщини. Відповідно воно і матиме найбільший вплив на навколишнє середовище, зокрема на трансформацію території [2].

Виконані розрахунки коефіцієнтів антропогенної перетвореності території доводять таку закономірність: чим більша площа виду природокористування і вищий індекс глибини перетвореності для

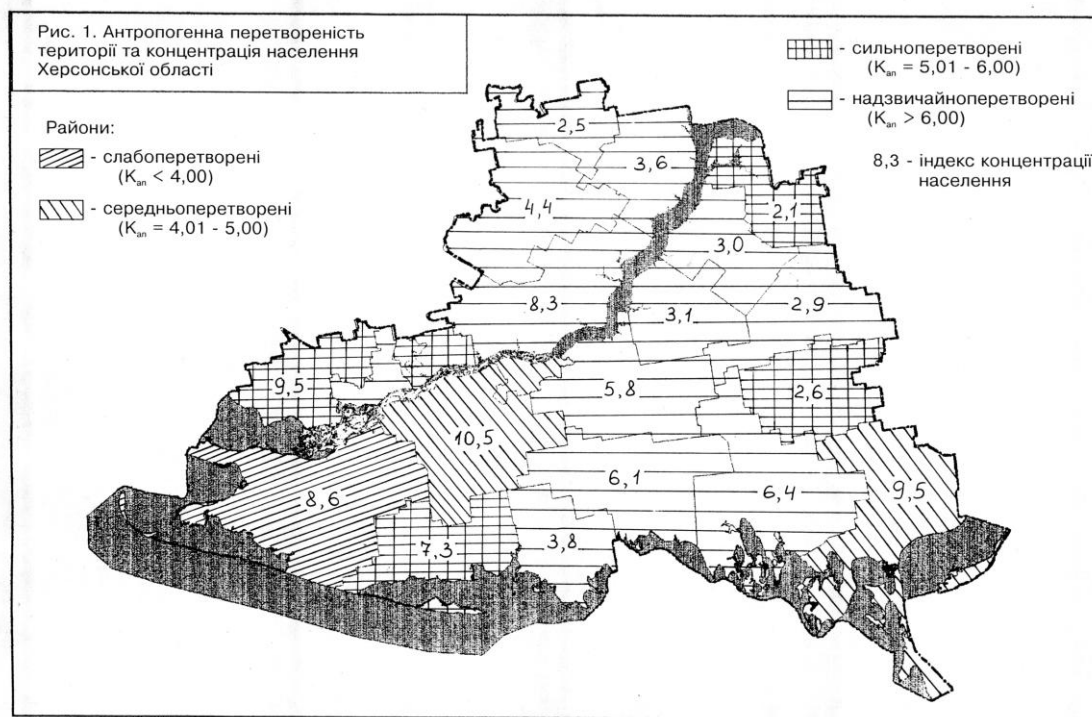
цього виду природокористування, тим більшою мірою перетворений господарською діяльністю регіон. Так, наприклад, найвищий коефіцієнт антропогенної перетвореності має Каховський район, де частка зрошуваних земель складає 42,8%, а богара – 37,3%. Для цих видів природокористування характерний високий ранг антропогенної перетвореності та індекс глибини перетвореності, тому територія цього району є найбільш зміненою.

Для знаходження ступеня та якості зв'язку між нерівномірністю розподілу населення в межах області та антропогенною трансформацією території використовується коефіцієнт кореляції населення регіону. Для Херсонської області останній становить “–0,61”, що свідчить про середній ступінь зворотнього зв'язку, тобто доводить таку закономірність: чим менша концентрація населення, тим більший коефіцієнт антропогенної перетвореності природного середовища. Наприклад, Цюрупинський середньоперетворений район ($K_{\text{ап}} = 4,73$) має значення $I_{\text{кн}} = 10,46$ (табл. 1). Отже, при низькій густоті населення збільшується доля територій займаних ріллею, оскільки низька забезпеченість трудовими ресурсами призводить до екстенсивного шляху ведення сільського господарства [3].

Таблиця 1. Характеристика антропогенного перетворення природного середовища та нерівномірного розподілу населення Херсонської області

Адміністративні одиниці Херсонської області	Індекс кон-центрації населення	Коефіцієнт антропогенної перетвореності природного середовища	Ранг за показником індекса кон-центрації	Ранг за показником коефіцієнта антропогенної перетвореності природного середовища
Бериславський	8,25	6,23	5	8
Білозерський	9,53	6,00	2	12
Великопетиський	2,97	6,60	14	7
Великоолександрівський	4,44	7,02	10	3
Верхньорогачицький	2,08	5,84	18	13
Високопільський	2,50	6,79	17	6
Генічеський	9,47	4,12	3	17
Голопристанський	8,55	3,54	4	18
Горностаївський	3,14	6,94	13	4
Іванівський	2,59	5,61	16	15
Каланчацький	3,82	6,16	11	9
Каховський	5,83	7,33	9	1
Нижньосірогоський	2,89	7,25	15	2
Нововоронцовський	3,61	6,04	12	11
Новотроїцький	6,44	6,13	7	10
Скадовський	7,34	5,63	6	14
Цюрупинський	10,46	4,73	1	16
Чаплинський	6,09	6,80	8	5

Отже, таке становище потребує організації збалансованого природокористування – такої системи відносин суспільного виробництва, при якій досягається оптимальне співвідношення між зростанням рівня економічного розвитку, нормалізацією якісного стану природного середовища, ростом матеріальних і духовних потреб населення [4].

1. Греков С.А. До питання про антропогенне перетворення території Чернівецької області // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Географія – Вінниця, 2003. - Вип. 6. - С.67-73
2. Гродзинський М.Д. Стійкість геосистем до антропогенних навантажень. - К.: Лікей, 1995.-233с.

3. Мальчикова Д.С., Пилипенко І.О. Деякі особливості розселення населення та його змін в межах Херсонської області // Печатне слово. – Видавництво ХДУ, 2004. – Вип. 5.
4. Слюсаренко В.К. Эколого-экономическое районирование. – К.: Наук.думка, 1990. – 112 с.

Я. В. Василевська

РАЦІОНАЛЬНЕ ВИКОРИСТАННЯ РЕКРЕАЦІЙНИХ РЕСУРСІВ ПРИМОРСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ ХЕРСОНСЬКОЇ ОБЛАСТІ: ПРОБЛЕМИ І ПЕРСПЕКТИВИ

Херсонщина найпривабливіша область для розвитку туристичної діяльності, адже вона розташована в Приморській низовині, в степовій зоні по обох берегах нижньої течії Дніпра. Вона омивається водами Чорного та Азовського морів, а також Сивашем (Гнилим морем).

Херсонська область характеризується унікальним для степової зони комплексом природних рекреаційних умов і ресурсів. Насамперед, це гідрогеологічні умови і орографічні особливості території (рівнинність, відсутність різких природних бар'єрів), які без обмежень дозволяють здійснювати рекреаційну діяльність, у тому числі будівництво рекреаційних об'єктів, транспортних шляхів, прокладання туристичних та екскурсійних маршрутів. Але найбільший інтерес для розвитку туризму представляє узбережжя Чорного та Азовського морів, Дніпро та річки які входять до його басейну[3]. Виходячи з того, що в Європі основні зони узбережжя, цікаві для туристів, давно освоєні, Херсонська область з її морським пляжем, протяжність якого сягає більше ніж 200 кілометрів, являє рекреаційний резерв європейського значення. Причому, це незначна частка морського узбережжя області, бо тут ще не враховані зони узбережжя, які не є в класичному розумінні пляжем.

В області існують декілька родовищ лікувальних грязей, ропи і вод (озеро Солоне, Прокопівське, Червоне, йодно-бромні води на Арабатській Стрілці), які використовуються як лікувальні засоби санаторіями «Гопри», «Золота нива», «Арабатська стрілка», «Чайка».

Так сульфідно-мулові лікувальні грязі озера Соляне (м. Гола Пристань) мають такий хімічний склад: сірководень, каротин, пеніциліноподібні, фолікуліноподібні та інші речовини. Запаси грязі складають 87 тис. м. куб.

Хлоридно-натрієва ропи озера Соляне має хімічний склад: хлориди, карбонати, гідрокарбонати, залізо, сірка, калій, бром, йод, магній і т. і. Запаси ропи складають 21 тис. куб.м. на рік. Запаси грязі і ропи озера Соляне затверджені в ДКЗ України від 12.12.2003 року, протокол №793.

За даними Каланчацької райдержадміністрації запаси лікувальної грязі в районі, які займають площу 45 га. з товщиною пласту 10-16 метрів, майже не розроблялися.

Суттєве значення для розвитку курортного комплексу також мають унікальні соляні озера Азово-Чорноморського узбережжя, ропи озер поблизу о. Чонгар (Генічеський район) та с. Геройське

(Голопристанський район), мінеральні та термальні води північно-західних районів області.

На території області розвідані запаси мінеральних вод по трьом родовищам: води бромно-хлоридно-натрієвої для зовнішнього застосування на ділянці с. Хорли Каланчацького району (запаси складають 0,207 тис. м. куб. /добу) та в с. Залізний Порт Голопристанського району (0,181 тис.м.куб./добу), води йодно-бромної, хлоридно-натрієвої для зовнішнього застосування на території с. Генгірка Голопристанського району (33,6 тис.м.куб./добу).

Недоліком Херсонщини, як туристичного району, є те, що степи області майже повністю розорані. Загальна площа ораної землі в 70-ті роки становила 1748,7 тис. га., що становить більше 60% загальної площі. Цілинні типчаково-ковилкові та полинові ділянки збереглися подекуди лише на схилах балок, на островах і у заповідниках.

Територія Херсонської області має особливе значення для збереження зональної та інтрозональної біоти, зосередженої, в основному, на територіях об'єктів природно-заповідного фонду національного та міжнародного значення. Надмірна розораність сучасної Херсонщини призвела до фрагментарності біотичної системи території області. Гарантом забезпечення, збереження і відтворення генофонду рослинного та тваринного світу, різноманіття природних екосистем є природно-заповідний фонд області. Створення природно-заповідного фонду дозволить зберегти залишки природних комплексів та об'єктів, які мають особливу природоохоронну, наукову, естетичну, рекреаційну, історико-культурну та іншу цінність.

На території області знаходиться 74 об'єкти і території природно-заповідного фонду загальною площею 222179,1 га (близько 7,8 % від площі області), що є добрим показником серед областей України, але не відповідає науковим рекомендаціям для степової зони, з них 11 об'єктів загальнодержавного значення та 63 місцевого значення[2].

Природно-заповідний фонд Херсонській області налічує 7 категорій територій та об'єктів:

- Біосферний заповідник «Асканія-Нова» ім. Ф.Е. Фальц-Фейна - загальна площа 33307,6 га, в т.ч. заповідна - 11054 га;
- Чорноморський біосферний заповідник - загальна площа 89129 га (в Херсонській області 86388 га), в т.ч. заповідна - 70509 га;
- Азово-Сиваський національний природний парк - загальна площа -52 154 га, в т.ч. заповідна - 38 981 га;
- 1 дендропарк загальнодержавного значення «Асканія-Нова» - площею 183,2 га;
- 7 заказників загальнодержавного значення - загальною площею 22807 га;
- 11 заказників місцевого значення - загальною площею 26206,8 га;
- 32 пам'ятки природи;
- 12 парків-пам'яток садово-паркового мистецтва місцевого значення загальною площею 190,5 га;
- 10 заповідних урочищ загальною площею 942 га.

Але використання цих природних об'єктів в різні проміжки часу вилось нерационально, рекреаційне природокористування відноситься до тієї сфери людської діяльності, яка отримала широкий розвиток саме в останні десятиріччя і має тенденцію до подальшого розвитку та розширення. Це пов'язано з тим що, останім часом в Україні почали приділяти увагу туристичній індустрії. Туристична галузь набуває дедалі більшого значення для розвитку економіки та соціальної сфери в Україні, стрімко інтегрується у світову туристичну індустрію[4]. Тому Постановою Кабінету Міністрів України, від 29 квітня 2002р. №583 була затверджена „Державна програма розвитку туризму на 2002-2010 роки”, на основі цієї програми управління культури і туризму і облдежадміністрація Херсонської області в 2006 році затвердила „Стратегію розвитку туристично-рекреаційного комплексу Херсонської області” на період з 2007 по 2015 роки.

За цією програмою можна виділити такі основні напрямки розвитку рекреаційного комплексу, по-перше раціональне використання туристичних ресурсів; по-друге створення іміджу Херсонщини як Європейського осередку туризму і по-третє розширення терміну туристичного сезону.

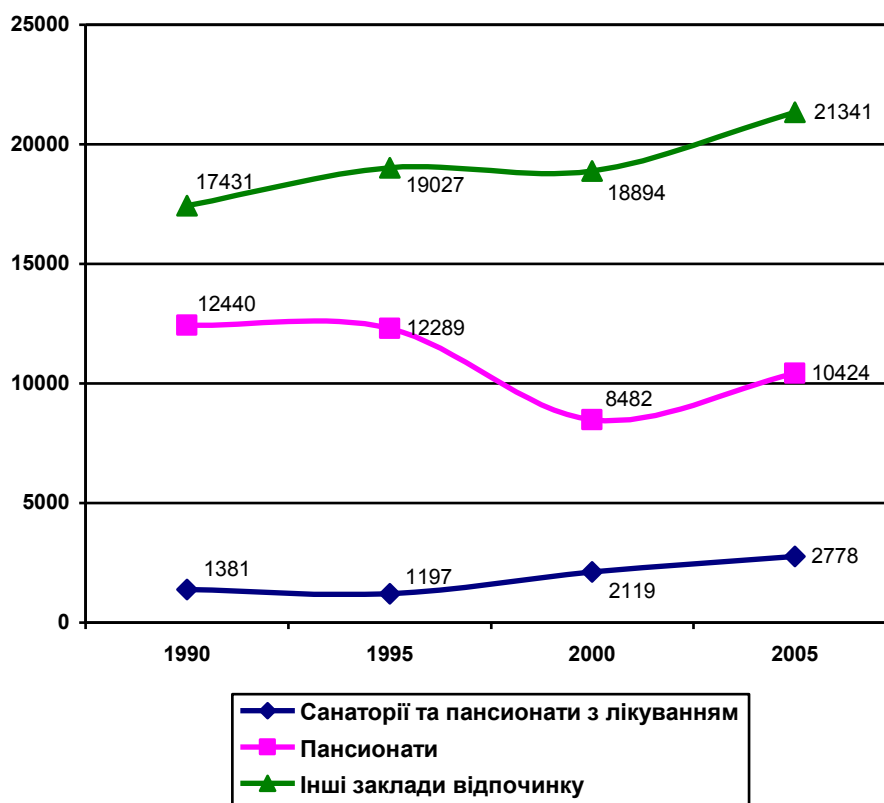

Рис. 1 Динаміка зміни кількості місць розміщення туристів у туристичних закладах Херсонщини

За даними управління культури і туризму Херсонської обласної державної адміністрації протягом останніх п'яти років не було

суттєвих змін у кількості місць розміщення туристів у зареєстрованих закладах туризму (Рис.1). За даними Херсонської обласної державної адміністрації на території області розташовано 316 закладів відпочинку та оздоровлення. Протягом туристично-курортного сезону 2007 року оздоровлення дітей здійснювалося на базі 650 дитячих оздоровчих закладів, з яких 55 – заміського типу, 1 – санаторного типу, 524 – з денним перебуванням, 65 – профільні, 5 – місцеві санаторії.

Разом з тим, рекреаційне освоєння приморських територій, яке в більшості випадків не було науково обґрунтованим, призвело до негативних явищ в зонах рекреаційного будівництва. Постала гостра проблема розмивання берегів і багато капітальних споруд зараз знаходяться в абразійно-небезпечній зоні (сmt.Лазурне), берегова зона являє собою дуже складну та динамічну систему, яка чутлива до будь якого антропогенного втручання.

Щоб і надалі розвивалась туристична діяльність потрібно досліджувати дану територію з точки зору природних, екологічних, економічних умов розвитку, щоб науково обґрунтувати і вибрати найбільш раціональні і перспективні шляхи користування природними ресурсами даної території. Для привабливості туристів потрібно вирішити ряд соціально-економічних проблем: підвищити інфраструктуру рекреаційних зон, полегодити автомобільні шляхи, туристичні заклади повинні відповідати міжнародному стандарту, зберігати в належному стані пам'ятки історії та культури як туристичний ресурс та ін. [1].

Таким чином, розглянуті заходи можуть забезпечити ефективний розвиток всього рекреаційного комплексу регіону і підвищити його значення для всієї держави.

Список літератури:

1. Бейдик О.О. Пріоритети регіонального розвитку туризму і рекреації в Україні // Україна: географічні проблеми сталого розвитку. Зб. наук. праць. В 4-х т. – К.: ВГЛ Обрій, 2004. –Т.2- С.167-168
2. Бойко П.М. Проблеми Херсонської області: соціологічний аспект //Регіональні проблеми України: географічний аналіз та пошук шляхів вирішення.Зб.наук.праць.-Херсон, 2005.-С.47-50.
3. Історія міст і сіл Української СРСР. Херсонська область/Зав. редакцією "Історія міст і сіл УРСР" В.М.Кулановський. : Київ, - Головна редакція Української радянської енциклопедії, 1972. - 687
4. Туристична діяльність в Україні: Нормативно-правове регулювання.-К.: КНТ, 2006.-С.30-40.

П. А. Вірченко

ВПЛИВ ВИЩОЇ ОСВІТИ НА ФОРМУВАННЯ «ЛЮДСЬКОГО КАПІТАЛУ»

Актуальність теми дослідження. Характерною особливістю розвитку сучасного суспільства високорозвинених країн є його перехід від постіндустріального до інформаційного етапу розвитку. Це передбачає зміну ролі людини в суспільстві, і не тільки як головної

продуктивної сили, а й як одного з чинників виробництва, який більшість дослідників називають «людським капіталом». Цей термін виник у ринковому середовищі й, на нашу думку, відображає зростаюче значення ролі люди у суспільстві взагалі та інтелектуальної діяльності зокрема. Таким чином можна говорити про зміну однієї парадигми на іншу, яка головною рушійною силою суспільства вважає не природні ресурси та їх кількість (ресурсна парадигма), а «людський капітал» (інтелектуальна парадигма). Так Елвін Тофлер у своїй книзі «Нова парадигма влади. Знання, багатство, сила» зазначав, що «...у ХХІ сторіччі шлях до економічного розвитку пролягатиме вже не через експлуатацію сировини та м'язів, а через...застосування людського розуму...» [9, с.485]. Таку ж думку висловлювали Дж. Греймсон та О'Делл, які теж зазначали важливість накопичення «людського капіталу» для подальшого розвитку суспільства. «Найцінніший ресурс», - за їх словами -, «набагато важливіший, ніж природні ресурси або накопичення багатств ...саме людський капітал, а не заводи, обладнання і виробничі запаси є наріжним каменем конкурентоспроможності, економічного зростання і ефективності...» [2, с.196]. Тож, на нашу думку, важко не погодитися з відомими менеджерами та економістами щодо важливості людського капіталу для розвитку «постіндустріального суспільства».

Аналіз попередніх досліджень свідчить про те, що поняття «людського капіталу» можна зустріти у роботах як зарубіжних так і вітчизняних дослідників. Ідея зміни ролі людини в суспільстві та економіці має давнє коріння й розглядалася У. Петті (робота «Політична арифметика»), А. Смітом (робота «Багатство нації»), К. Марксом (робота «Теорія прибавочної вартості»). Але піонерами теорії «людського капіталу» вважають американських економістів Т. Шульца та Г. Беккера. Серед вітчизняних дослідників цієї теорії можна назвати В. Куценка, Г. Євтушенка, О. Грішнову. Та все ж більшість досліджень у рамках теорії «людського капіталу» проводилися економістами. І цей факт свідчить про те, що існує можливість для проведення соціально – географічних досліджень в межах зазначеної теорії.

Метою даної статті є аналіз впливу освітнього комплексу, як одного з елементів соціальної інфраструктури на формування «людського капіталу».

Викладення основного змісту дослідження. Поняття «людський капітал» увійшло в науку на початку 60-х років ХХ століття в західній економічній літературі. Воно виникло у ринковому середовищі, і відображає не тільки новий підхід до ролі людини у суспільстві, а й зростаюче значення інтелекту та інтелектуальної праці. Різні автори, що займаються вивченням даної проблеми, подають не однакове трактування поняття «людський капітал». Але, на нашу думку, найбільш вдале визначення цього поняття, яке найповніше відповідає нашому уявленню, подає російський вчений С. Дятлов, який зазначає, що «...людський капітал – це сформований у результаті інвестицій і накопичений людиною певний запас здоров'я, знань, навичок, здібностей, мотивацій, який цілеспрямовано

використовується в тій чи іншій сфері суспільного виробництва... » [3, с.83].

«Людський капітал» має певну внутрішню структуру, яка у різних авторів може відрізнятися досить суттєво. На нашу ж думку головними елементами людського капіталу є:

- рівень освіти (знання);
- стан здоров'я людини;
- професійна підготовка (вміння, навички, досвід роботи, професійні здібності);
- володіння значущою інформацією та вміння раціонально її використовувати;
- здатність до інновацій тощо.

Але, незважаючи на відмінності у визначенні елементів людського капіталу, практично всі автори зазначають один із головних компонентів формування «людського капіталу» - освіту. Виступаючи зв'язуючою ланкою між наукою і виробництвом, освіта справляє значний вплив на розвиток всіх сфер життя суспільства і є «...фактором стабільності та національної безпеки країни...» [6, с.12].

Система освіти допомагає у формуванні генофонду нації, становленні громадянського суспільства, формує фізичне і морально-психологічне обличчя майбутнього громадянина держави. Ще у XIX сторіччі відомий вчений того часу Д.І. Менделєєв в одній з своїх праць наголошував про те, що «...освіта - є майбутній капітал, що відповідає витратам часу і праці та накопиченню людської мудрості...» [7, с.239].

Сьогодні у світі відбувається зростання ролі розумової праці та зменшення – фізичної. За даними Соколова В.С. «за останні сто років частка фізичної праці знизилася з 90 % до 10 %» [8, с.16]. За розрахунками фахівців вона й надалі буде знижуватися.

Роль освіти у формуванні «людського капіталу» сьогодні розуміють не тільки лідери світового бізнесу, які «...дедалі частіше визнають зв'язок між освітою та глобальною конкурентоспроможністю...» [9, с.441], а й пересічні громадяни. Чи не є підтвердженням цьому факту дані, які демонструє наступна діаграма на рис. 1. Вона подає динаміку контингенту студентів вищих навчальних закладів I-VI рівнів акредитації по країні за останні десять років .

Аналіз діаграми свідчить про те, що за останні десять років в Україні відбувається бум кількості студентів, контингент яких збільшився майже в 1,8 разів або на 77 % . Така динаміка зростання не може не радувати урядовців та роботодавців, бо інвестиції у «людський капітал» за існуючими оцінками, більш ефективніші, ніж інвестиції в основні фонди. Наприклад, у США протягом післявоєнного періоду «...норми віддачі вищої освіти розташовувалися в інтервалі 8-12 %, тоді як середня норма прибутку реального капіталу складала близько 4 %...» [5, с.3]. Також не слід забувати про тісний зв'язок та взаємозумовленість між інтенсифікацією сфери матеріального виробництва та освітою. Чим

вищим є освітній рівень працюючого населення, тим вагомішими є результати технічного прогресу.

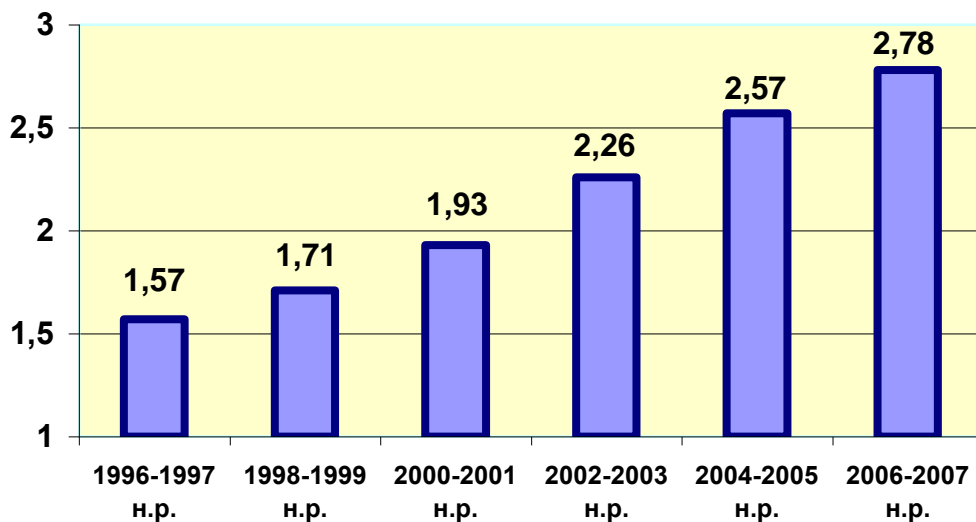

Рис. 1 Динаміка контингенту студентів (млн.. осіб) вищих навчальних закладів України I-IV рівнів акредитації (побудовано за даними [4])

Висновки. Освіта, як один з важливіших чинників формування «людського капіталу», пронизує все сучасне суспільство і досить тісно зв'язана практично з будь-якою сферою людської діяльності. Тож достатньо важко визначити, де закінчується вплив освіти та освітнього комплексу на поступальні процеси в країні. Але безперечним залишається той факт, що «...саме освіта принципово працює на майбутнє, визначаючи особисті якості кожної людини, її знання, вміння, навички, пріоритети світогляду й поведінки, а значить, у кінцевому підсумку – економічний, моральний, духовний потенціал суспільства...» [1, с.18]. Тож питання, що підіймаються у даній статті потребують подальшого вивчення, і не тільки економістами та соціологами, а й соціогеографами, бо важливість та пріоритетність розвитку освітнього комплексу взагалі і вищої освіти зокрема, як одного з важливіших компонентів цього комплексу, є велінням нашого часу.

Список літератури:

1. Гершунский Б.С. Философия образования для XXI – М.: «Совершенство», - 1998-605 с.;
2. Грейсон Дж. К. мл., О'Делл К. Американский менеджмент на пороге XXI века: Пер. с англ. — М.: Экономика, 1991. — 319 с.;
3. Дятлов С. А. Основы теории человеческого капитала. — СПб.: Изд-во СПбУЭФ, 1994. — 160 с.;

4. Забезпечення якості вищої освіти-важлива умова інноваційного розвитку держави і суспільства // Інформаційно - аналітичні матеріали до засідання підсумкової колегії міністерства освіти і науки 1-2 березня 2007 року.- К., 2007.- 96 с.;
5. Капелюшников Р.И., Албегова И.М., Леонова Т.Г., Немцов Р.Г., Найт П. Человеческий капитал России: проблемы реабилитации // Общество и экономика, № 9-10, 1993, с.3-14;
6. Куценко В., Удовиченко В., Опалєва І. Освіта як фактор стабільності та національної безпеки України // Економіка України № 1, 1998, с. 12-21;
7. Менделєєв Д.И. Заветные мысли: Полное издание. – М.: Мысль, 1995.- 413 с.;
8. Соколов В.С. О государственной политике в области образования // Педагогика № 6, 1994, с.16;
9. Тофлер Елвін Нова парадигма влади. Знання, багатство, сила. (переклад з англійської) - К.: «Акта», 2003.-687 с.

В. П. Воровка, С. О. Івко

АНАЛІЗ РЕСУРСОКОРИСТУВАННЯ У МЕЖАХ НОВОСТВОРЮВАНОВОГО РЕГІОНАЛЬНОГО ЛАНДШАФТНОГО ПАРКУ «МУРАВСЬКИЙ ШЛЯХ»

Сучасна криза відносин у суспільстві та екологічна криза дають підстави твердити, що стратегія, в основі якої лежить максимальне використання ресурсів природи без інвестування процесу їх відтворення, зазнала поразки. Необхідні принципові зміни у відносинах між суспільством і природою, зміни у структурі сучасної економіки.

Останніми десятиліттями створюються природоохоронні програми, підписуються міжнародні угоди про співпрацю в цій галузі, реалізуються масштабні проекти та програми, активним учасником яких є Україна. Нашою державою ратифікована Конвенція збереження біорозмаїття, прийняті Концепція та Стратегія збереження біологічного і ландшафтного різноманіття, існує Перспективний план розвитку заповідної справи тощо. Але не зважаючи на це, відсутня чітка узгодженість між різними структурами господарства, промисловості, системи управління, науковими організаціями та моніторингу стану довкілля.

Багатство природних ландшафтів є надбанням українського народу, його природною спадщиною і має служити нинішньому та майбутнім поколінням, як це проголошено в Конституції України. Збереженість природних ландшафтів катастрофічно низька, особливо у центральних і південних регіонах України, що підтверджується багатьма показниками і фактами.

Особливо враженим господарською діяльністю людини є степовий ландшафт. Український степ – це унікальна природно-географічна зона як з огляду на стан ландшафтного і біорозмаїття, так і щодо традицій природокористування. Загальновідомо, що степи були основним еколого-етнічним середовищем для формування і становлення українського етносу з часів появи тваринництва і землеробства у трипільців. На степових просторах відбувався

розвиток культури, побуту і світогляду наших предків (скіфів, печенігів, половців, праслов'ян та інших народів), котрі населяли ці території. Тому збереження природних та етнокультурних ландшафтів є пріоритетним напрямом сучасної прикладної діяльності.

Мета даної статті – проаналізувати стан використання природних ресурсів створення у межах природно-заповідної території – регіонального ландшафтного парку “Муравський Шлях” у Токмацькому районі Запорізької області з можливістю подальшого його створення для збереження та раціонального використання природної та культурної спадщини краю.

Об'єктом дослідження є ділянка правобережжя долини р. Молочної з прилеглими притоками, прирічковими схилами, балками і ярами, об'єктами історико-культурної спадщини як територія для створення регіонального ландшафтного парку “Муравський шлях”.

Район дослідження з метою створення регіонального ландшафтного парку “Муравський шлях” розташований у північно-західній частині Токмацького адміністративного району Запорізької області. Північна його межа проходить біля с. Чистопілля, західна межа – по вододілу правого берега річок Куркулак – Чунгул – Молочна, східна межа – від с. Червоногірка до с. Любимівка, південна межа проходить по межі Токмацького і Мелітопольського районів.

Загальний стан земельних ресурсів. Земельні ресурси території регіонального ландшафтного парку “Муравський шлях” характеризуються значною мозаїчністю та неправильним розподілом способів землекористування. У зв'язку з розміщенням РЛП у долинах річок, значна частина земельних угідь знаходиться на схилах різної крутизни.

У відсотковому співвідношенні найбільшу площу займають сіножаті і пасовища, до яких тут відносяться степові ділянки, луки, очеретяні зарості, заболочені ділянки тощо.

Через невідповідність екологічних функцій земель та їх господарським використанням – значна частина земельних угідь перебуває у стані деградації. Насамперед, це стосується схилових сільськогосподарських угідь, де значним є вплив водної ерозії ґрунтів, а також неправильний тип обробки ґрунту та недодержання правил сівозміни. Це призводить до значних втрат гумусного шару, зниження родючості ґрунтів, замулення водних об'єктів, а також змивання у водні об'єкти мінеральних добрив і хімічних засобів захисту рослин.

З метою запобігання негативним явищам у використанні схилових орних земель, варто впроваджувати методи контурного орного землеробства, а деякі схилі землі використовувати лише під виноградники та сади. Поля на особливо змитих схилах взагалі варто виводити з використання в якості ріллі.

Використання степових ділянок в якості пасовищ варто переглянути в залежності від ботанічних особливостей. Там, де флора значним чином трансформована внаслідок надмірного випасання, викошування та випалювання (а це простежується шляхом появи у великій кількості полину, чортополоху, амброзії полинолистої, циклохени та ін.), варто повністю припинити пасовищне

навантаження, а на менш деградованих контролювати та нормувати пасовищне навантаження (кількість голів тварин на одиницю площі пасовища) з поступовим досягненням оптимальної величини. Випасання на луках також потребує обережного ставлення, адже тут також існує ризик забур'яненості та деградації рослинності. На луках процес деградації відбувається різними темпами в залежності від видового складу рослинності та гідрологічних умов.

Першочерговим завданням у питаннях моніторингу та раціонального використання природних ресурсів є складання державного земельного кадастру та обліку якості земель. Облік якості земель повинен містити:

- класифікацію всіх земель сільськогосподарського призначення за придатністю з виділенням особливо цінних земель;
- характеристику земель за товщиною гумусового горизонту, вмістом гумусу і рухомих поживних речовин, механічним складом ґрунтів, крутістю схилів, еродованістю, кам'янистістю, засоленістю, солонцюватістю, кислотністю, перезволоженістю, заболоченістю, забрудненням як продуктами хімізації сільського господарства, так і техногенним, у тому числі радіонуклідним;
- характеристику культурно-технічного стану природних кормових угідь;
- лісотипологічну характеристику лісових угідь;
- класифікацію земель населених пунктів (проводиться за функціональним призначенням згідно з містобудівною документацією населених пунктів);
- характеристику земель населених пунктів за інженерно-геологічними умовами, рівнем забезпеченості соціальною, інженерно-транспортною і природоохоронною інфраструктурою, об'єктами оздоровчого, рекреаційного та історико-культурного призначення.

Складовими частинами державного земельного кадастру є:

- кадастрове зонування;
- кадастрові зйомки;
- бонітування ґрунтів;
- економічна оцінка земель;
- грошова оцінка земельних ділянок;
- державна реєстрація земельних ділянок;
- облік кількості та якості земель.

Таким чином, складання земельного кадастру не просто забезпечить реальну оцінку економічного потенціалу земель, а й надасть можливість прогнозувати та вчасно попереджати негативні зміни в стані ґрунтів. Значною проблемою у сфері моніторингу земель є неточність карт землекористування, які наявні у сільрадах та управліннях земельних ресурсів.

Загальний стан водних ресурсів. Водні ресурси РЛП “Муравський шлях” представлені поверхневими водними об'єктами (річками, ставками, джерелами) та ґрунтовими водами, які в свою чергу і формують перші. Річки, що протікають по території РЛП: Чунгул, Куркулак, Токмачка, Молочна. На річках Куркулак та Чунгул є ставки. Куркулак має один ставок на своїх витоках, а на Чунгулі є

один досить великий ставок (проектна площа – 27 га) та 3 греблі з різницею між б'єфами від 0,3 до 1,15 м.

Негативний вплив на водність усіх річок РЛП здійснюють спрямлювальні канали. Через їх наявність фактично повністю змінений гідрологічний режим річок, а наслідки таких звичайних природних явищ, як повені – набагато катастрофічніші, ніж до меліоративних робіт в руслах та заплаві. Перевірка доцільності будівництва багатьох таких каналів, а також відсутність технічної та проектної документації показують помилковість цих дій у минулому. Тому на сьогодні доцільним є розробка програм та здійснення заходів з відновлення корінних русел річок, що сприятиме відновленню екологічного балансу в басейні в цілому.

Стан річок Куркулак та Чунгул зафіксовано у паспортах на ці річки, що були складені у 2001 році. Відсутня лише інформація по гідрохімічним показникам води.

Використання водних ресурсів здійснюється для побутово-господарських потреб. Вода з річок та колодязів найчастіше використовується для зрошення сільськогосподарських культур. Подекуди колодязна вода застосовується в побуті для приготування їжі та напування худоби. Головну роль у питному водопостачанні відіграє бучацький водоносний горизонт. Якість питної води подекуди не відповідає санітарним вимогам через несправність систем водопостачання.

Загальний стан лісових ресурсів. Лісові ресурси РЛП представлені природними лісовими угрупованнями (плавнями) у заплаві р. Чунгул та штучними лісовими насадженнями – полезахисними лісосмугами та лісовими насадженнями іншого призначення. Відсоткове співвідношення перших до других складає 20:80. Це пояснюється не відсутністю природних лісів, а значною розрідженістю їх внаслідок вирубки у минулому. Порідний склад природних лісових угруповань представлений 25 видами деревно-чагарникових порід. Видовий склад штучних лісових масивів – 11 видами, з них переважають завезені з інших країн види. За віковою структурою лише природні лісові угруповання є досить різноманітними: тут зустрічаються дерева віком від 1-10 до 80-250 років. Така розмаїта вікова структура природних лісових угруповань робить їх привабливими для представників тваринного світу, зокрема комах і птахів. У природних лісових фітоценозах чітко простежується ярусність. Штучні ж лісові масиви, які переважно перебувають у підпорядкуванні Держкомлісгоспу, практично не мають вираженої ярусності, збіднені на біорізноманіття, частіше страждають від шкідників та хвороб. Головна причина цього – монокультура, а також висадження дерев у неприродних для них біотопах – степових схилах, глинистих та піщаних осипищах, скельних виходах. У зв'язку з бідним видовим складом та однотипною віковою структурою продуктивність штучних лісових насаджень є досить низькою, порівняно з природними лісами. На жаль, умови для відтворення природних лісів у регіоні є вкрай несприятливими. Основні причини цього: випасання худоби у заплаві (через що молоді дерева не можуть

вирости), часті випалювання луків та підліску, подекуди – сінокосіння, низька екологічна конкурентоздатність місцевих видів по відношенню до інтродукованих, експансія та гнітючий вплив адвентивних та інтродукованих видів флори на місцеві види. Тому відтворення природних лісових угруповань є важливим завданням лісового господарства на території РЛП.

Загальний стан мінерально-сировинних ресурсів. Мінерально-сировинна база території РЛП представлена нерудними невідновлюваними корисними копалинами – піском та глинами. Через значне порушення природних ландшафтів кар'єрами та відсутність законних дозволів на видобуток варто заборонити тут діяльність з видобування. Техногенні родовища представлені невеликими за обсягом стихійними сміттєзвалищами.

Загальний стан оздоровчих та рекреаційних ресурсів. На території РЛП розташовується рекреаційна установа районного значення – санаторій-профілакторій у м. Молочанську. Цьому сприяє наявність у Молочанську мінеральних джерел, що мають лікувальні властивості.

Стан навколишнього природного середовища. На території РЛП не розміщено промислових підприємств, які значним чином впливають на довкілля та забруднюють його. Але це не означає, що ґрунти, водні ресурси, повітря та біорізноманіття не підпадають під вплив інших забруднювачів. Основна галузь, що здійснює забруднення довкілля РЛП – це сільське господарство. Сільськогосподарські виробники заради підвищення продуктивності сільгоспугідь не завжди дбають про довкілля. Вносячи надмірну кількість (а на схилі землях навіть незначну) мінеральних добрив, використовуючи засоби захисту рослин (зокрема, застосовуючи авіацію), вони сприяють сильній деградації біоценозів, зникненню багатьох видів флори і фауни, замуленню річок, появі небажаних для наших екосистем видів. Значну частину забруднень водою складають біогенні речовини, які надходять у водні об'єкти від худоби, з сільських населених пунктів тощо. Забруднення річок біогенами сприяє активному розростанню водної та навколоводної рослинності, перетворенню їх на мілководні напівзаболочені потоки з бідною іхтіофауною.

Основна частка викидів в атмосферу – це дим від спалювання твердого і рідкого палива населенням і котельними, а також від спалювання побутових відходів, бадилля, листя, стерні, трави у степу та на луках, очерету на річках та у незначній мірі – від лісових пожеж. Крім двоокису вуглецю, в атмосферу надходить низка інших шкідливих речовин, таких як чадний газ, діоксини, спирти, альдегіди, бензол, свинець та інші, здатні викликати негативні зміни у здоров'ї людей. Забруднення повітря від автотранспорту складає зовсім незначну частину від загальної кількості забруднень.

На території РЛП не відбувається офіційне складування промислових відходів, відсутні санкціоновані полігони складування побутових відходів, але нараховується понад 10 стихійних сміттєзвалищ побутових відходів, влаштованих населенням.

Небезпека від таких сміттєзвалищ подекуди значна, адже відбувається змивання шкідливих речовин у водоймища, потрапляння їх у ґрунт та ґрунтові води.

Через РЛП проходить декілька магістральних ЛЕП напругою 35, 150, 330 та 750 кВ. Це зумовлює наявність на деяких ділянках навколо цих ЛЕП потужних електромагнітних полів.

Сам РЛП є структурним елементом Регіональної екологічної мережі. Формування інших ланок тут можливо здійснювати по басейновому принципу – на півдні вздовж р. Молочної до Азово-Чорноморського екологічного коридору, на півночі – до р. Конки та Дніпровського екологічного коридору. Можливий також східний напрямок формування екологічного коридору, але він потребує більш детального вивчення. Найперспективнішим є південний напрям формування мережі заповідних територій, адже в 3 км від південної межі РЛП “Муравський шлях” розташована Троїцька балка та плавні р. Молочної, а в 14 км південніше РЛП – ландшафтний заказник загальнодержавного значення “Старобердянське лісництво”.

Рівень природно-техногенної безпеки. На території РЛП розташовані 2 склади отрутохімікатів з дуже небезпечними хімічними речовинами (ДДТ). Через незадовільний технічний стан цих складів існує реальна загроза потрапляння отрути в ґрунт та водні об’єкти. Особливо небезпечним є потрапляння саме у водні об’єкти, тому що з річок ведеться напування худоби та поливання городів.

Аналіз використання природних ресурсів у межах новостворюваної території природно-заповідного фонду регіональний ландшафтний парк «Муравський шлях» дає право стверджувати, що ресурси території використовуються нерівномірно: інтенсивно використовуються земельні, водні, рослинні, а мінерально-сировинні і рекреаційні ресурси використовуються слабо. Це дає можливість стверджувати, що необхідна розробка чіткого плану менеджменту новостворюваного РЛП «Муравський шлях» з метою більш повного комплексного та економічно ефективного використання його природних ресурсів.

В. П. Воровка, О. А. Марченко., О. В. Непша

ЕКОЛОГО-ГЕОГРАФІЧНІ ПРОБЛЕМИ ВИКОРИСТАННЯ ТА ВІДТВОРЕННЯ ГІДРОРЕСУРСНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ЗАПОРІЗЬКОЇ ОБЛАСТІ

Дослідження природно-ресурсного потенціалу є одним з найважливіших у соціально-економічній географії, оскільки він є передумовою і чинником розвитку та функціонування суспільно-територіальних комплексів, фундаментом раціональної територіальної організації природокористування і продуктивних сил у цілому [1].

В екології під природно-ресурсним потенціалом території розуміється здатність природних систем (геосистем) без шкоди для себе віддавати необхідну для людства продукцію або виконувати корисну роботу в рамках господарства даного історичного типу [2].

У соціально-економічній географії під природно-ресурсним потенціалом території розуміється сукупна продуктивність її природних ресурсів як засобів виробництва і предметів споживання, яка виражається у їх суспільній споживчій вартості. ПРП є сполучною ланкою між природними продуктивними силами і суспільним способом виробництва, місцем зіткнення природних умов (потенційних природних ресурсів) з виробничими відносинами [1, С. 16].

Виходячи з вищезначеного, гідроресурсний потенціал визначається - як сукупна продуктивність водних ресурсів території як засобів виробництва і предметів споживання, виражена у суспільній споживчій вартості. Основними складовими гідроресурсного потенціалу є ресурси поверхневих (річки, озера, водосховища, ставки, болота) і підземних (грунтові, міжпластові, виходи джерел) вод.

Екологічні проблеми гідроресурсного потенціалу Запорізької області, як і інших областей України, пов'язані в основному з антропогенною господарською діяльністю. Цінність та екологічний стан гідроресурсного потенціалу Запорізької області пов'язана з особливостями кліматичних умов території (недостатнє зволоження та необхідність обводнення території).

Головною екологічною проблемою водоресурсного потенціалу Запорізької області є забруднення природних водних об'єктів неочищеними і недостатньо очищеними стічними водами житлово-комунального комплексу, промислових підприємств, а також дренажними водами зрошувальних систем. Крім міст Запоріжжя, Мелітополя, Енергодара, Вільнянська, Полог (де проблема забруднення вирішена не повністю), проблема очистки господарсько-побутових стоків в інших населених пунктах області зовсім не вирішена. Це в повній мірі відноситься і до рекреаційної зони Азовського моря, яка уже найближчим часом може повністю втратити свою цінність.

Слід зазначити, що на більшості великих підприємств м. Запоріжжя і області є злизові каналізаційні мережі, які частково забезпечені очисними спорудами, після яких скид стічних вод здійснюється в водні об'єкти. В м. Запоріжжі з території міської забудови талі і злизові води потрапляють без очистки в р. Дніпро, що становить 50% всієї площі, з якої збираються злизові стоки міста. Ці злизові мережі знаходяться на балансі місцевих Рад, а результаті перевірок мереж злизової каналізації з'ясовано, що вони в основному знаходяться в задовільному стані.

В області нараховується 118 малих річок. І хоча їх доля в загальних водних ресурсах області складає близько одного відсотка, вони відіграють одну з головних ролей в формуванні загального екологічного стану території [3, С. 16].

Сучасний екологічний стан малих та середніх річок області, виходячи з результатів проведеної паспортизації 16 басейнів з 31, що підлягають паспортизації, оцінюється по більшості показників, як незадовільний. Головною причиною такого становища є наднормове

антропогенне навантаження на екологічні системи малих річок, які дуже відчутно реагують на будь-яке втручання.

Найбільш суттєвими чинниками, що визначають екологічний стан малих річок, є:

1. Скидання в малі річки забруднених стічних вод через неефективну роботу очисних споруд, особливо в житлово-комунальному господарстві (м. Гуляйполе, м. Оріхів, смт. Чернігівка, смт. Якимівка, смт. Куйбишеве і інші). Щорічний скид забруднених стічних вод безпосередньо у малі річки від суб'єктів господарювання досягає 25-28 млн.м³.

2. Змив забруднених речовин з урбанізованих територій безпосередньо в малі річки. Ця проблема особливо актуальна для великих населених пунктів (мм. Запоріжжя, Мелітополь, Пологи, Оріхів, Токмак і т.д.).

3. Малі річки приймають дренажні води при захисті зрошуваних сільськогосподарських угідь, населених пунктів від підтоплення, з котрими до водних об'єктів вимиваються мінеральні солі, фосфати, органічні речовини, мінеральні добрива, пестициди і гербіциди;

4. Висока розораність басейнів річок (від 63 до 94 відсотків їх площі, а в середньому 75%) на фоні дуже низької залісеності (3-5%) сприяє інтенсивному розвитку процесів ерозії на 40-60% території області. Продукти ерозії, відкладаючись в руслах річок, призводять до їх замулення. Результати проведеної паспортизації частини рік області показали, що потужність мулових відкладень в руслах річок на 60-80% їх довжини перевищує 0,3 м, а в деяких місцях сягає 1,0 -2,0 м;

5. Порушення режиму господарської діяльності в межах прибережних захисних смуг і водоохоронних зон. Практично ніде межі прибережної смуги не винесені і не закріплені в натурі. В деяких місцях сільської місцевості землі прибережних смуг розорюються, на крутих схилах долин не проводяться протиерозійні заходи, розташовуються ферми для худоби, землі використовуються для випасу худоби та відводяться під садово-городні товариства, а в межах міст - під гаражні кооперативи або ж навіть під АЗС, та інтенсивно забудовуються до урізу води.

6. Надмірна зарегульованість річок ставками і водосховищами (коефіцієнт зарегульованості сягає 0,51 - 1,79). Значна кількість ставків створено без проектів, тому періодично їх греблі розмиваються, замулюючи русла та створюючи небезпечні ситуації при русі хвилі прориву вниз по течії;

7. Порушення правил експлуатації водозаборів та штучних водойм, в результаті чого не гарантується збереження санітарного мінімуму витрат води на нижчерозташованих ділянках річок.

В 2004 році за даними лісгосподарського об'єднання "Запоріжліс" в області посаджено 140 га протиерозійних і водоохоронних лісонасаджень, в т.ч. 39 га вздовж річок Токмачка, Молочна та навколо ставків у Приморському та Приазовському районах, 90 га навколо Каховського та Дніпровського водосховищ.

На цей час складено паспорти на 16 басейнів рік, ще необхідно запаспортувати 15 басейнів. З 1996 року ці роботи практично не

фінансуються. Для завершення паспортизації необхідно 94 тис. грн. У звітному році завершена паспортизація р.Великий Утлюк, що впадає в Утлюкський лиман Азовського моря.

Проекти прибережних смуг і водоохоронних зон по більшості малих річок відсутні і досі не розробляються в зв'язку з відсутністю фінансування. Виключення складає лише м. Запоріжжя, де у 2000 р. розроблено проекти прибережних захисних смуг вздовж річок та навколо водоймищ міста. Тут же за рахунок обласного фонду охорони навколишнього природного середовища виконано роботи по розчищенню русел рр.Суша Московка, Кабиця, струмка у Ленінському районі на протязі 531 м загальною вартістю 1130 тис.грн. Зважаючи на високу вартість робіт по оздоровленню малих річок області та обмеженість можливого їх фінансування, першочерговими можуть бути некапіталомісткі заходи котрі дозволять в найближчі два три роки стабілізувати становище. Це закінчення паспортизації річок і на їх основі розробка заходів по оздоровленню їх екосистем.

Однією з основних проблем області є організація та функціонування в повному обсязі моніторингу стану поверхневих водотоків області, проведення робіт по розчищенню їх русел, встановлення та виніс в натуру меж прибережних смуг та водоохоронних зон, додержання режиму господарської діяльності в їх межах, завершення паспортизації малих річок.

Найбільш активні ерозійні процеси протікають вздовж узбережжя Азовського моря та по берегах Дніпровського і Каховського водосховищ. Загальна довжина берегової лінії, що зазнає активного впливу ерозійних процесів, досягає 380 км. На решті водних об'єктів області ерозія берегової лінії спостерігається лише місцями і протікає менш активно.

Основними причинами, що зумовлюють розвиток ерозійних процесів в прибережних смугах, є :

- рельєф прилеглої місцевості та дна водного об'єкту;
- геологічна будова схилів;
- гідрогеологічні умови прибережної смуги;
- рівневий режим водного об'єкту;
- вплив енергії хвиль;
- метеорологічні фактори (швидкість та переважаючий напрямок вітру, опади і т.п.);
- антропогенний вплив.

Найбільш поширеними видами ерозії в прибережних смугах є: розмив, підмив і обвали берегів, зсуви, яружна ерозія і т.п.. Всі ці процеси сприяють забрудненню води водних об'єктів зваженими речовинами та їх замуленню, що суттєво впливає на загальний екологічний стан.

Найбільш активні ерозійні процеси, як і в попередні роки, спостерігались на ділянках узбережжя Азовського моря с. Степанівна. Перша - с.Ботієво (28 км) та у Бердянській затоці, на Каховському водосховищі - в районі Мамай-гори, на ділянках с.Балки - м.Василівка, с.Малокатеринівка - смт.Кушугум, с.Червонодніпровка -

с.Біленьке, на Дніпровському водосховищі - в м. Запоріжжя (район Павло-Кічкасу).

Через високу вартість заходів по захисту від ерозії берегової лінії водних об'єктів та важкий економічний стан роботи проводяться лише на окремих ділянках, де існує небезпека руйнування інженерних споруд та житла. Так, в 2001 році продовжувались роботи по захисту від розмиву берега Дніпровського водосховища в районі житлового масиву Павло-Кічкас м.Запоріжжя за рахунок 2,6 млн.грн. з державного бюджету. Проводились берегоукріплювальні роботи на Каховському водосховищі в с.Балки Василівського району - освоєно 114,85 тис.грн. з державного бюджету, та на Азовському морі в с.Новопетрівка Бердянського району - освоєно 252 тис.грн. з фонду охорони навколишнього природного середовища обласного бюджету.

Не дивлячись на зменшення об'ємів водоспоживання і водовідведення, помітного покращання екологічної обстановки на водних об'єктах області не спостерігається. Це пов'язано з невиконанням природоохоронних програм. Значний вплив на стан водойм мають скиди забруднених стічних вод, об'єм яких на жаль, відчутно не скорочується. Екологічний стан малих річок області не поліпшується. Обласною програмою охорони довкілля, раціонального використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки, розробка якої завершена, передбачено здійснення комплексу заходів по оздоровленню малих річок. Внаслідок порушень природоохоронного законодавства при використанні побережжя Азовського моря існує загроза втрати цього цінного рекреаційного ресурсу.

Для покращання екологічної обстановки необхідно:

- терміново закінчити будівництво і ввести в дію комплекс очисних споруд біологічної очистки стічних вод лівобережної частини м. Запоріжжя (розширення і реконструкція ЦОС-1);

- перевести на замкнутий цикл водопостачання підприємства, що забруднюють ріку Дніпро, в першу чергу ті, що скидають забруднені стоки в шламонакопичувач ВАТ "Запоріжсталь";

- з метою запобігання виснаження підземних водоносних горизонтів (зокрема бучакського) перевести водопостачання міст Мелітополь, Токмак, Приморськ, Бердянськ та інших населених пунктів півдня та центру області на дніпровську воду з одночасною консервацією підземних водозаборів, а також знайти технічне вирішення проблеми подальшого зниження його рівня в районі Запорізького залізничного комбінату;

- виконати всі передбачені проектом природоохоронні заходи при мокрій консервації шахти колишнього Таврійського гірничозбагачувального комбінату;

- виконати будівельні роботи на об'єктах централізованого водопостачання і каналізації оздоровчих закладів на узбережжі Азовського моря, особливо в районі смт. Кирилівка;

- провести термінові заходи по виявленню, локалізації і ліквідації осередків забруднення поверхні землі, приповерхневих відкладів і підземних вод нафтопродуктами, а також по їх попередженню;

– вирішити проблему підтоплення населених пунктів і сільськогосподарських угідь, звернувши при цьому особливу увагу на попереджувальні заходи;

– з метою забезпечення комплексного підходу до вирішення проблеми оздоровлення малих річок необхідно в найкоротший термін закінчити складання басейнових "Схем комплексного використання водних і земельних ресурсів малих річок".

Регіональними для області є наступні проблеми:

- охорона і поліпшення екологічного стану малих річок;
- захист від забруднення і виснаження підземних водоносних горизонтів. Вирішення проблеми бачиться в суворому дотриманні правил експлуатації нафтосховищ, економного використання води, добутої при осушенні шахтного поля, перехід на водопостачання Дніпровською водою населених пунктів Мелітопольського регіону (в зоні дії Західного групового водопроводу);

- попередження можливого негативного впливу на водні об'єкти скидів дренажних вод, експлуатації ставка-випарювача Запорізького залізничного комбінату Утлюкському лимані і т.і.;

- шкідлива дія вод;

- виконання всіх передбачених затвердженим проектом водоохоронних заходів при мокрій консервації шахти колишнього Таврійського ГЗК;

- введення в дію першої черги комплексу споруд по водопостачанню центральної частини області потужністю 100 тис.м³/добу (загальна потужність 200 тис.м³/добу).

- централізоване водопостачання і каналізація оздоровчої зони в районі смт.Кирилівка на узбережжі Азовського моря.

Список літератури:

1. Руденко В.П. Географія природно-ресурсного потенціалу України. – Київ-Чернівці, 1999. – 568 с.
2. Потіш А.Ф., Медвідь В.Г., Гвоздецький О.Г., Козак В.Я. Екологія: теоретичні основи і практикум / . – Львів: Магнолія плюс, 2003. – 296 с.
3. Твоє майбутнє – земля за порогами. – Запоріжжя: КП „Видавничо-поліграфічний комплекс „Запоріжжя”, 2004. - 56 с.

О. В. Давидов, О. О. Грець

АНАЛІЗ СУЧАСНОГО СТАНУ БЕРЕГОЗАХИСТНОГО КОМПЛЕКСУ СМТ ЗАЛІЗНИЙ ПОРТ

Вступ. Берегозахистне будівництво в межах берегової зони смт Залізний Порт почало проводитись в кінці 70-х років, до 1990 року в регіоні було побудовано сім бун, вздовж берега загальної протяжності 1,6 км. Буни представляли собою конструкції з бетонних плит, в середині яких знаходиться гранітна відсипка. Довжина цих хвилерізів, на момент закінчення будівництва складало 140 м, при ширині 10 м, їх віддалені кінцівки виходили на глибину 2,5 – 2,8 м. Буни відстояли одна від одної на неоднаковій відстані, які знаходились в межах від 200 до 245 м. Такі параметри

берегозахистного комплексу повністю відповідали загально теоретичним розрахункам, які проводились для берегів з потужним впливом вздовж берегового потоку наносів на берегову зону, але здебільше ці берега були галечниковими. Але позитивний досвід берегозахистного будівництва в межах Одеського узбережжя дозволяв надіятись позитивне вирішення проблеми та природне заповнення міжбунних просторів.

Аналіз результатів попередніх досліджень

Спостереження які проводились в межах берегозахистного комплексу науковцями із Одеси показали, що вже через два роки на ділянках між хвилерізами сформувалися так звані „кишенькові” пляжі. Їх ширина коливалась від 7 до 84 м, при цьому найбільша ширина була притаманна “окрайковим” міжбунним територіям, а найменша фіксувалась у серединних частинах. Окрім цього, у східних частинах пляжі були більші, ніж у західних, це пояснюється більшим рухом наносів зі сходу. Але з обох боків від укріпленої ділянки, руйнування берега продовжувалося, тому територія берегозахистного комплексу почала висуватись в бік моря, у той час, як навколишні території відступали. Саме тому виникла необхідність подальших берегозахистних робіт.

В умовах пострадянського етапу розвитку нашої країни фінансування будівництва нового комплексу було недостатнім. Саме тому цей комплекс представляв собою системи кам’яно-накидних хвилерізів. Нові хвилерізи були значно меншими, їх довжина була від 25 до 50 м, при ширині до 10 м, віддалені кінцівки цих хвилерізів виходили на глибину 0,9 – 1,1 м.

Через деякий час на ділянках берегової зони між хвилерізами утворились нові „кишенькові” пляжі, але їх ширина була значно меншою, ніж в межах першого комплексу. Незважаючи на це, процес абразії в межах берегової зони смт Залізний Порт, майже повністю був зупинений.

Аналіз результатів власних досліджень

В останні роки значно зросла кількість рекреантів які відвідують пляжі берегової зони смт залізний Порт, відповідно кожен рік зростає навантаження на природну систему. Саме тому існує певна необхідність в дослідженні сучасного стану берегозахистного комплексу.

В 2005 – 2007 роках нами було здійснено дослідження сучасного стану даного берегозахистного комплексу. Насамперед перед нами була поставлена мета дослідити сучасний стан самих гідротехнічних споруд, а також проаналізувати морфометричні, динамічні та літологічні особливості пляжів які розташовані в межах комплексу.

За даними польових досліджень в 2007 році хвилерізи мають наступні морфометричні показники: довжина бун в середньому 126 м, але вона змінюється від 120 до 136 метрів, визначення проводилися на надводній частині. Зменшення довжини буни пов’язано як з руйнуванням буни в межах пляжу антропогенної діяльністю так із руйнуванням її дистальної частини морськими хвилями та морською кригою. Навколо кожної буни існує підводна частина, яка

представлена залізобетонними плитами або кам'яною відсипкою, ця частина поширюється в бік моря на 5-6 метрів. Ширина бун майже не змінилася, та складає в середньому 9,8 метрів.

З часу побудови берегозахисного комплексу промайнуло сімнадцять років, відповідно стан гідротехнічних споруд погіршився. Так на всіх бунах спостерігається часткове або повне руйнування периферійної частини, як наслідок деформації плит та їх нахил бік моря з частковим зануренням окремих плит в море як наслідок оголення комплексу до гранітної відсипки. Головна причина таких руйнувань насамперед пов'язано з впливом криги під час весняних штормових нагонів.

Пляжі в межах даного берегозахистного комплексу, які називаються „кишеньковими”, характеризуються різноманітними морфометричними характеристиками. Найбільшу ширину мають пляжі які розташовані в західній частині комплексу, їх ширина може сягати 90–100м. В центральній частині комплексу ширина пляжів зменшується та знаходиться в межах від 50 до 70м. На кордоні між залізобетонними бунами та шпорами, ширина пляжів не перевищує 35м, а східній частині комплексу ширина пляжів знаходиться в межах від 15 до 25м.

Під час закладання профілів в межах «кишенькових» пляжів аналізувався морфологічний характер поверхні та літологічний склад. На кожному профілю, на базових ділянках, були відібрані проби наносів. Морфологічний та літологічний аналіз профілю дозволив виділити в межах пляжів три складові частини, які добре виражені на профілях рис.1.

Перша частина поширена від підніжжя кліфу або будь-якої бетонної конструкції, до зони штормових валів. Ця частина розвивається під впливом морських хвиль лише під час штормових нагонів, а більш значну частину часу тут панують еолові процеси. Саме тому цю зону іноді ще називають еоловою. В межах цієї частини «кишенькового» пляжу, переважають дрібнозерністі піски, черепашки майже не зустрічаються, це свідчить про домінування еолових процесів.

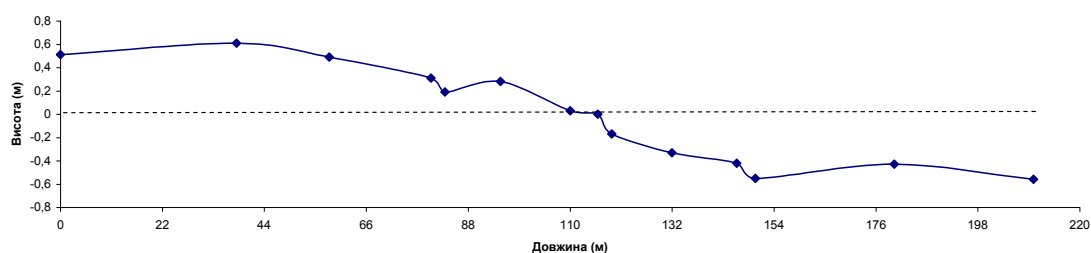
Друга частина пляжу – це зона поширення штормових валів, які були утворенні під час попередніх штормів. В цій зоні також домінують дрібнозерністі піски, але смугами зустрічаються відкладення черепашок.

Третя частина – це зона сучасної взаємодії моря і пляжу, зони дії прибійного потоку. В межах цієї ділянки одночасно з піщаними фракціями у великій кількості зустрічаються черепашки.

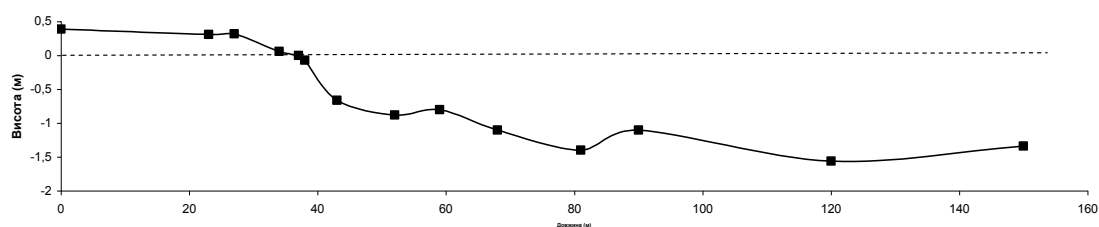
Проаналізувавши морфометричні, морфологічні та літологічні характеристик пляжів, ми дійшли наступних висновків:

– максимальна потужність та ширина пляжів зафіксована на заході комплексу, в східному напрямку ширина та потужність пляжів поступово знижується. В межах берегозахистного комплексу «кишенькові» пляжі більш потужні на ділянках там де розташовані буни ніж між там де розташовані шпори.

А

Б

В

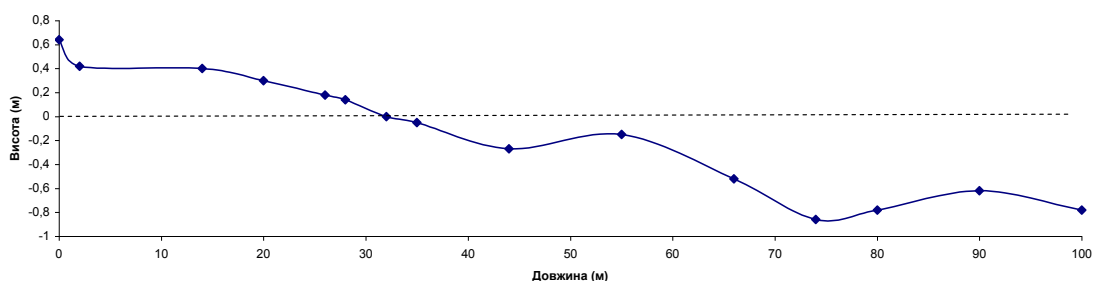

Рис. 1. Профіль берегової зони в межах міжбунних ділянок комплексу:

*А — західна частина комплексу; Б — центральна частина комплексу;
В — східна частина комплексу.*

— межах берегозахистного комплексу пляжі складені піщаними наносами теригенного та біогенного походження, тобто домінують піски кварцового та карбонатного складу. Кварцові піски утворюються внаслідок руйнування гірських порід, що складають суходіл, вони домінують у складі піщаних відкладень пляжів берегозахистного комплексу, та рівномірно поширені вздовж нього. Карбонатні піски утворюються внаслідок руйнування раковин

моллюсків, при цьому біогенна складова піщаних відкладень, в межах комплексу, поступово знижується із заходу на схід.

– морфометричний та літологічний аналіз піщаних відкладень пляжів свідчить, про домінуючий рух наносів, в межах даної берегової зони із заходу на схід. Більш рівномірне поширення вздовж комплексу пісків теригенного походження пояснюється домінуванням їх переносу вздовж берегу на глибині від 6 до 10м. Раковини моллюсків переносяться на глибинах від 0 до 3м, саме тому вони не здатні вільно рухатись вздовж комплексу, в якому дистальні частини бун розташовані на глибині до 2,8м.

О. О. Денисенко

МЕТРОПОЛІСИ ЯК ФОРМА ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА

Процес посилення міжнародних зв'язків і їх значення, формування єдиного світового економічного простору з єдиними законами міжнародного поділу праці призвели до посилення ролі окремих господарських ядер. Адже конкурентні переваги у всіх сферах здобувають ті «клітини» економічного організму, які за найкоротший проміжок часу можуть запропонувати найбільш ефективну модель організації суспільної діяльності. Провідну роль у цьому процесі відіграють великі міста, які найбільш швидко і вдало адаптуються до умов зовнішнього середовища. Так, аналіз функціонально-територіальної структури світового господарства засвідчує, що метрополіси виявляють дуже значний вплив на діяльність провідних секторів та системи в цілому. Вони виконують цілий ряд важливих функцій, які підтримують функціонування системи світового господарства, а також породжують сукупність перетворень у самому ядрі, що дозволяє їм і надалі займати лідерські позиції. Це відображається, як у структурі господарства метрополісів, яка характеризується гнучкістю та диверсифікованістю, так і загальних властивостях метрополітарного середовища, що сприяє генерації інновацій. Важливо, що якщо навіть нововведення продукується поза метрополісом, все ж вплив останнього на становлення ідей, фінансування проектів, а також їх впровадження у практику є визначальним.

Тому інтерес до розвитку сукупності процесів, пов'язаних із такими ядрами, що володіють дуже значним господарським потенціалом, тільки зростає. Це відображено у сукупності досліджень, які з'являються в останні десятиліття, і присвячені як окремим аспектам функціонування глобальних, світових міст, так, власне, і теоретичному обґрунтуванню існування цього просторового феномену та його визначенню. Передусім варто назвати провідних дослідників у цій області, які справили великий вплив на становлення поняття «метрополіс», починаючи від ідей Патріка Геддеса (1915р.) і закінчуючи сучасними роботами у цій області, де дослідження носять міждисциплінарний характер. Важливі розробки у 60-х роках

пов'язані з ім'ям Пітера Холла, який сформулював ряд важливих положень. У наступні десятиліття дослідження проводилися переважно довкола поняття «світове місто», обґрунтування його сутності та форм прояву. Одними з найбільш цитованих робіт цього періоду є праці Дж. Фрідмана, зокрема його «Гіпотеза світових міст» 1986-го року. У 1989р з'явилася праця авторитетного соціолога М. Кастельса «Інформаційне місто: економічні зміни і регіональні процеси», яка позначала сукупність змін просторового розвитку, зважаючи на появу нових інформаційних технологій, при цьому М. Кастельс послуговується терміном «інформаційне місто» на позначення нового типу міста в умовах інформаційної економіки. У 1991р. з'явилася не менш авторитетна робота у даній області С. Сассен «Глобальне місто», де вперше проводиться розмежування між категоріями «глобальні міста» та «світові міста», що стало важливим етапом у вирішенні цієї проблеми. Крім названих дослідників, вагоме місце в останнє десятиріччя посідають роботи П. Тейлора, присвячені новим впливам глобалізації на окремі підсистеми світового господарства, ролі світових міст, а також методиці досліджень та способам формалізації мережі провідних міст світу.

Не дивлячись на значну кількість досліджень у цьому напрямку, все ж залишається ряд невирішених надзвичайно важливих теоретико-методологічних проблем. Серед них однією з найвагоміших є невизначеність понятійно-термінологічного апарату, адже існує цілий ряд понять, які несуть приблизно однакове смислове навантаження: метрополіси, світові міста, глобальні міста, а також деякі інші, які чи то з'являються в силу нових тенденцій розвитку світового господарства (інформаційні міста, ідеаполіси), чи то використовуються не зовсім коректно (мегаполіси, мегалополіси). Таким чином, постає необхідність розмежування цих понять.

На нашу думку, найбільш ємним і універсальним поняттям є категорія «метрополіс», що відображає усі сутнісні властивості даного явища. *Метрополіси* – це форма територіальної організації суспільства, що розвивається на основі крупних міст, і характеризується сукупністю виконуваних функцій, значними територіальними масштабами їх прояву (інколи це рівень всього світового господарства), гнучкістю і диверсифікованістю компонентної структури, специфікою властивостей соціально-культурного середовища (контактність, соціальна мобільність, диверсифікованість). Становлення метрополісів є результатом розвитку *процесу метрополізації* – процес набуття містами та прилеглими до них територіями особливих, переважно лише для них характерних, інформаційної, організаційної, прогресовизначальної, сервісної функцій, які розвиваються внаслідок формування спочатку міжрайонного, а пізніше міжнародного поділу праці.

Встановлення зв'язків між метрополісами і їх ускладнення дозволяє центрам підніматися в ієрархії міст, включаючись у виконання нових функцій (управлінського, технологічного, соціально-культурного чи будь-якого іншого характеру). Формування такої різнорівневої, складної за своєю організацією і формалізацією

зв'язків, системи, по суті, складає опорний каркас світового господарства. Адже єднання (періодичне – у формі зв'язків у певній сфері чи цілеспрямований процес інтеграції) може відбуватися лише через крупні територіальні ядра. Маючи відповідну інфраструктуру, інституційні та особисті контакти, вони виступають «каналами» доступу до міжнародних ринків, інших регіонів чи країн.

У зв'язку з інтенсифікацією процесів глобалізації в останні десятиліття, розвитком нових комунікаційних технологій і процесами трансформації структури господарства індустріальних країн, зростанням і диверсифікацією третинного сектору, ускладнилися і територіальні форми розміщення продуктивних сил, система зв'язків і взаємозалежностей між ними. У результаті включення до світового господарства територій із різними рівнями розвитку і закономірної територіальної диференціації суспільного розвитку серед країн Ядра, на сучасному етапі виникло декілька територіальних форм прояву процесів метрополізації: глобальні, світові та регіональні міста.

Концентрація ресурсів (інфраструктурних, капітальних, кваліфікованих людських), а говорячи ширше – потенціалів розвитку, – є, природно, різною в окремих ядрах, а звідси і диференціація їх впливу на світогосподарську систему. Різними є і зв'язки цих ядер із системою – «канали», «точки дотику», за допомогою яких метрополіси включаються до світового господарства. Тобто, кожен з них має своє «місце» у міжнародному поділі праці, свій характер спеціалізації на міжнародній арені відповідно до умов кон'юнктура певного ринку. Вплив окремих центрів є глобальним, повсюдним практично у всіх сферах, і їх можна визначити як глобальні міста – окремі метрополіси, що мають дуже диверсифіковану структуру господарства, найвищий серед інших центрів рівень розвитку ділових послуг, формуючи саму їх модель, характеризуються найвищою концентрацією капіталу, медіа, мистецької еліти і головне – масштаб прояву їх функцій сягає всього світового господарства. Таких центрів декілька. Вони досягли таких масштабів впливу у результаті розвитку й інтенсифікації процесів глобалізації в останні десятиліття, значною мірою за рахунок досягнень в інформаційно-комунікаційних технологіях.

Світові міста – мають менший рівень розвитку цих процесів, подекуди займаючи визначену нішу у соціально-культурній, політичній чи економічній сферах. Рівень їх впливу в інших видах діяльності обмежується макрорегіональними масштабами. Глобальні і світові міста характеризує більш тісний зв'язок з іншими центрами світового господарства, ніж із їх безпосереднім хінтерландом, який уже не виявляє визначального впливу на функції ядра і структуру його господарства. Останні залежать від зовнішніх зв'язків метрополісу і успішності їх реалізації на міжнародному рівні. На відміну від ГМ і СМ, регіональні міста ще не втратили зв'язків із прилеглою територією, саме вона значною мірою впливає на них, формує їх структуру. Тому це здебільшого значні господарські агломерації, які «скріплюють» окремі регіони, при цьому масштаби їх впливу ще не

досягли макрорегіонального рівня (рівня континентів чи їх великих частин). Це метрополіси у стадії формування.

Таким чином, розвиток процесів метрополізації, який виражається у становленні окремих метрополісів, передбачає сукупність виконуваних функцій, передусім організаційно-управлінського та прогресовизначального характеру, які формують у такий спосіб ядра регіонального розвитку, що володіють потужним суспільним потенціалом і розповсюджують хвилі інновацій. Наявність таких центрів у країні підвищує її процес адаптації до трансформації умов господарського чи навіть суспільного розвитку в середовищі швидких змін технологічних, управлінських, культурних та інших трендів.

Розвиток метрополізаційних процесів в Україні дозволить, з одного боку, вдосконалити функціональну структуру Києва, зменшивши вагу суто виробничих функцій. Саме Київ передусім може розглядатись як метрополіс, хоча визначення рівня розвитку даних процесів у місті є завданням наступних досліджень. З іншого боку – відбуватиметься становлення потужних регіональних центрів, які конкуруватимуть з Києвом, а це сприятиме вирівнюванню соціально-економічного розвитку регіонів та поширенню ознак постіндустріального способу організації суспільства. Крім того, саме метрополіси є тими вузлами, через які відбувається переважна частина взаємодій країни із зовнішнім світом, а тому необхідним є обґрунтування перспектив трансформації регіональних центрів України у зв'язку з їх інтеграцією до світового господарства.

І. А. Донець, А. Л. Маценко, Н. В. Тарусова

ЧОРНОБИЛЬСЬКА ПРОБЛЕМА – ЗОНА ВІДЧУЖЕННЯ

Світ не знав такого лиха, яке б людина так осмислено створила сама для себе. Чорнобиль – це не лише атомна катастрофа. Це (тільки в Україні) три з половиною мільйони опромінених, які досі несуть у собі незгасний біль. Трагедія, що відбулася 20 років тому на Чорнобильській АЕС, в значній мірі підірвала довіру до атомної енергетики. Це був найпотужніший викид радіоактивних речовин в оточуюче середовище – гігантська смертоносна хмара пройшла над українськими, білоруськими, російськими територіями, торкнувшись інших країн (додаток). 500 атомних бомб Хіросіми – такий еквівалент радіаційного попелу, викинутого в довкілля України із зруйнованого реактора 4-го енергоблоку ЧАЕС. Це 2600 км.² найбільш забрудненої радіонуклідами території, ізольованої від зовнішнього світу, і яка має свій особливий статус. Довжина її по периметру дорівнює приблизно 440 км., 150 км. із яких проходять кордоном з Білорусією. На цих землях розташовано 94 колишніх населених пунктів, в тому числі два великих міста – Чорнобиль і Прип'ять. Майже в центрі зони – райцентр Поліське, свого часу також відселений. Але там і досі проживає 15 сімей, які не захотіли залишати рідні оселі, тому Поліське територіально до зони відчуження не входить.

Функціонально, за ступенем використання, вся зона, а вона, як відомо, переважно лісиста, ділиться на чотири нерівні частини. Перша – це промислова територія, де розташована ЧАЕС, об'єкт “Укриття”, зведені одразу після аварії могильники, комплекс “Вектор”, Чорнобиль, водоохоронні споруди, об'єкти лісового підприємства, залізниця, лінія електромережі...

Друга частина – близько десятка невеликих заказників, створених ще до трагедії, і які мали велику наукову цінність. Разом вони становлять приблизно 250 км.² – території з рідкісною фауною і флорою, де присутність людини максимально обмежена, або взагалі недопустима. Допуск туди мають тільки наукові працівники. Серед таких заказників Дубовий Гай з унікальними породами цього дерева, або заболочені ділянки, де збереглися рідкісні породи птахів, звірів і рослин.

Третя – це так звана буферна територія. Вона прилягає до кордонів зони, менше забруднена і передовсім підлягає реабілітації. Тут уже кілька років поспіль проводяться насадження лісу, який з часом, не виключено, можна буде використати як товарну деревину. Лісові насадження, як відомо, добре стабілізують радіологічну ситуацію – утримують ґрунт, охороняючи його від вимивання водою, вивітрювання і, таким чином, запобігають подальшому “розповзанню” радіонуклідів.

І нарешті, четверта, остання територія – землі загального режиму, де немає ні промисловості, ні заказників, де не проводяться роботи з першочергової реабілітації. Можливо, з часом, і вони знайдуть якесь застосування.

Не дивлячись на те, що 2600 км.² і називаються зоною відчуження, вони аж ніяк не безлюдні. Тут постійно зайнято до 10000 чоловік. Понад половина з них трудиться безпосередньо на станції. Обов'язки решти – утримання інфраструктури, розв'язання проблем, пов'язаних з мінімізацією наслідків аварії, захороненням радіоактивних відходів і контроль за їх станом, радіологічний моніторинг, проведення різноманітних наукових досліджень, різні водо- і лісозахисні заходи. Усі ці десять тисяч робітників і спеціалістів живуть поза зоною відчуження, сюди приїжджають тільки на роботу. Але є тут і самосели, які свого часу не прижилися на нових місцях. Їх близько 387 (на 2007 р.) чоловік. В основному це люди вже похилого віку, які категорично відмовляються переїжджати. Серед них є навіть одна дитина – чорнобильська Марійка. Усі вони розкидані по 12-ти населених пунктах, життя в яких, звичайно, важке...

В перспективі в зоні відчуження за існуючою концепцією у найближчому майбутньому передбачені великомасштабні роботи, пов'язані зі зняттям з експлуатації ЧАЕС, будівництвом над “саркофагом” “Укриття – 2”, нового сховища відпрацьованого ядерного палива, захороненням радіоактивних відходів. Зокрема передбачається, що комплекс “Вектор”, що зводиться, стане центром переробки і зберігання радіоактивних відходів не тільки ЧАЕС, об'єкта “Укриття”, зони відчуження, а й усіх українських центрів, де такі відходи є, це так звані спецкомбінати, де зберігаються

радіоактивні відходи, що надходять сюди з промислових підприємств. Подібні комбінати існують в розвинених країнах, звичайно ж не без тиску громадських екологічних організацій, їх намагаються розташувати подалі від великих центрів, так як такі сховища являють собою небезпеку. У нас же історично поблизу мегаполісів, а часто й у самій міській смузі. Є вони в Києві, Харкові, Дніпропетровську, Одесі, Донецьку, Львові. Передбачається, що в перспективі ці спецкомбінати стануть лише пунктами збору радіоактивних відходів, які потім передаватимуться до об'єкта "Вектор" для тривалого зберігання або захоронення. Ще сьогодні тільки розглядається ідея про тривале зберігання в зоні відчуження відпрацьованого ядерного палива Південноукраїнської, Хмельницької та Рівненської атомних електростанцій.

Відносно можливості реабілітації найменш забрудненої частини зони відчуження і поступового повернення її у господарський оборот поки що говорити зарано, та як за останні 5 років при спробі вирощування там злакових і кормових культур в угіддях більш-менш чистих в районі Дитяток, результати показали, що вживати ці продукти не можна, тому що вміст стронцію в зерні перевищує допустимі норми. Дещо змінена і концепція використання лісових угідь. За дорученням Президента України – ліс надалі розглядатиметься як стабілізуючий фактор радіоекологічної ситуації, тому підприємство "Чорнобильліс" буде перепрофільоване.

У 600-гектарному ставку кілька сезонів розводили мальків. За час їх перебування тут вони одержували зовсім незначні концентрації радіонуклідів. Вирощена з них у чистих водоймах риба цілковито відповідала європейським нормативам, згодом це підприємство було приватизоване. Нові господарі подальше використання ставка для вирощування малька вважають економічно недоцільним.

Після закінчення 20 років з моменту катастрофи, спостерігається природний відтік радіації з зони відчуження. Це природні процеси, яким не завжди вдається запобігти, а якщо і вдається, то не повною мірою. Підраховано, наприклад, що 95% загального річного витоку активності відбувається в період дощів і весняного паводку, тому біля 30 млн. українців змушені пити воду з джерел забруднених радіонуклідами (р. Дніпро з притоками та водосховищами). Щоб не допускати подібного переміщення, спеціально створена потужна організація "Чорнобильводексплуатація". До її обов'язку входить будівництво, ремонт і обслуговування дамб, різноманітних фільтраційних споруд, осушення територій, що підтоплюються.

Винесенню із забруднених ділянок радіонуклідів значною мірою сприяють могутні повітряні переміщення – вітри, урагани, смерчі. Але особливо в цьому плані небезпечні лісові пожежі. Декілька років тому підскочив радіаційний фон у деяких районах Житомирщини, Чернігівщини, Київської області, в тому числі і в столиці України, коли горіли білоруські ліси. Якщо вітер чи смерч зупинити неможливо, запобігти пожежам чи вчасно їх ліквідувати – прямий обов'язок тих, хто відповідає за ліс. Зараз розроблена спеціальна бюджетна програма "Підтримка екологічно безпечного стану в зоні

відчуження”, але кошти, які держава виділяє для цього, нажалі незначні.

Не можна не враховувати і так зване біогенне винесення, коли радіацію в чисті місця переносять на собі звірі, птахи і навіть кровососи-комахи. Велику проблему також створюють грибники, збирачі трав і ягід. Простежити за ними не завжди вдається, тож нерідко гриби, чорниця, журавлина, лікарські рослини, які не пройшли радіаційний контроль опиняються на так званих “диких ринках”.

За підрахунками вчених, внаслідок аварії на ЧАЕС в зоні залишилось 97% вмісту четвертого реактора. І – перетворити її в цілковито екологічно безпечну територію – і нині, і через сто а, не виключно, і через тисячі років практично буде не можливо: землі тут мають високі концентрації радіаційного забруднення, в тому числі плутонієм, період розпаду якого становить 24000 років. Отож все що можливо – це зробити цю зону стабільнішою в радіологічному плані, повністю контролювати ситуацію, не допускати масового розповсюдження радіонуклідів, забезпечити “Укриття”, надійно поховати його радіаційне начиння і надалі не допускати тут подібних трагедій.

А. І. Доценко

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПРОБЛЕМИ РОЗСЕЛЕННЯ І ЗАЙНЯТОСТІ НАСЕЛЕННЯ ГУСТОЗАСЕЛЕНОГО СЛАБОУРБАНІЗОВАНОГО РЕГІОНУ (НА ПРИКЛАДІ ІВАНО-ФРАНКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

Постановка проблеми. В сучасний період активізувалися дослідження українських вчених-географів та економістів соціально-географічних та еколого-економічних проблем регіонів України, серед яких важливе місце посідають проблеми населення, особливо його розселення та зайнятості. Причому вирішення проблеми забезпечення зайнятості населення регіонів значною мірою залежить від удосконалення його розселення і навпаки. Проте комплексні суспільно-географічні дослідження взаємопов’язаного розселення та зайнятості населення як на національному, так і регіональному рівнях відсутні. Проте останніми роками актуальність та гострота цих проблем посилилася. Отже, саме географи мають стати з’єднувальним мостом між географічними дослідженнями розселення та економічними – зайнятості населення і регіональних ринків праці.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Останніми роками в Україні приділяється певна увага дослідженням регіонального розселення в умовах переходу країни до ринкової економіки. Зокрема, А.І. Доценко досліджував динаміку і структуру розселення та розробив його прогноз до 2015 року, І.В. Терон проаналізувала працересурсний потенціал, зайнятість та ринок праці. Результати цих досліджень опубліковані у Схемі розвитку і розміщення продуктивних сил Івано-Франківської області на період до 2015 року [5]. Соціально-

економічні проблеми розселення в Івано-Франківській області та Карпатському регіоні висвітлені у нещодавно виданій колективній монографії вчених Ради з вивчення продуктивних сил України НАН України [2]. Суспільно-географічні проблеми розселення в Карпатському регіоні досліджували вчені Львівського та Чернівецького університетів. Зокрема, Н.М. Паньків виявила тенденції розселення у гірській зоні Карпат [3], Г.М. Анісімова обґрунтувала формування територіальних систем розселення та В.О. Джаман проаналізував демогеографічні аспекти їх функціонування у Західному регіоні України [1].

Певний доробок мають вчені Інституту регіональних досліджень НАН України У.Я. Садова та Л.К. Семів, які досліджували територіальну організацію функціонування регіональних ринків праці, проблеми зайнятості населення, у тому числі й Івано-Франківської області.

Виділення невирішених частин проблеми. Для поліпшення умов та підвищення рівня життя населення в регіонах необхідні комплексні суспільно-географічні дослідження всіх сторін життєдіяльності населення – відтворення, розміщення, розселення, зайнятості та відпочинку. Значний вплив на зайнятість та ринок праці відіграє історично сформований характер розселення населення, який має істотні регіональні відмінності. Тому лише комплексно-регіональний підхід дає можливість виявити актуальні економічні та соціальні проблеми взаємопов'язаного розселення та зайнятості населення.

Постановка завдання. Метою даного дослідження є виявлення тенденцій динаміки розселення та зайнятості населення, зрушень їх структури, окреслення існуючих соціальних та економічних проблем, розробка шляхів їх вирішення.

Виклад основного матеріалу. Для дослідження регіональних проблем України перш за все необхідно розробити типологію регіонів за певними ознаками. Головний вплив на розселення мають заселеність території та рівень її урбанізації. Івано-Франківщина як об'єкт нашого дослідження належить до густозаселених регіонів України. За щільністю населення (100 осіб на 1 км²) вона займає п'яте місце, поступаючись Донецькій, Дніпропетровській, Чернівецькій та Львівській областям. Про густу заселеність області свідчить також густота поселенської мережі (на 1000 км² території припадає 58 поселень проти 49 в середньому в Україні).

В той же час область має низький рівень урбанізації (питома вага міського населення становить 42,9%) і за цим показником вона належить до слабоурбанізованих регіонів, випереджаючи Закарпатську та Чернівецьку області. Сільського населення в області на 35% більше міського, а це означає, що у сільській місцевості накопичилося більше проблем, пов'язаних з населенням, ніж у міській. Співвідношення між міською та сільською поселенськими мережами становить 1:20.

Поселенська мережа області, яка станом на 1 січня 2006 р. нарахувала 804 поселення, відзначається відносною стабільністю.

Протягом 1989-2005 рр. вона не змінилася. Це слід визнати як позитивне суспільне явище, тому що у більшості областей України за цей період поселенська мережа скорочувалася. Однак це не означає безпроблемність розвитку розселення у цьому регіоні. Проблеми тут є, але вони відображають специфіку Прикарпаття у соціально-демографічному, економічному та природному відношеннях.

В сучасний період демографічна база розселення в області зменшується. Якщо протягом 1989-1995 рр. загальна чисельність населення збільшилася на 3%, то а наступний період 1996-2005 рр. – зменшилася на 5,3%, що зумовлено істотною зміною демографічної ситуації і, як наслідок, депопуляцією. Остання триватиме і в перспективі до 2015 р. (населення зменшиться на 147 тис. осіб, або на 11%), якщо не буде вжито кардинальних заходів, спрямованих на покращення демографічних процесів в області (збільшення народжуваності, зменшення смертності, призупинення міграційного впливу тощо).

Головну роль у територіальній організації продуктивних сил та формуванні обласної системи розселення відіграють міські поселення, які створюють опорний каркас розселення. У 90-х роках минулого століття в результаті економічної кризи, депопуляції та розбалансованості виробничої бази міські поселення майже не розвивалися, а деякі з них перейшли до стану депресії, або стагнації. Протягом 1989-1995 рр. в області спостерігався розвиток урбанізації, коли чисельність міського населення збільшилася на 7%, а з 1995 р. й дотепер відбувається депопуляція (міське населення зменшилося на 8%). Причина цього явища полягає у від'ємних показниках природного приросту та сальдо міграції. В перспективі до 2015 р. при збереженні існуючих негативних тенденцій демографічного розвитку та режиму відтворення населення процес дезурбанізації триватиме і чисельність міського населення зменшиться на 57 тис. осіб, або на 10%.

Для збереження і примноження демографічного потенціалу у міській місцевості області необхідно активізувати регіональну демографічну і урбанізаційну політику та підвищити її ефективність.

Головною формою територіальної організації міського розселення в області є міста, у 15 містах проживає 82% міського населення області. Розміщення, структура та функції міст мають деякі особливості. До великих належить лише обласний центр, людність якого становить 220,7 тис. осіб, що на 7% менше порівняно з 1995 р. Зменшення людності зумовлено зниженням темпів розвитку промисловості, змінами її спеціалізації та модернізацією, що викликало зниження рівня зайнятості та зростання безробіття. В перспективі людність Івано-Франківська трохи збільшиться за рахунок розвитку соціальних та управлінських функцій.

До середніх належать міста Калуш та Коломия, людність яких протягом 1996-2005 рр. зменшилася на 10%, а в перспективі до 2015 р. – на 6-12%. Для збереження людності необхідно провести технічне переозброєння машинобудівних та хімічних підприємств цих міст. Найпоширеніша в області мережа малих міст, яких зараз 12, або 80%

всіх міст. У 2005 р. порівняно з 1995 р. людність їх зменшилася на 9%, що зумовлено стагнацією промисловості в одних та деградацією в інших малих містах. Проблема економічного розвитку цих міст може бути вирішена лише шляхом вкладення зовнішніх інвестицій, державної підтримки та пошуків іноземних інвесторів, тому що не маючи внутрішніх джерел поповнення місцевих бюджетів, малі міста самостійно не в змозі подолати економічну кризу.

Напрями та масштаби економічного розвитку міст залежатимуть від їх функцій. Більші можливості розвитку мають поліфункціональні міста, передовсім обласний центр. В області 11 міст є райцентрами, в яких промислові та соціальні функції поєднуються з адміністративними та управлінськими, що розширяє можливості їх подальшого розвитку. У гіршому становищі перебувають монофункціональні малі міста, розвиток яких потребує створення нових виробництв та обслуговуючих підприємств. В перспективі до 2015 р. мережа малих міст має збільшитися, ми пропонуємо смт. Перегінське перевести до категорії міста, тому що воно вже відповідає ознакам міста. Людність малих міст зменшиться на 10-16%.

Окрім міст до міської форми територіальної організації розселення належать селища міського типу, яких було 24 на Івано-Франківщині, причому мережа їх досить стабільна. У селищах проживає в середньому 18% міського населення області (проти 12% в середньому в Україні), що зумовлено особливостями спеціалізації промисловості в них. Як видно з функціональної класифікації, в області переважають монофункціональні, в основному спеціалізовані промислові селища, розвиток яких цілком залежить від перспектив селищеформуючих підприємств. У деяких селищах у зв'язку з вичерпанням природно-ресурсної бази і закриттям відповідних промислових підприємств (нафтогазодобувних, деревообробних, по виробництву будівельних матеріалів) потрібне створення нових промислових підприємств, або рекреаційних центрів (Битків, Вигода, Делятин, Кути, Ворохта).

Невід'ємною складовою обласної системи розселення є сільське розселення. В області історично сформувалася густа сільська поселенська мережа. В розрахунку на 1000 км² території тут припадає 60 поселень проти 47 в середньому в Україні. Густа заселеність сільської місцевості сприяла освоєнню та використанню сільськогосподарських земель.

Станом на 1 січня 2006 р. в області було 765 сільських поселень. Якщо у більшості областей України сільська поселенська мережа зменшувалася, то у Івано-Франківській збільшувалася (протягом 1989-2005 рр. на 9 сіл). Ця ж тенденція, вочевидь, збережеться і у перспективі.

Не менш важливою особливістю сільського розселення в області є звуження його демографічної бази, як у минулому, так і у майбутньому. Якщо у 1996-2005 рр. чисельність сільського населення Івано-Франківщини зменшилася на 4% (в середньому в Україні – на 9%), то у перспективі до 2015 р. – на 5-11% (в залежності від варіанта). Проблема збереження сільського демографічного

потенціалу безпосередньо пов'язана із створенням нових робочих місць у сільському та лісовому господарствах.

Особливості сільського розселення відображає розподіл поселень за групами людності. В області сформувався крупноселенний тип сільського розселення, про що свідчить показник середньої людності одного поселення, який у 2005 р. становив 1043 особи, або вдвічі більший порівняно з середньоукраїнським (527 осіб). Для порівняння зазначимо, що середня людність села на Херсонщині – 676 осіб.

За даними перепису населення 2001 р., 43% сільських поселень області належало до великих (людністю понад 1000 осіб), проживало в них 76% всього сільського населення (в середньому в Україні відповідно 15,6 та 52%). Густа і крупноселенна мережа поселень в умовах низької землезабезпеченості (на душу населення припадає 0,46 га сільськогосподарських угідь, що в 4 рази менше, ніж в Херсонській області) створює значні труднощі для забезпечення зайнятості населення і подолання безробіття.

Територіальна структура розселення в області характеризується значними зональними відмінностями. У гірській зоні густота сільської поселенської мережі значно менша, ніж у рівнинній, а середня людність одного села навпаки більша (1300 осіб проти 946). Більш того у гірській зоні спостерігається вертикальна поясність розселення. Великі села розташовані в основному у міжгірських долинах та улоговинах. За даними перепису населення 2001 р., питома вага великих сіл у гірській зоні становила 83%, а рівнинній – 71% від чисельності сільського населення кожної зони. Шляхи вирішення проблем розселення та зайнятості населення у рівнинній та гірській зонах області будуть різними і це потрібно враховувати.

Івано-Франківщина є специфічним регіоном як в історичному, природно-географічному, демографічному, економічному, так і соціологічному відношеннях. Останнє полягає в особливостях розвитку соціальної сфери, зайнятості населення та регіонального ринку праці. За даними суспільного обстеження, проведеного Держкомстатом України, станом на 1 листопада 2005 р. дитячі дошкільні заклади мало 20% сільських поселень Івано-Франківщини, школи – 80%, торговельні заклади – 87%, підприємства служби побуту – 4,6%, підприємства громадського харчування – 42%, відділення зв'язку – 55%, культові споруди – 89%. Як бачимо, забезпеченість сільських поселень соціальними об'єктами в цілому висока порівняно із східними та центральними областями України. Проте існує проблема підвищення рівня забезпеченості деякими видами соціальних послуг (побутовими, громадського харчування, зв'язку тощо).

В Івано-Франківській області досить гострою і складною є проблема зайнятості населення. зумовлена низьким рівнем розвитку промисловості, повільним виходом її з кризового стану та ринковою трансформацією. Якщо у 2000 р. в області рівень зайнятості населення (у віці 15-70 років) становив 57,8%, то потім поступово знижувався і на кінець 2005 р. дорівнював 51,6% (57,7% в середньому в Україні). За рівнем зайнятості область займає передостаннє місце серед областей

України, випереджаючи Тернопільську. Серед головних причин такої ситуації слід вважати низький рівень індустріального розвитку, застаріла галузева структура промисловості, яка не відповідає сучасним потребам, технічна відсталість більшості промислових підприємств, кризовий стан нафтогазодобувної та деревообробної промисловості через зменшення природних ресурсів, низька фондоозброєність та продуктивність праці у сільському господарстві. В результаті цього навантаження на одне вільне робоче місце в області зараз становить 17 осіб проти 5 в середньому в Україні.

Наслідком цього є високий рівень безробіття в області, який хоча й помітно знизився (з 10,5% у 2000 р. до 8,8% у 2005 р.), але все ще вищий від середньоукраїнського (відповідно 11,6 та 7,2%). За останнє п'ятиріччя в області здійснено низку заходів по створенню нових робочих місць, що дало можливість у 2005 р. працевлаштувати 46,4 тис. осіб, що вдвічі більше, ніж у 2000 р. Проте цього недостатньо для істотного зниження рівня безробіття.

Для цього держава повинна здійснювати активну політику зайнятості населення спрямовану на створення додаткових робочих місць, на пріоритетний розвиток експортних виробництв, технічну модернізацію промисловості загальноукраїнської спеціалізації, підтримку розвитку середнього та малого бізнесу, створення умов для самозайнятості населення, стимулювання розвитку соціального та рекреаційного комплексів, запровадження системи податкових пільг підприємствам, які створюють додаткові робочі місця для працевлаштування безробітних.

Для вирішення проблеми зайнятості населення області необхідно враховувати особливості розвитку і територіальної структури розселення, які істотно відрізняються від східних та південних регіонів України. При цьому заходи державної політики зайнятості населення повинні гармонійно поєднуватися з регіональною політикою, що здійснюється органами місцевого самоврядування щодо ринку праці.

Висновки. Підсумовуючи викладене, слід зробити висновок, що в Івано-Франківщині як специфічному регіоні України сформувався особливий тип розселення, що характеризується стабільною поселенською мережею, густим заселенням території, значним розвитком малих міст та міських селищ, крупноселенним сільським розселенням. Особливості динаміки та структури розселення мають значний вплив на зайнятість населення та регіональний ринок праці. Взаємозалежність цих процесів зумовлює необхідність комплексного дослідження проблем розселення та зайнятості на регіональному рівні.

Список літератури:

1. Джаман В.О. Регіональні системи розселення: демографічні аспекти. – Чернівці: Рута, 2003. - 392 с.
2. Доценко А.І., Зінич В.Т., Великохатко О.Т., Танцюра В.Л., Кравцова Т.Г. Регіональне розселення в Україні: стан і прогноз. – К.: Фенікс, 2007. – 376 с.

3. Паньків Н. Населення Українських Карпат. – Львів: Вид. центр ЛНУ, 2003. – 248 с.
4. Садова У., Семів Л. Регіональні ринки праці: аналіз та прогноз. – Львів, 2000, – 264 с.
5. Схема-прогноз розвитку і розміщення продуктивних сил Івано-Франківської області на період до 2015 року. – К.: РВПС України НАН України, 2005. – 201 с.

І. В. Драгунцова

КРАЄЗНАВЧІ ДОСЛІДЖЕННЯ СВОЄЇ МІСЦЕВОСТІ

Все частіше в школах на уроках географії доводиться спостерігати, як учні намагаються переказати фрази з підручника чи слова вчителя, даючи відповіді на поставлені запитання, із значним обмеженням і бідністю. Це причина того, що словесно абстрактний тип пам'яті у дітей майже не розвинений, а найкраще працює зорове запам'ятовування. Тому найкраще розпочинати з вивчення своєї місцевості, свого найближчого оточення, тобто реалізовувати навчальний процес через краєзнавчий принцип.

Краєзнавство – це всебічне вивчення природних, соціально-економічних та історичних умов розвитку рідного краю.

Сам термін «краєзнавство» почали широко використовувати в педагогічній літературі на початку ХХ-го ст. хоча сама думка про те, щоб організувати навчання й виховання на основі використання місцевого матеріалу набула популярності серед педагогів значно раніше, а саме у 60-х роках ХІХ ст. з ідеями краєзнавчого навчання Ушинського [5,248]. Розглядаючи питання вивчення географії в школах, педагог стверджував, що особлива увага повинна приділятися вивченню вітчизняної географії та географії ближнього оточення (батьківщині у вузькому розумінні). Ушинський дав найбільш повне теоретичне обґрунтування краєзнавчого підходу в навчанні та вихованні.

Вже наприкінці 20-х на початку 30-х років програма курсу географії будувалася на чіткій краєзнавчій основі. Екскурсійно - краєзнавча робота школяра сприяла організації систематичних спостережень у природі. Це наближало навчання до практики й дістало відображення у позакласній та позашкільній роботі з учнями, особливо у туристично - краєзнавчій організації навчання в методиці Макаренка. Він щорічно проводив літні туристичні подорожі, перетворюючи їх на важливу ланку навчально – виховної роботи [4,74].

Паралельно з роботою Макаренка на теренах України розгортається наукова діяльність фундатора українського географічного краєзнавства С.Л. Рудницького. В своїх працях вчений визначав Україну як географічну одиницю. Але в центрі його наукових уподобань була саме географія і краєзнавче дослідження окремих регіонів України.

У зв'язку з цим він детально вивчав чотири аспекти території : межі, склад, географічне та геополітичне положення, вплив

природного середовища на формування нації, її ментальності, економічного стану, типу господарських відносин як України в цілому, так і її регіонів.

Враховуючи це уроки географії можна проводити більш яскраво та живіше, з більшою ефективністю. У тому щоб учні засвоїли матеріал більш загального курсу, наприклад « Географії України » краще всього починати з малого – вивчення всіх аспектів розвитку свого регіону, в якому діти народилися та зростають. Для цього методисти розробили низку варіантів вивчення свого рідного краю, його певних об'єктів, що впливають на його економічний та соціальний розвиток.

Так , наприклад, розпочавши вивчення південного регіону України, учні можуть одразу надати його певну характеристику, тому що вони вже мають певні емпіричні знання про свою місцевість. Проте цей регіон можна конкретизувати до виокремлення більш дрібніших територіальних одиниць. Наприклад : Південний регіон України – Херсонська область – Цюрупинський район – місто чи село в цьому районі.

Дуже часто використовують методику вивчення своєї місцевості на прикладі такої територіальної одиниці, як район.

Візьмемо для прикладу Цюрупинський район. Його вивчення буде проводитися за типовим планом :

1. Загальні відомості про територію (географічне положення району в адміністративному та фізико-географічному відношенні).

2. Геологічна будова : положення території відносно великих геоструктурних елементів, геологічна історія розвитку території, корисні копалини та їх використання.

3. Рельєф : переважаючий тип, абсолютні та відносні висоти, характеристика окремих форм (вододілів, річкових долин, ярів), вплив рельєфу на діяльність людини.

4. Клімат : кліматотвірні чинники, річний хід метеорологічних елементів (температури, вологості, хмарності, опадів, вітру), сезонні явища в природі, вплив клімату на господарність.

5. Річки : загальні відомості, характеристика річкової долини, живлення та інше, господарське використання.

6. Рослинний покрив : основні рослинні групи, основні закономірності розміщення рослинного покриву на території, госвикористання.

7. Ґрунти : характеристика факторів ґрунтоутворення, основні типи ґрунтів та закономірності їх поширення, шляхи підвищення родючості.

8. Тваринний світ : фауна лісових, степових територій, водойм, населених пунктів та сільськогосподарських угідь, роль людини у розселенні та охороні тварин.

9. Раціональне використання та охорона природи [1.77].

При вивченні рідного краю вивчаються промислові та сільськогосподарські підприємства, якщо такі присутні. Краєзнавче вивчення й опис промислового підприємства відбуваються за таким планом :

1. Назва підприємства. Галузь промисловості до якої воно відноситься.
2. Економічна оцінка географічного положення на території району.
3. Місцезнаходження відносно сировинних та паливно-енергетичних баз, транспортних шляхів, населення.
4. Спеціалізація.
5. Робоча сила (чисельний склад, профрівень, шляхи підвищення кваліфікації кадрів).
6. Технологічний процес виробництва : технічне оснащення, механізація та автоматизація технологічних процесів.
7. Сировинна та паливно – енергетична база.
8. Виробничі зв'язки підприємства по забезпеченості сировиною, паливом, енергією, напівфабрикатами, робочою силою, по збуту готової продукції.
9. Динаміка росту промислової продукції.
10. Перспективи розвитку підприємства.

Для характеристики певного підприємства Цюрупинського району найкраще взяти цюрупинський «Поліхім», який все більше набирає обертів свого розвитку на теренах Херсонської області загалом.

Якщо ж брати сільськогосподарські підприємства, при їх детальному вивченні, необхідно користуватися відповідним типовим планом.

1. Назва сільськогосподарського підприємства, час його заснування, зміни в його складі з моменту організації.
2. Географічне положення по відношенню до сусідніх господарств, районного центру, шляхів сполучення.
3. Коротка характеристика природних умов та їх вплив на розвиток та спеціалізацію господарства.
4. Структура земельного фонду та якісна оцінка сільськогосподарських угідь.
5. Структура господарства та його спеціалізація.
6. Характеристика галузей господарства : рослинництво (посівні площі, основні культури та їх врожайність); тваринництво (види, кількість продуктивного і робочого поголів'я, його ріст й харчова база).
7. Рівень механізації господарства.
9. Трудові ресурси господарства та їх використання.
10. Перспективи розвитку [1.78].

Як і у випадку з промисловим підприємством, так і з сільськогосподарським підприємством, найкраще взяти господарство, що має високий потенціал розвитку й займає помітне місце в аграрному секторі. Найкращим об'єктом, у цьому випадку може бути СПОП «Новомаячківський».

Глибоке і всебічне вивчення своєї країни можливе лише у тому випадку, якщо воно спирається на міцні теоретичні знання з географії свого рідного краю.

Список літератури:

1. «Довідка про виконання плану соціально-економічного розвитку промислового комплексу району». Управління сільського господарства і продовольства Цюрупинської РДА – Х. 2004 р.
2. Жупанський Я. І. Історія географії в Україні. Навч. пос-к для студ. вузів – Львів : Світ, 1997 р. – 264 с.
3. Крачило М. П. Краєзнавство і туризм : Навч. пос-к. – К. : Вища школа, 1994 р. – 191 с.
4. Макаренко А. С. Твори. В 5 т. , Т – 5, - К. : Рад. школа, 1954 р.
5. Ушинський К. Д. Вибрані педагогічні твори. В 2 – х т. , Т – 2. – К. : Рад. школа, 1983 р. – 360

О. І. Єргіна

ПАЛЕОКЛІМАТИЧНА ОБУМОВЛЕНІСТЬ ГОЛОЦЕНОВОГО ПЕРІОДУ ПРОЦЕСУ ҐРУНТОУТВОРЕННЯ В КРИМУ

Виходячи з концепції полігенетичності та гетерохроності [8], в сучасних умовах в ґрунтах поєднуються ознаки і властивості, обумовлені як сучасними чинниками ґрунтоутворення, так і минулими, які на сьогодні зникли, або змінилися. В деяких випадках спостерігається факт невідповідності сучасного ґрунтоутворюючого середовища і ґрунту, що можна легко визначити при морфологічному або візуальному дослідженні розрізів. Проте, коли така невідповідність менш очевидна, ознаки успадкованого ґрунтоутворення можуть бути прийняті за результати сучасного процесу, що може привести до помилок при визначенні ґрунтоутворюючого потенціалу території. **Важливість і актуальність** цієї проблеми полягає ще і в тому, що вона тісно пов'язана з проблемою антропогенних змін природи, зокрема сучасних ґрунтів. Особливу увагу необхідно приділяти цій проблемі при виборі стратегій землекористування, адже якщо деякі властивості сучасних ґрунтів з різною швидкістю, нехай навіть незначною, можуть бути відновлені в сучасному природному середовищі, а деякі процеси можна навіть стимулювати в їх самовідновленні (потужність гумусового горизонту, вміст гумусу) [4], то абсолютно інший підхід властивий успадкованим ознакам. В результаті нераціонального використання таких ґрунтів змінена або успадкована ознака може назавжди зникнути з сучасної природної обстановки без можливості відновлення.

Важливість цієї проблеми очевидна, проте емпіричних даних по цьому напрямку досліджень дуже мало, відсутні такі роботи і для території Кримського півострова. А на території Криму поширені не властиві сучасному поєднанню чинників ґрунтоутворення типи ґрунтів в Гірському і Передгірному Криму, коричневі ґрунти південно-західного узбережжя півострова (на північ від Севастополя і до долини р. Альма). З метою збереження таких унікальних ґрунтів необхідний моніторинг територій, на яких вони розташовані, облік таких ділянок і можливо надання їм статусу заповідності. Як показали

наші дослідження різновікових ґрунтів, сформованих на території поширення коричневих ґрунтів на околицях Севастополя в ґрунтах 800-літнього віку відсутні ознаки, характерні для коричневих ґрунтів. Цим підтверджується ствердження авторів про те, що коричневі ґрунти на цій території сформувалися в інших біокліматичних умовах, і є реліктовими.

Невідповідність властивостей ґрунтів умовам їх ґрунтоутворення підтверджується і величиною енергетичних витрат на ґрунтоутворення (Q) для території Кримського півострова. Це комплексний показник, що характеризує умови тепло- і вологозабезпечення території і який розраховується згідно формули В.Р. Волобуєва [2]:

$$Q = 41,87 Re^{-18,8R/P}, \quad (1)$$

Де Q - енергетичні витрати на ґрунтоутворення, МДж/м² рік;

R - радіаційний баланс, ккал/см² рік;

P - річна кількість опадів, мм..

Аналіз закономірностей розповсюдження величини енергетики ґрунтоутворення на Кримському півострові дає підстави стверджувати, що вказані вище нетипові ґрунти повинні, були сформуватися в інших енергетичних умовах [9].

Мета роботи: прослідити палеокліматичну історію формування сучасного ґрунтового покриву і визначити тренд ґрунтоутворюючого процесу на території Криму в голоцені

Задачі: на підставі наявних літературних даних виділити етапи зміни клімату в Криму; визначити ґрунтоутворюючий потенціал природного середовища і відповідність йому типів ґрунтів упродовж голоцену.

Для отримання необхідної інформації використовувалися літературні дані по географії, етнографії, археології і інші джерела, що містять палеокліматичну інформацію про територію Європи в цілому, Східно-Європейської рівнини і Криму. Доголоценовий етап ґрунтоутворення в Криму достатньо широко висвітлений в роботах [1, 5, 6, 7]. Реконструкція схеми ґрунтоутворення в геохронологічному порядку проводиться на основі детального вивчення похоронених ґрунтів з використанням різноманітних методів палеоґрунтознавства. Основні риси сучасного ґрунтового покриву Криму почали формуватися з субборіального часу SB (по Хотинському), тобто близько 5000 років тому. Провідними чинниками що впливають на процес ґрунтоутворення, вважаються зміна клімату і рослинності. Відомості про зміни клімату Криму містяться в багатьох роботах. У літературі античного періоду найбільш інформативними є відомості про природу Криму грецьких і римських мандрівників: Геродота, Страбона, Віргілія, Гай Плінія Секунда і інших. (4 ст. до н.е. – 4 ст. н.е.). З 10 по 15 століття інформацію палеогеографічного характеру можна запозичити з російських літописів, записок і описів мандрівок турецьких і арабських авторів. З 18 століття з освоєнням південних околиць Росії проводиться широке дослідження природи регіону. З початком інструментальних спостережень пов'язаний новий етап - кількісної обробки ряду кліматичних спостережень. Але при

реконструкції палеоклімату Криму неминуче виникають «білі плями» - відсутність інформації про стан природи краю, що цілком логічно пояснюється історією заселення краю. Заповнити такі прогалини можна з використанням методу аналогій і перенести загальні закономірності процесу або явища на якій-небудь іншій території з такими ж зональними особливостями на досліджувану. Такими можуть бути дані про палеоклімат в різних регіонах Європи. Одержані результати, аналіз літературних даних дозволили представити інформацію про закономірності зміни клімату на території Кримського півострова, що впливають на процеси ґрунтоутворення.

На підставі цих даних виразимо зміни енергетичних витрат на ґрунтоутворення (Q) у вигляді схеми - графіка на рис 1. Для оцінки змін величини радіаційного балансу при розрахунках величини (Q) використовувалися досить тісні емпіричні залежності з середньорічними температурами повітря [4].

Представимо умови формування основних сучасних зональних ґрунтів Криму залежно від енергетичних витрат на ґрунтоутворення і кількості опадів (оскільки основним лімітуючим чинником при ґрунтоутворенні в Криму є вологість) у вигляді таблиці 1.

Беручи до уваги актуалістичні засади моделювання різних природних процесів, та виходячи з принципу аналогій, проаналізуємо одержаний матеріал (рис. 1 і табл. 1) та виділимо етапи голоценового ґрунтоутворення:

10000-7000 років тому – спостерігаються менші значення енергетичних витрат на ґрунтоутворення в порівнянні з сучасними на 50-100 МДж/м² рік, на фоні більшої ксеротизації клімату.

Гіпотетичний ґрунтовий покрив характеризувався зміщенням меж ареалів сучасних типів ґрунтів на північ і до північного сходу.

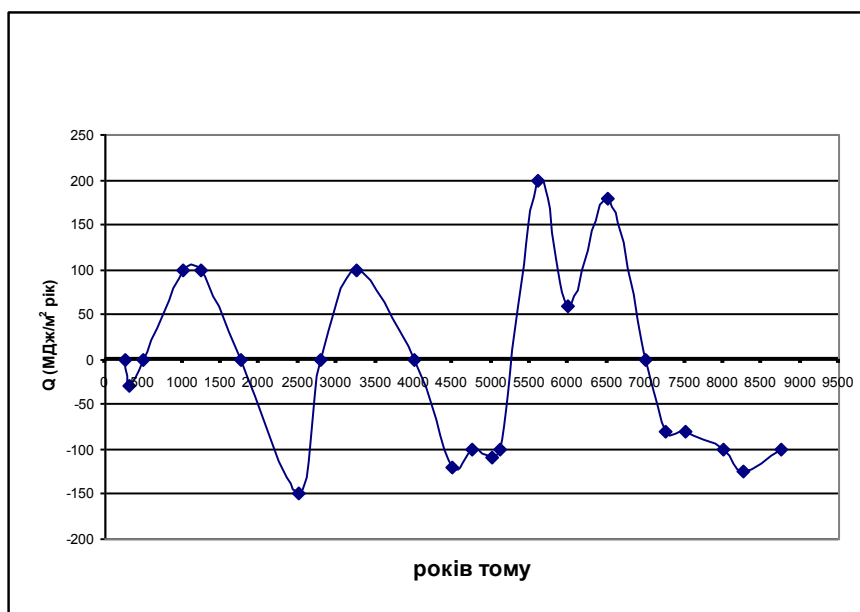

Рис 1. Відхилення енергетичних витрат на ґрунтоутворення в голоцені (товста лінія сучасні значення)

Таблиця 1. Матриця сучасних енергетичних витрат на ґрунтоутворення та опадів в Криму

Кількість опадів, мм в рік	Енергетичні витрати на ґрунтоутворення МДж/м ² рік					
	800-900-	1000-1100	1000-1100-	1100-1200	1200-1300	1300-1400
300-400	Каштанові		Каштанові чорноземи південні			
400-500				Чорноземи карбонатні, дерново-карбонатні	Дерново-карбонатні	Коричневі ксерофітні
500-600				Бурі, гірсько-лісові		
600-700						
700-900				Гірські лучно-степові, гірські лучні		

З 7000-5250 років тому – найбільш високі витрати на ґрунтоутворення на протязі всього періоду. На 200 МДж/м² рік більше сучасних значень. Такі значення енергетичних витрат на ґрунтоутворення приводили до збільшення фітопродуктивності, вмісту гумусу. Каштанові ґрунти, чорноземи південні, чорноземи звичайні, дерново-карбонатні ґрунти займають великі площі на півночі і в центрі півострова [6]. Коричневі ґрунти південно-західного Криму і Севастополя, ймовірно формувалися в цей період, і зберегли в собі до цього дня, успадковані ознаки. У передгір'ї межі ґрунтових зон зміщувалися вгору по схилам.

5250-4000 років тому – спостерігається переважаючий тренд зниження енергетичних витрат на ґрунтоутворення. Такий тривалий період і значення відхилень величини енергетичних витрат на ґрунтоутворення в межах 100 МДж/м² рік привів до того, що на території Кримського півострова склалися умови близькі до умов в яких сформувалися сучасні ґрунти. Та і аналіз похованих палеоґрунтів підтверджує, що за останні 40 століть ґрунти не еволюціонували в інші генетичні типи. Відбувалися зміни в межах родів і видів[5].

4000-2750 років тому – в цей період, незважаючи на незначні коливання кліматичних показників, спостерігається стійкий тренд на збільшення енергетичних витрат на ґрунтоутворення до 100 МДж/м² рік.

2750 – 1750 років тому - незначний період зниження енергетичних витрат на ґрунтоутворення.

1750-500 років тому – збільшення величини Q на 100 МДж/м² рік не робить помітного впливу на зміни процесів ґрунтоутворення, найімовірніше процеси не встигають реалізуватися через більш довгий термін «характерних часів».

250 років тому – сучасний період – цей етап характеризується стійким трендом підвищення температур, зміною кількості опадів [10]. Основні процеси сучасного ґрунтоутворення на сьогодні являються найбільш актуальними при ґрунтово-генетичних дослідженнях. Їх аналіз є завданням окремих досліджень.

Висновок: Протягом голоцену на території Кримського півострова спостерігалися різні умови для формування ґрунтів. Зміна енергетичних витрат на ґрунтоутворення в межах 200 МДж/м² рік (див. табл. 1.) приводить до процесу ґрунтоутворення суміжних типів. А тривалість деяких періодів кліматичних коливань більше 1500 років як було доведено раніше [4] достатня для формування повнопрофільних ґрунтів. Труднощі відновлення повної картини ґрунтоутворення в голоцені пов'язані з тим що, кримські ґрунти є полі генетичними і на багато процесів ґрунтоутворення з часом накладаються інші, які формуються за інших умов.

Список літератури:

1. Веклич М.Ф., Сиренко Н.А. Почвообразование на территории Украины в плиocene и антропогене. В кн.: Геология четвертичного периода. Ереван: Издательство АН Арм. СССР, 1977, с.333-336.
2. Волобуев В.Р. Энергетика почвообразования// Изв. АН СССР.- Сер. биол.- 1959.- №1.- С.45-54.
3. Голушов П.В., Лисецкий Ф.Н. Воспроизводство почв в антропогенных ландшафтах лесостепи. Белгород: Изд-во Белгор. Гос. ун-т - 2005 – 232 с.
4. Ергина Е.И. Географічний аналіз інтенсивності ґрунтоутворення в агроландшафтах Криму для потреб їх протиерозійного облаштування. Автореф. Дис. Канд.географ. наук. Львів 2003 – 20 с.
5. Золотун В.П. Эволюция почв юга Украины в голоцене./ Экологические проблемы сельского хозяйства. М.: Наука, 1978. с.94-96.
6. Подгородецкий П.Д., Щепинский А.А., Шумский Я.А. Природа Крыма и ее освоение в эпоху энеолита// Физическая география и геоморфология.- 1983.- Вып.30.- С.55-66.
7. Сиренко Н.А., Турло С.Н. Развитие почв и растительности Украины в плиocene и плейстоцене. К.: Наукова думка, 1981 - 86 с.
8. Соколов И.А. Почвоведение и время: поликлиматность и полигенетичность почв// Почвоведение.- 1984. - № 2. - С.102-108.
9. Чорний С.Г. Єргіна О.І. Географічні закономірності поширення енергетики ґрунтоутворення на території Кримського півострова//Регіональні проблеми України: географічний аналіз та пошук шляхів вирішення. Зб. Наук. Праць. – Херсон: ПП Вишемирський. – 2005. – С. 43-47
10. RZYSTOV MIGALA. Pietra klimatyczne w gonach Europy a Problem zmian globalnych. Wroclaw - 2005-149 S. (Wydawnictwo Uniwersytetu Wroclawskiego).

Г. М. Заваріка

ТРАНСФОРМАЦІЯ РОЗСЕЛЕННЯ НАСЕЛЕННЯ У ВИСОКОУРБАНІЗОВАНОМУ РЕГІОНІ – ЛУГАНСЬКІЙ ОБЛАСТІ

Постановка проблеми. Одним з важливих напрямів трансформації розселення є трансформація форм територіальної організації розселення населення. Він полягає у заміні одних форм його територіальної організації іншими в результаті значних змін умов життєдіяльності населення. Актуальність питання полягає в тому, що процес трансформації розселення населення у високоурбанізованому регіоні потребує детального вивчення в умовах

подолання наслідків соціально-економічної кризи та забезпечення економічного зростання в державі.

Аналіз останніх публікацій. В колишньому СРСР дослідженням різних питань географії розселення займалися багато вчених, які зробили значний внесок у розиток розселення населення. Зокрема, серед російських вчених: В. В. Покшишевський, С. О. Ковальов, Ю.Г. Саушкін, А. І. Алексєєв, Г. М. Лаппо, Б. С. Хорєв. В Україні дослідженням географії розселення населення займалися такі відомі вчені, як О. І. Шаблій, О. Г. Топчієв, Ю. І. Пітюренко, А. В. Степаненко, А. І. Доценко, М. І. Фащєвський. Трансформація розселення вивчалася вченими Ради по вивченню продуктивних сил України НАН України. Наукові праці про трансформацію розселення населення Луганської області відсутні.

Постановка завдання. Метою даної статі є вивчення трансформації міст – як однієї з форм територіальної організації розселення населення Луганської області.

Виклад основного матеріалу. Найдавнішою та найважливішою формою територіальної організації міського розселення є **міста**, мережа та функції яких у процесі трансформації зазнали значних змін.

Для упорядкування мережі міст важливе значення мала постанова ВУЦВК та Раднаркому УСРР від 16 квітня 1924 року, за якою підвищено до 10 тис. осіб ценз людності для переведення селища до категорії міста. В результаті, за переписом населення 1926 року, в Луганській області існували: місто Луганськ, 3 поселення міського типу – Алчевськ, Лозово - Павловка, Красний Луч, та 47 рудничних, заводських та залізничних поселень, які мали чисельність жителів понад 500 осіб. Міське населення налічувало 241 тис. осіб, або 39,3 % населення, а сільське 373 тис. осіб, або 60,7 % населення. Кам'яно – Бродський, Новосвітловський, Петровський, Станично –Луганський райони не мали міського населення, оскільки це були чисто сільськогосподарські райони, вони не мали великих підприємств. Міське населення налічувало тритину всього населення області, а разом з містом Луганськом 2/5 населення округу (39,3%). По чисельності міського населення Луганський округ займав 4-те місце по Україні після Одеського округу (49,5%), Сталінського (45,9%), Артемівського (41,6%).

Порівняно з 1923 роком міське населення збільшилося вдвічі у всіх районах Луганського округу на 92,51%, а разом з Луганськом на 83,5% . Найбільше збільшення міського населення відбулося у Дмитрівському районі – 174,42%, Алчевському – 47,3%, Красно-Лучському – 152,68%, Сорокинському – 103,46%, Успенському – 99,5%, Лозово-Павловському- 94,14%, Ровенецькому – 86,57%, Слав'яносербському – 62,68%. Це пояснюється головним чином швидким розвитком промисловості, особливо кам'яновугільної, та великим припливом робочої сили у промисловість. [2]

Найстаріше місто Луганської області – Старобільськ (рік заснування – 1686)., наймолодше - Теплогірськ (1977). Під впливом індустріалізації та урбанізації мережа міст Луганської області

розширилася і на 1946 рік досягла 21, тобто збільшилася порівняно з 1926 роком майже в п'ятеро.

У післявоєнний період народне господарство Луганської області розвивалося досить швидкими темпами, будувалися нові заводи, фабрики, електростанції, шахти, це зумовило високі темпи урбанізації та містобудування. Так, кількість міст в Луганській області змінилася в сторону збільшення з 21 до 37 на 16, починаючи з 1946 року до 1979 року, коли відбувся процес стабілізації, про що свідчать дані таблиці:

Таблиця 1. Кількість міст Луганської області.*

	1946р	1959р	1970р	1979р	1989р	1998р	2007р
Кількість міст Луганської області	21	22	34	37	37	37	37
Кількість міст державного, республіканського і обласного підпорядкування.	5	6	14	14	14	14	14
Кількість міст районного підпорядкування.	16	16	20	23	23	23	23

* Розраховано за даними Статичних щорічників Луганської області.

У 90-х роках ХХ століття у зв'язку з економічною та соціальною кризою, переходом економіки до ринку та низькими темпами її зростання процес урбанізації стабілізувався, про що свідчить зниження темпів розвитку мережі міст. За станом на 01.01.2007 року в Луганській області було 37 міст, що на 3 міста більше, ніж у 1970 році. Поряд з традиційним шляхом переведення селищ міського типу до категорії міст останні утворювалися в результаті відокремлення сельбищної частини від більшого міста. У такий спосіб утворилися малі міста Алмазна і Теплогірськ (виділилися зі Стаханова).

Чисельність міст державного, республіканського, обласного та районного підпорядкування Луганської області також стабілізувалася з 1979 року відповідно: 14 та 23 міста.[1]

У містах на 01.01.2007 року проживало близько 2 млн. осіб, або 70% всього населення Луганської області.

Кількість населення є узагальнюючим показником розселення, трансформації поселень і їх потенціалу. Скорочення кількості жителів міст Луганської області з 1992 по 1998 роки становило 135,3 тис. чоловік, з 1998 по 2007 роки 206,2 тис. чоловік, про що свідчать дані таблиці:

Таким чином, найбільше скорочення населення за період з 1992 по 1998 роки відбулося у містах Луганськ (-29,8), Красний Луч (-9,7), Стаханов (-8,9), Лисичанськ (-7,5), Алчевськ (-6,4), Антрацит (-6,1), Брянка (-6,1), Свердловськ (-5,9), Северодонецьк (-5,1). Найменша чисельність населення серед міст Луганської області на 1998 рік – у місті Алмазна (5,9 тис. чоловік). На 2006 рік найбільше скорочення населення за період з 1998 по 2006 роки відбулося у містах Луганську (-26,1), Стаханов (-21,5), Антрацит (-16,1), Красний Луч (-16,1),

Сєверодонецьк (-13,8). Найменша чисельність населення на 2006 рік залишилася у місті Алмазна (4,6 тис. чоловік). Невеликий приріст зафіксовано лише у місті Лутугине (0,1) на 2006 рік. [3]

Таблиця 2. Кількість населення міст Луганської області.*

Місто	1992	1998	Приріст (скорочення)	2006	Приріст (скорочення)
Алмазна	7,1	5,9	-1,2	4,6	-1,3
Алчевськ	127,3	120,9	-6,4	116,6	-4,3
Антрацит	73,1	76,0	-6,1	59,9	-16,1
Артемівськ	11,3	10,3	-1,0	8,2	-2,1
Брянка	64,6	58,5	-6,1	51,1	-7,4
Вахрушеве	18,1	16,1	-2,0	13,4	-2,7
Гірське	13,3	12,4	-0,9	10,9	-1,5
Зимогір'я	12,9	12,1	-0,8	10,6	-1,5
Золоте	22,2	20,4	-1,8	16,4	-4,0
Зоринськ	10,0	9,2	-0,8	8,1	-1,1
Кіровськ	41,7	37,7	-4,0	31,9	-5,8
Красний Луч	114,2	104,5	-9,7	88,4	-16,1
Краснодон	54,9	50,7	-4,2	47,2	-3,5
Кремінна	28,0	26,5	-1,5	22,3	-4,2
Лисичанськ	126,5	119,0	-7,5	110,0	-9,0
Луганськ	505,1	475,9	-29,8	449,8	-26,1
Лутугине	19,4	18,4	-1,0	18,5	0,1
Міусинськ	7,4	6,7	-0,7	5,4	-1,3
Молодогвардійськ	31,9	29,6	-2,3	24,5	-5,1
Новодружеськ	11,1	10,3	-0,8	8,4	-1,9
Олександрівськ	7,8	7,5	-0,3	6,2	-1,3
Первомайськ	52,1	48,2	-3,9	40,5	-7,7
Перевальськ	31,5	28,9	-2,6	27,4	-1,5
Петрівське	16,7	15,2	-1,5	14,4	-0,8
Попасна	29,9	27,7	-2,2	23,7	-4,0
Привілля	11,6	10,6	-1,0	8,4	-2,2
Ровеньки	58,8	55,9	-2,9	51,3	-4,6
Рубіжне	76,0	71,8	-4,2	63,0	-8,8
Сватове	21,5	21,0	-0,5	19,1	-1,9
Свердловськ	83,8	77,7	-5,9	68,9	-8,8
Сєверодонецьк	134,3	129,2	-5,1	115,4	-13,8
Старобільськ	25,2	23,6	-1,6	20,4	-3,2
Стаханов	113,4	104,5	-8,9	83,0	-21,5
Суходільськ	28,6	25,4	-3,2	21,9	-3,5
Теплогірськ	18,3	16,4	-1,9	11,7	-4,7
Червонопартизанськ	20,4	19,3	-1,1	16,7	-2,6
Щастя	13,7	13,8	0,1	13,5	-0,3

* Розраховано за даними Статичних щорічників Луганської області.

До міст з найбільшим зростанням населення за останні 100 років відносяться Лисичанськ(1897 р.-3,2; 1998 р.-119,0; зростання у 37 разів), Луганськ (1897 р.-20,4; 1998 р.- 475,3; зростання у 23 рази), Первомайськ (1897 р.- 6,8; 1998 р. – 82,8; зростання у 12 разів).

Міське розселення в Луганській області змінилося з середини 80-х років минулого століття. Протягом тривалого періоду міське розселення мало тенденцію до зростання, а в 90-х роках динаміка

почала характеризуватися від'ємними показниками, що пов'язано з занепадом промислового виробництва (припинення діяльності підприємств, ліквідація шахт, виробничих фондів).

Висновки. Розглянутий процес трансформації мережі міст Луганської області свідчить про її зростання до 1980 року та стабілізацію, але враховуючи швидке зменшення кількості населення міст можна спрогнозувати, що в області буде відбуватися протилежний процес, наслідком якого буде зменшення кількості міст.

У сучасних умовах важливим напрямом розвитку міського розселення є відновлення і поглиблення процесу агломерування міст.

Зміни кількості населення міст можуть зумовити і їх структурні переміщення. Перспективний розвиток суспільства безпосередньо пов'язаний з розвитком міст, тому держава повинна приділяти більше уваги їх розвитку.

Список літератури:

1. А. С. Івченко Міста України. Довідник. – К.: НВП «Картографія», 136 с., 1999.
2. Список населенних пунктів Луганського округу, 1926 г. Луганськ, 1927 г. – 148 с.
3. Статистичний щорічник Луганської області за 2005 рік. Ч. 1,2. – Луганськ, 2006.

С. О. Западнюк

СУЧАСНІ ФАКТОРИ МІГРАЦІЇ НАСЕЛЕННЯ ЯК ВТІЛЕННЯ РЕГІОНАЛЬНИХ ТА ЗАГАЛЬНОДЕРЖАВНИХ ПРОБЛЕМ УКРАЇНИ

Україна сьогодні – це держава важливих суспільних трансформацій, що охоплюють усі сфери життя країни і відбуваються на фоні підвищеної міграційної активності населення. Причини цієї активності різні, проте науковці виділяють декілька найзагальніших і найважливіших груп причин міграції людей, які визначаються як фактори міграцій.

Детальне дослідження факторів міграції, характерних для її різних типів, є важливим з огляду на необхідність ефективного регулювання процесу міграції населення, формування правильної міграційної політики, спрямованої на покращення соціально-економічного розвитку України, з огляду на що актуальним є глибше вивчення сучасних факторів міграції.

Вивченню причин виникнення міграцій населення присвячені праці відомих дослідників міграцій Ю. Римаренка, Л. Рибаківського, В. Переведенцева, О. Малиновської, О. Хомри, І. Прибиткової, С. Касла та М. Мюллера, Е. Равенштайна.

На нашу думку сьогодні важливим є узагальнення існуючих уявлень про фактори міграції населення з урахуванням нових тенденцій світового розвитку, висвітлення різних поглядів на їх класифікацію, визначення та групування головних факторів міграції

сьогодення, виокремлення основних факторів зовнішньої та внутрішньої міграції.

Сучасна світова ситуація характеризується розвитком інформаційно-комунікаційних і транспортних технологій, попитом на дешеву робочу силу на ринках праці економічно розвинутих держав та високим рівнем безробіття у малорозвинених країнах, швидким розвитком процесу глобалізації, що безпосередньо впливає на бажання людей мігрувати.

Міграція населення сьогодні – це складне суспільне явище, яке зумовлюється різними за своєю природою факторами, тобто сукупністю достатньо загальних і глибоких причин, специфічних для явища міграції.

Нині існує значна кількість класифікацій факторів міграції населення. З огляду на умовність будь-якої класифікації останні можна поділити на суб'єктивні (психологічні) та об'єктивні (природні та суспільні); фактори, які: не піддаються управлінню (географічне положення та природні умови); підлягають лише опосередкованому управлінню (рівень економічного розвитку території, наявність соціальної інфраструктури, склад населення); безпосередньо можуть моделюватися державою. Також виділяють фактори, що відносяться до розвитку людини (її соціальний розвиток і природний рух населення), і фактори, що відносяться до розвитку умов її життя (природно-географічні, науково-технічні, економічні; характер суспільних відносин, рівень розвитку культури та охорони здоров'я). Крім того, виокремлюють постійно діючі (природні умови, транспортно-географічне положення), тимчасові (генетичний, етнічний та демографічний склад населення) та змінні (економічні) фактори. Поширена класифікація, що ділить їх на економічні та неекономічні [1,2,4,5]. Потужним фактором міграції нині є глобалізація.

Всі фактори міграції тісно взаємопов'язані та взаємодіють між собою. Головні ж причини міграції – бідність, війни, голод і репресії, демографічні проблеми, обмежені ресурси, нерівність в заробітній платні і доходах у різних державах, зростаюча урбанізація, відсутність перспектив зайнятості, борги країн громадянства тощо.

З огляду на проаналізовані існуючі підходи до класифікації факторів міграції населення, можна визначити ті, що, на нашу думку, є сьогодні основними. Таким чином, **фактори міграції населення діляться на ті, що діють на макро-, мезо- та мікрорівнях**, тобто відповідно на світовому, державному (регіональному) та індивідуальному рівнях.

Основними факторами міграції на **макрорівні** є глобалізація, нерівномірність розвитку держав, НТП та сама міграція. Чільними факторами **мезорівня** є природно-географічні, політичні, економічні, етнічні, демографічні фактори, розвиток галузей соціальної інфраструктури та криміногенна ситуація. Факторами, що є головними на **мікрорівні** є фактори розвитку людини й особистісні фактори (рисунк 1).

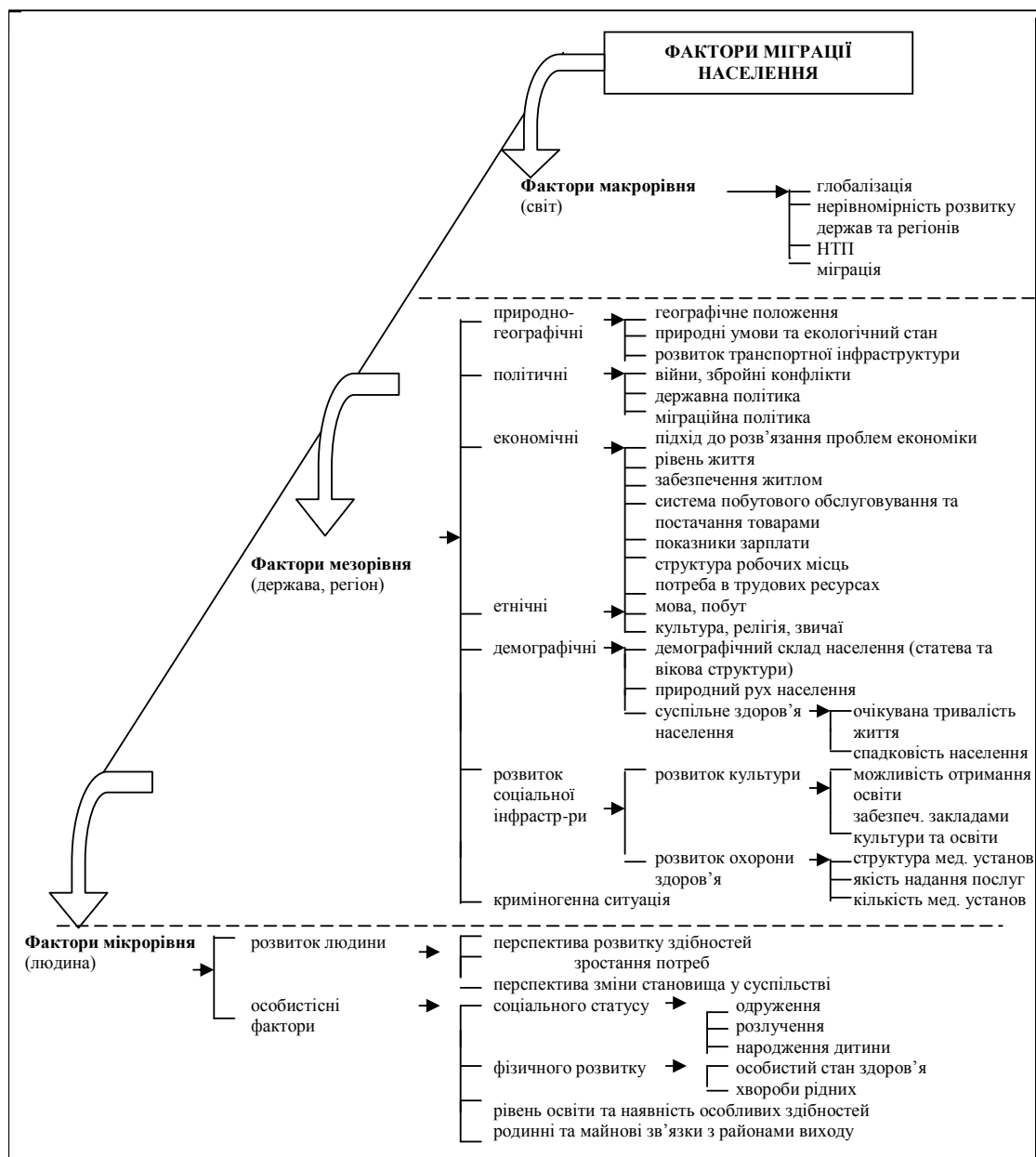

Рисунок 1. Класифікація сучасних факторів міграції населення

/Складено автором/

Фактори, які впливають на прийняття людиною рішення мігрувати відрізняються залежно від напрямку міграції: зовнішнього чи внутрішнього. Чітке визначення факторів, які є основними при міждержавних та міжрегіональних міграціях не може бути сталим, адже кожен випадок є особливим, тому умовно можна вважати що при зовнішніх міграціях вирішальне значення мають фактори макро- (глобалізація, нерівномірність розвитку держав, НТП, міграція) та мезорівнів (політичні, економічні, етнічні, природно-географічні фактори). При внутрішніх міграціях основними є фактори мікро- (розвитку людини та особистісні фактори) та мезорівнів (економічні,

розвиток соціальної інфраструктури, природно-географічні, етнічні, криміногенна ситуація в регіоні, демографічні тощо).

Зупинимось більш детально на факторах міграцій в регіонах України, зокрема, та в країні, в цілому.

Як показують дослідження, сьогодні основними причинами посилення міграційних переміщень в Україні є: структурна перебудова економіки та економічні мотивації; нерівномірність розміщення продуктивних сил; розширення зовнішньоекономічних зв'язків України; погіршення екологічної ситуації в окремих регіонах; інтенсифікація інтеграційних процесів на національному ґрунті; лібералізація процедур еміграції та імміграції; криміналізація суспільства тощо [6].

Якщо говорити про ситуацію в регіонах України, то варто зауважити, що найбільш поширеним типом міграції українців є трудова міграція. Зумовлена така ситуація низьким рівнем зарплат, недостатньою кількістю робочих місць, соціальною незахищеністю населення. Так, відомо, що чимало українців із західних регіонів нашої держави (Львівська, Закарпатська, Івано-Франківська, Тернопільська області) виїжджають за кордон (у Польщу, Італію, Португалію, Іспанію) і працюють там на неprestижних роботах (прибиральницями, кухарками, нянями, будівельниками тощо) задля того, щоб їхні родини, які залишаються на батьківщині, могли краще жити, для того, аби заробити грошей для навчання та влаштування майбутнього своїх дітей, для того, щоб у перспективі придбати собі житло, побутову техніку тощо. Схожа ситуація спостерігається і в східних регіонах України. Змінюється лише напрямок міграційних потоків – люди їдуть переважно до Росії.

Актуальність вирішення проблеми повернення українців додому і працевлаштування їх на батьківщині сьогодні важко переоцінити. Для цього необхідно уважно і глибоко вивчати рушійні сили – фактори міграції населення, а головне – долати соціально-економічні диспропорції в розвитку регіонів нашої держави, що змушують людей мігрувати.

Отже, сьогодні виділяють багато факторів міграції населення. Всі вони знаходяться у складній взаємодії, посилюючи і послаблюючи дію один одного, змінюючись залежно від типів міграцій. Основи численних класифікацій факторів міграції населення закладені ще корифеями міграційних досліджень. Проте, із ходом історії з'являються нові фактори, що змушують людей змінювати місце свого проживання, деякі фактори, навпаки, втрачають свою силу, що зумовлює необхідність подальшого поглиблення і вдосконалення теорії факторів міграції населення та є для нас перспективним напрямком дослідження в майбутньому.

Список літератури:

1. Малиновська О. А. Мігранти, міграція та Українська держава: аналіз управління зовнішніми міграціями / НАДУ при Президенті України. – К.: Видавництво НАДУ, 2004. – 236 с.

2. Переведенцев В. И. Методы изучения миграции населения / АН СССР, Ин-т международного рабочего движения. – М.: Наука, 1975. – 232 с.
3. Ровенчак О. А. Проблема вивчення міграції та її зв'язку з процесами глобалізації в соціології // Український соціум. – 2005. – № 4. – С. 35-45.
4. Рыбаковский Л. Л. Региональный анализ миграций. – М.: Статистика, 1973. – 160 с.
5. Социальные факторы и особенности миграции населения в СССР / АН СССР, Ин-т социологических исследований/ Рыбаковский Л.Л., Чураков В.Я. (ред.). – М.:Наука,1978.–144 с.
6. http://www.vuzlib.net/me_kneu/5-6.htm

М. Д. Заячук

РОЗВИТОК ФЕРМЕРСТВА В ЦЕНТРАЛЬНІЙ УКРАЇНІ

Постановка проблеми Сучасні аграрні реформування в Україні мають трохи більше ніж десятирічний, а з погляду їх відносно активного проведення – ще менший період, до того ж, як відомо не завжди здійснюються найкращим чином. Вони надали сільському життю істотної іншої соціально-економічної сутності, а саме зробити його соціальну першооснову – селянина реальним власником і господарем, вивести найважливішу для України виробничу галузь – сільське господарство на високий рівень та остаточно вирішити її продовольчу безпеку. Розвиток реальної різноукладності аграрного сектору передбачає доцільність різного співвідношення укладів та субукладів для окремих регіонів. Найкращий варіант, коли досягається оптимальне та ефективне поєднання укладів. Слід зауважити, що на даному етапі визначення обрисів певних укладів, їх складових та необхідних умов потребує детального дослідження. Власне, нові для України – фермерські господарства і є предметом даного дослідження.

Аналіз досліджень і публікацій. З погляду відносної новизни проблеми різноукладності загалом, та фермерства зокрема, їх науково-прикладне вивчення тільки починається. Автори (Саблук П.Т., Брус В.Х., Шевченко Л.М., Скупий В.М., Юрчишин В.В., Бакетт М., Балабанов С., Гайдуцький П., Сухий П. та ін.) вдаються до перших кроків аналізу на шляху вивчення не лише соціально-економічної сутності різноукладності, а й деяких результативних показників її розвитку.

Виклад основного матеріалу. Однією з найактуальніших ознак сучасних аграрних реформуваль є становлення фермерського укладу, яке базується на значній сукупності соціальних, економічних, організаційних, правових виробничих та інших вихідних положень. Зазначимо, що становлення фермерського укладу при всій його багатообіцяючій перспективі не завжди знаходило достатню підтримку, що відзначалося в тенденціях розвитку фермерства в Україні загалом, та у Центральній Україні (Кіровоградська, Черкаська області) зокрема. На думку В.Я. Месель-Веселяка та І.В. Коновалова [1] у становленні українського фермерства виділяється три етапи, що різняться ефективністю державної підтримки, кількістю новоутворених господарств та площами їх землекористування.

На першому етапі становлення фермерства державна підтримка (в основному діяльність Українського державного фонду підтримки селянських (фермерських) господарств) сприяла швидким темпам росту їх чисельності. Впродовж 1992-1995 рр. кількість фермерських господарств в Україні збільшилася в 16,6 рази, а їх земельні площі – майже в 20 разів. За цей період чисельність фермерських господарств зросла в Черкаській області від 164 (1992 р.) до 462 (1995 р.), а в Кіровоградській області з 55 (1991 р.), 632 (1992 р.) до 1792 (1995 р.). Площа сільськогосподарських угідь в Черкаській та Кіровоградській областях зросла в 30 разів.

Згодом, Фонд перейшов на пряме фінансування фермерів на умовах повернення позичених коштів. Проте можливості Фонду були надто обмеженими, і стосовно придбання трактора, комбайна чи іншої техніки, будівництва інженерних комунікацій, тваринницьких приміщень, як було передбачено при створенні Фонду, мова вже не йшла. Зауважимо, що в окремих країнах світу фермеру надається фінансова підтримка з боку держави від 40 до 80% затрат на товарну продукцію [1].

Цінова політика держави стосовно основних видів сільськогосподарської та промислової продукції, податковий тиск на сільськогосподарського товаровиробника, свавілля банків при кредитуванні АПК, недостатня державна підтримка, слабкість матеріально-технічної бази та ряд інших причин стримували розвиток фермерства як і агропромислового комплексу в цілому [1].

В основному цим пояснюється, що на другому етапі (1996-1999 рр.) темпи формування фермерських господарств суттєво знизилися, і в межах України не перевищували одного-двох відсотків на рік. Одночасно із створенням нових господарств в регіонах відбувається процес припинення діяльності частини фермерських господарств. Цей процес більш яскраво позначився на малоземельних областях і лише частково проявився в Центральній Україні – у Черкаській області кількість фермерських господарств у 1996 р. становила 509 і до 1999 р. зросла до 550, у Кіровоградській області 1927 і 1921 господарств відповідно. Практично в 1,5 рази збільшилась і площа землекористувань [2,3]. Третій етап розвитку фермерства пов'язаний з указом Президента України від 03.12.1999 р. і прийняттям Верховною Радою нового Земельного кодексу (1999 р. до сьогодні). Відбувається нова хвиля зростання чисельності фермерських господарств та площі їх землекористування. Досягнуто це переважно за рахунок оренди фермерами земельних часток (паїв) колишніх членів КСП, які віддають фермерам перевагу перед іншими орендарями, оскільки вони своєчасно й повністю розраховуються з орендодавцями. Окрім кількості господарств значно зросли середні розміри фермерських господарств (100-120 га у Кіровоградській області), що близько до розмірів оренди у Європейських високо розвинутих аграрних країнах. Кількість фермерських господарств за період 2000-2006 років зросла у Черкаській області з 713 до 1102, а у Кіровоградській з 2216 до 2585 ферм відповідно. Площа сільськогосподарських угідь наданих у користування фермерам

Черкаської області зросла від 33962 га (2000 р.) до 101302 га (2005 р.), Кіровоградській області від 234005 га (2000р.) до 364805 га (2005 р.). Зазначимо, що 98% наданих сільськогосподарських угідь використовуються під рілля. Як вже зазначалось зросли і показники площі сільськогосподарських угідь в розрахунку на одне господарство в Черкаській області з 27,7 га (2000 р.) до 91,9 га (2006 р.), у Кіровоградській області з 106 до 141 га відповідно. В той же час за середніми розмірами фермерських господарств прихована значна їх відмінність в межах області, району і навіть села, оскільки розмір земельної ділянки, що надається фермеру вирішується в кожному конкретному випадку і залежить від наявної кількості земель та інших чинників. Пересічний розмір ферм у Центральній Україні становить 115 га, причому дещо більші розміри у фермерських господарств Тальнівського – 124,4 га, Городищенського – 144,8 га та Монастирищенського – 229,7 га районів Черкаської області, а також Бобринецького (147,1 га), Добровеличнівського (197,7 га), Долинського (148,8 га), Кіровоградського (187,3 га), Новгородківського (153 га), Новмиргородського (139,4 га), Олександрівського (276,8 га), Олександрійського (161,8 га), Онуфріївського (191,6 га), Петрівського (192,0 га) та Світловодського (203,2 га) районів Кіровоградської області. Що свідчить про кращу землезабезпеченість фермерів Кіровоградської області та значно вищий розвиток фермерства. У відповідності до групування фермерських господарств за розміром сільськогосподарських угідь основну групу становлять господарства від 20,1 до 50 га 33,6% у Черкаській області та 47,8% у Кіровоградській області. Зазначимо, що у Черкаській області 37 фермерських господарств мають наділи понад 500 га, у Кіровоградській області таких 153 фермерських господарства.

Чисельність зайнятих осіб, що обробляли 100 га сільгоспугідь фермерських господарств становило 4,5 особи у Черкаській області та 3 особи у Кіровоградській області. Фермери ведуть виробництво переважно на сімейній основі і тому рівень забезпеченості їх трудовими ресурсами за регіонами залежить від розмірів сім'ї та площ землекористування господарств. У 2005 році у фермерських господарствах Черкаської області працювало 4537 осіб, з них членами фермерських господарств є 1960 осіб; 1470 – працювали за трудовою угодою, а 1107 працівників залучались до сезонних робіт. У Кіровоградській області у фермерських господарствах зайнято 9609 осіб (2005р.), з їх числа – 3596 є членами фермерських господарств, 3937 осіб працювали за трудовою угодою і ще 2076 осіб залучались до сезонних робіт. Зауважимо на досить рівномірний розподіл трудових ресурсів у територіальному аспекті та на переважання чоловіків (60-70%) у статевій структурі трудових ресурсів фермерських господарств.

Вирішення питань матеріально-технічного забезпечення фермерських господарств залежить переважно від їх фінансового стану. Проблема полягає в повній або частковій відсутності стартового капіталу у більшості фермерів, обмежених можливостях

держави в наданні їм фінансової підтримки. Невирішеність фінансових проблем не дає можливості вести розширене товарне виробництво на високому рівні та досягти належної продуктивності праці та рентабельності. Забезпечення фермерських господарств виробничими приміщеннями для тваринництва, рослинництва, загального призначення, житловими приміщеннями знаходиться практично на рівні особистих підсобних господарств населення. До того ж ці будівлі, як правило, віддалені від землі, виділеної фермеру, а отже і використання їх у перспективі є проблематичним.

Відповідно у сучасній економічній ситуації фермери визначають виробничий напрям господарювання, виходячи з своїх обмежених матеріально-технічних і фінансових можливостей. Фермер має всебічно обґрунтувати вибір основних і додаткових галузей чи видів продукції, виробництвом яких буде займатися (вони повинні доповнювати одна одну). Одночасно фермери – вільні господарі, можуть займатися тим, чим вважають за потрібне, виходячи з ситуації на ринку продовольства, місцевих уподобань та традицій, належного досвіду, пошуку найбільш ефективних варіантів. Тобто фермер повинен знайти свою нішу на внутрішньому або зовнішньому ринках[1].

Висновки. У становленні фермерства Центральної України зокрема та України в цілому існує ще достатньо проблем. Це перш за все розміри земельних ділянок та можливість їх переведення у приватну власність. Забезпечення фермерів основними засобами виробництва насамперед технікою залишається незадовільним. Також недостатньою залишається фінансова підтримка фермерів через Державний фонд підтримки, проблематичним для фермерів залишається отримання довгострокових та пільгових кредитів. Однією з головних проблем залишається збут продукції за цінами, які б забезпечували повернення витрат на виробництво та одержання доходів. Відкритими питаннями залишаються – можливість страхування посівів, участь у зарубіжних інвестиційних проектах та програмах, інформаційне забезпечення фермерів, економічна зацікавленість фермерів у розвитку тваринництва, вирішення соціальних питань тощо.

Список літератури:

1. Розвиток різноукладності на селі: особливості, проблеми / В.В. Юрчишин, Л.М. Шевченко, В.Х. Брус та ін.; За ред. В.В. Юрчишина – К.: ННЦІАЕ, 2004 – 446 с.
2. Статистичний збірник “Фермерські господарства”, Головне управління статистики у Кіровоградській області: Під загальним керівництвом Л.Б. Дівель. 2006,- 62 с.
3. Статистичний збірник “Фермерські господарства Черкащини”, Головне управління статистики у Черкаській області: Під загальним керівництвом В.П. Приймак. 2006,- 68 с.

РОЗВИТОК МАЛИХ ПІДПРИЄМСТВ ПРОМИСЛОВИХ АГЛОМЕРАЦІЙ УКРАЇНИ

Промисловий комплекс України переживає процеси глибокої структурної трансформації та формування ринкового середовища, що розвивається на засадах підприємницької ініціативи, комерційної ефективності виробництва та розширеного доступу до різноманітних економічних ресурсів. Його характерними особливостями стає пріоритетний розвиток малого і середнього бізнесу, що визначаються високими показниками рентабельності і продуктивності праці. В Україні малі і середні підприємства концентруються навколо великих промислових міст, використовуючи економічні переваги від агломераційного ефекту. Їх дослідження в наш час набуває особливої актуальності.

Вивченню характеру розвитку малих і середніх промислових підприємств присвячено праці вітчизняних і зарубіжних вчених. Серед них особливої уваги заслуговують роботи Г. П. Підгрушного, В. І. Захарченка тощо. За кордоном особливості формування малих виробництв в межах агломераційних утворень досліджували Д. Харвей (Davis Harvey), П. Гаггет (Paul Hugget), М. Фуджіта та Ж.-Ф. Тісс (Masahisa Fujita та Jacques-Francois Thisse), В. Гендерсон (V. Henderson). Серед зарубіжних вчених також слід виділити прихильників постфордистської концепції, які обґрунтували економічну ефективність функціонування малих виробництв, їх вплив на постіндустріальні процеси. Це В. Ільїн, Ф. Уэбстер (Webster F.), Б. Джессоп (Jessop Bob), А. Амін (Amin A.), Р. Бойлер (Boyler R.), А. Тікел (Tikel A.), Дж. Пек (Pek G.) та ін. Однак, до цього часу комплексне дослідження малих підприємств промислово-агломераційних утворень України не проводилось.

Саме тому, об'єктом даного дослідження є малі підприємства промислово-агломераційних утворень України, а предметом – особливості їх розвитку при переході до постіндустріальної моделі розвитку. Метою даного дослідження є регіональний аналіз розвитку малих промислових підприємств промислово-агломераційних утворень України як передумови ринкових трансформацій в нашій державі, а завданнями - встановлення особливостей розвитку і розміщення малих підприємств в межах агломераційних утворень, регіональний аналіз економічної ефективності їх функціонування та визначення перспектив подальшого розвитку і трансформації.

На сьогоднішній момент, в Україні нараховується майже 42 тис. малих підприємств, задіяних у промисловій діяльності. Переважно, вони сконцентровані навколо великих міст та промислових агломерацій. Так, на м. Київ припадає 15% від всіх малих промислових підприємств України, Донецька, Дніпропетровська, Харківська, Львівська області утримують по 6-8%, Одеська і Київська, а також Республіка Крим – по 4% кожна. Така зосередженість малих підприємств обумовлена переважно дією специфічного

агломераційного ефекту цих територій. Його основними складовими частинами виступає наявність споживача та ринку кваліфікованих кадрів, близькість до масових комунікацій та осередків комерційної активності, низька земельна рента, інтенсивний характер підприємництва, розвиток міжнародних зв'язків [4].

Позитивний вплив агломераційного ефекту на розвиток малих промислових підприємств підтверджується зростанням абсолютних фінансово-економічних показників їх функціонування та істотними зрушеннями в структурі видів економічної діяльності. Так, агломераційні утворення характеризуються пріоритетним розвитком малих виробництв машинобудівного, хімічного і нафтохімічного, подекуди металургійного та легкопромислового профілю (табл. 1). Відразу, в агломераціях слід відмітити значне переважання дрібних машинобудівних підприємств, особливо на Харківщині, Одещині та Київщині. Вони отримали значні перспективи розвитку завдяки поширенню науково-інноваційного впливу великих міст, тісним зв'язкам із крупними підприємствами з постачання нової техніки, модернізації і технічного переоснащення, ремонту та інжинірингу. Традиційно високою є частка малих підприємств харчової галузі, лісової і деревообробної промисловості. Проте, їх розвиток в переважній більшості агломераційних утворень значно менший, ніж в середньому по Україні. Це обумовлено наявністю глибоких трансформаційних процесів на зазначених територіях, що вирівнюють галузеві диспропорції перехідного періоду.

Табл. 1. Кількість малих промислових підприємств агломерацій України станом на 2005 р.

Промислові агломерації	Всього, од.	з них, %						
		харчова промисловість	легка промисловість	лісова і деревообробна	целюлозно-паперова промисловість	хімічна і нафтохімічна	металургія та металообробка	машинобудування
Київська	7640	7,64	7,13	7,05	25,20	5,43	8,15	22,07
Харківська	2975	10,69	14,79	4,47	12,37	8,57	7,87	26,92
Донецько-Макіївська	1842	н.д.						
Дніпропетровсько-Дніпродзержинська	1678	13,05	6,38	4,53	13,17	10,01	11,20	24,55
Одеська	1474	13,16	10,38	4,14	11,40	10,38	7,26	26,53
Львівська	1997	н.д.						
Україна в цілому	44835	14,26	9,14	8,83	13,49	6,39	6,90	20,99

Крім цього, Київська агломерація визначається високими показниками розвитку паперової і поліграфічної промисловості (в цьому головну роль відіграють столичні політико-адміністративні функції), Харківська та Дніпропетровсько-Дніпродзержинська –

розвитком металургії і металообробки (завдяки відповідній спеціалізації крупного промислового виробництва), хімії і нафтохімії, паперової галузі, Одеська – легкої і нафтохімічної промисловості (за широкого транзиту нафти і нафтопродуктів). Отже, спеціалізація основного виробничого комплексу накладає свій відбиток на відповідних показниках розвитку малих підприємств агломерацій. Вони поки що не є самостійними у виборі профілю діяльності та часто виступають у ролі сателітів (а у східних агломераціях і структурних підрозділів) великих підприємств, компаній, корпорацій та фінансово-промислових груп [2]. Це зумовлює залежність малих підприємств агломерацій від загальної кон'юнктури локальних ринків, від зв'язків із засновниками або постійними споживачами продукції, а також від олігополістичного розподілу ресурсів виробництва.

Проте, на даному етапі становлення ринкових механізмів розвитку, окреслені вище тенденції сприятливо позначаються на фінансово-економічних показниках розвитку малих підприємств (табл. 2). Так, в регіонах, які мають доволі високу залежність профілю малих підприємств від загальної спеціалізації виробництва (Київська, Харківська, Дніпропетровська, частково Одеська області), спостерігається переважання ряду показників цих закладів (обсягів реалізованої продукції, операційних витрат та доходів) над відповідними загальноукраїнськими показниками у розрахунку на 1 підприємство. Завдяки сприятливій дії агломераційного ефекту, їх прибутковість та економічна ефективність функціонування значно підвищуються.

Табл. 2. Основні показники діяльності малих промислових підприємств областей України, в межах яких розвиваються промислові агломерації, 2005 р

Області України, в межах яких розвиваються промислові агломерації	Кількість підприємств, що мали обсяги реалізації, од.	Обсяг реалізованої продукції, млн. грн.	Операційні витрати з реалізованої продукції, млн. грн.	Доход (виручка) від реалізації продукції, млн. грн.	Фінансовий результат від звичайної діяльності до оподаткування, млн. грн.
Київська (без м. Києва)	1428	584,919	613,6	676,5	-32,2
м. Київ	6367	2229,2	н.д.	н.д.	н.д.
Харківська	2490	958,1	987,3	1108,0	3,2
Донецька	3351	934,8	н.д.	н.д.	-130,3
Дніпропетровська	1835	877,1	902,5	1022,3	-10,3
Одеська	1405	513,6	548,8	587,8	-31,5
Львівська	2815	244,2	246,8	н.д.	-3,1
Україна	30882	11772,2	12302,3	13407,9	-615,6

Натомість Донецька та особливо Львівська області визначаються відповідно нижчими відносними показниками ефективності функціонування малих промислових підприємств ніж в середньому по

Україні. В першому випадку це пов'язано із переважанням в регіоні специфічних галузей важкої промисловості, які в умовах дрібнотоварного виробництва мають невисоку рентабельність та абсолютні показники функціонування, в другому – із недостатнім розвитком ринкових механізмів промислової активності, що викликані різними стартовими можливостями Львівської та інших агломерацій [3]. Львів характеризується меншим проявом агломераційного ефекту (ніж міста-мільйонери України), недостатнім фінансово-кредитним забезпеченням, а також невисокою корпоратизацією малого виробництва, яка стала визначальним фактором для розвитку східних агломерацій в перехідних умовах.

Таким чином, на основі проведених досліджень, можна виділити декілька основних напрямків розвитку малих промислових підприємств агломераційних утворень України на шляху до ринкових перетворень та євроінтеграції. Перш за все, виявлена нами тенденція до спеціалізації підприємств на продукції машинобудування потребує закріплення і створення сприятливих умов (пільгове кредитування, субсидування, вирішення земельних проблем) для подальшого розвитку. Особливо це має стосуватися тих малих машинобудівних підприємств, які розробляють і поширюють інновації, сприяють технічному переоснащенню і модернізації існуючих галузей виробничої і невиробничої сфери агломерації. Найбільш ефективно ці механізми будуть діяти в рамках технополісів, технопарків і бізнес-інкубаторів.

По-друге, серед малих підприємств агломерацій має здійснюватись поступовий перехід на ринкові конкурентні механізми розвитку. Виконання цих завдань потребує зменшення рівня корпоратизації і олігополізації малого підприємництва шляхом надання йому можливості самостійно обирати стратегію підприємницької діяльності, шукати партнерів, суміжників і споживачів, виходячи з об'єктивної дії законів ринку [2]. Це дасть можливість наблизити кількість малих підприємств у розрахунку на душу населення до оптимальних показників, значно посилити їх орієнтацію на масового споживача, підвищити рівень конкурентноздатності продукції, а також міжнародну орієнтованість малого бізнесу агломерацій. Також, ринкові важелі розвитку сприятимуть оптимізації структури видів економічної діяльності, зростанню частки сучасних високоприбуткових підприємств, які в умовах агломерації отримують значно більші переваги розвитку чим низькотехнологічні, сировинно- та енергоємні виробництва [1;4].

По-третє, малі підприємства агломерації потребують формування гнучкого ринку високопрофесійних фахівців, широкого залучення до процесу виробництва інтелектуального і творчого потенціалу працівників. Це стане можливим за умов прозорості ринку праці, забезпечення відповідної підготовки спеціалістів у вищих навчальних закладах країни, надання державних гарантій соціального захисту працівникам малих підприємств, створення для них відповідних високих стандартів праці і проживання [4].

По-четверте, потребують усілякої підтримки тенденції зростання малого підприємництва Львівської та Одеської агломерацій. Їх закріплення має загальнодержавне значення, оскільки сприятиме вирівнюванню соціально-економічного розвитку різних регіонів України. Пріоритетним для малих підприємств агломерацій Донбасу і Придніпров'я є зменшення спеціалізації на низькотехнологічних видах діяльності із відповідним зростанням ринкових важелів розвитку [4]. В Київській та Харківській агломераціях малі виробництва мають розвиватися в рамках майбутніх технополісів, формування яких повинно створити для цього всі необхідні економічні передумови. Реалізація зазначених пропозицій є основою для подальших наукових розвідок у цьому напрямку.

Список літератури:

1. Захарченко В. І. Трансформаційні процеси у промислових територіальних системах України. – Вінниця: Гіпаніс, 2004. – 547 с.
2. Корпорации // Гвардия. – 2006. - № 10. – С. 74-97.
3. Підгрушний В. П. Промисловість і регіональний розвиток України (теорія та практика суспільно-географічного дослідження) // Автореф. дис... доктора географічних наук: 11.00.02. / Інститут географії НАН України. - К., 2007. – 40 с.
4. Fujita M., Thisse J.-F. Economics of Agglomeration: cities, industrial location and regional growth. – Cambridge, Cambridge University Press, 2004. – 466 p.

Ю. О. Кисельов

МІЖ ЄВРОПОЮ ТА ВЕЛИКИМ СТЕПОМ: УКРАЇНА НА РОЗДОРІЖЖІ СВІТІВ

Проблема дослідження географічного положення України сьогодні має особливу вагу, адже українська нація, що здобула власну державність, мусить здійснити свій культурно-цивілізаційний вибір. Питанням про геопросторові аспекти такого вибору суттєвого значення надавали українські мислителі в період між двома світовими війнами [5; 6]. Сьогодні в річищі зазначеної проблеми плідно працюють вітчизняні суспільні географи [2; 7], але фізико-географічні (ландшафтні) передумови формування духу етносу, його внутрішньої неоднорідності й зовнішніх зв'язків лишаються малодослідженими. У своїй статті ми намагаємося з'ясувати вплив ландшафтного середовища на деякі особливості етногенезу українців та їх сучасні субетнічні відмінності.

Україна посідає цілком унікальне місце на гігантському євразійському материку, її територія приурочена до району перетину прадавніх шляхів із заходу на схід, із півночі на південь. Вигідне географічне положення нашої держави проявляється не лише дромологічно й зумовлене не тільки її значною площею; воно визначається всім комплексом характеристик геопростору в його природничому, етнографічному, історико-географічному та соціально-економічному вимірах.

У природничому аспекті географічне положення України яскраво відрізняється від фізико-географічного положення інших європейських національних держав тим, що наша країна чи не єдина розташована в межах кількох великих ландшафтних смуг. Навіть друга за площею – після України – держава Європи – Франція – повністю приурочена до лісових зональних природно-територіальних комплексів, попри те, що південні – жорстколисті субтропічні середземноморські – ліси відрізняються від північних – широколистяних помірного поясу. Неоднозначною була роль кожної з фізико-географічних смуг у долі українського етносу в різні часи. Ландшафтна диференціація території України значною мірою зумовила субетнічне розмаїття українців, і субетноси не завжди знаходили між собою згоди. Задля духовної, культурної та політичної консолідації української нації конче необхідним є суб'єктивне усвідомлення нею власної цілісності через осягнення діалектичної єдності лісу і степу. Кожна з цих природних смуг ставала українцям рідною за різних історичних обставин.

Український етнос має досить складну структуру; до нього входять по кілька субетносів та етнографічних груп. Це зумовлено як величиною території, на якій він формувався, так і значною кількістю народів, які брали участь в етногенезі українців. Зокрема, в ментально-поведінкових рисах волинян, подолян, частини наддніпрянців помітні литовські (європейські) впливи, викликані тривалим перебуванням цих етнічних груп українців у складі Великого князівства Литовського. Литовське лицарство стало також одним із суттєвих чинників творення українського козацтва [1].

Проте, на нашу думку, чи не найвагомішу роль у формуванні запорозького субетносу відіграв половецький (отже – азійський, тюркський) чинник. Про це досить яскраво свідчить топонімія Південно-Східної України (зокрема, типово тюркські назви річок – (Грузький) Яланчик, Кальміус, Міус та ін.). Як зазначає П. Лаврів, у XII ст. частина половців, що були сусідами українців, прийняла християнство, перейшла до хліборобства та містобудування [4]. Таким чином половці за своїм світоглядом і способом життя наблизилися до слов'ян, а мішані шлюби сприяли українсько-половецькій інтеграції. При цьому половці згодом зникли з історичної арени, а українці, завдяки своїй перевазі в культурному розвитку, залишилися на ній, увібравши в себе значний половецький елемент.

Неоднаковий перебіг етногенетичних процесів на різних українських етнічних землях, власне, й зумовив субетнічну неоднорідність сучасної української нації.

В умовах тривалої та повноцінної державності субетнічні відмінності лише б збагачували загальнонаціональний організм як єдине ціле. Проте, через втрату власної держави та постійне перебування української етнічної території у складі кількох держав-сусідів не набули достатнього розвитку процеси консолідації українства як єдиної нації; навпаки, подеколи (зокрема, на Закарпатті та в Південно-Східній Україні) переважали відцентрові тенденції. Як наслідок, сьогодні бракує суб'єктивного усвідомлення багатьма

українцями переваги субетнічної мозаїчності нації. Натомість – особливо на Сході – панує виплекане зовнішніми чинниками нерозуміння співвітчизників – представників інших субетносів – через особливості їхнього діалекту, ментальності, характерної поведінки, що ми вже доводили, спираючись на результати виборів [3].

В історико-географічному відношенні північні, західні й центральні терени України завжди були середовищем мешкання осілих, землеробських, переважно праукраїнських етносів (завдяки чому ці землі становлять невід’ємну частину Європи). Натомість, південно-східна степова смуга (частина Великого Степу, за Л. Гумільовим [1]) віддавна була контрольована кочовиками – азіатами переважно іранського й тюркського походження, на зміну яким уже в новітній час під впливом деяких історичних та екологічних обставин прийшли „духовні кочовики” [3]. Втім, вітчизняна минувшина знає періоди, коли українство реально оволодівало причорноморським фрагментом Великого Степу. Це, зокрема, X – XI сторіччя, впродовж яких київський князь Святослав Хоробрий розбив хозар, а Ярослав Мудрий – печенігів. Також тут ідеться про козацьку добу (XVI – XVII ст.), коли запорожці постійно перемагали в степу й на Чорному морі турок і татар. Обидві ці доби були ознаменовані пасіонарним піднесенням українців, прагненням їх до зовнішньої експансії та поступальним характером розвитку етнічної та державної (або квазідержавної) самоорганізації.

Зауважимо, що козацтво у своєму способі життя запозичило деякі тюркські риси (та й саме слово „козак” тюркського походження). На нашу думку, саме тюркськими впливами зумовлені елементи кочівництва в козаків (міграції населення між Гетьманщиною, Запорожжям та Слобожанщиною, сезонні міграції запорожців із Січі до паланок тощо). Отже, й сучасний, приурочений до степової смуги, запорозький субетнос українців можна вважати причетним одночасно до Європи й Великого Степу. Генетично, ментально й поведінково він поєднує європейські та степові риси. Таке сполучення забезпечувало українському козацтву за часів його пасіонарного сплеску роль активного чинника, що формував людський геопростір як у європейському, так і в степовому етнічному середовищі. Саме завдяки військовим звичаям запорожців українські етнічні межі досягли узбереж морів.

З погляду соціально-економічного розвитку окремих регіонів України, також простежуються суттєві відмінності між Північчю та Заходом, з одного боку, та Півднем і Сходом, з іншого. Ці розбіжності почали проявлятися близько двох сторіч тому, й вони не мають прямого зв’язку з ландшафтним середовищем. Скоріше, вони пов’язані з дією азональних природних чинників – тектонічною будовою території та наявністю в межах певних тектонічних структур родовищ притаманних їм корисних копалин – джерел мінерально-сировинної бази промисловості. Загальновідомо, що більшість західних і північних областей мають сільськогосподарську спеціалізацію, тоді як на Сході та Півдні переважає важка індустрія (в основному, видобувна промисловість і комплекс галузей, пов’язаних

із переробкою природних ресурсів на конструкційні матеріали). Такого роду спеціалізація господарства різних регіонів України має бути однією з фундаментальних економічних засад життя нації й держави, сприяти їх поступальному розвитку.

Усі аналізовані аспекти географічного положення України виразно свідчать про потенційні суттєві переваги її „дуалістичного”, чи навіть „тріалістичного” (якщо взяти до уваги середню лісостепову смугу), або „тетралістичного” (якщо долучити ще й гори) ландшафтного середовища. Лісові та лісостепові природно-територіальні комплекси за своїм духом і відповідним йому етнічним наповненням є типово європейськими, північностепові суть перехідні, сухостепові (за цими ж ознаками) поєднують у собі європейські та євразійські (властиві Великому Степові) риси.

З’ясування ролі ландшафтно-етнічного чинника у формуванні людського геопростору України наводить на думку про подвійний (європейсько-євразійський) дух українського етнічного ландшафту в цілому. Саме це ми вже мали на увазі, наводячи тріалектичну схему єдності природних смуг України [3]. Отже, Україна є єдиною мультиландшафтною європейською країною (Росія є державою євразійською, а Туреччина представлена в Європі лише невеликою сильно урбанізованою територією навколо Стамбула). Різноманіття, аж до „відносної протилежності” (ліс – степ) природно-територіальних комплексів зумовлює не лише субетнічні відмінності в українському народі, але й геополітичні та гео економічні взаємовпливи Української держави водночас як щодо країн ЄС, так і Казахстану – сусіда другого порядку, повністю приуроченого до сухостепової смуги. Україна, плекаючи обидва вектори зовнішньополітичної співпраці, може стати активним суб’єктом міжнародної політики як на Заході, так і на Сході, а в дальшій перспективі – і одним із ядер формування майбутніх міждержавних об’єднань. Дослідження геопросторових чинників зовнішніх відносин нашої держави є одним із найперспективніших напрямків суспільно-географічних досліджень в Україні в найближчі десятиріччя.

Список літератури:

1. Гумилёв Л.Н. Древняя Русь и Великая Степь. – Москва: Айрис-пресс, 2004. – 768 с.
2. Дністрянський М.С. Етнополітична географія України: проблеми теорії, методології, практики. – Львів: Літопис; Вид. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2006. – 490 с.
3. Кисельов Ю.О. Геософічні аспекти етносферних процесів в Україні в контексті Помаранчевої революції // Фізична географія і геоморфологія. – Вип. 48. – К., 2005. – С. 66 – 70.
4. Лаврів П.І. Історія Південно-Східної України. – К.: Укр. вид. спілка, 1996. – 207 с.
5. Липа Ю.І. Призначення України. – Львів: Просвіта, 1992. – 270 с.
6. Маланюк Є.Ф. Нариси з історії нашої культури. – К.: АТ „Обереги”, 1992. – 80 с.
7. Шаблій О.І. Суспільна географія: теорія, історія, українознавчі студії. – Львів: Вид. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2001. – 744 с.

АНАЛІЗ ВІДПОВІДІ В КОМП'ЮТЕРНИХ НАВЧАЛЬНИХ ПРОГРАМАХ

Інформатизоване суспільство потребує соціально адаптованої людини, зокрема, молодой, яка тільки готується до активної професійної діяльності і перебуває на етапі самовизначення як громадянина цього суспільства. Закон України "Про національну програму інформатизації" потребує реформування змісту освіти, в тому числі й географічної, засобів навчання географії.

Особливості застосування комп'ютерно-орієнтованих засобів у навчально-виховному процесі з фізичної географії були описані в журналі «Комп'ютер у школі та сім'ї» № 5 за 2004 рік (с. 32-34). Розглянемо більш детально аналіз відповіді учня в комп'ютерній навчальній програмі з теми "Рельєф".

Механізм контролю побудований на регулярних виразах, що робить його гнучким настільки, наскільки електронна обчислювальна машина може перевірити відповіді людини.

Відповіді на питання комп'ютерної навчальної програми з технічного боку можна розбити на дві групи. До першої групи відносяться числові відповіді, тобто відповіді, які перетворюються в числові значення, наприклад "так", "ні" (рис. 1). Вибір одного варіанту відповіді із запропонованого переліку відбувається завдяки натисканню мишки в певну область екрану. Реалізація перевірки таких відповідей досить проста та в роботі детально не розглядається.

Навпаки, аналіз відповідей другої групи – строкових відповідей – достатньо проблематичний завдяки відсутності у комп'ютера інтелекту. Розробнику доводиться наперед передбачити можливі варіанти відповідей і вказати необхідні зворотні реакції, і зробити це таким чином, щоб робота з комп'ютерною навчальною програмою не перетворилася на машинальну.

Практично реалізувати це в повному обсязі неможливо, однак є інший шлях, який і був використаний при розробці даної комп'ютерної навчальної програми. Сутність використаної технології – полягає у постановці питання. Питання ставиться таким чином, щоб якомога більше виключити двозначні відповіді і при цьому зберегти "живе спілкування". Таким чином вдалося значно скоротити кількість різноманітних реакцій на відповіді учня, а одна з основних схем аналізу відповіді має наступний вигляд (рис. 2.).

У наведеній схемі відсутні наступні пункти: виключення негативної відповіді, типові помилки, виверти. Як згадувалося раніше, при постановці питання намагалися виключити виникнення типових помилок і ситуацій, коли можливо дати відповідь з одним або подвійним запереченням.

Під вивертами маються на увазі відповіді, які складені з урахуванням того, що комп'ютер не вміє мислити, і завдяки цьому відповідь буде віднесена до правильної. Наприклад, може виникнути бажання ввести в поле для відповіді безліч варіантів сподіваючись, що

один із них буде правильним. Однак це легко припиняється обмеженням кількості введених символів. Обробка інших вивертів непередбачена, так як комп'ютерна навчальна програма спрямована на отримання знань і перевірку їх, а не на тотальний контроль.

Редагування відповідей відбувається завдяки використанню механізму регулярних виразів і зводиться до простого перетворення літер до нижнього регістру. В більш детальному редагуванні відповідей – заміна символів пунктуації або розбивка фрази на окремі слова – немає необхідності, бо ці функції є невід'ємною частиною механізму регулярних виразів.

Безпосередній аналіз відповідей відбувається в функції, якій в якості параметрів передається відповідь та інформація необхідна для його аналізу та здійснення зворотного зв'язку. Функція, яка відповідає вище наведеній схемі, приймає крім відповіді учня список регулярних виразів правильної відповіді, список регулярних виразів уточнення відповіді, адресу наступного аркушу, ідентифікатори підказок.

Перевірка на правильність відповіді являє собою перевірку на його відповідність всім "регулярним виразам правильної відповіді".

Наприклад, для питання "назвіть найбільші форми рельєфу Землі", яке має відповідь "материки та океанічні западини", застосовуюся два регулярних вирази правильної відповіді: "материк" і "западин" (рис. 3).

Якщо знайдені всі відповідності, то відповідь вважається правильною. Потім відбувається перевірка на точність відповіді, яка заключається у перевірці відповідності відповіді всім регулярним виразам і регулярним виразам уточнень відповіді. Якщо знайдена хоча б одна невідповідність, то відповідь вважається неточною.

Для вищенаведеного приклада цій регулярний вираз є "океан".

Якщо відповідь правильна і точна, то відбувається перехід на наступний аркуш. Якщо відповідь правильна, але не повна, то просимо уточнити відповідь.

У протилежному випадку йде аналіз на повноту відповіді. Якщо відповідь відповідає хоча б одному регулярному виразу правильної відповіді, то вона вважається неповною. Якщо відповідь неповна просимо доповнити її.

Потім в залежності від кількості неправильних відповідей відкривається та чи інша підказка. Для вищенаведеного приклада - "найбільші форми рельєфу ще називають планетарними, саме їх ми побачимо, якщо уявимо Землю без водної оболонки" (рис. 4).

Коли всі ліміти вичерпані то комп'ютерна навчальна програма просить повторити пройдений матеріал.

Застосування наведеного механізму аналізу відповіді робить взаємодію учня з комп'ютерною навчальною програмою більш доброзичливою і в результаті цієї взаємодії досягається значно більша ефективність навчально-виховного процесу з географії.

Список літератури:

1. Балыкина Е.Н. Анализ свободно-конструируемого ответа в интеллектуальных обучающих программах и системах. // Труды VI конференции Ассоциации "История и компьютер". – Москва – Чебоксары, 1999. – С. 391-432.
2. Дорошенко Ю.О. Інформатизація – пріоритетний напрям реформування освітньої галузі // Педагогічна газета. - № 3 (57), березень 1999р. – С. 4-5.
3. Закон "Про національну програму інформатизації" // Комп'ютер у школі та сім'ї. – 1998. - № 4. – С. 2-5.

Л. Ковальська

**ОКРЕМІ АСПЕКТИ ПРИРОДНОГО ТА
АНТРОПОГЕННОГО ВПЛИВУ НА РУСЛОВИЙ РЕЖИМ Р.
БИСТРИЦЯ**

Упродовж тисячоліть існування людського суспільства основною складовою та невід'ємною умовою його розвитку була та залишається вода. Проте інтенсивне багатостороннє, іноді досить нераціональне, використання природних водотоків (води, донних відкладів, багатств біосфери) призводить до істотних, навіть катастрофічних змін водного середовища, що у свою чергу, стає причиною суттєвих модифікацій взаємопов'язаних природних компонентів. Особливо актуальною є ситуація з водними об'єктами, що потребують детальної уваги вчених, санітарних служб, адміністрації територіальних громад, зокрема, вже б хоча з огляду на суттєве антропогенне втручання.

Вивченню руслових процесів річок Прикарпаття присвячені статті Ющенка Ю.(2002). Результати антропогенного впливу на стан русел (розробка руслових кар'єрів) у Карпатському регіоні висвітлені у працях І. Ковальчука (1997). Оцінку масштабів, причин, тенденцій розвитку деформацій русла рік Дністра і Бистриці проводив А. Михнович (2004). Трансформації річкової мережі присвячені роботи М. Будза (2004). Вивченню просторової та часової динаміки русла шляхом порівняльного аналізу його картографічних зображень, а також встановленню характеру природного та антропогенного впливу на русловий режим р. Бистриця і присвячена дана стаття. Фактичний матеріал, покладений в основу статті – це результат польових, картографічних і камеральних досліджень. Об'єктом дослідження є русло та заплави ріки Бистриці. Предмет дослідження – зміни стану русла ріки під впливом природних та антропогенних факторів.

Ріка Бистриця формується поблизу с. Клузів (у передмісті Івано-Франківськ), де зливаються ріки Бистриця Солотвинська і Бистриця Надвірнянська на абсолютній відмітці 232 м, у 2,5 км на північний схід від м. Івано-Франківськ. Ріка впадає в Дністер на абсолютній висоті 206 м. Її довжина 17 км, площа всього водозбору 2485 км², загальне падіння 26 м, середній нахил 1,57‰ (табл. 1).

Таблиця 1. Гідрографічна характеристика ріки Бистриця
(за даними Івано-Франківського обласного центру гідрометеослужби)

Назва ріки	Загальна площа водозбору, км ²	Довжина ріки, км	Нахил басейну, ‰	Середня річна витрата м ³ /с	Річний стік, млн м ³	Модуль стоку, л/с/см ²	Середня висота водозбору, м	Розораність, %	Лісистість, %
Бистриця	2485	17	1,57	32	1009	12,7	314	30	40

Бистриця знаходиться на межі двох фізико-географічних районів: Прилуквинського та Бистрицько-Тлумацького (Я.Кравчук, М.Іваник, Н.Карпенко, 2003). Основними природними факторами руслових процесів є зміна басейнів, тектоніка, геолого-геоморфологічна будова долини та раптова багатоводність ріки.

Важливим моментом у формуванні сучасного гідрологічного режиму р. Бистриці слід вважати переформування басейнів між Прутом і Дністром, внаслідок яких відбулися гідрологічні зміни, перебудова гідрографічної мережі. У пліоцені ріка Прабистриця протікала через Покуття, займаючи сучасне Хлібичинське пониження і була лівою допливою ріки Прапругу (Р.Бойко, 1975). Свідченням цього є залишки алювію карпатського походження. Перебудова гідромережі змінила положення як головного, так і проміжного базисів ерозії. У кінці пліоцену і на початку плейстоцену починаються нові тектонічні підняття південно-західного краю Подільської височини, внаслідок яких ріка Прабистриця, яка раніше впадала в Прут, повертає на північ до Дністра.

Характерною рисою умов руслоформування Бистриці є поступове тектонічне підняття території, з яким пов'язані прояви врізання русла, зокрема, виходи корінних порід (мергелі верхньої крейди) з правого боку ріки на проміжку Клузів-Єзупіль чим, головно, зумовлена асиметрія долини.

Геолого-геоморфологічна будова долини ріки зумовлює умови розвитку руслових деформацій, склад донних наносів, а іноді – їх кількість. Заплава двостороння, шириною від 0,3 до 1 км. Поверхня заплави лучна, місцями поросла вербовими чагарниками, біля населених пунктів Сілець, Єзупіль пересічена староріччями. Складена

заплава піщано-галечниковими і суглинистими ґрунтами. У водопілля, паводки затоплюються водою шаром від 0,2 до 3 м на термін від декількох годин до 10-12 днів. Русло характеризується перекатами, плесами. У межень ширина ріки 35-80 м, найбільша 180 м біля с. Клузів, глибина змінюється від 0,2 до 4,0 м, швидкість течії 0,2-1,0 м/с. Дно піщано-галечникове, нерівне. Заплавні береги висотою від 1 до 4 м, круті, ліві – пологі, задерновані, подекуди розмиті. Біля сс. Клузів, Ямниця, Сілець правий берег зливається із схилами долини. У ріки Бистриці перша-третя надзаплавні тераси є спільними із одноіменними терасами Дністра (Я. Кравчук, 1999).

Ріка Бистриця характеризується наявністю паводків, що проявляється у її раптовій (стрімкій) багатоводності, яка зумовлена випаданням зливових дощів. Кількість паводків на рік може значно змінюватися, складати в середньому 6-10. Весняні паводки починаються у кінці лютого – початку березня і зумовлені сніготаненням. Підйом рівня відбувається інтенсивно (від 0,2 до 1,2-2,2 м/добу), спад менш інтенсивно (до 1-1,5 м/добу). Висота підйому весною 1,2, максимальна – до 2,2 м. Дошові паводки відбуваються в травні-червні, рідше спостерігаються в серпні і в осінні місяці. Відбуваються вони досить інтенсивно (до 2,9 м/добу) і досягають часто 1,5-1,9 м, в окремі роки 3,0-3,6 м. Прикладом може слугувати паводок, який мав місце у другій декаді вересня 2007 року. Важливим елементом гідрологічного режиму Бистриці є катастрофічні паводки, які повторюються один раз в 15 років. Під час катастрофічних паводків частково затоплюються сс. Ямниця, Єзупіль і завдають населенню значної шкоди.

Динаміку русла ріки важко відзначити за порівняно короткий період, тому були використані топографічні карти 1877, 1965 та 1989 рр (рис. 1). За даними порівняння картографічних зображень русла ріки були проаналізовані горизонтальні руслові деформації, які відбулися за 112 років (табл 2).

Таблиця 2. Морфометрія ріки Бистриця

Роки	Довжина ріки, м	Різниця довжин русел, м	Відносні перевищення, м	Ухил ріки, м/км
1877	21800	5780	18	0,082
1965	15035		19,5	0,129
		1160		
1989	14860		21	0,141

За зазначений період спостерігається зникнення та утворення окремих крупних островів (околиця с. Єзупіль). Зокрема, зафіксовано утворення озерець-старець, зазвичай, приурочених до правого берега ріки. За результатами дослідження встановлено, що русло ріки поступово відступає в бік Прилуквинської височини.

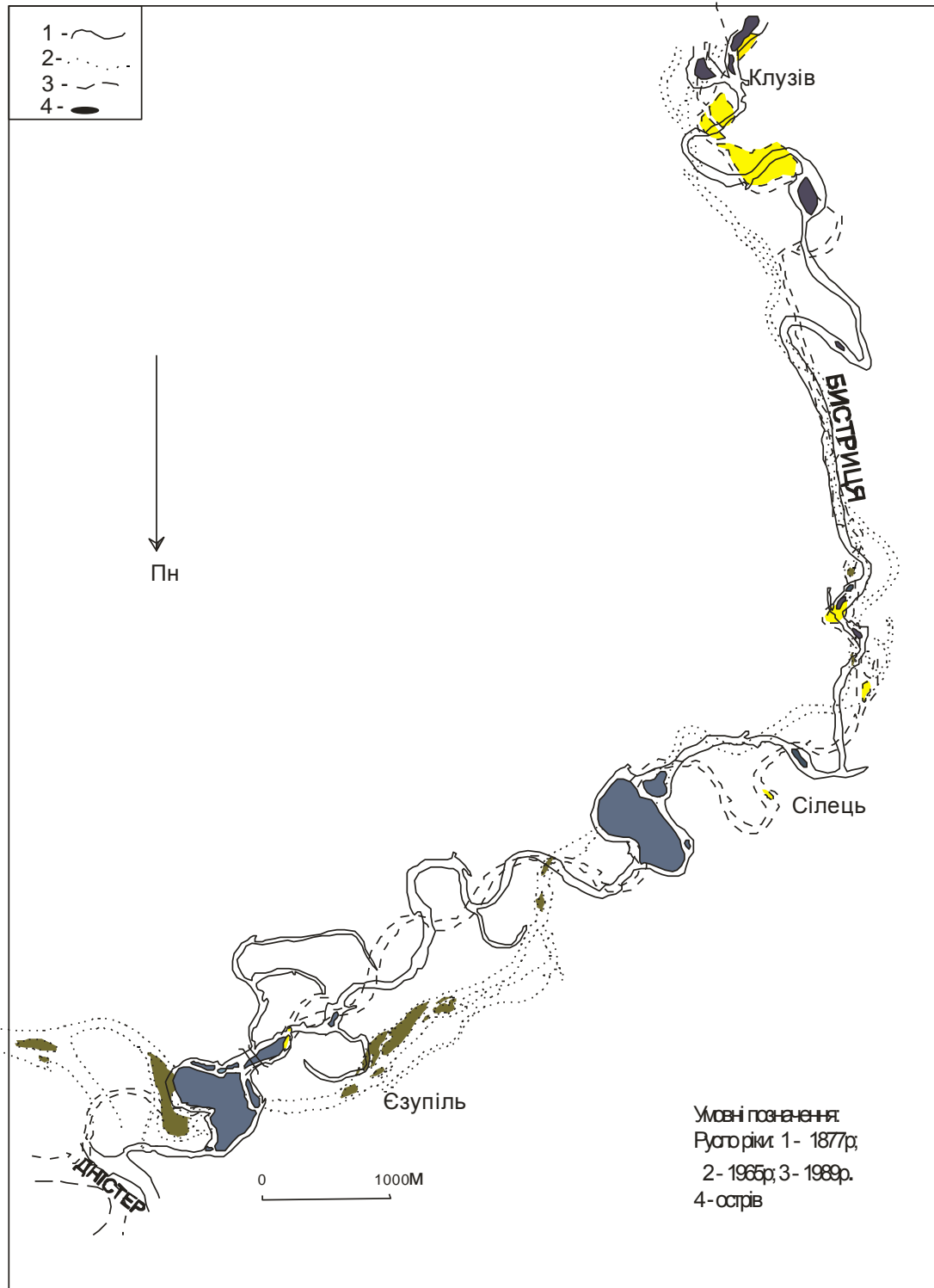

Рис.1. Горизонтальні деформації русла ріки Бистриця.

а

Дуже часто русло формується невідгодно для господарської діяльності людини, що й змушує вживати заходи щодо штучної зміни розміщення, режиму рік, тобто для їх регулювання. Завдання регулювання русла – направлена зміна діяльності руслотвірних процесів. Головними нтропогенними факторами, у межах досліджуваної території, які призводять до зміни чи модифікації русла

ріки, є спорудження дамб, насипання валу, побудова мостів, які повністю або частково перекривають доступ до високих заплав. Розорення, транспортні комунікації, кар'єрні відбори руслових відкладів, інфраструктура, сільська й приміська забудова – це основні типи антропогенного навантаження на прируслові ділянки ріки Бистриця. Антропогенний фактор проявляється у двох аспектах: вплив протипаводкових гідротехнічних споруд на руслоформування і переформування русла.

Вплив цих споруд на руслоформування спостерігається неподалік сс. Ямниця, Єзупіль у вигляді спорудження протипаводкових дамб та валів. Загальна протяжність їх вздовж лівого берега становить коло 4 км. Висота дамб обвалування біля 3 м. Крім того проведено укріплення берега з лівого боку у вигляді смуги з двохрядовим насадженням дерев (1970 р). Під час катастрофічного паводку 1969 р. відбулося знищення дерев'яного моста, деградація сільськогосподарських угідь та зміна русла, а у 2003, 2007 рр. спостерігалось значне підмивання, розмивання та руйнування лівого берега з цілковитим викорчовуванням та знищенням окремих дерев першого ряду лісосмуги водами ріки Бистриці на проміжку 100 м. Після катастрофи (у 1969 р) був розроблений проект, який передбачав впровадження заходів для укріплення берега від розмиву, особливо на ділянці побудови нового автодорожного бетонного мосту. Ці заходи передбачали викладення суцільних бетонних блоків вздовж основи моста та залізобетонних плит на гравійній основі у шаховому порядку. Таке будівництво споруд повинно було забезпечити захист берегів від руйнування водами під час паводків. Ці роботи призвели до тривалого (50 р.) запрограмованої стабілізації і модифікації берегів і, відповідно, русла ріки. Однак розміщення мосту в зоні вільного меандрування русла, відступання його від правого та постійний підмив лівого берегів, а також суттєве збільшення транспортного навантаження сприяли розмиву вздовж залізобетонних плит та утворення вільного простору між плитами та лівим берегом, що призвело до необхідності проведення робіт із закріплення розмитого берега. На сьогодні (2007 р), протягом весняно-літніх робіт, русло ріки, на проміжку від моста (сmt. Єзупіль) до гирла, каналізоване. У межах широких заплав стиснення потоку спостерігається на одамбованих ділянках річки (сmt. Єзупіль). Сукупна дія таких видів споруд як дамби, вали, міст, насадження дерев призвели до зменшення розмитості, зокрема лівого берега, модифікації та частковому контролюванні зміни русла ріки.

Прояв другого аспекту, переформування русла, спостерігається у розробці кар'єру з добування річкового алювію. Розробка алювіальних відкладів з русла (гирло ріки, неподалік с. Сілець) і їх переробка (200 м від русла на правому березі коло моста), зумовили збільшення антропогенного впливу на річкову мережу, що проявилася у зміні поздовжнього профілю русла, зміні рельєфу дна річки, формуванні багаторукавності у пригирловій частині, а також спостерігається брак гравійно-галечникового матеріалу у руслі в місцях розробки тощо. Масовий відбір алювію, особливо наносів із шару самовимощення ложа русла, заплав, сприяють розвитку процесів

врізання русла в корінні породи. Розробка кар'єру з видобуванням руслового та заплавної алювію сприяли розширенню гирла ріки. У прирусловій частині, де розміщені населені пункти, транспортні комунікації тощо, також відбувається штучне стиснення потоку.

Локальні зміни у межах русла виникають під впливом роботи активних захисно-регулювальних споруд (каналізованість русла призвела до штучного врізання ріки – розчистка дна шляхом забирання гравійно-галечникового матеріалу практично до корінних відкладів верхньої крейди). Застосування заходів у протипаводковому комплексі без належного наукового обґрунтування компоувальних і конструктивних рішень, особливо за схемою однобічного стиснення потоку чи каналізованості призводить до неузгодженості із руслом Бистриці.

Отже, у сучасному розвитку річкової мережі Бистриці виділено два відмінних процеси – природно-історичний та антропогенно-зумовлений. Природно-історичний процес у просторово-часовому аспекті представлений зміною басейну ріки Бистриці, а згодом її відступання у бік Прилуквинської височини, а також наявністю меандр та утворення чи зникнення островів. Антропогенно-зумовлений процес репрезентований з одного боку побудовою таких видів споруд як дамби, вали, міст, насадження дерев, каналізованості русла, що призвели до зменшення розмитості, зокрема лівого берега, модифікації та частковому контролюванні зміни русла ріки, а з другого боку розробка кар'єру з видобування руслового алювію – сприяли розширенню русла ріки.

Список літератури:

1. Бойко Р.Д. Древня долина на Прут-Дністровському межиріччі як елемент пліоценової гідросітки Прикарпаття // Фізика географії та геоморфологія – К.: Радянська школа, 1975. – Вип.14. – С. 54-59.
2. Ободовський О., Онищук В., Козицький О. Морфодинамічні особливості різних типів русел гірських річок. // Фізична географія та геоморфологія. – Вип. 44. – К., 2003. – С.106-116.
3. Ющенко Ю. С. Природні умови і закономірності формування русел основних річок Передкарпаття // Періодичний наук. зб. „Гідрологія, гідрохімія і гідроекологія”. — Київ—Луцьк, 2002. — Т.4. — С. 119-123.
4. Ковальчук І.П., Михнович А. Багаторічна динаміка стоку річок верхньої частини басейну Дністра / Вісник Львів. ун-ту. Сер. геогр., 2003. — С. 136-147.
5. Кравчук Я.С. Геоморфологія Передкарпаття. — Л., 1999. — С. 49-50.
6. Ющенко Ю. С. Дослідження русел та заплави річок Українських Карпат.
7. Ресурсы поверхностных вод СССР Украина и Молдова /под ред. К. Михайловой Л.: Гидрометеиздат. – Т – 6, – Ч. - 4, 1964. – 220 с.

А. В. Козловець, В. Д. Пилипенко

ДИНАМІКА ЧИСЕЛЬНОСТІ НАСЕЛЕННЯ ХЕРСОНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Дані про територіальні відмінності за показниками динаміки чисельності населення, зважаючи на широкий спектр галузей, де вони

можуть бути застосовані, є дуже важливими. Особливо це стосується України з її демографічними, соціальними та господарськими проблемами.

Дослідження динаміки населення Херсонщини нами проводилось за даними 2004-2007 року (таблиця 1). Аналіз статистичних даних за вказаний період дозволив встановити динаміку чисельності населення окремих адміністративно-територіальних одиниць області та вивчити їх просторові особливості.

Таблиця 1. Кількість населення в адміністративно-територіальних одиницях Херсонської області за 2004 – 2007 роки*

Адміністративно-територіальні одиниці	Кількість населення, чол			
	2004 рік	2005 рік	2006 рік	2007 рік
Бериславський	54030	53173	52363	51671
Білозерський	67795	67857	67721	67641
Великолепетиський	19886	19505	19073	18583
Великоолександрівський	30014	29481	28941	28381
Верхньорогачицький	13816	13627	13365	13187
Високопільський	17238	16865	16507	16239
Генічеський	64897	64144	63377	62729
Голопристанський	63199	62740	62391	62357
Горностаївський	21599	21294	20976	20625
Іванівський	17148	16579	16175	15684
Каланчацький	25168	24643	24091	23264
Каховський	39329	38778	38167	37285
Нижньосірогоський	19033	18586	18097	17597
Нововоронцовський	24498	24118	23696	22808
Новотроїцький	41687	40859	39999	39159
Скадовський	49269	49068	48847	48950
Цюрупинський	72181	72610	72768	72951
Чаплинський	39292	38680	38119	37376
Херсон (міськрада)	356763	353128	349801	350130
Н.Каховка (міськрада)	73497	73062	72635	71420
Каховка (міськрада)	37940	37954	37917	37894
Херсонська область	1148379	1136751	1125026	1115931

* складено за даними Херсонського обласного державного управління статистики

У розрахунках ми виходили із сучасного адміністративно-територіального поділу Херсонської області - 18 адміністративно-територіальних районів та 2 міськради обласного підпорядкування. Каховська міськрада розглядалася окремо від Каховського району.

Мета нашої роботи полягає в дослідженні динаміки чисельності населення Херсонської області та окремих її адміністративно-територіальних одиниць. При проведенні роботи перед нами постало завдання виявити відмінності динаміки чисельності населення адміністративно-територіальних одиниць Херсонщини.

Загалом Херсонська область має негативну зміну чисельності населення. Так, за період з 2004 по 2005 роки вона складав $-10,13^{0}_{00}$, з 2005 по 2006 – $10,31^{0}_{00}$, а в останній період темп скорочення дещо знизився і склав з 2006 по 2007 $8,08^{0}_{00}$ (таблиця 2). В період з 2004 по 2007 роки населення області скоротилося на 32448 чоловік.

За характером (відносним обсягом) скорочення населення адміністративно-територіальні одиниці можна поділити на три групи. У першій, найчисельнішій групі, скорочення населення відбувається швидше, ніж в цілому по області, у другій – повільніше. Третя група має позитивний приріст населення.

Таблиця 2. Приріст (скорочення) населення по адміністративно-територіальних одиницях Херсонської області

Адміністративно-територіальні одиниці	Приріст (скорочення) населення за періоди, в проміле		
	2004 – 2005 роки	2005 – 2006 роки	2006 – 2007 роки
Бериславський	-15,86	-15,23	-13,22
Білозерський	0,91	-2,00	-1,18
Великопетирський	-19,16	-22,15	-25,69
Великоолександрівський	-17,76	-18,32	-19,35
Верхньорогачицький	-13,68	-19,23	-13,32
Високопільський	-21,64	-21,23	-16,24
Генічеський	-11,60	-11,96	-10,22
Голопристанський	-7,26	-5,56	-0,54
Горностаївський	-14,12	-14,93	-16,73
Іванівський	-33,18	-24,37	-30,36
Каланчацький	-20,86	-22,40	-34,33
Каховський	-14,01	-15,76	-23,11
Нижньосірогоський	-23,49	-26,31	-27,63
Нововоронцовський	-15,51	-17,50	-37,47
Новотроїцький	-19,86	-21,05	-21,00
Скадовський	-4,08	-4,50	2,11
Цюрупинський	5,94	2,18	2,51
Чаплинський	-15,58	-14,50	-19,49
Херсон (міськрада)	-10,19	-9,42	0,94
Н.Каховка (міськрада)	-5,92	-5,84	-16,73
Каховка (міськрада)	0,37	-0,97	-0,61
Херсонська область	-10,13	-10,31	-8,08

До першої групи в 2005 році входили такі адміністративно-територіальні одиниці, як Бериславський, Великопетирський, Великоолександрівський, Верхньорогачицький, Високопільський, Генічеський, Горностаївський, Іванівський, Каланчацький, Каховський, Нижньосірогоський, Нововоронцовський, Новотроїцький, Чаплинський райони і міськрада Херсону. За період з 2004 по 2005 роки тут спостерігалось скорочення населення від $-10,2^{0}_{00}$ в міськраді Херсону до $-33,2^{0}_{00}$ в Іванівському районі. Темпи

скорочення населення, що перевищували -20‰ , мали Нижньосірогозький, Високопільський і Каланчацький райони. На початок 2006-го року міськрада Херсону мала темп скорочення населення менший від середньообласного, тому вона вже не входила до цієї групи. Темпи скорочення населення, більші від -20‰ , мали Нижньосірогозький, Іванівський, Каланчацький, Великопетиський, Високопільський і Новотроїцький райони. У період з 2006 по 2007 роки три райони області мали темп скорочення населення понад -30‰ – це Іванівський ($-30,4\text{‰}$), Каланчацький ($-34,3\text{‰}$) та Нововоронцовський ($-37,5\text{‰}$). До цієї групи додалася міськрада Нової Каховки зі скороченням населення $-16,7\text{‰}$.

До другої групи входили на початок 2005 року Голопристанський, Скадовський райони та міськрада Нової Каховки зі скороченням населення $-7,3\text{‰}$, $-4,1\text{‰}$ та $-5,9\text{‰}$ відповідно. До початку 2006 року скорочення населення посилилось в Білозерському районі і Каховській міськраді, ці дві адміністративно-територіальні одиниці доповнили дану групу. Також сюди увійшла міськрада Херсону, в якій скорочення населення уповільнювалось і склало $-9,4\text{‰}$. На початок 2007 року до даної групи входили Білозерський, Голопристанський райони і Каховська міськрада з скороченням населення відповідно $-1,2\text{‰}$, $-0,5\text{‰}$ і $-0,6\text{‰}$.

До третьої групи на початок 2005 року входили Білозерський, Цюрупинський райони та Каховська міськрада. У них спостерігався приріст населення $0,9\text{‰}$, $5,9\text{‰}$ та $0,4\text{‰}$ відповідно. Через рік до цієї групи входив тільки один Цюрупинський район з приростом населення $2,2\text{‰}$, а на початок 2007 року сюди, окрім Цюрупинського, увійшли Скадовський район та міськрада Херсону. Вони мали $2,5\text{‰}$, $2,1\text{‰}$, $0,9\text{‰}$ приросту населення відповідно. Тут виділяється Цюрупинський район, який за період з 2004 по 2007 роки єдиний в області постійно мав позитивний приріст населення. Херсонська міськрада на період з 2004 по 2005 роки мала скорочення населення більше, ніж в середньому по області, а на період з 2006 по 2007 роки мала вже позитивний приріст чисельності населення.

Демографічна ситуація погіршилась в периферійних районах області, тут відбувається збільшення темпів скорочення населення. Каланчацький та Нововоронцовський райони мають стабільну тенденцію до зростання темпів скорочення населення. Також гіршою вона стала в центрі області, де розміщені міста Нова Каховка та Каховка, темпи скорочення населення першої за останній період перевищили середньообласні показники. Поступово покращувалась ситуація в Херсонській міськраді. Якщо в перший період скорочення населення відбувалось швидше, ніж в області в цілому, то в наступний період темпи скорочення уповільнились, а в останній період спостерігався хоч і невеликий, але позитивний приріст. Також покращилась ситуація в Скадовському районі, в останній період тут був позитивний приріст населення.

Виходячи з наведених даних, можна зробити такі висновки: всі адміністративно-територіальні одиниці області за динамікою чисельності населення діляться на три групи. У першій і

найчисельнішій групі скорочення населення відбувається швидше, ніж в середньому по області. В другій групі скорочення повільніше середньообласного. В третій групі спостерігається позитивний приріст населення. З року в рік склад даних груп змінюється, що свідчить про значну зміну динаміки чисельності населення в деяких адміністративно-територіальних одиницях, зокрема в обласному центрі.

Список літератури:

1. Статистичний щорічник Херсонської області. 2003 рік. Херсон, 2004.
2. Статистичний щорічник Херсонської області. 2005 рік. Херсон, 2006.
3. Статистичний щорічник Херсонської області. 2006 рік. Херсон, 2007.
4. Топчієв О. Г. Основи суспільної географії: Навчальний посібник. – Одеса: Астропринт, 2001. – 560 с.

О. Ю. Кононенко

РЕГІОНАЛЬНА СТРУКТУРНО-ІНВЕСТИЦІЙНА ПОЛІТИКА УКРАЇНИ

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими завданнями. Економічне зростання в Україні відбувається за рахунок використання потенціалу економіки країни та окремих її регіонів. Але основні складові потенціалу (мінерально-сировинний, людський, науково-технічний та ін.) можуть використовуватись в різній мірі. Так, зараз джерелом зростання є відновлення виробництва після економічної кризи, а також залучення в економіку технологій, розроблених у розвинених країнах світу. Використовуються в більшій мірі мінерально-сировинні ресурси. Цей шлях для країни можливий, але з часом він може призвести до значного відставання від світових лідерів. Бажані зрушення в економіці вимагають зміни екстенсивної моделі розвитку економіки на інноваційно-інтенсивну. Тому необхідно високі темпи економічного зростання доповнити широкою системою заходів підвищення ефективності економіки, яка включала б вирішення широкого кола проблем – починаючи з техніко-технологічного переозброєння виробництва і закінчуючи зміною структури економіки регіонів та країни в цілому.

Аналіз останніх досліджень та публікацій, в яких започатковано розв'язання проблеми. Проблеми формування ефективної державної регіональної політики розглядаються у працях економістів В.Д.Базилевича, В.М. Гейця, М.І.Долішнього, А.А.Пересади та ін., в той же час, як увага суспільних географів до цих проблем є недостатньою. Регіональна структурно-інвестиційна політика визначена як один з напрямів державної регіональної політики Олійником Я.Б., Пістуном М.Д., Мезенцевим К.В., Топчієвим О.Г. та ін. Використання суспільно-географічного підходу дозволяє провести комплексну оцінку інвестиційного потенціалу окремих регіонів та запропонувати ефективний механізм залучення інвестицій в найбільш перспективні галузі економіки.

Дослідження має на меті виявлення суті, напрямів структурно-інвестиційної політики, розроблення пропозицій щодо удосконалення механізму регіональної структурно-інвестиційної політики України. Було поставлено та вирішено наступні завдання:

- виявити сутність, мету сучасної структурно-інвестиційної політики;
- оцінити стан інвестиційного ринку та рівень регіональних диспропорцій у інвестиційному процесі;
- визначити пріоритетні види економічної діяльності, розвиток яких зумовить структурну перебудову економіки регіонів.

1. **Структурно-інвестиційна політика** – це система науково обґрунтованих цілей та заходів, спрямованих на оптимізацію функціонально-компонентної й функціонально-територіальної структури економіки регіонів України, вдосконалення міжгалузевих пропорцій та формування соціально орієнтованої, економічно ефективної та екологічно безпечної господарської системи з врахуванням природних, демографічних та ресурсних особливостей регіонів. При цьому метою регіонального структурного регулювання є забезпечення функціонування національної економіки як цілісної системи на основі оптимального розміщення продуктивних сил з врахуванням природно-ресурсного потенціалу, існуючих систем розселення, особливостей історичного розвитку та екологічної безпеки регіонів.

Державна політика структурно-інвестиційної перебудови економіки регіонів України повинна проводитись на основі наступних **принципів**:

- забезпечення економічної стабільності та прогнозованості державної політики як суб'єкта міжнародних відносин; основною причиною низьких рейтингів України за рівнем інвестиційної привабливості є часті зміни зовнішньої державної політики та економічного механізму інвестування, тому утвердження європейського вектора у зовнішній політиці стало, безумовно, поштовхом для активізації інвестиційного процесу;

- адекватності організаційно-правового й інформаційного забезпечення залучення інвестицій;

- оптимальної достатності іноземних інвестицій; глибина проникнення іноземного капіталу на рівні окремих підприємств, галузей та економіки в цілому має нівелюватися виходячи з інтересів національної безпеки;

- забезпечення приватно-державного партнерства при стимулюванні інноваційної діяльності; інноваційний розвиток економіки не може бути забезпечено лише за рахунок державного фінансування; останнє може стати каталізатором інноваційних процесів;

- децентралізації державної підтримки і формування мережі “інститутів розвитку” (технологічних інкубаторів, технопарків та ін.);

- збереження старих інноваційних інститутів з їх вбудовою в нову систему або поступовим заміщенням новими; при всій можливій неефективності існуючих інститутів вони виконують певні функції і

радикальні зміни в них може негативно позначитись на інноваційній системі;

- надання послуг замість прямого державного фінансування що знижує зацікавленість державних органів у вилученні ренти; серед послуг можуть бути: навчання персоналу, сприяння сертифікації продукції, забезпечення бізнесу науково-технічною інформацією і результатами НДДКР, надання площ (наприклад, технопаркам) для державних вузів та НІІ на пільгових умовах;

- підтримка кооперації і взаємного навчання; малий і середній бізнес є тим полем, де апробуються інновації, що потім у масових масштабах можуть бути запроваджені великими компаніями; при цьому можуть формуватись інноваційні кластери, в межах яких можливе спільне навчання і ефективний обмін кращим досвідом між малими та середніми фірмами.

Об'єктом державної структурно-інвестиційної політики є процес залучення коштів з різноманітних джерел (державного бюджету, місцевих бюджетів, підприємств і організацій, іноземних інвесторів, коштів населення та інших джерел фінансування) та спрямування їх на розвиток регіону. Ефективна інвестиційна політика передбачає розмежування функцій центральних і регіональних органів державної влади, визначення переліку повноважень органів місцевого самоврядування. Суб'єктами державного регулювання на загальнодержавному рівні є Президент, Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, Міністерство економіки, Міністерство регіонального розвитку та будівництва та інші центральні органи виконавчої влади. Суб'єктами державного регулювання на регіональному рівні є органи місцевого самоврядування, обласні, міські та районні державні адміністрації.

Державна структурно-інвестиційна політика передбачає проведення комплексу заходів: законодавчих, науково-технічних, виробничих, управлінських, фінансово-збутових та інших, пов'язаних зі створенням сприятливих умов для інвестиційної діяльності, захистом інновацій та просуванням нової чи кардинально поліпшеної продукції на ринок. Серед безлічі функцій і завдань, які виконує держава у цьому напрямі найважливіше значення має законодавче забезпечення структурно-інвестиційної політики.

Основні функції державних органів в інвестиційній сфері зводяться до наступних:

- акумулювання коштів для здійснення фінансування інноваційної діяльності та державного інвестування;

- координації інноваційної та інвестиційної діяльності через сприяння кооперації і взаємодії різних інститутів у здійсненні інновацій, а також формування єдиного технологічного простору, що забезпечує сумісність нововведень;

- стимулювання інвестицій у інноваційну сферу, в тому числі через державне страхування інноваційних ризиків;

- формування ринкової та науково-інноваційної інфраструктури і забезпечення надання юридичних, ділових, консультаційних та інших послуг;

– регіонального регулювання інвестиційних процесів, яке одночасно є засобом стимулювання економічного розвитку депресивних регіонів і забезпечить повніше використання інноваційного й інвестиційного потенціалів регіонів.

2. Темпи зростання обсягу капітальних інвестицій свідчать про утвердження нової якості зростання економіки. Якщо до 2003 року стимулюючу функцію у зростанні відігравали екстенсивні чинники – нарощування обсягів за рахунок завантаження вільних потужностей, використання наслідків глибокої девальвації гривні у 1997-1998 рр., погашення боргів із заробітної плати та пенсії, то вже у 2004 році можна говорити про початок інтенсивного оновлення основних виробничих фондів, відчутне зростання інвестиційного попиту. В Україні приріст капітальних інвестицій у 2004 році порівняно з 2003 становив 29415, а у 2005 до 2004 – 21860 млн.грн. Отже, при значному збільшенні темпів приросту інвестицій можна говорити також про певне уповільнення інвестиційної активності, що відповідно відображається і у темпах нарощення інвестицій в основний капітал.

Основними макроекономічними факторами, що вплинули на зростання обсягів інвестицій, належать підвищення рентабельності експорту за рахунок сприятливої кон'юнктури на світових сировинних ринках; отримання цінових переваг імпортозамінними галузями економіки; зниження інфляції; зростання грошової пропозиції і витіснення негрошових форм розрахунку господарського обігу; збільшення реальних доходів населення і зростання сукупного попиту.

Як і для інших постсоціалістичних країн, для України характерною є значна територіальна диференціація у залученні інвестицій. В Україні вже десятиліття виділяється група інвестиційно привабливих регіонів (м. Київ, Донецька, Дніпропетровська, Одеська області) [1]. До цієї групи у певні періоди (2001 р.) входила і Полтавська область, яка у порівнянні з середнім рівнем по Україні має стабільно високий рівень інвестиційної привабливості. Станом на 2005 рік до групи інвестиційно привабливих регіонів, за даними офіційної статистики [7] увійшли м. Київ, Харківська, Донецька, Дніпропетровська, Одеська, Львівська, Луганська, Київська області (рис. 1). Загалом на ці 8 адміністративних одиниці припало 66% капітальних інвестицій.

В той же час, статистика свідчить про процес відпливу інвестиційних ресурсів з інноваційно орієнтованих галузей промисловості, що призвело до утвердження традиційно сировинної моделі вітчизняного виробництва та експорту. Зокрема, відбувся негативний злам в інвестиційній сфері машинобудування. Неоднозначними є також підсумки інноваційної активності промислових підприємств. В Україні у 2005 р. інноваційну діяльність здійснювали 1012 підприємств, що на 3,3% менше, ніж за відповідний період попереднього року. Кількість найменувань освоєних інноваційних видів продукції зменшилася на 17,2%, придбаних нових технологій – на 19,6%. Обсяг інноваційної продукції складає лише 6,3% реалізованої продукції промисловості. Частка підприємств, що

впроваджували інновації, яка становить лише 7,9%, є невідповідною завданням формування інноваційної моделі соціально-економічного розвитку.

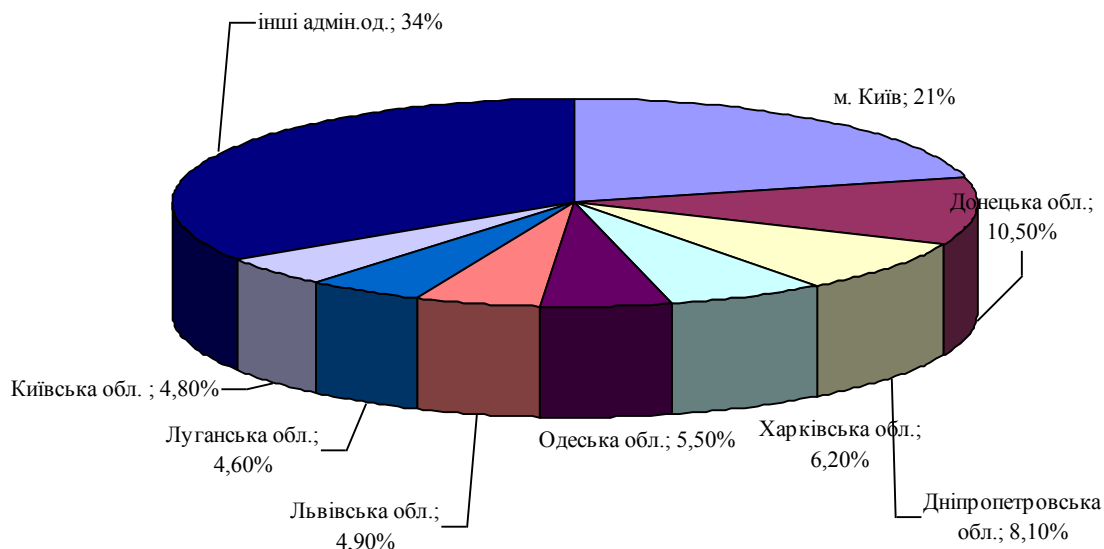

Рис. 1 Регіональна структура залучення капітальних інвестицій в економіку України у 2005 році

3. Ефективність інвестиційної політики є значно вищою, якщо інвестиції спрямовувати у галузі економіки, що, по-перше, є галузями спеціалізації регіону, мають об'єктивні передумови для розвитку у даній місцевості, та, по-друге, відповідають моделі постіндустріального суспільства та зможуть створити мультиплікативний ефект.

У структурі механізму регіональної інвестиційної політики [2] особливе значення мають методи комплексного впливу на інвестиційний клімат країни і окремих регіонів. До таких методів відносяться плани і програми розвитку інвестиційної діяльності. На національному рівні розроблено Програму розвитку інвестиційної діяльності до 2010 року [5]. В ній визначено роль держави у розвитку інвестиційної діяльності, поставлено основні цілі і завдання, визначено напрямки, механізм виконання програми та основні заходи. На етапі (2005-2010 роки) передбачається продовжити виконання завдань з оптимізації структури економіки та промислового виробництва, ефективного використання енергетичних та матеріальних ресурсів тощо. В Україні розроблено програму, що орієнтована переважно на іноземного інвестора – «Інвестиційний імідж України» [6], яка першопочатково була розроблена до 2005 р. і передбачала низку заходів з підвищення рівня інвестиційної привабливості України. Внаслідок того, що ряд завдань залишились

не виконаними вона була продовжена до 2010 року. Пріоритетні напрями розвитку регіонів зазначені у Стратегії регіонального розвитку до 2015 року [4]. Враховуючи також дослідження суспільних географів [3], пропонується для макрорайонів України визначити наступні напрями інвестування, до має на меті також структурну перебудову економіки країни та регіонів (табл. 1).

Таблиця 1. Напрями структурно-інвестиційної перебудови економіки районів України

№ з/п	Суспільно-географічний район	Напрями структурно-інвестиційної перебудови економіки
1	2	3
1.	Столичний район	Створення технологічних парків, технополісів, виробництво авіаційної техніки, електричного та електронного устаткування, суднобудування, приладобудування, розвиток фінансових, торгівельних послуг, ринкової інфраструктури, транспорту, легкої і харчової промисловості
2.	Центральний район	Інтенсивне сільське господарство та на його основі нарощення обсягів виробництва харчової і легкої промисловості, переобладнання машинобудівних підприємств, нарощення виробництва хімічних добрив, розвиток транспорту
3.	Північно-Західний район	Інтенсивне сільське господарство, деревообробна промисловість, оздоровчий і лікувальний туризм, переоснащення діючих підприємств хімічної промисловості, електроенергетики, промисловості будівельних матеріалів, легкої, харчової промисловості, розвиток транспорту
4.	Північно-Східний район	Реструктуризація машинобудування та розвиток найбільш перспективних галузей (виробництво авіаційної техніки, сільськогосподарське машинобудування, електронної техніки та засобів зв'язку), розвиток технополісів і технопарків, збільшення видобутку палива, інтенсивне сільське господарство, подальший розвиток хімічної промисловості з використанням екологічно безпечних технологій
5.	Причорноморський район	Подальший розвиток і технічне переоснащення морського транспорту, розвиток суднобудування, рекреаційного комплексу, рибного господарства та більш інтенсивний розвиток АПК
6.	Карпатський район	Розвиток рекреаційного та лісопромислового комплексу, машинобудування (сільськогосподарського, автомобільного, електронного, електротехнічного), реконструкція добувної промисловості, міждержавних шляхів сполучення, розвиток харчової та легкої промисловості

1	2	3
7.	Донецький район	Реконструкція вугільної промисловості, теплоенергетики, військово-промислового комплексу, розвиток легкої і харчової промисловості, стимулювання подальшого розвитку малого підприємництва
8.	Придніпровський район	Оновлення основних фондів у енергетиці та металургії, подальший розвиток окремих галузей машинобудування (виробництво авіаційної і ракетно-космічної техніки, автомобілебудування, приладобудування), створення технопарків і технополісів
9.	Подільський район	Інтенсивне сільське господарство з орієнтацією на розвиток традиційних галузей (буряківництво, зернове господарство, овочівництво, плідівництво молочне м'ясне тваринництво), переоснащення харчової і легкої промисловості, розвиток машинобудування, будівельної індустрії; стимулювання розвитку малого підприємництва

Висновки. 1. Регіональна інвестиційна політика повинна мати на меті не лише відтворення і збільшення основного капіталу у регіоні, але і формування при цьому такої структури економіки, що забезпечила б конкурентоспроможність регіону. Інвестиції бажано спрямовувати у галузі, розвиток яких стане початком перебудови всіх сфер економіки, в тому числі соціальної, а також забезпечить розвиток більш екологічно безпечних виробництв.

2. За умов стабілізації та загалом позитивної динаміки на інвестиційному ринку України, основні капіталовкладення традиційно спрямовуються у місто Київ, Харківську, Донецьку, Дніпропетровську, Одеську, Львівську, Луганську, Київську області, що пов'язано з більш високим рівнем розвитку інфраструктури, забезпеченістю ресурсами, проведенням заходів регіональними органами управління та місцевого самоврядування. Такий розподіл стає основною причиною поглиблення регіональних диспропорцій економічного розвитку та соціальної напруженості в суспільстві.

3. Для державного регулювання інвестиційного процесу у програмних та прогнозних документах необхідно визначати пріоритетні напрями інвестування, що є галузями спеціалізації регіону, мають об'єктивні передумови для розвитку у даній місцевості, та також відповідають моделі постіндустріального суспільства і зможуть створити мультиплікативний ефект у регіоні.

Список літератури:

1. Будкін В.С. Основні етапи та регіональні особливості залучення прямих іноземних інвестицій в економіку України // Регіональна економіка. – 2005. – С. 59–67.
2. Долішній М.І. Регіональна політика на рубежі XX–XXI століть: нові пріоритети. – К.: Наукова думка, 2006. – 386 с.

3. Пістун М.Д., Мезенцев К.В., Тьорло В.О. Регіональна політика в Україні: суспільно-географічний аспект. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2004. – 130 с.
4. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження державної стратегії регіонального розвитку на період до 2015 р.» № 1001 від 21.07.2006 р. // www.rada.gov.ua.
5. Постанова Кабінету Міністрів України від 28 грудня 2001 р. № 1801 «Про затвердження Програми розвитку інвестиційної діяльності на 2002–2010 роки» // www.rada.gov.ua.
6. Програма "Інвестиційний імідж України", схвалено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 17 серпня 2002 р. N 477-р // www.rada.gov.ua.
7. Статистичний щорічник України за 2005 рік / За ред. О.Г. Осауленка. – К.: Консультант, 2006. – 575 с.

Н. В. Корнілова

МЕТОДИКА ДОСЛІДЖЕННЯ ТЕРИТОРІЙ З КРИТИЧНОЮ ЕКОЛОГІЧНОЮ СИТУАЦІЄЮ.

1. Постановка наукової проблеми.

Суспільна географія приділяє значну увагу вивченню екологічних проблем сьогодення. Екологічні проблеми знаходять своє відображення в екологічній ситуації відповідних територій. Впровадження на національному та регіональному рівнях головних принципів сталого розвитку зумовлює актуальність вивчення територій з критичною екологічною ситуацією (КЕС). Території з КЕС характеризуються високим рівнем антропогенного забруднення, порушенням процесів природного середовища та мають особливий характер використання і природокористування. Для докладного дослідження таких територій необхідно розробити методику їх вивчення.

2. Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Проблемам екологічного та еколого-економічного стану, екологічної безпеки присвячено наукові праці відомих українських вчених як суспільних географів так і фізико-географів: Балабанова Г.В., Горленко І.О., Гродзинського М.Д., Данилишина Б.М., Дорогунцова С.І., Ігнатенка М.Г., Лісовського С.А., Олійника Я.Б., Пістуна М.Д., Руденка В.П., Руденка Л.Г., Степаненка А.В., Топчієва О.Г., Шаблія О.І., Шищенка П.Г. та інших. В той же час в них відсутня узагальнена методика суспільно-географічного дослідження територій з критичною екологічною ситуацією.

3. Формування мети і завдання.

Відсутність розроблених методичних основ дослідження територій з КЕС, які б сприяли більш чіткому усвідомленню причин їх формування, зумовили вибір мети даного дослідження. Визначення суспільно-географічної методики дослідження територій з КЕС сприятиме поліпшенню екологічної ситуації як в окремих регіонах так і в державі в цілому.

4. Виклад основного матеріалу дослідження.

Методика – це вчення про особливості застосування окремого методу чи системи методів для розв’язання типового пізнавального завдання. Вона являє собою системну сукупність різноманітних методів та прийомів дослідження.

Методика дослідження передбачає чітке виявлення якісної визначеності і виділення етапів і елементів пізнання. Створення методичних основ суспільно-географічного дослідження територій з критичною екологічною ситуацією базується на їх вивченні в рамках процесу загального соціально-економічного розвитку та загальної еколого-суспільної ситуації.

Методичною основою аналізу територій з КЕС є комплексний географічний підхід, під яким розуміють єдність територіальних, функціональних та галузевих напрямів дослідження.

Методика суспільно-географічного дослідження територій з КЕС складається з наступних етапів: 1) виявлення територій з критичною екологічною ситуацією; 2) визначення принципів і факторів виникнення територій з КЕС; 3) аналізу факторів виникнення територій з КЕС в регіоні, що досліджується; 4) вивчення геопросторової організації територій з КЕС; 5) розробки основних напрямків відновлення територій з КЕС.

Перший етап передбачає виявлення територій з критичною екологічною ситуацією. Для цього необхідно визначити екологічний статус територій та серед них виділити території з КЕС. Для визначення екологічного статусу територій обирають наступні групи показників: 1) структури використання земельного фонду; 2) структури використання водних ресурсів; 3) структури промислового виробництва; 4) структури сільськогосподарського виробництва; 5) екологічного стану повітряного басейну; 6) екологічного стану вод; 7) екологічного стану ґрунтів. Аналіз регіональних показників вищевказаних груп дозволяє виявити території, що найбільше зазнали негативного впливу господарської діяльності.

На другому етапі визначають принципи і фактори, що зумовлюють виникнення територій з КЕС. Принципи виникнення територій з КЕС розкривають механізм порушення екологічної збалансованості регіону, що призводить до погіршення екологічної ситуації та формування територій з КЕС. Виділяють наступні принципи виникнення територій з КЕС: порушення взаємодії природи і господарської діяльності людини; територіальності; недостатнього наукового обґрунтування природокористування; порушення екологізації виробництва; відсутності збалансованого (стійкого) розвитку території. Фактори виникнення територій з КЕС поділяють на три групи: природні, антропогенні, природно-антропогенні [3].

На третьому етапі детально аналізуються фактори виникнення територій з КЕС в регіоні, який досліджується. До першої групи факторів (природні) належать географічні особливості місцевості та небезпечні природні явища. До другої (антропогенні) – нераціональна структура промислового виробництва; висока сільськогосподарська освоєність та розораність території; підвищена концентрація населення і збільшення кількості транспортних засобів; будівництво

промислових об'єктів з недостатнім розвитком екологічної інфраструктури (як наслідок – забруднення атмосферного повітря, ґрунтів, поверхневих і підземних вод); накопичення відходів та зниження обсягів їх використання; використання науково-технічного прогресу без врахування можливих негативних наслідків для навколишнього середовища. До третьої групи (природно-антропогенних) факторів належить виникнення аварій і катастроф на потенційно небезпечних виробництвах.

Четвертий етап містить вивчення геопросторової організації територій з критичною екологічною ситуацією. На основі бальної оцінки проводиться групування територій та виділення територій з КЕС. Бальна оцінка базується на оцінці окремих показників в балах і виведенні інтегрального бала. Території, які матимуть мінімальні значення інтегрального бала (тобто максимальні значення показників) відносять до територій з КЕС. Розглядаються показники рівня забруднення атмосферного повітря та поверхневих вод, рівня радіоактивного забруднення територій, рівня сільськогосподарського використання територій, зберігання пестицидів і отрутохімікатів. Проводиться системно-структурний аналіз використання територій з КЕС, розглядаються можливості їх найбільш оптимального використання з точки зору екологічної та економічної вигідності.

Далі, на п'ятому етапі, розробляється концепція відновлення територій з критичною екологічною ситуацією, яка має виходити з цілей еколого-економічної політики, що ґрунтується на засадах збалансованого (стійкого) розвитку. Виділяють основні принципи відновлення територій з критичною екологічною ситуацією, серед них: 1) цілеспрямована політика відновлення територій з КЕС має лежати в сфері державних інтересів і пріоритетів на всіх рівнях управління; 2) пріоритетне інвестування програм відновлення територій з КЕС на всіх рівнях управління; 3) найповніше поєднання інтересів господарських суб'єктів регіонів з інтересами їх населення; 4) впровадження в практику управлінської діяльності принципів програмно-цільового підходу та розробки відповідних цільових комплексних програм.

Важливою ланкою в процесі відновлення територій з КЕС є створення екологічного підприємництва, під яким розуміють діяльність по виробництву і реалізації товарів, здійсненню робіт і послуг, направлених на запобігання нанесення шкоди навколишньому середовищу та здоров'ю населення [4, с. 3]. Розвиток екологічного підприємництва, що використує потенціал малого і середнього бізнесу, являє собою ефективний шлях відновлення забруднених територій, який не потребує додаткових бюджетних асигнувань.

Зараз екологічне підприємництво в Україні розвивається у таких напрямках: технології виробництва продуктів харчування; розробки нових і удосконалення існуючих технологій для хімічної промисловості; інформатизації виробництва і збуту; використання нетрадиційних джерел енергії; переробки промислових відходів [1, с. 58].

Екологічне підприємництво необхідно розвивати, виходячи з концепції еволюції екологічних потреб, що має три основні стадії. Перша пов'язана з розвитком засобів захисту навколишнього середовища від забруднення; на другій стадії екологічно шкідливі вироби та послуги будуть замінені на більш досконалі або на такі, що сприятимуть зниженню матеріаломісткості виробництва; третя буде пов'язана з виробництвом і споживанням виробів та послуг, що сприятимуть підтримці сталого розвитку суспільства [2, с. 255-256].

Механізм реалізації цільових комплексних програм по відновлення територій з КЕС може складатися з трьох підсистем: 1) економічного механізму; 2) правового механізму; 3) підсистеми управління процесом відновлення територій з КЕС.

На обласному рівні розробляються як регіональні програми відновлення територій з КЕС, так і окремі заходи для програм макрорівня (загальнодержавних). Даний підхід потребує ранжування завдань та шляхів по відновленню територій з КЕС з оптимальним проробленням ресурсних та інвестиційних можливостей регіону.

5. Висновки.

Розробка методики суспільно-географічних досліджень територій з КЕС сприятиме вирішенню екологічних проблем регіонів та забезпеченню сталого, збалансованого розвитку України.

Список літератури:

1. Ілляшенко С., Прокопенко О. Екологічний маркетинг // Економіка України. - 2003. - № 2. - С. 56-61.
2. Мельник Л.Г. Экологическая экономика: Учебник. - Сумы: Издательство "Университетская книга", 2001. - 350 с.
3. Олійник Я.Б., Корнілова Н.В. Передумови виникнення територій з критичною екологічною ситуацією // Економічна та соціальна географія: Міжвід. наук. зб. - К., 2005. - Вип. 56. - С. 128-134.
4. Потравный И.М., Семенченко П.М. Формирование экологически ориентированной предпринимательской деятельности и оценка эффективности природоохранных мероприятий. - Мариуполь: Рената, 1999. - 84 с.

А. О. Корнус

УКРАЇНА У СИСТЕМІ ЕКОЛОГІЧНИХ ВИМІРІВ СТАЛОГО РОЗВИТКУ

Постановка проблеми. Важливою проблемою на шляху втілення концепції сталого розвитку є формування системи вимірювань (індексів і індикаторів) для кількісного і якісного оцінювання цього дуже складного процесу. Головні вимоги до відміченої системи вимірювань – її інформаційна повнота і адекватність.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Екологічний вимір стійкого розвитку сформуємо за допомогою двох відомих індексів: *індексу ESI (Environmental Sustainability Index)*, розрахованого Центром екологічного законодавства та політики Єльського університету (США) і Центром міжнародної інформаційної мережі наук про Землю Колумбійського університету (США) для 146 країн

світу станом на 2005 рік [1] і індексу *EPI* (*Environmental Performance Index*), розрахованого цими ж установами, у співпраці з Світовим економічним форумом (Швейцарія) і Об'єднаним дослідницьким центром Єврокомісії (Італія) для 133 країн світу станом на 2006 рік [2]

Мета дослідження полягає у параметризації екологічного виміру сталого розвитку. Методом порівняння двох індексів, що відображають проблеми екологічної стійкості навколишнього середовища, виділені країни, що досягли найбільших успіхів на цьому шляху. Також проаналізовано внутрішній зміст цих індексів, їх наповнення конкретними екологічними даними.

Викладення основного матеріалу. Індекс ESI сформований з 21 екологічного індикатора, які, у свою чергу, розраховувалися на основі використання 76 наборів екологічних даних про стан природних ресурсів в країні, рівень забруднення навколишнього середовища у минулому і сьогодні, зусиллях країни у галузі управління екологічним станом, здатності країни поліпшити екологічні характеристики та ін. Індекс ESI кількісно визначає здатність тієї або іншої країни захищати своє навколишнє середовище, як в поточний період часу, так і в довгостроковій перспективі, виходячи з таких п'яти критеріїв: наявність національної екологічної системи; можливість протидії негативним екологічним впливам; зниження залежності людей від екологічних впливів; соціальні та інституційні можливості країни відповідати на екологічні виклики; можливість глобального контролю за екологічним станом країни.

Індекс EPI складається з 16 показників, які передають досягнення країни на її шляху до стійкого екологічного розвитку. До таких індикаторів віднесені: рівень дитячої смертності (смертей / 1000 дітей віком 1-4 роки), хімічне забруднення і запиленість (мкг/м^3) атмосфери, забезпеченість питною водою і її достатнім очищенням (%), стан озону, вміст нітратів у питній воді (мг/л), споживання води, частка природних територій і заповідних територій, ступінь вирубки лісів (%), рівень підтримки сільського господарства, виснаження рибних запасів, частка альтернативних джерел енергії і, нарешті, енергоефективність (тераджоулів на мільйон доларів валового внутрішнього продукту по паритету купівельної спроможності (ВВП по ПКС) і рівень викидів CO_2 (тон / ВВП по ПКС).

Обидва індекси містять дані, необхідні для управління навколишнім середовищем. Проте є важливі відмінності в перспективах застосування ESI і EPI в державній екологічній політиці. Створений пізніше за EPI не призначений для заміни ESI; навпаки ці індекси взаємно доповнюють один-одного.

ESI оцінює довгострокову перспективу якості навколишнього середовища в країні. Концентруючись навколо поняття "стійкості", він відстежує екологічне минуле, сьогодення і майбутнє території. ESI включає методику, пов'язану з оцінкою природних ресурсів, рівня вжитих заходів по боротьбі із забрудненням і нинішнього ступеня деградації екосистеми, а також і результати поточної екологічної політики та прогнози здатності суспільства замінити негативні тенденції.

ЕРІ оцінює розмір державної роботи, необхідної для скорочення негативної дії навколишнього середовища на здоров'я людини, збільшення життєвості екосистем і управління природними ресурсами. Можливо, головна його відмінність від ESI в тому, що ЕРІ оцінює роботу країни, її заходи проти загальних екологічних проблем, встановлених міжнародними угодами, держстандартами або науковим консенсусом. З таким підходом і більш всебічними даними, ЕРІ може використовуватися як глобальний прийом, показуючи, як справляється світ у досягненні мети екологічної стабільності. ESI навпаки, заснований на порівняннях між країнами, тому забезпечує тільки відносну оцінку екологічної роботи. Крім того, ЕРІ вузько концентрується на областях, що лежать у сфері державного контролю, тоді як ESI відстежує ширший набір чинників, що підтримують стабільність.

Щоб якій-небудь країні увійти до рейтингу ЕРІ, для неї необхідні дані по 16 обов'язковим індикаторам. ESI має гнучкіші вимоги до даних, що дозволяє, в певних випадках, дати оцінку і при відсутніх деяких даних. Через цю відмінність ЕРІ забезпечує більш довершене уявлення про поточну екологічну роботу в країні. Виходячи з приведених даних [1, 2], в десятку кращих країн світу за індексами ESI і ЕРІ входять (табл. 1):

Таблиця 1. Провідна десятка країн світу за екологічним виміром сталого розвитку

Ранг	Країна	Значення ESI	Ранг	Країна	Значення ЕРІ
1.	Фінляндія	75,1	1.	Нова Зеландія	88,0
2.	Норвегія	73,4	2.	Швеція	87,8
3.	Уругвай	71,8	3.	Фінляндія	87,0
4.	Швеція	71,7	4.	Чехія	86,0
5.	Ісландія	70,8	5.	Великобританія	85,6
6.	Канада	64,4	6.	Австрія	85,2
7.	Швейцарія	63,7	7.	Данія	84,2
8.	Гайана	62,9	8.	Канада	84,0
9.	Аргентина	62,7	9.	Малайзія	83,3
10.	Австрія	62,7	10.	Ірландія	83,3
...			...		
106	Україна	44,7	51.	Україна	71,2

Країни-лідери в рейтингу ESI мають порівняно непогані природні ресурси, невисоку щільність населення, вони досягли хороших успіхів в організації комплексних природоохоронних заходів. Країни «великої сімки», за винятком Канади, не належать до світових лідерів за станом охорони навколишнього середовища і мають достатньо посередні значення ESI-індексу (за 100-бальною шкалою). Зокрема Японія займає 30-е місце (ESI = 57,3), Німеччина – 31-е (56,9), Франція – 36-е

(55,2), США – 45-е (52,9), Великобританія – 65-е (50,2), Італія – 69-е (50,1). Це пояснюється пріоритетним прагненням цих країн до нарощування ВВП, у порівнянні з природоохоронними заходами, і достатньо інтенсивним використанням природних ресурсів.

Цікавим є порівняння групи пострадянських країн, які в кінці 80-х років минулого століття були приблизно в однакових екологічних умовах. Тепер Латвія знаходиться на 15-му місці в світовому рейтингу (ESI = 60,4), Естонія – на 27-му (58,2), Росія на 33-му (56,1), Білорусь – на 47-му (52,8), Молдова – на 58-му, Україна – тільки на 106-му (ESI = 44,7).

У кращу десятку країн EPI увійшли дві держави великої сімки – Канада і Великобританія. Також туди увійшли і 5 країн з кращої десятки ESI, підтвердивши ефективність екологічної політики цих держав. Як бачимо, і тут ВВП по ПКС не гарантував кращого просування країни по шляху до досягнення стійкого екологічного розвитку: Франція займає 12-е місце (EPI = 82,5), Японія – 14-е (81,9), Німеччина – 22-е (79,4), США – 28-е (78,5), Італія – 45-е (73,7). Вирішальну роль зіграли якість водних ресурсів, повітряного басейну і «здоров'я» навколишнього середовища взагалі.

У групі пострадянських країн краще всього виглядає Росія – 32-місце в світовому рейтингу (EPI = 77,5), Україна на – на 51-му місці (71,2), Молдова – на 75-му (ESI = 62,9). Дані по Білорусі і деяким іншим країнам не повні, тому вони не увійшли до підсумкового рейтингу ESI.

Висновки. З наведених даних бачимо, що між країнами існують істотні відмінності як в стані навколишнього середовища, так і в довгострокових тенденціях щодо його змін. Рівень економічного розвитку країни, виражений в об'ємах ВВП на душу населення по ПКС, не обов'язково гарантує кращий стан її навколишнього середовища. У цьому плані істотнішими чинниками виявилися невисока щільність населення, економічна можливість долати екологічні виклики і якість управління природоохоронними заходами.

Нарешті, як EPI, так і ESI показують наявність істотних прогалин в глобальних екологічних даних. Багато важливих екологічних проблем, що відносяться до стійкості докілля, людського здоров'я і життєвості екосистем, не відстежуються кількісно. Проте, оцінки, які дають як ESI, так і EPI, стають корисним керівництвом для створення політичних альтернатив, вони містять невідворотні аргументи для більших інвестицій в розробку екологічних методик і взагалі сприяють системнішому баченню світу. Кінцева мета обох індексів – жорсткіше забезпечити основу для екологічного державного планування з кращим еколого-економічним ефектом.

Список літератури:

1. 2005 Environmental Sustainability Index. Benchmarking National Environmental Stewardship. – New Haven: Yale Center for Environmental Law and Policy, 2005. – 403 p.
2. Pilot 2006 Environmental Performance Index. – New Haven-Palisades: Yale Center for Environmental Law & Policy, Center for International Earth Science Information Network Columbia University, 2006. – 356 p.

ПОБУТОВЕ ОБСЛУГОВУВАННЯ НАСЕЛЕННЯ СУМСЬКОЇ ОБЛАСТІ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЙОГО ВДОСКОНАЛЕННЯ

Актуальність теми. Побутове обслуговування посідає провідне місце у сфері обслуговування населення. Воно характеризується суспільно організованими способами і формами задоволення безпосередніх матеріальних і духовних потреб людей поза їх професійною і суспільно-політичною діяльністю. Розширення сфери послуг взагалі і побутового обслуговування зокрема – один із показників зростання та розвитку господарства і збільшення добробуту всього населення.

Постановка проблеми. Сьогодні створюються умови для прискореного розвитку суспільно організованих форм побутового обслуговування населення. Воно спрямоване на поступову заміну домашнього господарства суспільними формами побутового обслуговування і ліквідацію на цій основі залишків фактичної нерівності статей у побуті, усунення соціально-економічних і культурних відмінностей життя міського і сільського населення. Однак у наш час розвиток побутового обслуговування має низку проблем у т.ч. об'єктивних, таких як відсутність закону „Про побутове обслуговування”, недостатній рівень правової урегульованості у цій сфері, низький рівень культури обслуговування населення закладами побуту.

Аналіз останніх публікацій та досліджень. Дослідженням сфери обслуговування населення, у т.ч. його побутовим обслуговуванням займалися як зарубіжні, так і українські науковці. В Україні даним питанням приділяли увагу: О.І. Шаблій [4], О.Г. Топчієв [5], В.М. Юрківський [8], Т.І. Шпарага [7], Г.М. Ципенко [6]. Сумщину досліджували Г.Г. Леонтьєва і О.П. Славкова [2]. Серед зарубіжних науковців дані питання розглядали: О.І. Алексєєв, С.О. Ковальов, О.А. Ткаченко, Л.А. Меркушева [1, 2] та ін.

Метою статті є оцінка рівня розвитку побутового обслуговування населення Сумської області.

Виклад основного матеріалу. До побутового обслуговування відносять: діяльність підприємств і організацій, що займаються ремонтом житла, виготовленням і ремонтом меблів за індивідуальними замовленнями, пранням, хімічним чищенням і фарбуванням речей, індивідуальним пошиттям і ремонтом взуття, одягу, хутряних і трикотажних виробів, охороною, профілактикою і ремонтом автомобілів, ремонтом технічних побутових машин і приладів, телерадіоапаратури, музичних інструментів, наданням послуг із зберігання речей у ломбардах, фотопослуг і послуг перукарень, прокатом предметів культурно-побутового, спортивного призначення і господарського ужитку, послугами з прибирання квартир, виконанням різних доручень тощо. Підприємствами побутового обслуговування проводиться виготовлення за

індивідуальними замовленнями предметів особистого споживання, відновлення втраченої споживної вартості предметів домашнього вжитку і особистого користування, надання особистих послуг.

За останні роки на території Сумської області помітне зростання рівня розвитку побутового обслуговування у його кількісному вимірі. Так, у 2003 р. у цій сфері в області діяло 406 підприємств-юридичних осіб та 1979 приватних підприємців, які утримували понад 2 тис. закладів побутового обслуговування населення. За цей рік населенню було надано побутових послуг на суму 10,2 млн. грн., що на 6,2% більше, ніж у попередньому році. Найбільшими темпами зростали обсяги надання послуг з ремонту та технічного обслуговування автотранспортних засобів, індивідуальних видів, ремонту предметів особистого користування і домашнього вжитку. У 2005 р. закладами побутового обслуговування надано послуг населенню уже на суму 19,7 млн. грн., що на 37,2% більше, ніж за 2004 р. У розрахунку на одного жителя побутових послуг надано на суму 16,1 грн., що на 5,5 грн. більше, ніж у попередньому році. На початок 2006 р. кількість підприємців-фізичних осіб, які працюють у цій сфері, зросла до 2450 осіб, що становить 123,8% до рівня 2003 року. Обсяги реалізованих ними послуг досягли майже 41,5 млн. грн.

Разом з тим, розвиток системи побутового обслуговування населення у міських поселеннях та сільській місцевості – нерівномірний. У сільській місцевості надання побутових послуг здійснюють 195 закладів (станом на 1.01.07 р.), що становить лише 9,8% від загальної кількості закладів такого типу, що діють в області. Зазначена вище тенденція до зростання чисельності закладів побутового обслуговування у цілому по області забезпечується позитивною їх динамікою у міських поселеннях. Одночасно у сільській місцевості відмічається складна ситуація у цій сфері. Так, у порівнянні з 2004 р. кількість закладів станом на 1.01.07 р. скоротилася на 33 одиниці або на 14,5%.

Це особливо тривожно, оскільки побутове обслуговування має величезне значення для підйому села в економічному і культурно-побутовому відношеннях, а також для уповільнення процесу міграції сільського населення до міста. Розширення побутового обслуговування населення сприяє скороченню витрат часу на ведення домашнього господарства, підвищенню культурного рівня сільського населення, покращує організацію відпочинку. На жаль, у сільській місцевості обсяг платних побутових послуг у розрахунку на одного жителя є значно меншим, ніж у містах. Проте цей показник не означає, що сільські жителі не користуються послугами установ побутового обслуговування. Окрім неактуальних для села установ (пралярня чи крематорій), більшість закладів цієї сфери є хоча б епізодично затребуваними. Очевидно, ступінь такої епізодичності визначається саме тим, що заклади побутового обслуговування розташовані звичайно не у даному населеному пункті, а зосереджені переважно у райцентрах.

Заклади побуту мають лише 130 сільських населених пунктів із 1483 сіл області (8,8%). Особливо низька насиченість ними у

Середино-Будському (1,5% від загальної чисельності сіл району), Путивльському (2,1%), Білопільському (2,4%) та Лебединському (4,5%) районах.

Щоб якось покращити ситуацію, організовано виїзну форму побутового обслуговування. Для цього визначено 17 підприємств-юридичних осіб та 31 приватний підприємець, якими за 2006 р. надано послуг на суму 36,2 тис. грн. Це надзвичайно мало – лише 9 копійок на 1 сільського жителя на рік, хоча й більше у порівнянні з попереднім роком на 31,6%. Не запроваджено виїзне побутове обслуговування сільських жителів у Краснопільському районі.

Перспективні напрямки удосконалення сфери побутового обслуговування населення полягають у нормативно-правовому, економічному (у тому числі податковому) й адміністративному стимулюванні підприємницької активності та потенційних інвесторів; поліпшенні організації і культури побутового обслуговування населення, особливо у сільській місцевості, з більш ефективним використанням можливостей підприємств усіх форм власності; розширенні асортименту та якості побутових послуг.

Висновок. З метою реалізації стратегічних цілей розвитку споживчого ринку у сфері побутового обслуговування населення необхідно забезпечити розширення регіональної мережі комплексних сервісних центрів з ремонту побутової, комп'ютерної техніки та телерадіоапаратури, ремонту, обслуговування і прокату транспортних засобів; залучення недержавних та іноземних інвестицій до розвитку сфери побутового обслуговування населення у містах, районних центрах і в сільській місцевості; подальше зростання кількості закладів з надання населенню побутових послуг, зокрема соціально необхідних, з наближенням їх до місця проживання і роботи громадян; впровадження системи професійної підготовки, підвищення кваліфікації фахівців сфери побутового обслуговування населення для забезпечення високої якості послуг та ефективної діяльності суб'єктів господарської діяльності.

У більш віддаленій перспективі необхідно здійснити підвищення технічного рівня підприємств сфери послуг на основі впровадження сучасного обладнання, прогресивних енергозберігаючих та екологічно чистих технологій; розвиток економічно доступних і дрібних об'єктів побутового обслуговування в поєднанні з підприємствами, зорієнтованими на надання комплексу послуг та послуг вищої якості найбільш платоспроможним споживачам.

Список літератури:

1. Алексеев А.И., Ковалев С.А., Ткаченко А.А. География сферы обслуживания: основные понятия и методы. – Тверь: Твер. гос. ун-т, 1991. – 117 с.
2. Меркушева Л.А. География сферы обслуживания населения (теория и методология). – Красноярск: Изд-во Краснояр. ун-та, 1989. – 184 с.
3. Славкова О.П. Особливості розвитку соціальної інфраструктури села в умовах реформування сільськогосподарських підприємств (на матеріалах Сумської області: Афтореф. дис. ... канд. екон. наук / ХДАУ ім. В.В. Докучаєва. – Х., 2001. – 20 с.

4. Соціально-економічна географія України: Навч. посібник / За ред. проф. Шаблія О.І. – Львів: Світ, 2000. – 680 с.
5. Топчієв О.Г. Основи суспільної географії: Навчальний посібник. – Одеса: Астропринт, 2001. – 560 с.
6. Ципенко Г.М. Про побутове обслуговування населення. – К., 1966. – 98 с.
7. Шпарага Т.І. Територіальна організація сфери обслуговування населення Волинського обласного суспільно-географічного комплексу: Автореф. дис. ... канд. геогр. наук / КДУ ім. Т.Г. Шевченка. – К., 1994. – 20 с.
8. Юрковский В.М. География сферы обслуживания. – К.: УМК ВО, 1989. – 82 с.

Н. В. Крылов

РУСИФИКАЦИЯ И УКРАИНИЗАЦИЯ НАСЕЛЕНИЯ ГОРОДА МЕЛИТОПОЛЯ

Особенности заселения приазовского региона обусловили значительную пестроту этнической структуры его населения и своеобразие лингвистической ситуации. В последней, важное место всегда занимали вопросы лингвистического взаимовлияния, и в первую очередь русификации или украинизации местного населения. Выявление особенностей отмеченных процессов имеет важное значение при разработке региональных аспектов государственной этнонациональной политики.

Анализ имеющихся публикаций, свидетельствует о том, что начиная с XIX века основное внимание исследователей привлекал вопрос роли различных этносов в заселении и хозяйственном освоении Приазовья в целом [1; 2; 3]. Что касается особенностей лингвистической ситуации, то работы в этом направлении так же рассматривают регион в целом [4]. Работ посвященных анализу лингвистической структуры населения конкретных населенных пунктов, в том числе и Мелитополя, не выявлено.

В связи с вышесказанным, была предпринята попытка выяснения особенностей процессов русификации и украинизации в Мелитополе. При изучении вопроса использовались материалы переписей населения: Первой Всеобщей Российской империи (1897), Мелитопольской городской (1921), Всесоюзной городской (1923), Всесоюзных (1926, 1959, 1970, 1979, 1989) и Первой Всеукраинской (2001) [5-13].

Анализировалось три показателя официальной статистики, отражавших численность: представителей соответствующей национальности, русско- и украиноязычного населения, а также лиц признававших родным язык своей национальности.

В начале рассмотрим соотношение численности основных носителей русского и украинского языка (русских и украинцев) и их долю в населении города. Здесь мы воспользуемся данными Мелитопольской переписи 1921 г., а также последующих Всесоюзных и Первой Всеукраинской.

Перепись населения Мелитополя 1921 г. показала, что русские и украинцы составляли чуть более трети всего населения города. При

этом, доля русских в населении Мелитополя (20,4%), только на 6,4% превышала долю украинцев [6.-С.48].

Русские и украинцы в этно-лингвистической структуре населения Мелитополя [5.-С.94-94; 6.-С.48; 7.-С.45-46; 8.-С.176-177; 9.-Л.13; 10.-Л.176; 11.-Л.47; 12.-С.132, 146; 13.-С.99,193]

	1897	1921	1923	1926	1959	1970	1979	1989	2001
Численность (чел.)									
русские		4834	7914	9749	40282	63691	78023	81903	62358
украинцы		3307	6218	5172	46796	62678	72484	80236	88435
Доля в населении Мелитополя (%)									
русские		20,4	33,9	38,6	42,5	46,5	48,3	47,2	38,9
украинцы		14,0	26,7	20,6	49,4	45,8	44,8	46,2	55,1
Число лиц признавших родным язык (чел.)									
русский	6630			19181	64778	99217	124045	127574	125296
украинский	1366			2785	28686	34854	34737	41969	32737
Доля лиц признавших родным язык (%)									
русский	42,8			75,8	68,4	72,5	76,7	73,5	78,1
украинский	8,8			11,0	30,3	25,5	21,5	24,2	20,4
Признали родным язык своей национальности (%)									
русские					99,6	99,7	99,7	99,6	98,5
украинцы					60,7	55,0	47,5	51,7	35,6

Для понимания последующих процессов следует отметить, что еще с 1919 г. правительство Украины взяло курс на украинизацию [14.-С.899-900]. Сравнение результатов переписи 1921 и 1923 гг. показало реальные успехи этой политики. При увеличении доли как русских, так и украинцев, темпы прироста численности украинцев в городе превышали аналогичные у русских. Несмотря на то, что украинцы по численности уступали русским, вышеотмеченные факты дают полное право говорить об украинизации населения города.

В 1923 г. курс на украинизацию был закреплен на Всесоюзном уровне [14.-С.899-900] и перепись 1926 г., закономерно, должна была зафиксировать рост численности украинского населения города. Этому должны были способствовать и меры предпринимаемые местными органами власти. Приведем выдержки из постановления Президиума Мелитопольского окружного исполнительного комитета от 10 января 1927 г.: «Усіх службовців державних, кооперативних та партійних установ... що цілком не знають укромови, та вороже ставляться до справи українізації, - негайно звільнити з посади зовсім... Притягти до судової відповідальності Правління Т-ва „Труд кредит” та Т-во „Взаємного Кредиту” за невиконання та нехтування постанов Центрального Уряду України, що до українізації, припоручивши Окркомісії матеріали по цій справі надіслати до Окрпрокурора...»[15.-Л.9]. Однако, здесь нас ждет первый парадокс. С 1923 по 1926 год численность проживающих в городе украинцев уменьшилась на 1046 человек, а их доля в населении города с 26,7% понизилась до 20,6% [7.-С.45-46; 8.-С.176-177].

Советский период однозначно связывают с русификацией Украины. Посмотрим, какую картину дают нам результаты переписей по Мелитополю.

Период с 1926 по 1959 год (можно сказать «сталинский»), приносит нам очередной парадокс. Число украинцев в городе увеличилось в 9 раз, а русских только в 4. При этом украинцы стали самой многочисленной нацией в городе. Закономерно увеличилась и их доля (до 49,4%). Русские также увеличили свою долю, но до 42,5% [9.-Л.13].

С 1959 по 1979 год тенденция изменилась на противоположную – протекал процесс русификации населения города. При этом следует отметить, что в 1979 г. украинцев в городе было всего на 3,5% меньше чем русских [11.-Л.47].

Перепись 1989 г. зафиксировала очередную смену направленности этнических процессов. Украинцы увеличили свою долю в населении города до 46,2%. Доля же русских уменьшилась до 47,2% [12.-С.132]. В очередной раз шла украинизация населения города.

Обретение Украиной независимости активизировало процесс роста численности украинцев в городе. Перепись населения 2001 г. зафиксировала самую высокую долю украинцев в населении города – 55,1%. Доля русских опустилась на самую низкую, после 1926 года, отметку, составив 38,9% [13.-С.99].

Анализ динамики показателей численности русских и украинцев в городе, а также опросы жителей, позволяет утверждать, что данный показатель всегда имел некоторую степень конъюнктурности, а именно изменение некоторыми жителями своей национальности в зависимости от социально-экономической ситуации в стране.

Учитывая вышеотмеченный факт, представляется необходимым анализ еще одного показателя – распределения населения по родному языку.

Первые данные, раскрывающие структуру населения Мелитополя по родному языку, относятся к 1897 г. И здесь нас ждет очередной парадокс. Как бы не ругали царя за русификацию народов Империи, но доля русскоязычных, в общей численности населения города, которую мы имели в 1897 г., была самая низкая за весь период учета данного показателя. Согласно переписи 42,8% мелитопольцев указали в качестве родного языка русский, 40,1% - еврейский, 8,8% - украинский, на остальные приходится 8,3% [5.-С.94-97].

Перепись 1926 г. зафиксировала резкое увеличение доли русскоязычного населения, достигшей 75,8%. Доля украиноязычного населения также увеличилась но всего на 2,2%, достигнув 11% [8.-С.176-177]. Таким образом, и по этому показателю четко фиксируется русификация населения Мелитополя во время компании по украинизации.

С 1926 по 1959 г. доля украиноязычного населения в городе увеличилась до 30,3%. Доля русскоязычного населения, закономерно уменьшилась, составив 68,4% [8.-С.176-177; 9.-Л.13]. То есть, процесс

украинизации населения протекал более интенсивно, чем процесс русификации.

Переписи 1970 и 1979 гг. зафиксировали устойчивую тенденцию увеличения доли русскоязычного (72,5 и 76,7%) и уменьшения украиноязычного (25,5 и 21,5%) [10.-Л.176; 11.-Л.47].

Перепись 1989 г. зафиксировала изменение тенденций в формировании лингвистической структуры населения Мелитополя. Доля русскоязычного населения уменьшилась до 73,5%, а украиноязычного – увеличилась до 24,2% [12.-С.146].

Обретение Украиной независимости и признание украинского языка государственным, закономерно должно было увеличить долю украинцев и украиноязычного населения. Как мы видели выше, численность украинцев действительно значительно увеличилась. Однако, здесь мы опять имеем лингвистический парадокс. Перепись населения, проведенная в 2001 г. зафиксировала самый низкий за послевоенную историю Мелитополя процент лиц признавших украинский язык родным – 20,4%. Доля русскоязычного населения, наоборот возросла, достигнув самого высокого показателя начиная с 1897 года – 78,1% [13.-С.193].

К лингвистическим парадоксам можно отнести и данные о числе лиц признающих родным язык своей национальности.

Доля русских, признававших родным русский язык в период с 1959 по 1989 гг. колебалась в пределах 0,1% (99,6-99,7%). В 2001 г. этот показатель составил 98,5%.

Среди украинцев в период с 1959 по 1979 год доля лиц считавших родным украинский язык постоянно уменьшалась (с 60,7 до 47,5%). Перепись 1989 г. зафиксировала некоторый рост данного показателя, до 51,7%. И самый главный парадокс. Меньше всего мелитопольских украинцев, 35,6%, считали родным язык своей национальности в 2001 г., уже в независимой Украине.

Для лучшего понимания лингвистической ситуации в современном Мелитополе был использован еще один показатель. Было пересчитано, сколько людей признавших родным русский язык приходится на 100 русских проживавших в Мелитополе (при этом следует помнить, что в 2001 г. 1,5% русских не признали родным язык своей национальности). Так вот, в 1989 г. этот показатель составил 156 человек, а в 2001 – 201 человек.

Проведенный анализ позволяет сделать следующие выводы.

Украинцы, в сравнении с русскими, имеют более постоянную тенденцию увеличения своей численности в городе Мелитополе. При этом наиболее высокие темпы прироста численности украинцев отмечались в 1921-1923, 1959-1970 и 1926-1959 межпереписные периоды. Самые низкие темпы прироста - в период 1989 – 2001 гг.

При самых низких темпах прироста, к 2001 г. численность и доля украинцев в населении Мелитополя достигли максимальных значений. Учитывая снижение общей численности населения города, такой прирост может быть объяснен сменой национальной принадлежности жителями города после переписи 1989 г.

Вопреки распространенному мнению, наиболее интенсивно русификация Мелитополя протекала не в царское или советское время, а имеет место в независимой Украине.

Общий вывод из представленных материалов может быть следующим. Украинизация, проводящаяся в настоящее время, идет в разрез с этно-лингвистическими процессами в городе, что необходимо учитывать при разработке вопросов региональной этнонациональной политики.

Список литературы:

1. К истории колонизации Таврической губернии. – Б.м., 1915.
2. Клаус А.А. Наши колонии. Опыты и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России. – СПб., 1969.
3. Народи Північного Приазов'я (етнічний склад та особливості побутової культури). – Б.м., 1997.
4. Крилов М.В., Арабаджі О.С. Основні тенденції та особливості етноісторичного розвитку Запорізького Приазов'я. // Етнокультурний ландшафт Північного Приазов'я. – Сімферополь, 2004.
5. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. Том ХLI. Таврическая губерния. – СПб., 1904.
6. Материалы по статистике г. Мелитополя и уезда. – Б.м., б.г.-8
7. Статистический сборник Екатеринославской губернии. – Екатеринослав, 1925.
8. Всесоюзная перепись населения 1926 года. Т. XIII. Отдел I. Народность. Родной язык. Возраст. Грамотность. – М., 1929.
9. Государственный архив Запорожской области. - Ф. Р-2515. - Оп. 20. - Д. 48.
10. Государственный архив Запорожской области. - Ф. Р-2515. - Оп. 25. - Д. 34.
11. Государственный архив Запорожской области. - Ф. Р-2515. - Оп. 33. - Д. 6.
12. Численность населения Запорожской области (по данным Всесоюзной переписи населения 1989 года). – Запорожье:1991. – 203с.
13. Національний склад населення Запорізької області та його мовні ознаки. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. Статистичний збірник. – Запоріжжя: 2004. - 244с.
14. Довідник з історії України. – К., 2001.
15. Государственный архив Запорожской области. - Ф. Р-3407. - Оп. 1. - Д. 99.

І. Куриленко, Л. М. Богадьорова

РЕГІОНАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА ТА ШЛЯХИ ЇХ ВИРІШЕННЯ НА ПРИКЛАДІ ХЕРСОНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Соціально – економічному аспекту розвитку сільського господарства приділяється значна увага з боку економістів – аграрників, разом з тим, достатньо широким є коло питань, які стосуються територіальної організації сільського господарства і потребують глибокого обґрунтування. Важливим практичним та науково – теоретичним завданням є уточнення суспільно – географічної сутності сільського господарства, визначення територіальних закономірностей, особливостей та ресурсів функціонування, обґрунтування місця в системі аграрних відносин регіону, оцінка місця в територіальному поділі праці. Поряд з значними доробками економічного, соціального характеру,

дослідження сільського господарства проводилися такими видатними вченими як: В.Балабановим, В.П. Нагірною, Я.Б. Олійником, М.Г. Ігнатенком, М.Д. Пістуном та іншими географами. Винятком, не стало дослідження сільського господарства Херсонської області, розвиток якого характеризується і типовими, і специфічними рисами та проблемами. Вирішення останніх можливе тільки за умов об'єднання зусиль управлінців, вчених, різних галузей науки, практиків на місцевому та державному рівні.

В результаті реформування аграрної сфери економіки відбуваються значні зміни не тільки в соціально – економічних умовах функціонування та розвитку сільського господарства, але й у його територіальній організації та спеціалізації. Замість колективних підприємств тепер функціонують нові сільськогосподарські підприємства (включаючи селянські, фермерські господарства), які ґрунтуються на приватній власності на землю та інші засоби виробництва. Разом з тим, дедалі більше розширюється сектор особистих господарств у результаті приєднання багатьма з них до наявних у них земельних ділянок належних їх членам земельних часток (паїв). Останнім часом ми бачимо тенденцію до зниження частки доходу від оплати праці в колективних і державних господарствах, але збільшення надходження від особистих господарств та із суспільних фондів споживання. Це є наслідком змін, які відбувається на селі, що призводять до урізноманітнення форм власності і господарювання. Збільшення доходів сільського населення значною мірою залежатиме від вдосконалення орендних відносин, паювання і акціонування сільськогосподарських підприємств, подальшого розвитку селянських (фермерських) та особистих підсобних господарств.

Ефективність землекористування значною мірою визначається природними умовами, вони впливають також і на територіальний поділ суспільної праці, що при товарному виробництві виявляється у виділенні сільськогосподарських районів чи районів спеціалізації. Та чи інша спеціалізація зумовлює не тільки набір оброблювальних культур і їх співвідношення, але й впливає на ступінь інтенсивності землеробства. Саме звідси впливає необхідність ретельно досліджувати природні та економічні умови, специфіки ведення господарства в регіоні. Характеристики окремих компонентів природи показують, що територія Херсонської області відзначається складною просторовою диференціацією фізико – географічних умов. Рельєф, клімат, гідрогеологічні особливості, ґрунти, рослинність, перебуваючи між собою в складному взаємозв'язку і взаємодії, утворюють різноманітні природні комплекси (ландшафти).

Аналіз компонентної структури природно – ресурсного потенціалу Херсонської області дає змогу зробити висновок, що основну частину у районах займають саме земельні ресурси (60 – 70 %). Напрямки використання земельно – ресурсного потенціалу зумовлені природно – географічними чинниками: особливостями ґрунтового покриття, рельєфу, агрокліматичними характеристиками території області. Ґрунти, поряд зі сприятливими агрокліматичними

умовами і рівнинним рельєфом, виступають основними чинниками спеціалізації сільського господарства Херсонської області, зумовлюють специфіку використання земельного фонду і інтенсивний розвиток сільсько-господарського землекористування з відновленою структурою сільськогосподарських угідь (частка орних земель складає 90%, пасовищ 8.1%, багаторічних насаджень 1.4%, сіножатей 0.5%).

Але в першу чергу, треба звернути увагу на те, що разом з позитивними моментами щодо розвитку сільського господарства в області, ми маємо звернути увагу на проблеми, які безпосередньо супроводжують ту, чи іншу галузь народного господарства. Однією з головних проблем сучасності є антропогенний вплив на використання землі Херсонської області.

У Херсонській області мають місце як прямі так і побічні антропогенні впливи та їх наслідки. Це насамперед розораність земель. Загальна розораність сільськогосподарських угідь складає понад 90 % (1765593га). Коефіцієнт розораності більше 95% у Великопетиському, Нижньосірогоському, Чаплинському районах, 90% у Великоолександрівському, Нововоронцовському, Верхньорогаченському, Іванівському, Генічеському, Каховському, Білозерському районах.

Висока сільськогосподарська освоєнність території, а також кліматичні особливості призводять до деградації ґрунтів, яка прогресує, головним чином за рахунок вітрової та водної ерозії. Площа змитих сільськогосподарських угідь складає 264,3 тис. га, що становить 13,4% від їх загальної площі. Площа небезпечних земель – 17067, 3 тис. га (86,8 % від площі сільськогосподарських угідь чи 96,6% від площі ріллі).

Інтенсивне використання земель призводить до великих щорічних втрат гумусу (в середньому по області вони складають 1,38м \га), які не компенсуються внесенням органічних добрив, гуміфікацією рослинних решток. Близько 28 тис.га сильно змитих земель потребують виведення із сільськогосподарського використання. Ці зони знаходяться у III та IV ґрунтово – ерозійних зонах на схилах балок річок Дніпро та Інгулець. На землях, що зрошуються, викладені вище негативні зміни ґрунтового покриву, доповнюються вторинними засоленням та осолонцюванням. Площа засолених земель по області складає 260,4 тис.га, з них вторинне засолення – 38,7 тис. га. Площа солонцюватих земель складає 786,6 тис. га. При чому на зрошені площа засолених ґрунтів 25,4 тис.га , солонцюватих 421тис. га. Особливої гостроти в останні роки набула проблема підтоплення земель та населених пунктів. До природних факторів підтоплення додаються фактори техногенного характеру, основними з яких є: фільтраційні втрати на зрошені, необґрунтованість рішень прийнятих при будівництві водогосподарських об'єктів, відсутність прогнозних розрахунків впливу на навколишнє природне середовище, порушення ритмів зрошення та інше. Площа підтоплених земель становить 80 тис. га. Крім того підтопленні 200 населені пункти.

Сукупність природних факторів виявляє наявність кореляційного зв'язку з одними й тими ж показниками функціонування сільського господарства, зокрема з показниками рослинництва, вплив природних факторів на тваринництво значно менший і опосередкований та пов'язаний, як правило, з наявністю кормової бази.

Для Херсонської області характерним є те, що спеціалізація і інтенсивність виробництва продукції тваринництва господарствами населення змінюється у напрямку "центр – периферія" від молочного скотарництва з середнім рівнем забезпеченості худоби сільськогосподарськими угіддями до районів м'ясо – молочного скотарництва і свинарства з високою чисельністю поголів'я сільськогосподарських тварин на одиницю площі сільськогосподарських угідь.

Для забезпечення виробництва продукції тваринництва широкий розвиток отримало вирощування кормових культур та особливо інтенсивне кормовиробництво на зрошуваних землях. У загальному обсязі валової продукції сільськогосподарська частка тваринництва становить близько 53 %, рослинництва - 47%. Великого значення для розвитку сільського господарства має зрошення. Діють Північно – Кримський канал, Каховська, Краснознам'янська зрошувальні та Інгулецька зрошувально – обводнювальна система.

Відзначимо ще раз, що просторова структура сільського господарства, що сформувалася під тиском вимог планового крупномасштабного товарного виробництва, характеризується одноманітністю та екологічною недосконалістю. Це змушує акцентувати увагу першу чергу на тому, що зміни в структурі та формах організації сільськогосподарського виробництва, викликані земельною реформою, мають не тільки підвищувати його ефективність. Але що не менш важливо, покращувати екологічні умови довкілля. Сільськогосподарські угіддя як основні елементи агроландшафтів слід розглядати і оцінювати не тільки як виробничу територію, а й з позиції реалізації їх середовищеутворюючих та соціальних функцій.

З позиції еколого – економічної доцільності вважається найбільш оптимальною концепція "двохвекторного розвитку" аграрних господарств, за якою доцільно підтримувати як велике товарне виробництво, так і дрібні господарства споживчо – товарного типу. В умовах складної екологічної ситуації в сільському господарстві України, тобто в умовах посилення процесів деградації ґрунтів, потрібно звернути увагу на вдосконалення природокористування, відновлення родючості земель як "ядра" впровадження нової моделі екологічно безпечного розвитку сільськогосподарського землекористування. Крім, того, на фоні масштабних процесів занепаду села, нагромадження цілої групи соціально – економічних, екологічних проблем розвитку сільської місцевості, аграрні господарства різних типів відіграють значну позитивну роль у втриманні від різкого спаду рівня життя сільського населення і розбудови соціально – економічної сфери сільської місцевості.

Список літератури:

1. Богадьорова Л.М. Особливості територіальної організації особистих господарств населення регіону. Автореферат. Одеса, 2006. – 20с.
2. Вдовиченко М.Х., Якуба К.І. Соціальне відродження і розвиток села в умовах встановлення ринкової економіки. Київ, 1993. – 216с.
3. Мальчикова Д.С. Географічні основи кадастру сільськогосподарських земель Півдня України (на матеріалах Херсонської області). Херсон, 2005.- 198 с.

Ф. Н. Лисецкий

**ПРОВИНЦИАЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ
ПОЧВООБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ПРОЦЕССА ЗА ПОСЛЕДНИЕ
3000 ЛЕТ
(ПО РЕЗУЛЬТАТАМ ИССЛЕДОВАНИЯ ПОЧВ ЮЖНО-
СТЕПНОЙ ПОДЗОНЫ УКРАИНЫ)**

Каждый из генетических типов (подтипов) почв, отражая среду, потенциально способен эволюционировать до состояния относительного равновесия с комбинацией факторов почвообразования, инвариантно характеризующих соответствующую ландшафтную (уже – почвенно-географическую) зону или ее часть. Формирование любого почвенного свойства – это не только «функция времени», этот процесс «контролируется», с одной стороны, потенциалом факторов почвообразования, а с другой – функциональным состоянием самой почвенной системы на отдельных этапах ее становления. Значительный вклад в понимание хода реализации почвообразовательных процессов вносит моделирование процесса развития почвенной системы во времени. При этом появляется перспектива выявления роли климатического фактора в развитии почв, что особенно стало актуальным сейчас, в связи с проходящим процессом глобального изменения климата.

По схеме почвенно-географического районирования, принятого в СССР, степь Украины разделялась на две фации – Умеренно континентальную восточноевропейскую и Теплую южноевропейскую. В 70-80-е годы XX века почвоведы Украины [13] провели важное уточнение схемы районирования черноземов, основанное, прежде всего, на свойствах почв. В подзоне южной Степи Украины, где доминируют южные черноземы, наблюдаются значительные внутренние различия климатических условий, что обусловлено большой протяженностью территории с запада на восток (на 670 км), а также большим разнообразием геолого-геоморфологических условий. Это обуславливает возможность выделения в пределах южно-степной подзоны трех провинций – Придунайской, Азово-Причерноморской и Крымской, включая Керченскую [1]. Однако В.М. Фридланд и И.И. Лебедева в дискуссии в послесловии к книге [13] отметили, что климат Придунайской и Крымской провинций сопоставим между собой только по тепловым ресурсам, но существенно отличается по степени увлажнения и поэтому черноземы степного Крыма ближе к черноземам Умеренно континентальной

фации. Согласно новому почвенно-экологическому районированию Украины [10] вся область распространения южных черноземов от Дуная до Приазовья и Керченского пролива относится к одной Зоне степи Южного умеренно сухого климата ($ГТК_{V-IX}=0,61-0,67$), а те почвы, которые раньше назывались «чорноземи південні міцелярно-карбонатні малогумусні та слабогумусовані» [4] между низовьями Днестра и Дуная, стали называться «чорноземи звичайні помірно слабогумусоаккумулятивні» и вошли в подзону Северной Степи. Примечательно, что при соблюдении субстантивно-генетического принципа, реализованного в новой классификации почв России, фациальные подтипы почв также не выделяются, «поскольку особенности климата и режимов далеко не всегда проявляются в почвенном профиле» [6, с. 53].

Нами поставлена задача – изучить особенности становления гумусового профиля почв Придунайской почвенной провинции в контексте ранее полученных результатов по двум другим провинциям подзоны южной Степи Украины. Площадь черноземов южных мицелярно-карбонатных составляет 732 тыс. га, при общей площади южных черноземов в южной Сепи Украины 3322 тыс. га [12].

Полевые исследования были проведены в 2006 г. в ходе научной экспедиции по международному гранту. Развитие почв умеренно-континентальной фации установлено нами по результатам полевых исследований 1981-1993 гг. и опубликовано в книге [8], результаты изучения почв Керченского полуострова представлены ранее [3]. В работе использованы подходы к моделированию, с которыми более подробно можно познакомиться в работе [2].

Для установления зависимости мощности гумусового горизонта почв (черноземов южных) от их возраста целесообразно привлечение данных о почвах надежно датированных антропогенных сооружений в максимально возможном хроноинтервале. Диапазон возраста исследованных почв находится в пределах от 40 до 2800 лет. Таким образом, датируемыми почвами охвачено два этапа – субатлантический и поздняя половина суббореала, в пределах которых по динамике климатических и ландшафтных изменений выделяется 8 палеомикроэтапов [9].

При организации исследований по проблеме «почвы и время» в пределах юга Украины и Молдовы традиционно используется один из наиболее примечательных памятников древней фортификации – Нижний Траянов вал длиной 126 км. Почвы вала изучались у с. Колибаш в зоне распространения черноземов обыкновенных [7], у р. Прут в ареале черноземов карбонатных [5] и нами у оз. Сасык, где представлены черноземы южные.

Во время сооружения Траянова вала (около 2 тысяч лет назад) климат в подзоне обыкновенных черноземов был несколько суше современного, о чем свидетельствует более высокое вскипание от соляной кислоты по профилю почвы и более резко выраженный максимум карбонатов [7]. Главными тенденциями эволюции почв в подзоне южных черноземов на протяжении последних 18 веков были: интенсивное гумусонакопление, достижение высокой степени

гумификации органического вещества почвы, медленное, но постоянное вымывание карбонатов, некоторое усиление физической солонцеватости (табл. 1).

Таблица 1. Сопоставление свойств современного южного чернозема, погребенного и молодой почвы

Показатели	Чернозем южный пахотный	Почва новообразованная	Почва, погребенная 1800 лет назад под Траяновым валом
Горизонт почвы, глубина отбора, см	A, 0-20	A, 0-20	[A], 63-73 см
Гумус, %	3,11	2,76	3,82
Сгк/Сфк	2,9	2,5	2,9
С остатка, %	56,7	60,0	64,7
CaCO ₃ , %	4,00	7,79	6,00
Сумма поглощенных оснований, мг-экв на 100 г, в т.ч.:	23,7	29,1	31,3
Ca''	18,1	24,5	27,2
Mg''	5,6	4,4	4,0
pH (H ₂ O)	5,8	-	6,9
Ионный состав водной вытяжки, мг-экв на 100 г/‰:			
HCO ₃ '	0,58/0,035	-	0,42/0,026
Cl'	0,40/0,014	-	0,36/0,012
CO ₃ ''	Не обн.	-	Не обн.
Ca''	0,52/0,010	-	0,62/0,012
Mg''	0,38/0,005	-	0,20/0,002

Среднепогодные метеорологические данные инструментального периода (табл. 2) могут характеризовать (при известных закономерностях колебательного режима (циклы длительностью 160-180, 80-90, 40-50, 22-23, 11(10), 5-6 лет)) энергетический потенциал почвообразовательного процесса последнего макроцикла голоцена – субатлантического времени (последних 2,5 тысяч лет).

Оценка величин энергетических затрат на почвообразование отчетливо показывает существенные различия долготно-провинциальных особенностей климата в подзоне южной Степи Украины и своеобразии обстановки в Придунайской почвенной провинции. Провинциальные различия климата в пределах южно-степной подзоны создают потенциал формирования различий морфологического строения почвенных профилей. Однако степень реализации этой возможности позволяют определить только почвенно-генетические исследования.

В ходе полевых исследований мощность гумусового горизонта черноземов (Hg, мм), как суммарная мощность почвенно-генетических горизонтов А (гумусово-аккумулятивного) и АВ (переходного), определялась со статистической оценкой варьирования ($\bar{x} \pm t_{05}S$) и пересчитана с поправкой на равновесную плотность сложения (объемную массу).

Таблица 2. Климатические характеристики южно-степной подзоны Украины (среднегодовое количество осадков, сумма температур выше 10°, радиационный баланс – R и величина энергетических затрат на почвообразование – Q*)

№	Метеостанции	Осадки, мм	$\Sigma t > 10^\circ$	R	Q
				МДж/(кв. м в год)	
1	Измаил, ГМО	486	3600	-	1101
2	Одесса, ГМО	446	3300	2227	1034
3	Николаев	464	3350	-	1039
4	Баштанка	390	3130	-	889
5	Клепинино	403	3385	-	931
6	Керчь	395	3527	2202	933

*Величина энергетических затрат на почвообразование (Q) рассчитана по формуле Волобуева (1974).

Направленность процесса формирования гумусового горизонта почв на протяжении первых 3-3,5 тысяч лет почвообразования имеет сходный характер в пределах отдельных провинций южно-степной подзоны (рис. 1). Однако примечательно, что уже через 750 лет черноземы Придунайской почвенной провинции развиваются с большими скоростями. Это также убедительно иллюстрирует график (рис. 2), построенный по результатам моделирования процесса формирования гумусового горизонта почв во времени. Модель представлена экспоненциальной функцией вида:

$$H(t) = H_{\text{lim}} (1 - k \cdot \exp(-\lambda t)),$$

где k – может быть интерпретировано как уровень первичного плодородия почвообразующих пород; λ – коэффициент динамики процесса с размерностью 1/год. У почв Придунайской провинции при одинаковом возрасте формируется более мощный гумусовый горизонт, чем у почв двух других провинций южно-степной подзоны.

Придунайская почвенная провинция теплой южноевропейской фации отличается своеобразными биоклиматическими особенностями, что наиболее выразительно преломляется в специфике водно-теплового и биологического режимов почв и отражается в большой миграционной подвижности карбонатов. Высокие темпы гумусонакопления, свойственные для первых 200 лет почвообразования, в дальнейшем стабилизируются и даже снижаются (табл. 3). Гумус активно минерализуется (обновляется), его обогащенность азотом остается низкой. Из-за молодости почв в них

еще не реализованы почвообразовательные процессы, отличающиеся большими характерными временами: внутрипрофильное перераспределение карбонатов, вторичная оглиненность верхней и средней части профиля, что характерно для карбонатных черноземов Молдовы [11].

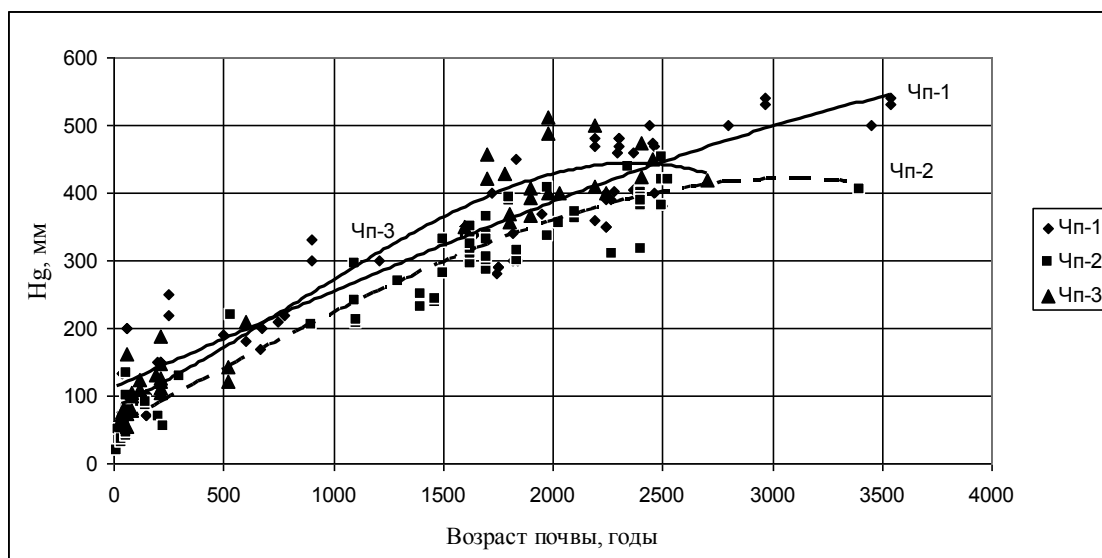

Рис. 1. Эмпирические данные зависимости мощности гумусового горизонта черноземов южных (H_h , мм) от их возраста: Азово-Причерноморская провинция (Чп-1); Керченско-Таманский регион (Чп-2); Придунайская провинция (Чп-3).

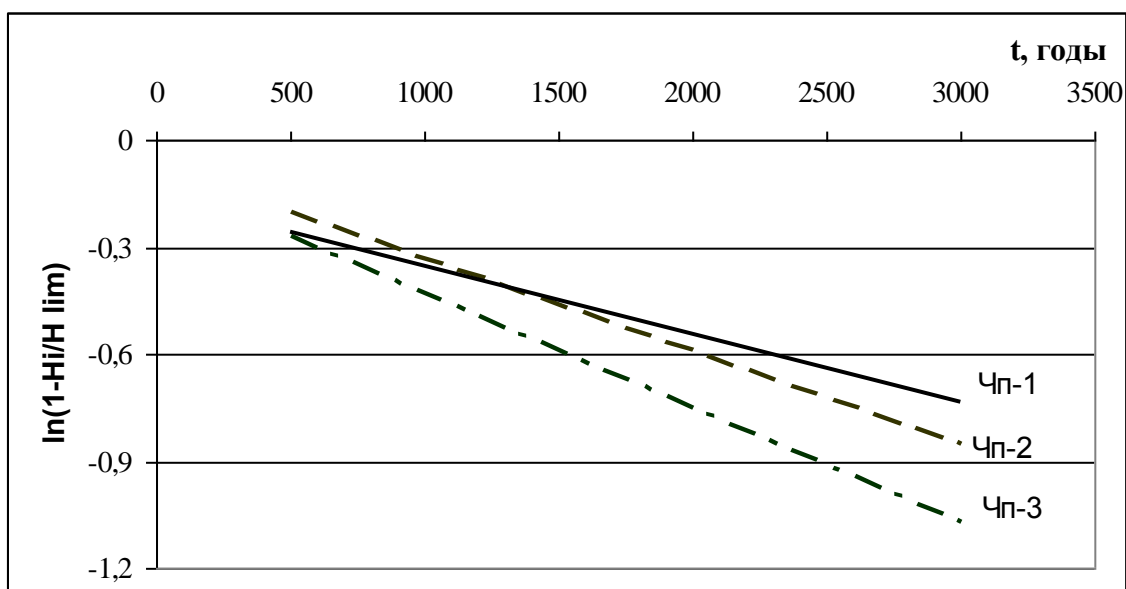

Рис. 2. Сводный график зависимости мощности гумусового горизонта черноземов южных (H_i), приведенных к их предельным значениям (H_{lim}), от их возраста: Азово-Причерноморская провинция (Чп-1); Керченско-Таманский регион (Чп-2); Придунайская провинция (Чп-3).

Таблица 3. Свойства разновозрастных почв Придунайской провинции

Местоположение, объект датировки	Гор и- зонт	Слой, мм	Гумус	Азот	CaCO ₃	pH
			%			
Г. Измаил, бруствер окопа 1944 г. на пристенном валу крепости Измаил	A	0-45	2,88	0,16	9,61	8,55
	AB	46-73	1,73	0,09	8,47	8,70
Г. Измаил, почва на насыпи нового бастиона крепости Измаил	A	0-61	4,11	0,28	10,08	8,55
	AB	62-116	2,09	0,14	11,07	8,75
	BC		0,73	0,09	5,35	9,00
Г. Измаил, Ворота румынского короля Михея 1926 г.	A	0-48	4,19	0,18	5,65	8,50
	AB	49-101	3,45	0,19	2,02	8,50
Г. Измаил, западная стена крепости Измаил, почва на пристенном валу	A	0-71	4,88	0,28	7,60	8,60
	AB	72-132	1,78	0,10	10,28	8,85
Ренийский р-н, с. Орловка, «Каменная гора», почва на отвале рва римского времени	A	0-205	2,45	0,13	8,14	8,75
	AB	206-355	1,52	0,14	8,76	8,90
	Bh	356-420	1,05	0,09	12,67	8,95
Там же, 0,5 км к В от городища (селище VIII-VII вв. до н.э.)	A	0-292	2,46	0,11	2,91	8,85
	AB	293-448	2,64	0,12	11,62	8,70
	Bh	449-625	2,15	0,12	11,16	8,75
Там же, в 200 м к СВ от городища (селище поздней бронзы)	A	0-265	3,14	0,12	5,38	8,65
	AB	266-490	3,04	0,13	6,96	8,60
	Bh	491-790	2,46	0,11	9,18	8,85

Таким образом, почвы Придунайской почвенной провинции в автоморфных условиях за первые 2700 лет отличаются более высокими скоростями почвообразовательных процессов в сравнении с другими провинциями подзоны южной Степи Украины.

Работа выполнена при финансовой поддержке гранта РФФИ № 06-05-90871-Мол_a.

Список литературы:

1. Атлас почв Украинской ССР. - Киев: Урожай, 1979. – 159 с.
2. Голушов П.В., Лисецкий Ф.Н. Воспроизводство почв в антропогенных ландшафтах лесостепи. Белгород: Изд-во Белгор. гос. ун-та, 2005. – 232 с.
3. Голушов П.В., Лисецкий Ф.Н., Чепелев О.А. Развитие почв степной зоны (по результатам исследований разновозрастных поверхностей на территории Боспора) // Боспорские чтения. Вып. VII. Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. Сборник материалов конференции. Керчь, 2006. – С. 79-84.
4. Грунти Одеської області. Одеса, 1969. – 51 с.
5. Ириневиц А.Д., Пригорская А.М. К истории почвенного покрова юга Молдовы // Почвы Молдовы и их изменение в условиях интенсивного земледелия. – Кишинев: Штиинца, 1991. – С. 101-112.
6. Классификация и диагностика почв России. Смоленск: Ойкумена, 2004. – 342 с.
7. Крупеников И.А. История почв в голоцене (исследование ископаемых почв) // Почвенный покров Молдовы: прошлое, настоящее, управление, прогноз. – Кишинев: Штиинца, 1992. – С. 52-70.
8. Лисецкий Ф.Н. Пространственно-временная организация агроландшафтов. Белгород: Изд-во Белгородского гос. ун-та, 2000. – 304 с.

9. Матвійшина Ж.М., Пархоменко О.Г., Лисенко С.Д. Археологічні пам'ятки Київщини і природні умови проживання людини з пізнього палеоліту // Київський географічний щорічник. Науковий збірник. – Вип. 6. – 2006. – К.: КВ УГТ, 2006. – С. 82-101.
10. Полупан М.І., Соловей В.Б., Кисіль В.І., Величко В.А. Визначник еколого-генетичного статусу та родючості ґрунтів України. К.: Колообіг, 2005. – 304 с.
11. Почвы Молдавии. Т. 1. Кишинев: Штиинца, 1984. – 352 с.
12. Почвы Украины и повышение их плодородия. Т. 1. – Киев: Урожай, 1988. – 296 с.
13. Черноземы СССР (Украина). М.: Колос. 1981. – 256 с.

С. А. Лісовський, О. Л. Лісовська

ЕКОНОМІКО-ГЕОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ РІВНІВ ЗБАЛАНСОВАНOSTІ РОЗВИТКУ УКРАЇНИ ТА ЇЇ РЕГІОНІВ

Одним з важливих аспектів наукового забезпечення практичного переходу до збалансованого розвитку є обґрунтування і розробка критеріїв визначення рівня його збалансованості, які мають дати можливість порівняти рівні збалансованості окремих країн та їх регіонів, визначити чинники, які стоять на заваді переходу до цього розвитку та розробити рекомендації щодо їх подолання. Встановлення за допомогою цих критеріїв певних якісних та кількісних параметрів збалансованості розвитку потребує розробки відповідних окремих та інтегральних індикаторів.

Збалансованість розвитку суспільства і рівновагу його взаємовідносин з природою визначають, зокрема, такі чинники як: масштаби використання людством природних ресурсів для забезпечення потреб населення і господарства, характер і напрямки практичного використання природно-ресурсного потенціалу; рівень природоємності виробництва і зумовлений ним ступінь антропогенного впливу на навколишнє природне середовище; особливості динаміки демографічних процесів; забезпеченість народонаселення основними природними ресурсами, життєво необхідними компонентами та якісними умовами навколишнього природного середовища; вибір та узгодження довготривалих цілей суспільного розвитку, узгодження національних інтересів окремих країн у сфері взаємовідносин з природою на основі розуміння спільної відповідальності людства за стан і якість природи Землі, збереження життя на планеті.

Певною мірою окремі з цих чинників враховує інтегральний економіко-географічний індекс збалансованості розвитку. Його побудовано на основі розрахунків восьми окремих індексів, кожен з яких розраховано на базі декількох змінних. (В подальшому можливе удосконалення показника).

Загальна формула розрахунків індексу збалансованості розвитку має вигляд:

$$I_{зр} = \frac{(I_{жн} \cdot I_{в} \cdot I_{знт} \cdot I_{зпр}) + 0,5 \cdot (I_{кв} + I_{ін})}{(I_{дн} + I_{прв})}, \text{ де:}$$

$I_{зр}$ – інтегральний індекс збалансованості розвитку; $I_{жн}$ – індекс життєстійкості населення; $I_{в}$ – індекс виробництва ВВП (для регіонів України – ВДВ; де: ВВП – валовий внутрішній продукт, ВДВ – валова додана вартість) в розрахунку на одного жителя; $I_{знт}$ – індекс забезпеченості населення ресурсами території; $I_{зпр}$ – індекс забезпеченості ресурсами навколишнього природного середовища; $I_{кв}$ – індекс капіталовкладень (інвестицій в основний капітал); $I_{ін}$ – індекс інвестицій; $I_{дн}$ – індекс демографічного навантаження; $I_{прв}$ – індекс природоємності ВВП (для регіонів України – ВДВ).

До розрахунку $I_{зр}$ можна було б застосувати і значно більшу кількість показників. Зокрема, не включено показники по таких важливих параметрах, як сума зовнішнього боргу, показники щодо імпорту енергоресурсів, рівня забезпеченості енергоресурсами, корисними копалинами загалом і їх окремими видами тощо. Також не було включено до розгляду показники, котрі характеризують важливі фізико-географічні аспекти збалансованості.

Розроблений індекс більшою мірою придатний для дослідження на глобальному і регіональному рівнях.

Запропонований показник не слід розглядати, як такий, що характеризує кількісні параметри розвитку по якомусь одному із трьох його основних напрямків – економічному, екологічному, соціальному. Він, на нашу думку, дає можливість тільки визначити основні характеристики збалансованості розвитку: забезпеченості населення природними ресурсами ($I_{знт}$ та $I_{зпр}$); економічного та соціального розвитку ($I_{в}$, $I_{кв}$, $I_{ін}$); окремих показників стану населення ($I_{жн}$); антропогенного тиску на навколишнє природне середовище ($I_{дн}$); рівня природоємності виробництва ($I_{прв}$).

Застосування інтегрального показника ЗР дозволило визначити і порівняти рівні збалансованості розвитку України та 142 інших країн і територій та світу загалом. Дані по деяких з цих країн подано у таблиці 1.

Як показали розрахунки, Україна, на жаль, посідає 131 місце серед 143 країн і територій, по яких була достатня кількість статистичних даних для розрахунку індексу.

До числа головних факторів, що зумовлюють проблеми переходу України до збалансованого розвитку, входять:

1. Високий рівень антропогенного навантаження на територію та значне забруднення навколишнього природного середовища.
2. Незбалансована структура економіки, в якій надмірну частку займають природоємні галузі.
3. Незбалансована структура економіки, в якій надмірну частку займають природоємні галузі.
4. Нерівномірність територіальної концентрації виробництва.
5. Загальне (в т. ч. інноваційне, технологічне і технічне) відставання і недостатній рівень конкурентоздатності економіки,

негативні тенденції в характері міжнародної економічної спеціалізації України.

6. Дефіцит, нерівномірний розподіл в межах території та нерациональне використання окремих видів природних ресурсів.

Таблиця 1. Рівень збалансованості розвитку окремих країн світу, 2000 р.

Ранг	Світ, країни	Іжн	Ів	Ізнт	Ізпр	Ікв	Іін	Ідн	Іпв	Ізр
	Світ	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,000
1	Австралія	1,53	3,91	18,25	7,14	0,26	0,29	0,29	0,8	715,412
2	Канада	1,34	4,3	14,66	8,3	0,1	1,17	0,18	0,9	649,763
12	США	1,16	6,72	1,55	1,52	0,93	1,37	0,59	1,03	12,047
25	Франція	1,18	4,23	0,42	0,94	3,66	10,4	1,22	0,93	4,186
47	Латвія	0,68	0,56	1,23	1,55	0,75	0,46	0,61	1,02	0,817
50	Естонія	0,73	0,69	1,46	1,68	0,76	0,71	0,45	2,08	0,779
53	Росія	0,6	0,33	5,31	3,18	0,3	0,14	0,2	4,8	0,713
58	Словаччина	0,99	0,68	0,41	1,29	1,6	1,54	1,22	1,8	0,638
59	Угорщина	0,69	0,88	0,42	0,48	1,94	0,8	1,26	1,14	0,622
61	Білорусь	0,67	0,58	0,94	0,99	2,07	0,03	0,6	1,72	0,608
62	Литва	0,89	0,57	0,8	0,99	1,54	0,32	0,65	1,9	0,522
71	Польща	0,99	0,79	0,38	0,68	0,78	0,96	1,33	1,82	0,340
86	Румунія	0,87	0,32	0,48	0,58	0,85	0,24	1,08	2,2	0,190
112	Молдова	0,83	0,04	0,36	0,18	0,36	0,82	1,41	6,85	0,072
131	Україна	0,62	0,12	0,55	0,32	0,34	0,12	1,06	8,7	0,025

Так, за окремими підрахунками, загальний рівень природоємності економіки України перевищував середньосвітовий рівень у 8,7 рази.

Дослідження за аналогічною методикою, проведені на рівні регіонів України, дали можливість з'ясувати і проаналізувати територіальні відмінності у рівні збалансованості розвитку в країні.

Серед групи областей з низьким рівнем збалансованості розвитку слід відзначити Дніпропетровську, Донецьку та Луганську. Зазначені області сьогодні потребують особливо значних структурних змін у виробництві, особливої уваги вимагає соціальна сфера і питання адаптації до нових економічних умов населення регіону, його перекваліфікації та працевлаштування. До регіонів з низьким рівнем збалансованості розвитку також належать Кіровоградська і Вінницька області.

Результати досліджень свідчать про несприятливі, в цілому, передумови переходу України до збалансованого розвитку. Однак, незважаючи на всю складність ситуації, в якій сьогодні знаходиться наша країна, вона має потенціал ресурсів, мобілізація якого може забезпечити зміну ситуації на краще.

Серед внутрішніх ресурсів забезпечення ЗР України ми вважаємо за доцільне виділити наступні основні компоненти: населення; територія; природно-ресурсний потенціал; географічне положення; соціально-економічний потенціал; науково-технічний потенціал; культурно-історичний потенціал.

Кожен із зазначених компонентів має своє значення як можлива складова, використання якої дасть змогу забезпечити перехід країни до моделі збалансованого розвитку. Оцінка співвідношення кожного з них є завданням досить складним. Однак, на нашу думку, найбільш важливими є перші два із перерахованих компонентів.

На сьогоднішній день саме народ України є головним чинником, який повинен забезпечити перехід країни до збалансованого розвитку. Цьому заважають несприятлива демографічна структура населення та зменшення його чисельності, високі показники захворюваності, значний механічний відтік населення за кордон, низький життєвий рівень, погане соціальне забезпечення, втрата соціальних орієнтирів та необхідність перекваліфікації, пошуку місця працевлаштування і зміни професії для багатьох громадян України.

Зазначені аспекти мають стати предметом спеціальних досліджень в рамках суспільно-географічного вивчення проблематики ЗР. Високий рівень освіченості громадян України - фактор, який є досить важливим для забезпечення переходу країни до збалансованого розвитку. Цей фактор поки що не втрачено, однак і не оцінено належним чином. Він дає змогу здійснювати швидко і в короткі терміни кардинальні структурні зміни в економіці країни, здійснювати інноваційні технологічні перетворення, не залучаючи значної кількості іноземних спеціалістів. Саме завдяки високому освітньому рівню та наявності значної кількості фахівців з високим рівнем кваліфікації (в т.ч. - у таких галузях, як інформаційні технології, високотехнологічні галузі промислового виробництва тощо) Україна може розраховувати на те, щоб зайняти місце серед провідних економічно розвинутих країн світу (реальність цього залежить від того, наскільки держава та її інститути зможуть реалізувати зазначений потенціал).

Наступним ресурсом, котрий виступає як одна із основ забезпечення збалансованого розвитку України, є її територія. Збереження недоторканості і територіальної цілісності, суверенітету українського народу на власній території є одним з обов'язкових чинників забезпечення збалансованого розвитку країни. В нинішніх умовах це завдання ускладнюється внаслідок посилення дії зовнішніх чинників, котрі визначають розвиток економічних процесів, хід соціального розвитку, уніфікують і взаємопов'язують розвиток окремих країн як складових єдиної світової спільноти. Однак, доти, доки всі провідні країни світу будуть визначати домінанту власних національних інтересів над загальнолюдськими і, відповідно, будувати на цій основі свою політику, зазначене завдання буде в числі пріоритетних серед завдань досягнення ЗР.

Природно-ресурсний потенціал території нашої країни також є чинником, що може бути використаний для переходу до збалансованого розвитку. Однак в контексті забезпечення цього, при загальному значному обсязі і різноманітті компонентної структури ПРП нашої країни має низку особливостей, що не сприяють забезпеченню збалансованого розвитку на його основі. Серед них:

1. Загальний дефіцит окремих компонентів природних ресурсів - паливно-енергетичних, водних, лісових тощо.

2. "Незбалансований" характер ПРП України, зокрема: - дефіцит у складі потенціалу паливно-енергетичних ресурсів достатніх за обсягами і придатних до експлуатації ресурсів нафти та газу, що гальмує розвиток економіки країни загалом, і є фактором, що зумовлює появу проблем соціального та екологічного порядку; - можливості використання потужного потенціалу земельних ресурсів для потреб сільськогосподарського виробництва звужуються внаслідок проблем із забезпеченням водними ресурсами; - дефіцит водних ресурсів створює проблеми для комплексного міжгалузевого освоєння території України і її природно-ресурсного потенціалу.

3. Значний ступінь антропогенної освоєності ПРП країни загалом та виснаження і деградації внаслідок цього його окремих компонентів. Це, зокрема, стосується земельних ресурсів, що зазнали надмірного антропогенного, насамперед, сільськогосподарського освоєння; лісових ресурсів, потенціал яких за історично тривалий час освоєння був суттєво звужений; потенціалу паливно-енергетичних ресурсів, в складі якого найбільш придатні до освоєння родовища нафти та газу були використані протягом другої половини ХХ століття.

4. Деградація і погіршення якості окремих компонентів природно-ресурсного потенціалу внаслідок нераціонального використання, освоєння не за найбільш придатними напрямками. Йдеться, насамперед, про потенціал рекреаційних, лісових ресурсів.

5. Зменшення потенційних можливостей використання практично всіх компонентів природно-ресурсного потенціалу значних за площею регіонів України, що постраждали внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС.

Виходячи з цього, слід зазначити, що Україна має незначні природні ресурси забезпечення збалансованого розвитку. Це зумовлює необхідність особливо виважених підходів до освоєння і господарського використання ПРП країни. Як основні ресурси забезпечення ЗР слід назвати земельні та рекреаційні, окремі види корисних копалин.

Географічне положення України є окремим важливим ресурсом забезпечення потреб збалансованого розвитку країни. Ми розглядаємо його в числі ресурсів внутрішнього порядку, однак, воно може бути віднесене і до зовнішніх ресурсів, оскільки його особливості та значення в геополітичному та гео економічному плані залежать і від зовнішніх чинників і від внутрішніх економічних, соціальних та екологічних параметрів, які має та може набути Україна.

Географічне положення України в контексті збалансованого розвитку країни не можна оцінювати однозначно. На сьогоднішній день Україна лише незначною мірою використовує своє досить вигідне географічне положення, гігантський транзитний потенціал. Слід відзначити певне зменшення його значення внаслідок тривалих кризових процесів в економіці країни, невизначеності стратегії зовнішньоекономічної і зовнішньополітичної орієнтації та інтеграції

України. Однак, в разі ефективного використання, географічне положення може сприяти переходу України до ЗР.

Соціально-економічний потенціал є наступним чинником збалансованого розвитку країни. Незважаючи на нинішній кризовий стан багатьох галузей економіки України, значний рівень зношеності основних виробничих засобів, в країні є низка виробництв, котрі можуть бути конкурентоспроможними на міжнародних ринках.

З соціально-економічним тісно пов'язаний науково-технічний потенціал, яким до цього часу продовжує володіти Україна. До нього входять нароби в багатьох галузях наукового знання, отримані протягом багатьох десятиліть.

Ще одним з ресурсів ЗР країни є культурно-історичний потенціал, накопичений протягом розвитку українського народу. Йдеться і про досвід природокористування, насамперед, досвід землеробства, історично вироблені традиції щодо бережного ставлення до природи, використання і збереження її ресурсів. Значною мірою саме відмовою від урахування цього досвіду пояснюються суттєві екологічні проблеми в межах території України, що виникли і загострились протягом минулого століття. Тому в числі завдань переходу країни до збалансованого розвитку, є відновлення історично сформованих в Україні традицій і досвіду природокористування, адаптованих до вимог сьогодення.

Серед основних проблем розвитку регіонів України, які потрібно вирішити для переходу країни до ЗР слід назвати:

- забезпечення узгодженого соціально-економічного розвитку регіонів та узгодженого міжрегіонального використання і обміну природними ресурсами країни як основи оптимізації територіальної організації суспільства та його взаємодії з природою в межах території України;

- досягнення оптимального рівня соціально-економічного розвитку регіонів, яке має здійснюватись на основі врахування природних, природно-ресурсних, історичних особливостей кожного з них;

- стабілізацію і поліпшення екологічної ситуації в найбільш проблемних регіонах;

- забезпечення особливо дбайливого підходу до господарського освоєння найбільш цінних в рекреаційному відношенні регіонів,

- забезпечення належного рівня екологічної безпеки в регіонах як основи її забезпечення в країні загалом;

- вирівнювання показників інвестиційної привабливості окремих регіонів, пріоритетне спрямування інвестицій в інноваційні проекти. Створення умов для залучення іноземних інвестицій потребує забезпечення стабільного нормативно-правового поля та загальної економічної і політичної стабільності у державі. Залучення іноземних інвестицій в Україну також вимагає особливо виважених підходів до регулювання порядку користування найголовнішим стратегічним природним багатством України - її земельними ресурсами.;

- надання регіонам більших повноважень у сфері розробки і реалізації програм соціально-економічного розвитку при одночасному

додержанні принципу узгодження розвитку регіонів як елементів реалізації стратегії збалансованого розвитку країни в цілому.

Виконання зазначеного завдання потребує вдосконалення багатьох аспектів взаємовідносин центра і регіонів, зокрема, - податкових, бюджетних тощо;

- розширення прав регіонів щодо здійснення самостійної зовнішньоекономічної діяльності;

- розвиток співробітництва прикордонних регіонів з регіонами країн - сусідів, реалізацію спільних економічних, природоохоронних, соціальних проектів, вирішення існуючих проблем, які заважають розвитку прикордонних регіонів України та повномасштабній реалізації загальнонаціональних інтересів в їх межах.

- створення і забезпечення ефективної діяльності системи моніторингу процесів економічного, соціального та екологічного розвитку регіонів та країни в цілому.

В. О. Малєєв

ЕКОЛОГО-ЕКОНОМІЧНІ ПРОБЛЕМИ ВИКОРИСТАННЯ ЗЕМЕЛЬНИХ РЕСУРСІВ ЯК БАЗОВОЇ СКЛАДОВОЇ ПРИРОДНО-РЕСУРСНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ХЕРСОНЩИНИ.

При розробці погляду на подальший розвиток суспільства, його підойми та створення матеріального базису ноосфери, В.І. Вернадський неодмінно підкреслював пріоритетну роль людського розуму (тобто людини) на усіх ланках і стадіях розвитку природної і техногенної сфер. Перехід до вищої цивілізації, якщо це торкається землекористування – це заміна руйнівної системи (витоки якої залягають в ідеології поневолення в галузі сільськогосподарського виробництва) системою створювальною.

Напружена соціально-економічна ситуація обумовлює необхідність розробки науково-обґрунтованої системи раціонального використання природно-ресурсного потенціалу (ПРП) території. Як показник, що відображає всю сукупність природних ресурсів, ПРП території є базою раціональної територіальної організації природокористування та продуктивних сил в цілому.

ПРП території – історична категорія, бо пов'язана з виникненням і розвитком людського суспільства. Природна відтворюваність ПРП набирає в результаті суспільного розвитку економічних рис: "продуктивна сила, що є в розпорядженні людства, безмежна. Врожайність землі може бути безмірно підвищена прикладенням капіталу, праці і науки".

Економічні макрорайони України суттєво різняться між собою за співвідношенням окремих видів природних ресурсів. Якщо в Східному макрорайоні більше половини природних благ припадає на багаті корисні копалини, то їхня питома вага у Західному макрорайоні – лише 6,6%, у Південному ще менша – 5,1%. Провідне місце у складі ПРП України належить земельним ресурсам. Вони є головною природною продуктивною силою Південного (57,4%) і Західного

(56,2%) районів, в Східному районі на них припадає 30,3% сумарного ПРП. Серед природно-господарських регіонів країни особливо великим є значення земельних угідь в областях Поділля (Вінницька – 79,1%, Тернопільська – 75,0%, Хмельницька – 72,6%) та Причорномор'я (Одеська – 71,8%, Кіровоградська – 70,3%, Херсонська – 67,1%, Миколаївська – 66,7%). Це максимальні показники по Україні. До речі, у цих областях сільськогосподарські угіддя мають визначальну роль у формуванні внутрішньої і міждержавної народногосподарської спеціалізації регіонів.

Пропульсивним видом природно-ресурсного потенціалу Херсонської області є земельні ресурси, котрі складають, як зазначалось, біля 70% ПРП території. На область припадає близько 4,7% території України, в той же час орних земель – 5,3%. Нинішня ситуація щодо використання земельних ресурсів є недостатньо науково обґрунтованою, а екологічно, соціально та економічно маловиправданою.

Стан вивчення проблеми.

Проблеми щодо оптимізації використання земельних ресурсів вивчали представники різних галузей сучасної науки: філософи (Є.Гірусов, Г.Платонов), географи (Л.Руденко, П.Шищенко), економісти (П.Борщевський, С.Дорогунцов, Б.Данилишин, М.Долішний, В.Трегобчук, Л.Чернюк) та аграрії (П.Саблук, В.Ушкаренко, А.Созінов, О.Тараріко, О.Царенко, Л.Новаковський та інші). Незважаючи на високий рівень і міждисциплінарний характер існуючих теоретичних розробок, теорія, методологія та практика реалізації щодо оптимізації використання земельних ресурсів потребують поглибленого обґрунтування з позицій аграрної, екологічної та економічної наук. Вимагають подальшої розробки моделі збалансованого використання земельних ресурсів регіонів на соціоекологічних засадах.

Завдання і методика досліджень

Метою досліджень є розробка теоретико-методологічних засад щодо оптимізації землекористування та впровадження еколого-економічних моделей використання земельних ресурсів і практичних рекомендацій по удосконаленню управління територіальними господарськими системами.

Об'єкт дослідження: процеси збалансування регіональних систем землекористування в умовах трансформування економіки.

Предмет дослідження: теоретико-методологічні, організаційно-економічні, екологічні, виробничо-ресурсні, методичні і прикладні проблеми, що виникають при удосконаленні систем землекористування.

Методи дослідження. Методологічну базу дослідження складають ключові положення економічної теорії, рішення конференцій ООН, праці вітчизняних та зарубіжних вчених. Основними методами дослідження є: монографічний, статистичний, системно-структурний аналіз, районування, типології, економічної оцінки природно-ресурсного потенціалу території.

Результати досліджень

Основними проблемами використання земельних ресурсів Херсонської області залишаються: питання формування ринку земель; розвитку різних форм господарювання; деградації ґрунтів та їх підтоплення; нормування водокористування.

На думку О.В.Чаянова, "діяльність сільського господарства має настільки індивідуальний, місцевий характер, наскільки обумовлена особливостями кожного класу експлуатованої поверхні, що ніяка керівна ззовні воля не зможе здійснювати господарювання, якщо воно скільки-небудь інтенсивне. Все мистецтво сільського трудівника саме і полягає в умінні використовувати частковості. Тільки господар, вивчивши своє господарство, може успішно його вести, а тим більше реформувати".

Земля - містке та широке поняття. Вона - національне багатство суспільства, основний засіб виробництва у сільському господарстві просторова складова, де розміщуються майже всі галузі народного господарства, а для селян - це місце праці та основа буття. В той же час проведення земельної реформи характеризувалося спрощеним розумінням земельних відносин, як системи, що заснована на приватній власності та вільній купівлі-продажі землі з виключенням комплексного державного регулювання.

Зазначимо, що в Україні близько 7,5 млн. селян є приватними власниками землі. Яка з форм власності на землю є найбільш прийнятною для сучасного суспільства, поки що не вирішено остаточно. Серед політиків та вчених відокремлюються такі дві основні наукові течії: прихильники соціалізації землі та прихильники приватної власності на землю. За визначенням О.В.Чаянова соціалізація землі означає, що ніхто не може бути власником землі. Власність заважає землекористуванню, а тому власність на землю повинна бути ліквідована. "За власність міцно тримаються переважно ті, в кого землі багато; ті, хто здавав землю в оренду, хто торгував нею; ті, хто завдяки власності на землю, одержував ренту, забирав частину доходу у працівників і таким чином порушував їх право власності. Однак це захисники приватної власності замовчують" [1].

"Для народу важлива не власність на землю, а важливо, щоб він одержував доступ до землі, і щоб йому не заважали працювати на ній. Йому важливо також, щоб земля не зосереджувалася у руках нових багатих. Однак при приватній власності земля досить легко вислизає з рук бідніших землеробів і нагромаджується у руках багатих, які починають наживати на землі нетрудові доходи. При трудовому користуванні землею цього бути не може, не може бути оренд, і власники не можуть привласнювати ренту" [2]. В той же час, на погляд Мельника Л.Ю., Кириленка І.Г., питання про переваги чи недоліки соціалізації землі не слід оцінювати однозначно. Але з позиції соціальної справедливості соціалізація землі не має собі рівних. Вона виключає нетрудові доходи пов'язані із землею. Землю повинні використовувати лише ті, хто може і бажає її обробляти. Треба уникати оренди землі і дрібної її парцелізації.

Безумовно, приватна власність на землю сприяє організації підприємництва, більшою мірою, ніж державна. Водночас правильне

також положення, що приватна власність на землю не є обов'язковою умовою для переходу до ринково-підприємницьких відносин у сільському господарстві. Організація бізнесу (підприємництва) вимагає однієї умови - забезпечення економічного і юридичного суверенітету усім об'єктам економіки, а це можливо і при державній власності на землю та її соціалізації. Треба відзначити, що трудова приватна власність, маючи перевагу порівняно з іншими формами з позицій збереження і підвищення родючості ґрунту не завжди забезпечує даний процес. Навіть у розвинутий ринковій економіці сприятлива кон'юнктура ринку на певні види продукції у той чи інший період спонукає фермерів до інтенсивного використання своєї (а тим більше орендованої) землі, і як наслідок родючість належним чином не відтворюється. З іншого боку, несприятлива ринкова кон'юнктура аграрного ринку зниження цін на сільськогосподарську продукцію змушують багатьох виробників економити на витратах, які необхідні для підтримання родючості землі. Практика приватизації землі в Херсонській області свідчить, що чимало фермерів, одержавши землю у приватну власність, не поспішають турбуватися з її збереженням, її родючістю. Таким чином, приватизація землі сама по собі не забезпечує ні ефективного бізнесу на землі, ні збереження її родючості.

Стосовно екологічного аспекту, то жодна з форм власності на землю не має якихось явних переваг або недоліків. В цьому випадку саме державна система гарантування екологічної безпеки повинна відігравати вирішальну роль. В Україні розораність землі сягає 56%, а в окремих районах Херсонської області 85-90%. Зменшення ріллі при одночасному інтенсивнішому використанні тієї, що залишалася, не призведе до зменшення обсягів виробництва с.-г. продукції, але забезпечить умови щодо сталого розвитку.

Сучасна господарська діяльність створила антропогенні навантаження, які у багатьох регіонах України перевищили здатність до самовідтворення геосистем різного походження (ландшафтно-територіальних комплексів, соціоекосистем тощо). Як болючий наочний приклад - проблема підтоплення зрошуваних агроландшафтів Херсонщини. Виникає нагальна потреба щодо удосконалення методології нормування водокористування з позиції ландшафтного землеробства та сталого розвитку території. Першим кроком до визначення стійкості ландшафтів (в т.ч. зрошуваних) повинна бути регіональна класифікація за показником прояву сучасних негативних інженерно-геологічних процесів. Наступна методична проблема полягає у необхідності визначення: протягом якого часу повинна зберігати стійкість геосистема зрошуваного ландшафту та межу своєї стійкості. На жаль, методика одержання таких даних розроблена недостатньо. З позиції сучасної екології важливим напрямом оптимізації геосистем є створення мозаїчного ландшафту, котрий включає чергування природних ділянок і антропогенно перетворених. Перший етап вирішення проблеми включає зниження розораності земель на Херсонщині до 40-45%. Другий етап - досягнення оптимальної розораності в області на рівні 28-32%.

Складній проблематиці щодо підтоплення територій присвячені праці відомих вчених: В.О. Ушкаренка, П.І. Коваленка, М.І.Ромащенко, Д.П. Савчука, О.І. Жовтоног, В.В. Морозова, М.І. Клименка та інших. Причини, які викликали підтоплення на півдні України можна поділити на дві групи: природні та техногенні. Основними природними чинниками підтоплення є: кліматичні (погіршення гідрометеорологічних умов і випадання атмосферних опадів, які перевищували середні декадні значення в 2-5 разів); практична безстічність більшості зрошуваних ландшафтів півдня України; дуже слабка природна дренажність території при наявності напірного живлення підґрунтових вод. До техногенних чинників підтоплення відносяться причини, пов'язані із водогосподарською діяльністю людини.

Таблиця 1– Площі підтоплення по Херсонській області (2005р.)

Найменування району	Загальна площа району, км ²	Площі підтоплення	
		км ²	% від площі району
Бориславський	1734	177	10
Белозерський	1763	748	42
Великоолександрівський	1531	391	26
Великолепетиський	1003	45	4
Верхньорогаченський	899	168	19
Високопільський	706	378	54
Генічеський	2448	950	39
Голопристанський	2913	1620	56
Горностаївський	1001	56	6
Іванівський	1122	26	2
Каланчацький	907	605	67
Каховський	1707	266	16
Нижньосірогоський	1212	23	2
Нововоронцовський	1022	119	12
Ново троїцький	2297	708	31
Скадовський	1162	710	61
Цюрупинський	1753	560	32
Чаплинський	1744	240	14
Всього:	28534	7790	27,3

Станом на 2005 рік найбільш потерпають від екзогенного геологічного процесу Каланчацький, Скадовський, Голопристанський та Високопільський райони, на території яких площі підтоплення перевищують 50 %. Найменшого шкідливого впливу зазнають Нижньосірогоський, Іванівський, Великолепетиський та Горностаївський райони, в яких підтоплені площі коливаються від 2 до 6 %.

В цілому по Херсонській області підтоплені території складають 7790 км² або 27 % від загальної площі.

Отже, переведення агропромислового виробництва на модель сталого розвитку є одним з фундаментальних і пріоритетних завдань. Однак впродовж усього кризового періоду екологічні проблеми землекористування практично залишалися поза увагою не лише органів державного управління, а й безпосередніх природокористувачів.

Аналіз свідчить про наявність недоліків в організації ефективного землекористування, що виникли в процесі реформування земельних відносин. Так, якщо в 1990 році врожайність зернових культур складала в Херсонській області складала 35 ц/га, то в 2001 році лише 22,1 ц/га. В переробних галузях зменшилися темпи оновлення основних засобів, характерний постійний дефіцит обігових коштів. Одним з факторів зміцнення економічної стабільності кожного с.-г. підприємства виступає раціональна організація його виробництва, яка адаптована до наявного природно-ресурсного і виробничого потенціалу та специфічних умов ринкової економіки. Виникає нагальна потреба обґрунтування принципів поєднання розвитку господарських структур різних розмірів - дрібних, середніх, великих з урахуванням регіональних особливостей аграрного виробництва.

Саме тому пошуки можливих "ядер" стабілізації, тобто галузей і виробництв, прискорений розвиток яких (і з допомогою яких) надасть ймовірне подолання хоча би часткових труднощів і негараздів у сільському господарстві в цілому і окремих її регіонів є актуальним завданням. Однією з таких стабілізуючих форм господарювання сьогодення є особисті селянські (підсобні) господарства. Статистичні дані свідчать, що у сучасних умовах вони гальмують спад виробництва сільськогосподарської продукції практично у всіх категоріях господарств, і, за умов наявного безробіття, стримують від різкого зниження рівня життя сільського населення. Саме це зумовлює необхідність дослідження даної форми господарювання з метою визначення як їх основних особливостей, так і виявлення проблем та перспектив подальшого розвитку. Треба зазначити, що різні аспекти функціонування особистих селянських господарств досліджували такі українські вчені як П.Т.Саблук, З.І.Калугіна, О.А.Богущий, О.М.Шпичак, О.Онищенко, В.Островський, О.Погрібний, Ю.Юрчишин, В.С.Дієсперов, О.О.Комліченко та ін. Тим не менше до сих пір не вирішеними залишаються цілий ряд питань щодо подальшого розвитку особистих селянських господарств, які є провідними виробниками сільськогосподарської продукції.

На підставі вивчення фактичного стану особистих господарств населення Херсонської області треба відзначити, що ведення господарства поодиночки знижує рентабельність виробництва, що негативно позначається на розвитку господарства. Залишаються практично невирішеними проблеми екологічної складової господарської діяльності особистих селянських господарств. Це стосується питань і щодо можливостей запровадження системи біоземлеробства. Об'єктивно особисті селянської (підсобні)

господарства є тією ланкою аграрного сектору економіки, що виявила багато позитивних рис і за нормальних економічних умов практично всюди є прибутковими. В той же час створення дрібних с.-г. підприємств не може вважатися стратегічним напрямом формування в Україні прогресивної організаційної структури сільського господарства ринкового шик; разом з тим, особисті селянські господарства виробляють на сьогодні більше половини с.-г. продукції.

Для удосконалення організаційно-економічного механізму функціонування особистих господарств населення наголошуємо на необхідності вирішення першочергових проблем щодо збуту продукції, "усунення" посередників, розвитку кооперації та втілення екологічних імперативів господарської діяльності.

І останнє. При вивченні розміщення і територіальної організації галузей агропромислового виробництва, невиробничої сфери, проблеми природо-користування, утворення і руху капіталу важливе значення мають питання структури населення і його розселення. Як відомо, Україна і український етнос історично щільно пов'язані із землею. Структура населення і структура його розселення є категорією якості. Тому можна говорити про ступінь гармонійності агровиробничої структури, раціональності, оптимальності пропорцій між структурними блоками як про найважливіший критерій якості територіальної агроландшафтної економіко-соціальної системи. Зрозуміло, що в сучасних умовах, характерною рисою оптимізації землекористування повинно бути цілеспрямоване формування якості життя людей в їх конкретних територіальних спільнотах.

ВИСНОВКИ

1. Оптимізація використання земельних ресурсів – базової складової ПРП Херсонщини - вимагає системного підходу, що включає економічні та соціальні, екологічні та загальнобіосферні аспекти вирішення даної проблематики.

2. Формування ринку землі вимагає обов'язкового прогнозування і вивчення можливих соціально-економічних результатів його функціонування. Необхідна система заходів щодо обмеження спекулятивно-тіньових угод земельними ділянками.

3. Створення дрібних с.-г. підприємств не може вважатися стратегічним напрямом формування в Україні прогресивної організаційної структури сільського господарства. Разом з тим особисті селянські господарства виробляють більше половини с.-г. продукції. Ми пропонуємо концепцію "двох векторів" розвитку національного АПК.

4. Сучасні методологічні проблеми нормування водокористування з позиції ландшафтного землеробства вимагають подальшої розробки теорії стійкості та надійності геосистем, організації мозаїчного ландшафту, застосування ландшафтно-економічних принципів проектування меліоративних природно-технічних комплексів.

5. Одним з головних напрямків управлінської діяльності щодо підвищення ефективності агровиробництва є відновлення та захист

існуючої брендової продукції. Наприклад, створення потужної акціонерної компанії «Херсонські арбузи».

6. Слід перенести зусилля науки та практики з проблеми встановлення ціни на землю на проблему відродження вітчизняного сільськогосподарського виробництва по всьому циклу, звертаючи зокрема увагу на інфраструктурне забезпечення.

7. За умови екологізації сільськогосподарського виробництва Херсонська область може посилити не тільки загальнодержавну, але й європейську позицію у виробництві продукції як рослинного так і тваринного походження.

8. І останнє. В сучасних умовах характерною рисою оптимізації землекористування повинно бути цілеспрямоване формування якості життя людей в їх конкретних територіальних спільнотах.

Список літератури:

1. Мельник Л.Ю., Макаренко П.М., Кириленко І.Г. Економічна теорія на межі тисячоліть. Навч. посібник. - К.: ІАЕ УААН. - 2003 - 748с.
2. Чайнов А.В. Избранные произведения: сборник / Сост. Е.В.Серова, М.: Моск.рабочий, 1989. - 368с.
3. Реформування та розвиток підприємств агропромислового виробництва // за ред. д.е.н., професора, академіка УААН П.Т.Саблука. - К.: ІАЕ, 1999. - 532с.
4. Основні напрями високоефективного розвитку пореформеного агропромислового виробництва в Україні на інноваційній основі. - К.: ІАЕ УААН, 2002. - 730с.
5. Третяк А.М. Наукові основи землеустрою. Навч. посібник. - К.: ТОВ ЦЗРУ, 2002. - 342с.
6. Ситник В.П. Трансформація АПК України в ринкові умови. - К.: ІАЕ. - 2002 - 518с.
7. Нова економічна парадигма формування стратегії національної продовольчої безпеки України у ХХІ столітті - К.: ІАЕ УААН - 2001. - 638с.
8. Берущавили Н.Л. Четыре измерения ландшафта. - М.: 1987. - 182 с.
9. Шищенко Л.Г. Принципы и методы ландшафтного анализа в региональном проектировании. - К.: Фитосоцицентр, 1999. - 284 с.
10. Борщевський П.П., Ушкаренко В.О., Чернюк Л.Г., Мармоль Л.О. Регіональні агропромислові комплекси України. Теорія та практика розвитку. - К.: Наук.думка, 1996. - 264с.
11. Ігнатенко М.Г., Малєєв В.О. До проблеми: земля як особливий природний капітал - еколого-економічний підхід // Теорія і практика оцінювання, оптимізації використання та відтворення земельних ресурсів; Матеріали міжн.наук.конф. - Київ: РВПС України НАН України. - 2002. - С.195-299.

Д. С. Мальчикова, І. О. Пилипенко

РОЗСЕЛЕННЯ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ЯК ЕЛЕМЕНТ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ СІЛЬСЬКОЇ МІСЦЕВОСТІ

Територія України відноситься до ареалів давнього заселення і має багату історію створення поселень. Сільські поселення на території України згадувались задовго до нашої ери Геродотом, Страбоном, Птоломеем. Вже у 8 - 9 ст. нашої ери для сільської місцевості Київської Русі характерними були не тільки “селища”, але

й укріплені поселення у сільській місцевості. Зараз маємо досить розвинуту систему сільського розселення, якій, разом з тим, притаманні значні недоліки. Перш за все маємо на увазі недосконалість адміністративно-територіального устрою сільської місцевості, що зумовлює неефективність державного управління значною кількістю територій і неможливість організації місцевого самоврядування.

Зауважимо, що в процесі історичного розвитку наявна поселенська мережа багаторазово видозмінювалась, оскільки для формування системи розселення завжди було характерним пристосування, своєрідна адаптація до змін природи, господарства, історичних та політичних процесів і т.д.. Фактично, системи розселення можна розглядати як певний матеріальний прояв умов розвитку популяції людини, як результат коадаптації людської спільноти до умов життєдіяльності – як соціально-економічних так і природних. На наш погляд, наявна картина розселення населення (перш за все густоти населення, людності населених пунктів) та його динаміка є своєрідним «дзеркалом» якості життя в тих чи інших населених пунктах (народною мовою – «Риба шукає, де глибше, а людина, де ліпше»). Безумовно, саме тому характеристики розселення населення, його геодемографічні показники стають основою під час розробки національних і регіональних програм соціально-економічного розвитку, застосовуються під час обґрунтування реформи адміністративно-територіального устрою тощо.

Така постановка питання пояснює актуальність досліджень, спрямованих на виявлення специфічних рис розселення населення, визначення причин його територіальної диференціації, прогнозування змін поселенської мережі.

Метою даного дослідження є суспільно-географічний аналіз розселення сільського населення в межах Херсонської області.

Відомо, що поселення поділяють на міські та сільські відповідно до місця в суспільному поділі праці та функціонального призначення. Цей поділ зумовлений відмінностями в характері виробництва та людської діяльності, які мають вирішальний вплив на розмір і розміщення поселень. Основними чинниками розселення, а також його інтенсивності й напрямів є природні, соціально-економічні (розвиток та розміщення продуктивних сил), й демографічні. Разом з тим, якщо розвиток міських поселень пов'язаний з розвитком і розміщенням промислових підприємств, об'єктів будівництва, транспорту, інфраструктури, постіндустріальних видів діяльності, то для розвитку сільських поселень характерні більша (порівняно з міськими) віддаленість від місць докладання праці, міцний зв'язок населення з землею та природним середовищем, деконцентрація й територіальна розосередженість сільського населення.

Характеристики сільського розселення населення – густота населення, людність сільських населених пунктів, розмір сільрад і т.д. – динамічні (характеризуються значними змінами в часі) і просторово диференційовані. Так, протягом ХХ ст. на території України відбулись докорінні зміни у розселенні сільського населення. У дореволюційний

період у сільській місцевості України проживало 80% населення. Соціальні зміни, індустріалізація, освоєння нових територій, створення великих наукових центрів, важкі умови життя на селі зумовили інтенсивні процеси індустріалізації, тобто розвиток міст. Відповідно, наприкінці ХХ ст. частка міського населення становила 68%, а сільського – лише 32%. В межах Херсонської області частка сільського населення скоротилась на 20% лише за останні півстоліття – від 59,6% у 1959 р. до 39,5% в 2006 р.

Сучасна картина розселення сільського населення в межах області (табл.1) свідчить про значну територіальну диференціацію показників розселення по районах.

Таблиця 1. Характеристики сільського розселення Херсонського регіону (станом на 1.01.2006 р.)

Адміністративні одиниці	Частка сільського населення, %	Середня людність сільських населених пунктів, чол.	Максимальна чисельність населення в населеному пункті, чол.	Мінімальна чисельність населення в населеному пункті, чол.	Густина сільського населення (чол/км ²)	Густина населення (чол/км ² сільськогосподарських угідь)	Кількість сіл на сільраду	Людність сільрад	Частка населення, що проживає в селах, з чисельністю населення більше середньобласного показника (660 чол.)
Херсон (міськрада)	3,2	1232,6	3775	207	26,2	57,86	9,0	11093,0	89,18
Нова Каховка (міськрада)	8,6	822,8	1457	261	29,5	68,88	8,0	6582,0	75,78
Бериславський	65,4	787,7	2523	37	18,8	23,84	2,0	1538,0	83,48
Білозерський	85,5	1068,0	9635	11	37,6	51,72	2,6	2746,3	89,90
Великопетитський	51,9	790,3	3543	4	9,5	11,32	2,0	1580,7	76,30
Великоолександрівський	63,5	321,4	1921	1	11,6	12,86	3,4	1084,7	49,40
Верхньорогачицький	51,9	325,6	1320	23	7,2	9,52	3,3	1085,2	33,48
Високопільський	60,4	288,5	800	14	14,0	15,34	3,4	981,0	38,37
Генічеський	45,2	433,2	2719	1	9,4	18,64	3,8	1656,2	74,73
Голопристанський	75,7	920,1	7629	7	13,9	36,45	2,5	2278,3	83,66
Горностаївський	67,3	491,9	3415	14	13,5	15,63	2,3	1147,8	59,70
Іванівський	69,6	394,9	1333	5	9,5	10,38	1,9	761,6	57,87
Каланчацький	48,5	602,3	1678	5	10,8	15,70	2,0	1204,6	73,24
Каховський	49,8	756,4	3582	38	29,0	28,87	2,3	1711,9	79,24
Нижньосірогоський	69,4	498,9	1816	91	10,7	10,81	1,8	921,1	62,39
Нововоронцовський	70,6	841,5	2171	1	14,3	20,38	1,6	1332,3	82,40
Новотроїцький	59,9	546,9	2598	4	10,0	13,05	2,5	1351,1	66,58
Скадовський	54,3	729,5	3559	10	18,5	28,34	2,8	2076,2	83,47
Цюрупинський	49,7	1302,8	5795	92	20,7	41,87	2,3	3039,8	85,28
Чаплинський	64,5	610,9	1782	4	13,8	17,66	2,2	1323,6	83,70
Разом по області	39,5	659,6	9635	1	15,3	21,89	2,5	1669,4	77,19

Приймаючи в якості аксіоми тезу, що густота населення є головним індикатором якості життя населення, необхідним стає визначення умов та чинників територіальної диференціації сільського розселення.

Зауважимо, що якщо на перших етапах розселення домінують природно-географічні фактори [1], то зараз, на нашу думку, для сільських населених пунктів головними чинниками, що детермінують їх розвиток, стали соціально-економічні явища, процеси, події.

Не викликає сумнівів, що міста з високою концентрацією населення, виробничих фондів, культурної спадщини є основними осередками суспільної активності будь-якого регіону. Тому важливим, на нашу думку, є перевірка гіпотези щодо взаємозв'язку, високої залежності між характеристиками сільського розселення і розвитком та розміщенням міст як ядер сучасних систем розселення.

З цією метою нами було визначено кореляційні відношення між топологічною відстанню адміністративних одиниць до обласного центру м. Херсона та характеристиками сільського розселення регіону (табл. 2). Для визначення топологічних відстаней використано граф, опублікований нами в джерелах [2, с.36]. Використання топологічних, а не реальних відстаней пояснюється такими положеннями:

Таблиця 2. Кореляційні відношення між топологічними відстанями адміністративних одиниць до м. Херсона і характеристиками розселення сільського населення Херсонської області

	Середня людність сільських населених пунктів, чол.	Максимальна чисельність населення в населеному пункті, чол.	Мінімальна чисельність населення в населеному пункті, чол.	Густота сільського населення (чол/км ²)	Густота населення (чол/км ² сільськогосподарських угідь)	Кількість сіл на сілраду	Людність сілрад	Частка населення, що проживає в селах, з чисельністю населення більше середньообласного показника (660 чол.)
Топологічна відстань до обласного центру м. Херсона	-0,90	-0,62	-0,51	-0,82	-0,85	-0,44	-0,69	-0,77

– по-перше, ми цілком погоджуємося з О.Г. Топчієвим [3, с.147], який вказував на близькість топологічних та реальних відстаней для графів з числом вершин понад 15;

– по-друге, відображаючи топологічну відстань, ми тим самим підкреслюємо ієрархічну підпорядкованість сільських населених пунктів обласному центру;

– по-третє, в запропонованому нами підході кожний населений пункт однієї адміністративно-територіальної одиниці має рівні відстані до обласного центру.

Як видно з табл. 2, 4 із 8 показників сільського розселення дають високий корелятивний зв'язок з показником топологічної відстані до обласного центру – м.Херсона, а між середньою людністю сіл та топологічною відстанню спостерігається фактично функціональна залежність (рис. 1)

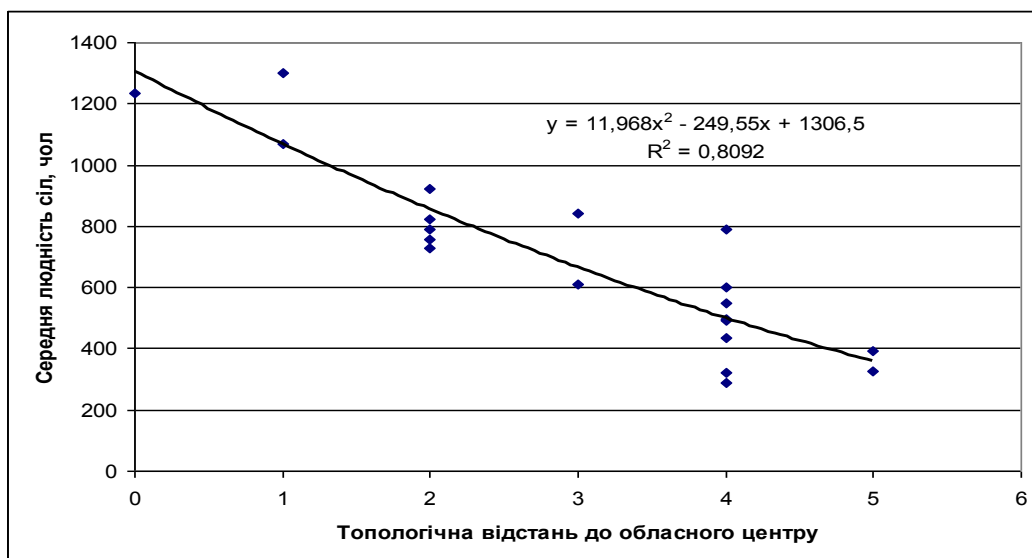
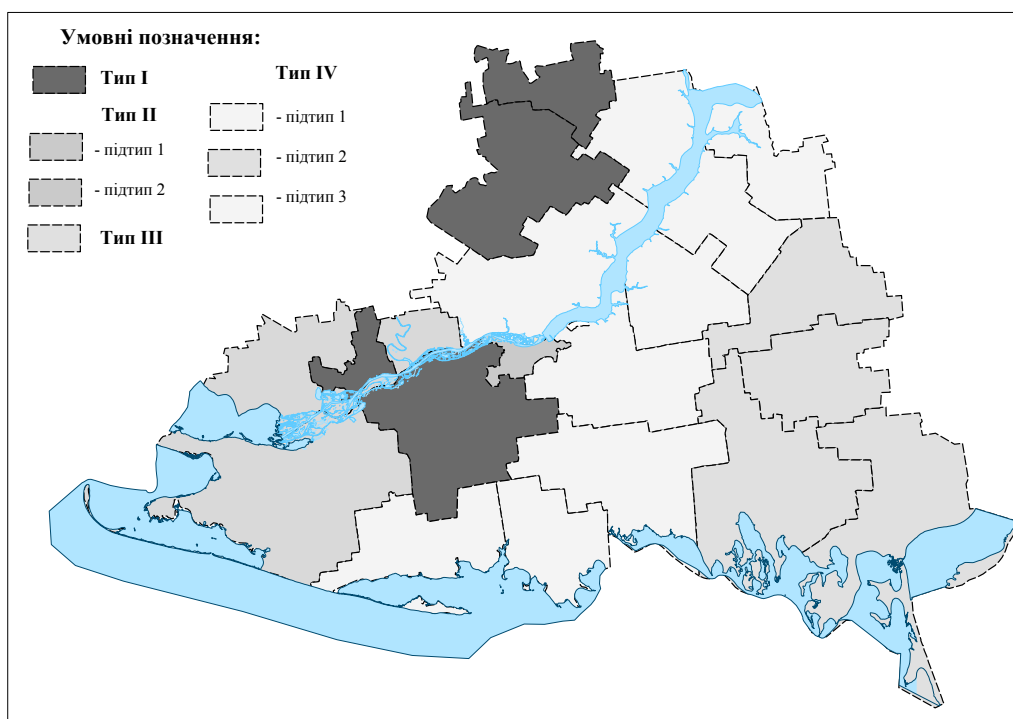

Рис. 1 Залежність між топологічними відстанями адміністративних одиниць до м. Херсона і середньою людністю сільських населених пунктів

За даними таблиці 1 нами також була проведена типологія адміністративних одиниць Херсонської області за особливостями розселення сільського населення. Рівень диференціації обраних показників дозволив виділити чотири типа регіонів (рис.2).

Характерними рисами розселення сільського населення в межах виділених типів є:

1) Перший тип утворює міськрада м. Херсона, головними особливостями сільського населення якої є власне незначна частка саме цієї групи населення в загальній чисельності мешканців адміністративної одиниці. Відрізняє надвисокий (другий в області) демографічний розмір сільського населеного пункту – 1232 чоловіка, висока густота сільського населення ($57,86 \text{ чол/км}^2$ сільськогосподарських угідь), що пояснюється перш за все приміським характером ведення сільського господарства. В типі спостерігається найбільший показник частки населення, що проживає у селах з чисельністю більше середньообласного показника (660 чол.).

2) До складу другого типу входять міськрада м. Нова Каховка, Білозерський, Цюрупинський і Голопристанський район. Особливостями цього типу є найвищі показники середньої людності населених пунктів від 822,8 до 1302,8 чол., саме в цьому типі знаходяться також найбільші села Херсонської області, а саме с.Чорнобаївка Білозерського району (9635 чол.), с.Нова Збур'ївка Голопристанського району (7629 чол.), с.Великі Копані Цюрупинського району (5795 чол.). Дуже висока густота сільського населення (у розрахунку на площу сільськогосподарських угідь) – від $36,45$ до $68,88 \text{ чол/км}^2$ сільськогосподарських угідь. Спостерігається вищий за середньообласний показник частки населення, що проживає в селах з людністю більше 660 чол. – від 75,78% до 89,9%.

Деякі показники дозволили виділити міськраду м. Нова Каховка в окремий підтип, а саме:

- невисока (як для цього типу) людність села – 822,8 чол.;
- частка сільського населення складає 8,6% від усього населення;
- практично відповідає середньообласній (77,9%) частка населення, що проживає в селах з людністю більше 660 чол.;
- демографічне навантаження на сільськогосподарські угіддя найвище в області – 68,8 чол.

3) Третій тип по суті є антиподом попереднього типу, його утворюють території Верхньорогачицького, Високопільського та Великоолександрівського районів, розташованих на півночі області. Цей тип відрізняють:

- найменше демографічне навантаження на сільськогосподарські угіддя – від $9,52 \text{ чол/км}^2$ сільськогосподарських угідь у Верхньорогачицькому районі до $15,34$ у Високопільському районі;
- у селах з людністю менше 660 чол. проживає більше половини населення (від 66,52% у Верхньорогачицькому районі до 50,6% у Великоолександрівському).

4) Четвертий тип включає 12 адміністративних районів Херсонської області, розташованих в різних її частинах. Його особливостями є практично повна відповідність середньообласним

показникам сільського розселення області. Зрозуміло, що при наявності такої кількості районів у складі одного типу сформувалась певна внутрішня диференціація на підтипи.

Підтип I (Горностаївський, Іванівський, Нижньосірогозький та Новотроїцький райони) характеризується високою часткою сільського населення – від 59,9 до 69,6% всього населення, низькою середньою людністю сіл – від 394,9 до 546,9 чол., дуже низьким демографічним навантаженням на земельні ресурси – від 10,38 до 15,63 чол/км² сільськогосподарських угідь і нижчим за середньообласний показником частки населення, що проживає в селах з людністю більше 660 чол. (показник коливається від 57,87% до 66,58%).

Підтип II утворює територія Генічеського району, специфіка якого полягає у таких рисах розселення сільського населення:

– менше 50% населення проживає в селах;

– $\frac{3}{4}$ селян проживають у селах з людністю більше середньообласної.

До III підтипу відносяться Бериславський, Великопетиський, Каланчацький, Каховський, Нововоронцовський, Скадовський і Чаплинський райони. Для цього підтипу характерним є коливання показників близько до середніх по області.

Таким чином, суттєва диференціація у ознаках розселення сільського населення Херсонської області потребує подальшого глибокого аналізу з метою встановлення впливу окремих чинників на динаміку сільського розселення.

Список літератури:

1. Лабабиди Р. Расселение сельского населения Южного экономико-географического района: Автореф. дис. ... канд. геогр. наук. 11.00.02. / Киевский государственный университет им. Т.Г.Шевченко. – К., 1991. – 22 с.
2. Пилипенко І.О., Мальчикова Д.С. Методики суспільно-географічних досліджень (на матеріалах Херсонської області): Навчальний посібник. – Херсон: ПП Вишемирський В.С., 2007. – 112 с.
3. Топчиев А.Г. Пространственная организация географических комплексов и систем. – К.; Одеса Выща школа. Головное изво, 1988 – 187 с.

Є.О.Маруняк, В.М.Чехній

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ВИРІШЕННЯ РЕГІОНАЛЬНИХ ЕКОЛОГІЧНИХ ПРОБЛЕМ

На сьогоднішній день усвідомлення екологічної проблематики, ризиків і загроз, що виникають внаслідок нераціонального природокористування, багатоаспектно проявляється і на глобальному, і на національному рівнях. На актуальності цих питань неодноразово наголошувалось у доповідях Римського клубу, перш за все у доповіді „Межі зростання” (1972), матеріалах роботи Міжнародної комісії з навколишнього середовища й розвитку, зокрема у доповіді „Наше спільне майбутнє” (1983), на численних міжнародних конференціях з питань навколишнього середовища, у першу чергу на всесвітніх

зібраннях – Конференціях ООН з навколишнього середовища і розвитку у Ріо-де-Жанейро (1992) та Йоганнесбурзі (2002). Одною з найістотніших результуючих складових роботи наукової спільноти у напрямку оптимізації та гармонізації взаємодії суспільства і природи, зокрема вирішення широкого кола проблем екологічної безпеки, є концепція збалансованого (підтримуваного, сталого) розвитку, яка стала адекватною реакцією людства на складні реалії сьогодення.

Інтерес вчених до вивчення перспектив реалізації ідей збалансованого розвитку проявився через низку різноманітних праць фахівців з різних галузей знань – філософів, економістів, соціологів, географів, значну частину робіт у цьому напрямку проведено потужними авторськими колективами – міждисциплінарними за змістом питань, що розглядались та міжнародними за складом виконавців. З-поміж вітчизняних географів, які займалися вивченням цих питань слід відзначити М.В.Багрова, А.П.Голікова, І.О.Горленко, М.Д.Гродзинського, С.А.Лісовського, М.М.Паламарчука, Л.Г.Руденка, О.Г.Топчієва, П.Г.Шищенка, Б.П.Яценка та інших.

При розробці питань, пов'язаних з реалізацією концепції збалансованого розвитку необхідним є належне врахування закономірностей і особливостей процесу глобалізації.

У сучасному світі за умов глобалізації відбуваються докорінні зміни у міжнародному поділі праці, з'являються наднаціональні структури, діяльність яких порушує усталену систему міжгалузевих зв'язків на території держави, проявляються риси незбалансованості і нерівномірності у рівні соціально-економічного розвитку країн, їхньому ресурсоспоживанні і ресурсозабезпеченості. Формується низка загроз щодо використання національного природно-екологічного потенціалу, особливо це стосується країн що розвиваються та країн перехідної економіки, до яких належить і Україна. Відомо, що низькі екологічні стандарти та потреба в інвестиціях обумовлюють розміщення на території таких країн небезпечних виробництв, розвиток видобувних галузей промисловості, стандартизацію сільськогосподарського виробництва, висока продуктивність якого досягається шляхом хімізації і, відповідно збільшенням антропогенного навантаження. До того ж слід брати до уваги той факт, що перехід до постіндустріального, інформаційного суспільства, принаймні на рівні філософського мислення, пов'язаний з виходом на перший план людини – якості, безпеки та комфортності її існування у певному середовищі. Водночас, як зазначають українські дослідники, „...екологічний стан навколишнього середовища може бути комфортним для людини лише за умов збалансованих соціальних, економічних і природно-виробничих взаємовідносин„ [1].

У світі існує значна диференціація у рівнях технологічного забезпечення, структурі господарства і, відповідно, природокористування, а також показниках розвитку соціальної сфери – освіти, доходів, доступності інформації, знань, культурних закладів і заходів, що притаманна і країнам, і регіонам. Водночас, наслідуючи європейський досвід, ми підійшли до розуміння регіону як ключової

одиниці розвитку держави, а це зобов'язує до ретельного аналізу регіональних проблем не тільки крізь призму “соціум-економіка-екологія”, але й з урахуванням дихотомії “внутрішнє-зовнішнє”, всієї системи зв'язків регіону в глобальній системі координат, наслідків подібної взаємодії, можливостей подолання основних негативів шляхом моніторингу та своєчасного реагування.

Повертаючись до думки про потребу саме комплексних досліджень в цій сфері зазначимо можливості географічної науки, об'єктом якої є географічна оболонка Землі. Крім того, інтеграція знань про природу і суспільство дає змогу оцінити наслідки їхньої взаємодії на якісно новому рівні, закладеному у постулатах комплексності, територіальності, пропорційності.

Список літератури:

1. Україна: основні тенденції взаємодії суспільства і природи у ХХ ст. (географічний аспект) за ред. Л.Г.Руденка. – К.: Академперіодика, 2005. – С.221.

О. В. Машкова

СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНІ ВІДНОШЕННЯ І ЗВ'ЯЗКИ ФОРМУВАННЯ ЯКОСТІ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ

На жаль, регіональна політика в Україні ще й досі не ставить за основну мету підвищення рівня і якості життя населення. Саме тому з середини 1990-х років спостерігається значна активізація досліджень, спрямованих на розбудову концепції “якості життя”. Важливе значення для успішної розробки планів соціально-економічного розвитку має попередній опис різних сторін життєдіяльності суспільства в термінах «спосіб життя», «рівень життя», «якість життя», «добробут» і ін. Важливим стає визначення суспільно-географічних відношень і зв'язків, які зумовлюють територіальні відмінності у якості життя населення.

Якість життя як система включає якість відтворення населення, якість освіти, якість культури, якість середовища перебування (екології), якість соціальної, економічної й політичної організації суспільства. При цьому, більшість дослідників вважають, що синтетичним індикатором якості життя є здоров'я. Крім здоров'я, інтегральними індикаторами виступають: рівень якості навколишнього середовища, якість освіти і її доступність для населення, якість населення, якість послуг, що надаються невиробничою сферою (доступність для населення театру, музики, кіно, живопису, бібліотек і т. ін.) тощо.

В літературі [1] зустрічаємо навіть поняття “соціального колооберту якості”: якість людини – якість праці – якість виробництва – якість технологій – якість освіти – якість культури і якість науки – якість керування – якість соціальних і економічних систем – якість життя – якість людини. Керування якістю життя з позицій категорії якості життя інтегрує всі види “керувань якістю” і може розглядатися як своєрідне керування “соціальним колообертом якості”. Керування

якістю життя, таким чином, містить у собі керування розвитком якості особистості на основі процесів соціалізації, у першу чергу в рамках родини й освіти, керування якістю середовища життя, керування якістю освіти, керування якістю розвитку населення, керування якістю здоров'я населення й ін.

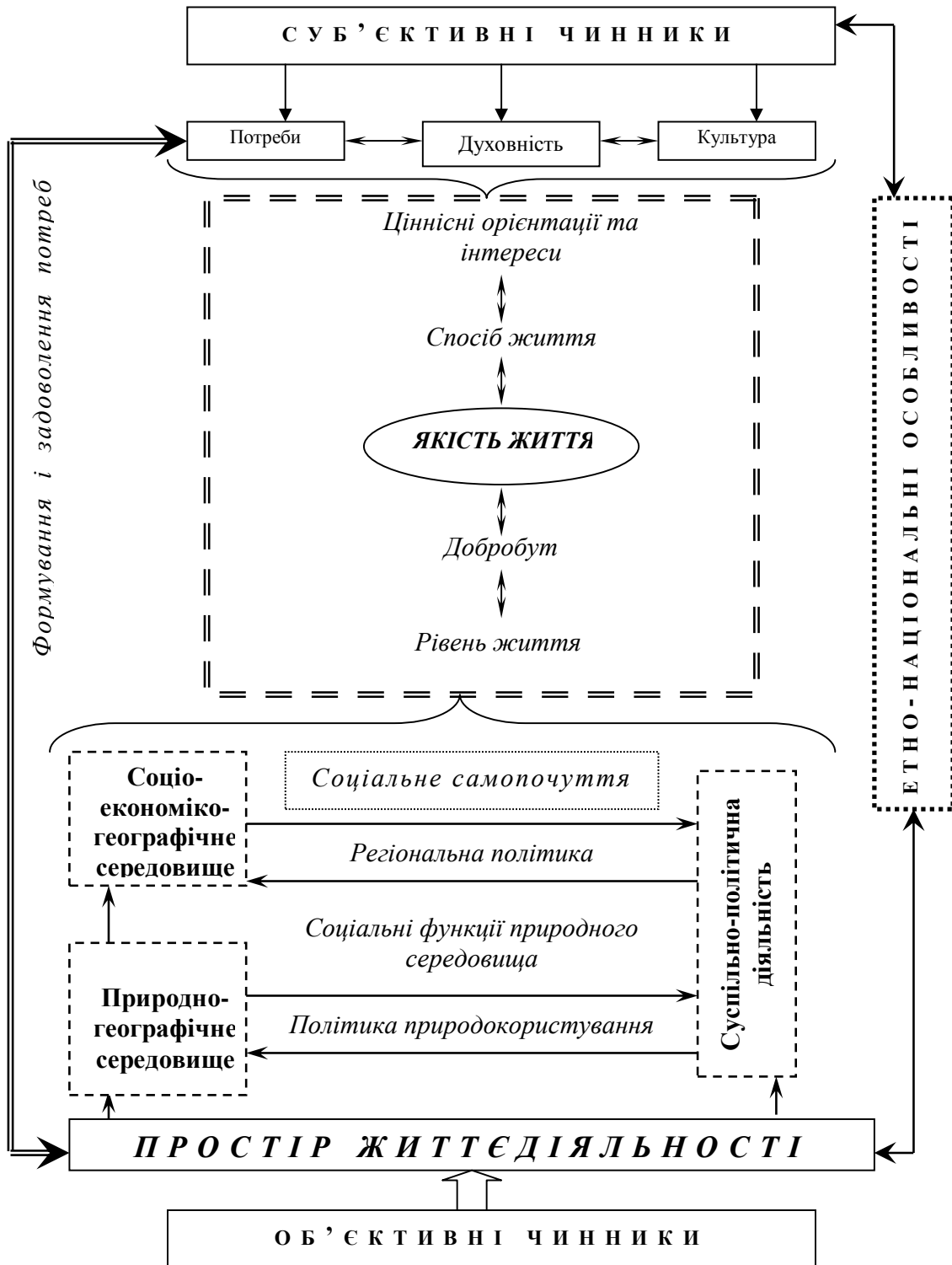
Зауважимо, що незважаючи на безперечну наукову цінність зазначених наукових доробок в галузі економіки та соціології, всі вони недостатньо акцентують увагу на просторових (географічних) аспектах формування якості життя населення. Разом з тим на нашу думку, категорія «якість життя» має вважатися системоутворюючою категорією у колі суспільно-географічних наук, хоча і потребує міждисциплінарного підходу на загальнонауковому рівні. Такий підхід цілком узгоджується з позицією сучасних географів суспільствознавців, які ведуть активні наукові пошуки щодо розробки концепції «якості життя» і методичних підходів оцінки якості життя. Зокрема Гукалова І.В. стверджує [2], що у категорії „якість життя” фокусуються дуже різні, але цікаві для географії аспекти дійсності, а якість життя населення належить до тих предметів вивчення суспільної географії, які доволі жорстко детерміновані реальними умовами розвитку (реальним процесом освоєння територій) в різних країнах і навіть у межах однієї країни. Розуміння проблем, які потрапляють в поле цієї категорії, неоднакове у просторі і часі, а історія її становлення (точніше, навіть, становлення її окремих елементів) в рамках географії повністю відповідає логіці і особливостям розвитку науки в різних соціокультурних середовищах.

Акцентуємо, що географічність проблеми формування якості життя і її оцінки полягає в тому, що основою організації процесів розвитку та відтворення життєдіяльності населення, становлення певного життєвого циклу є конкретна територія. Територіальність та географічна детермінованість більшості процесів формування відмін у якості життя населення зумовлені суспільно-географічними відношеннями і зв'язками, що виникають в процесі життєдіяльності людини або групи людей в межах певного простору.

Саме простір життєдіяльності, на наш погляд, акумулює в собі не тільки об'єктивні чинники територіальної диференціації якості життя населення, але і виступає передумовою формування суб'єктивних оцінок тих чи інших аспектів життя.

Узагальнення цих відношень і зв'язків (рис.1) дозволяє акцентувати наступне:

1. Природно-географічне середовище суттєво впливає на формування якості життя населення. Як зазначає Анучін В.О. [1, с.325], «Вплив природи на суспільство ми називаємо географічним фактором ... Географічний фактор, не визначаючи причин суспільного розвитку, тим не менш визначав і визначає зараз (лімітує, диференціює) умови цього розвитку». Зауважимо, що стосовно проблеми формування якості життя вплив природного середовища здійснюється за такими напрямками:

*Розроблено Машковою О.В.

Рис. 2 Суспільно-географічні відношення і зв'язки формування якості життя населення

- по-перше, специфіка природи визначатиме певні, регіонально диференційовані потреби і спосіб життя суб'єкта (необхідність у відповідному одязі, житлових умовах тощо);

- по-друге, природне середовище є лімітуючим фактором соціально-економічного розвитку суспільства і окремого індивіда і, впливаючи на формування рівня життя і добробуту населення, визначає відмінності у якості життя;

- по-третє, у певних природних умовах складаються традиції в споживанні, у тому числі національні, регіональні, особисті.

2. Соціо-економіко-географічне середовище є визначальним компонентом у формуванні відповідного рівня життя населення, його добробуту та, наприкінці, якості життя. Його вплив на територіальну диференціацію якості життя проявляється через такі механізми:

- залежно від рівня й структури зайнятості населення у відповідних галузях народного господарства формується рівень його доходів

- реальна основа задоволення потреб населення в матеріальних благах і послугах;

- загальний рівень соціально-економічного розвитку регіону прямо пропорційно впливає на задоволення потреб населення, зокрема на споживання й на якість життя в цілому;

- зосередження господарської й соціальної діяльності населення в обмеженій кількості поселень зумовлює просторову диференціацію як результатів господарської діяльності, так і екологічної ситуації в сільській місцевості. Екологічний стан регіону впливає на якість споживання (у тому числі на рівень і структуру). Не можна, наприклад, говорити про якість «споживчого кошика» населення без врахування рівня забруднення навколишнього середовища регіону. Останнє, узятє в порівнянні із загальним екологічним станом території, впливає як на рівень і структуру споживання, так і на якість життя й відтворення територіальних спільнот людей в цілому.

3. Суспільно-політична діяльність визначає активність окремих індивідів та громад, що створює умови для політичної конкуренції. При оптимістичному варіанті розвитку подій така конкуренція має наслідком прийняття рішень, що сприятимуть покращенню якості життя. Як правило, саме суспільно-політична спрямованість окремої територіальної громади визначає особливості політики природокористування та першочергові заходи регіональної політики.

4. Всі компоненти понятійно-термінологічного поля “якість життя” (“рівень життя”, “спосіб життя”, “добробут” тощо) формуються залежно від особливостей суб’єктивного сприйняття і оцінки явищ, подій, процесів, що відбуваються у навколишньому середовищі (природному, соціально-економічному, суспільно-політичному). Відповідно, простір життєдіяльності, опосередковано впливаючи на такі оцінки, бере участь у формуванні менталітету, етно-національних особливостей, ціннісних орієнтацій, духовності та культури.

Таким чином необхідно підсумувати, що категорія “якості життя” акумулює широке коло суспільних відносин, що проявляється через багаторівневу систему індикаторів стану та умов життєдіяльності як окремої людини, так і певної територіальної спільноти.

Список літератури:

1. Анучин В.А. Географический фактор в развитии общества. – М.: Мысль, 1982. – 334 с.
2. Гукалова І.В. Из досвіду суспільно-географічних досліджень якості життя населення // Український географічний журнал. – 2005. – №4. – С. 37-43
3. Субетто А.И. Управление качеством жизни и выживаемость человечества // Стандарты и Качество. – 1994. – №1. – С. 23-28

К. В. Мезенцев

ІНФОРМАТИЗАЦІЯ СУСПІЛЬСТВА ТА СУСПІЛЬНА ГЕОГРАФІЯ: ТОЧКИ, ЛІНІЇ, ПЛОЩІ ПЕРЕТИНУ

Постановка проблеми. Сучасне суспільство охопила інформатизація. Через інформаційні мережі процеси інформатизації можуть проникати в усі ділянки планети, набуваючи рис глобальності. Проте більша частина території та населення світу залишається осторонь цих процесів. В силу вигідності географічного положення, наявності потужного інтелектуального потенціалу та інших рис „сприятливого ґрунту” для сприйняття нововведень Україну ці процеси не обійшли, хоча мають істотну регіональну, внутрішньорегіональну, а особливо локальну диференціацію.

Інтенсивний розвиток процесів інформатизації суспільства бере початок від „інформаційної революції”, передумовами якої були „інформаційний вибух” (стрімке зростання обсягів продукування інформації) та водночас „інформаційний голод” (фізіологічна обмеженість людини у сприйнятті таких обсягів інформації, її фільтрації, виявлення „інформаційного шуму”). Тому основними ознаками інформаційної революції є розробка та широке впровадження новітніх технологій – поширення персональних комп’ютерів (що замінили електронно-обчислювальних „монстрів”, лише вигляд яких відбивав у багатьох бажання їх опанувати), інтенсивний розвиток засобів масової комунікації (телевізори перестали бути предметом розкоші та елементом меблів, преса стала кольоровою та інформаційно різноаспектною, а мобільний зв’язок кардинально змінив інформаційну доступність території), побудова глобальних інформаційних мереж (що трансформували уявлення про відстані та з’єднали світ в єдине нерозривне інформаційне ціле), розробка технологій віртуальної реальності (що почали формувати віртуальне суспільство з віртуальними містами, куди переміщуються місця ділового спілкування, взаємного консультування та виконання найрізноманітніших проектів).

Такі технологічні зміни сформували технократичний підхід до розуміння процесів інформатизації суспільства, фактично ототожнення інформатизації та комп’ютеризації. Проте інформаційні технології стали невід’ємною частиною сучасної культури, а інформатизація викликає не тільки поширення інформаційних технологій, а навіть і зміну способу життя, суспільної свідомості, психології людської поведінки, появу інформаційної нерівності тощо, тобто має істотні гуманістичні наслідки. Звідси інший підхід –

гуманістичний. Саме через його призму слід дивитися на формування нового цивілізаційного типу суспільства – інформаційного, ігнорувати яке сьогодні означає залишитися на узбіччі нових „наукових магістралей”.

Суспільна географія не є виключенням. Вона також „інформатизується”. З’являються точки, лінії та площі перетину процесів інформатизації суспільства та суспільно-географічних досліджень. Точки перетину – це використання знань з нових наукових та навчальних дисциплін, предметна область яких охоплює інформацію, інформаційні ресурси, інформаційні технології та управління ними. Такі знання стають необхідними для розуміння об’єктів дослідження суспільної географії, формуючи нові „точки росту” в суспільній географії. Лінії перетину – це шляхи вдосконалення навчального процесу, зокрема, впровадження у навчальний процес сучасних інформаційних технологій, розширення доступу студентів та викладачів до інформації. Площі перетину – це нові об’єкти дослідження суспільної географії, що породжені процесами інформатизації. Передусім йдеться про інформаційне суспільство, віртуальні сукупності людей, кібернетичний простір як новітні об’єкти вивчення суспільної географії, що принципово різняться від індустріального суспільства, територіальних сукупностей людей та виробничого простору.

Аналіз останніх досліджень. Проблема ролі суспільної географії в інформаційному суспільстві не є новою в українській науці. Так, лише протягом останніх кількох років вийшла низка публікацій вітчизняних вчених, зокрема, „Географія в інформаційному суспільстві” М. Багрова [3], „Інформаційна взаємодія природних та соціальних систем” К. Немця [6], а також ряд інших статей [2; 7-9]. Цікавими розвідками є наукові праці російських вчених, що, зокрема, торкаються питань географії інформаційного століття (А. Арманд), інформаційного середовища як об’єкту географічного дослідження (М. Смірнов) тощо [1, 11]. Величезний доробок щодо вивчення проблем впливу інформатизації суспільства на суспільну географію міститься у працях англо-американських географів. Зокрема, в них сформульовано концепції географії інформаційного суспільства (Г. Куклеліс, Е. Шеппард), електронної суспільної географії (С. Брунн) комп’ютерної географії (В. Тоблер), цифрової географії (Ю. Аояма), кібергеографії (М. Гудчайлд, Меі-По Кван) та географії кіберпростору (В. Бейерс, Д. Дженелл, Ф. Стейнберг, Н. Шюде); досліджуються географічні аспекти впливу інформаційних технологій (М. Гудчайлд, Д. Дженелл, Т. Лейнбах, Е. Шеппард та ін.), прикладні аспекти використання ГІС суспільно-географічного змісту (Б. Гейнінг, Г.Я. Трол, Ж. Руштон, М. Армстронг, М. Біркін, Б. Макміллан) тощо (наприклад, [12-20]).

Виділення невирішених сторін проблеми. Таким чином, вже накопичений значний досвід вивчення досліджуваної проблеми. Проте важливим завданням, на нашу думку, є узагальнення наявних розвідок з точки зору теоретико-методологічних і методичних змін, що відбуваються у вітчизняній суспільній географії і можуть бути

ідентифіковані як точки, лінії та площі перетину із процесами інформатизації. А отже, **мета** даної статті полягає лише у передбаченні шляхів трансформації суспільної географії в умовах глобальної інформатизації суспільства, становлення нового цивілізаційного типу суспільства – інформаційного.

Виклад основного матеріалу.

1. Точки перетину. Тривалий час інформацію не розглядали як об'єкт наукового дослідження. Лише з другої половини ХХ ст. внаслідок швидкого розвитку ліній зв'язку постало питання про наукове забезпечення надійності передачі, кодування та розшифровки повідомлень [6, с. 16]. З 1960-х рр. основний акцент був спрямований на дослідження кількісного аспекту інформації, згодом – якісного (оцінка семантичної, прагматичної цінності інформації, можливості її сприйняття та використання). У 1980-х, а особливо у 1990-х роках формуються окремі наукові напрями, предметна область яких охоплює інформацію, інформаційні ресурси, інформаційні технології. Нині паралельно співіснує низка наукових та навчальних дисциплін: інформаціологія та інформодинаміка, інформатика та геоінформатика, інформологія та інформографія, ітологія та інформаційний менеджмент.

Інформаціологія – це наука про інформацію. В принципі наука безпредметна, відповідно – абстрактна і дещо зарозуміла. З її позицій інформація розуміється як генералізаційно-єдині самовідносини, конформні самовідображення і співвідношення всіх вакуумних, матеріалізованих і детерміналізованих точок простору Всесвіту, а об'єкт інформації – як єдиний розподілений інформаційно-сотовий простір Всесвіту з мікро- та макровимірними інформаціогенними процесами і технологіями, що відбуваються в ньому. Окрема гілка інформаціології – інформодинаміка – наука про рух інформації, про закономірності перетворення одних форм інформаційних ресурсів в інші, про процеси їх поширення у суспільстві.

Інформатика – наука про обіг інформації у каналах зв'язку, її обробку, трансформацію, кодування, розшифровку, визначення перешкод і т.д., а геоінформатика – наука про геопросторову інформацію, її створення, зберігання, візуалізацію, передачу, поширення.

Інформологія – наука про процеси передачі, розподілу, обробки та перетворення інформації, про властивості і закономірності формування інформаційних ресурсів. Інформографія – наука про кількісну та якісну оцінку інформаційних ресурсів, прогнозування потреб суспільства в них, про дослідження структури і топології різних видів ресурсів у розрізі регіонів та у глобальних масштабах.

Ітологія – наука про інформаційні технології, їх стандарти, профілі і т.п.

Кожна з цих дисциплін торкається певних важливих для суспільної географії моментів – продукування та трансформації інформаційних ресурсів і технологій, їх поширення, споживання і т.п. Проте комплексне бачення цих проблем забезпечується шляхом

викладання для студентів суспільно-географічних спеціалізацій курсу інформаційного менеджменту.

Інформаційний менеджмент – це наука про управління інформаційними ресурсами, інформаційними технологіями, інформаційним бізнесом, процесами інформатизації, а також управління об'єктами за допомогою використання інформаційних ресурсів та інформаційних технологій. Інформаційний менеджмент охоплює широкий спектр управлінської діяльності від продукування інформації, технічного обслуговування інформаційних систем до стратегічного планування, управління бізнесом, управління територією, управління країною. Він включає такі складові:

- управління інформаційними ресурсами, зокрема, управління процесами виробництва, передачі, обміну, обробки (у т.ч. фільтрації), збереження та використання інформації як ресурсу; тобто це управління інформаційною діяльністю;

- управління інформаційними технологіями, зокрема, управління процесами розробки, встановлення, експлуатації, адміністрування, обслуговування, захисту інформаційних систем та інформаційних мереж;

- управління інформаційним бізнесом, зокрема, управління процесами виробництва та реалізації інформаційних товарів (наприклад, баз даних, програмних засобів, ГІС-продукт тощо) та інформаційних послуг;

- управління процесами інформатизації підприємств, регіонів, країн, тобто управління процесами забезпечення доступу до інформації за рахунок використання інформаційних технологій, що забезпечується через інформаційно-комунікаційну інфраструктуру. Іншими словами, це управління процесами споживання інформаційних ресурсів та технологій;

- управління об'єктами (підприємствами, регіонами, країнами) з використанням інформаційних ресурсів та інформаційних технологій, тобто забезпечення підтримки процесів прийняття управлінських рішень.

Інформаційний менеджмент – „молода” навчальна дисципліна, що викладається у нашій країні лише з 1990-х років. З досвіду її викладання на кафедрі економічної та соціальної географії Київського національного університету імені Тараса Шевченка, з точки зору потреб суспільної географії, пропонуємо включати до її структури такі чотири тематичні блоки:

- загальна теорія інформації, інформаційних систем та інформаційного менеджменту;

- географічні та суспільно-географічні інформаційні системи (включаючи вивчення механізму проектування, розробки та використання ГІС, програмного забезпечення, оцінку створених ГІС-продуктів, ГІС-аналіз та моделювання, прикладні аспекти використання ГІС суспільно-географічного змісту);

- інформаційні системи управління підприємствами (включаючи вивчення їх сутності та еволюції, механізму розробки та реалізації, інструментальних засобів обробки, збереження, архівації та

відновлення даних, їх перетворення на інформацію, засобів багатовимірного аналізу та моделювання);

- інформаційні мережі (включаючи вивчення глобальних, національних, регіональних та локальних комп'ютерних інформаційних мереж, інформаційної мережі Інтернет, безпеки інформаційних мереж).

Отже, основними „точками росту” суспільної географії повинні стати:

- розробка нових методик інформаційного забезпечення суспільно-географічних досліджень на основі вивчення особливостей наукових, відомчих, масмедійних інформаційних потоків, специфіки сенсорного сприйняття просторової інформації;

- розробка муніципальних, кадастрових, транспортних та інших ГІС, використання ГІС для потреб соціально-економічного моніторингу території (приклади таких ГІС розкрито, наприклад, у [5, 10]);

- регіональний аналіз та прогнозування господарської діяльності окремих підприємств на основі використання та удосконалення відповідних інформаційних систем;

- вивчення сучасних напрямів зарубіжних суспільно-географічних досліджень на основі використання інформаційної мережі Інтернет тощо.

2. Лінії перетину. Методика викладання суспільно-географічних курсів в цілому залишається традиційною, постійних же змін зазнають засоби навчання. І причин цьому декілька. По-перше, істотні технологічні зміни відбуваються не тільки у виробничій сфері, а й у галузі освіти. Так, наприклад, популярні кілька десятиліть кодоскопи нині на парах вже виглядають “динозаврами”. По-друге, інформатизація суспільства змінює вимоги до викладачів, їх педагогічних здібностей, оскільки кожний студент за бажанням може мати значно більший доступ до інформації, ніж викладач (не в останню чергу за рахунок наявності значно більшої кількості вільного часу, вищої мобільності). Якщо у ХІХ ст. викладач був фактично єдиним вільно доступним джерелом інформації з предмету, що він викладає, то нині таких джерел безліч. І якраз вміння знайти адекватні засоби передавати студентам не “сиру” інформацію, а висновки щодо її аналізу з аудіовізуальною спрямованістю їх сприйняття, є пріоритетною вимогою часу. З іншого боку, доступ викладачів до всесвітньої інформаційної мережі дозволяє розширити їх власні уявлення про зарубіжну суспільну географію, що обмежувалася кількома підручниками, перекладеними ще у 1960-х роках. Так, наприклад, Пітер Гагет повинен вже перестати бути абстрактним, збірним образом англо-американського географа, а перетворитися на звичайного (хоча й, безсумнівно, видатного) вченого, який народився 24 січня 1933 року, і понині залишається почесним професором Брістольського університету, хоча й мешкає у маленькому англійському селі Чу Магна. У принципі аналогічне стосується й рівня знайомства із напрямками та персоналіями у вітчизняній суспільній географії. Раніше основним джерелом поширення таких відомостей

фактично були лише особисті контакти на конференціях та з'їздах. Нині електронний зв'язок їх значно інтенсифікує, а сайти кафедр істотно розширюють інформаційний обмін. По-третє, значно кращі результати дає індивідуалізуючий підхід до студентів. Так, наприклад, схему функціонування об'єкту дослідження кожний студент сприймає по-своєму. Один її краще зрозуміє і запам'ятає в кольорі, другий – через “прямокутники-стрілочки”, інший – через розміри і т.д. Тому можливість вільного вибору студентом форми представлення матеріалу теж вимагає змін у засобах навчання [4].

Отже, електронні засоби навчання повинні пронизати весь навчальний процес: від проведення практичних занять до складання модулів та заліків. Так, практичні роботи, особливо із конструктивних спецкурсів, доцільно виконувати у “електронних зошитах”, що мають ряд суттєвих переваг порівняно з традиційними паперовими. Передусім це їх компактність, безрозмірність, стандартний формат, зручність зберігання і, нарешті, їх важко загубити чи забути вдома. Набагато зручніше працювати під час практичних і з електронними атласами, картами. Окрім можливості легко змінювати їх масштаб, вигляд чи здійснювати елементарні картометричні операції (розрахунок відстаней, площ тощо), відкриваються широкі можливості реалізації просторового аналізу та моделювання. За рахунок використання електронних засобів навчання дедалі більшого поширення в суспільній географії набувають методи нелінійного моделювання, нейромереж, теорії нечітких множин, комп'ютерної анімації тощо. В ході виконання практичних робіт студент за допомогою засобів комп'ютерного імітаційного моделювання може здобувати навички прийняття управлінських рішень.

У лекційних заняттях електронні засоби навчання реалізуються передусім через унаочнення. При цьому це мають бути не тільки традиційні схеми, карти, таблиці чи графіки, але й фотографії (передусім з країно-краєзнавчих спецкурсів), короткі відеосюжети (наприклад, з технологічних основ виробництва), “електронні галереї” видатних вчених (при посиланні на їх праці) тощо. До цього слід додати можливість використання не 1-2-3 наочностей за пару, як це зазвичай буває, а 10-20-30 найрізноманітніших за своїми змістом та формою.

Важливою є наявність електронного варіанту лекції, що значно полегшує завдання викладача. Він отримує можливість не “надиктовувати” текст, а власне викладати – пояснювати, робити висновки, аналізувати і синтезувати. При необхідності студент може роздрукувати важчу для сприйняття частину тексту лекції для її кращого розуміння, глибшого вивчення. Водночас дуже корисним є посилання на джерела, електронні варіанти яких також наявні. Це, зрозуміло, ставить складну, але цілком вирішувану проблему – створення електронної бібліотеки суспільно-географічної літератури.

При модульному контролі зручно користуватися електронними тестами. Це звільняє викладача від проблеми певного суб'єктивізму оцінки знань студентів, з одного боку, та виникнення студентських питань типу “А запитайте ще щось”, “А чому мені чотири, а не п'ять”

та ін., з іншого. Проте такі тести можливі, зрозуміло, не з усіх курсів, оскільки до них є певні вимоги, як то чіткість, однозначність питань, можливість вибору правильної відповіді з кількох наведених (наприклад, при виборі формули, запам'ятовування якої не вбачається необхідним) тощо. Тут може виникнути слушне запитання: для чого нам потрібна ця американська система навчання з її тестами, що, на відміну від нашої, не вчить студентів логічно мислити? Відповідь проста. По-перше, тести можуть бути і у вигляді логічних схем, і у вигляді завдань із використанням просторових систем підтримки прийняття рішень тощо. По-друге, логічно мислити студент має вчитися в ході всього процесу навчання, але передусім під час семінарських занять, де використання електронних засобів навчання не є пріоритетом. Вони можуть використовуватися в процесі підготовки до семінару (серед рекомендованих джерел повинні бути не тільки друковані видання, але й електронні) та під час доповідей, а в ході дискусій у більшості випадків є зайвими.

Іще один важливий момент – наявність власного сайту викладача, на якому були б розміщені навчальні програми, вимоги до студентів, електронні підручники, презентації лекцій, завдання практичних робіт, питання семінарських занять, модульних контролів, заліків, екзаменаційних білетів, списки рекомендованої літератури та переліки корисних посилань з кожної навчальної дисципліни. Через такі сайти повинен забезпечуватися додатковий зв'язок студентів із викладачами.

Отже, нині можна говорити про „магістральні шляхи” інформатизації суспільної географії – створення електронних підручників та зошитів, мультимедійних презентацій лекцій, комп'ютерного тестування, забезпечення електронного зв'язку студентів із викладачами тощо. Проте водночас актуальною залишається проблема мотивації використання електронних засобів навчання, оскільки нині воно ґрунтується лише на ентузіазмі окремих викладачів, аспірантів та студентів при байдужому ставленні до цього більшості причетних осіб.

3. Площі перетину. Процеси інформатизації суспільства істотно розширюють об'єкт-предметне поле суспільно-географічних досліджень. По-перше, з'являються нові об'єкти дослідження суспільної географії – інформаційна індустрія, інформаційна економіка, віртуальні міста, кібернетичний простір, інформаційне суспільство та породжені ним явища – інформаційна нерівність, інформаційні війни тощо. По-друге, відбувається переосмислення змісту традиційних суспільно-географічних категорій – простору (йдеться про „стискання”, „ущільнення” простору, його віртуалізацію), суспільно-географічного положення (як зазначає М. Багров, географічне положення визначається не стільки положенням відносно системи географічної зональності, джерел природних ресурсів, шляхів сполучення, скільки характером убудованості в інформаційні потоки та відношенням до глобальної інформаційної індустрії) тощо. По-третє, можливим є виникнення нових складових в структурі суспільної географії. Так, наприклад,

висловлюються думки про формування інформаційної географії (А. Арманд, М. Багров).

Як узагальнення можна навести такі новітні складові суспільно-географічних досліджень:

- географія інформаційної індустрії, що включає дві складових: географія виробництва інформації та географія виробництва інформаційних технологій;

- географія інформаційної сфери, тобто сфери економіки, що займається виробництвом, обробкою, зберіганням та поширенням інформації;

- географія інформаційної економіки (економіки, в якій більша частина ВВП забезпечується діяльністю з виробництва, обробки, зберігання та поширення інформації та знань, більше половини зайнятих бере участь у цій діяльності);

- географія працересурсного потенціалу інформаційного сектору економіки, до якого Міжнародний союз зв'язку включає виробництво телекомунікаційних та комп'ютерних послуг і обладнання, програмного забезпечення, радіо і телевізійного мовлення, аудіовізуальних розваг;

- географія інформаційно-комунікаційної інфраструктури, через яку забезпечується доступ до інформаційних ресурсів світу, а як наслідок – відбувається формування глобального інформаційного простору;

- географія мережових форм організації господарської діяльності, передусім в рамках ТНК (глобальних мереж);

- географія інформаційного суспільства, що, згідно чинного законодавства України розглядається як орієнтоване на інтереси людей відкрите для всіх і спрямоване на розвиток суспільство, в якому кожен міг би створювати і накопичувати інформацію та знання, мати до них вільний доступ, користуватися і обмінюватися ними, щоб надати можливість кожній людині повною мірою реалізувати свій потенціал, сприяючи суспільному і особистому розвитку та підвищуючи якість життя;

- географія явищ, породжених інформаційним суспільством – географія віртуальних спільнот населення, кіберпростору (віртуального простору, в якому циркулюють електронні дані з'єднаних мережею комп'ютерів); географія поширення гнучкої спеціалізації, гнучких форм зайнятості; географія самоідентичності населення в умовах глобалізації суспільства; географія інформаційної нерівності; географія територій „четвертого світу” (територій, що залишаються поза процесами інформатизації суспільства); географія виробництва інформаційного сміття; географія маніпулювання інформацією („управління сприйняттям”); географія інформаційних воєн тощо.

Важливим предметом суспільно-географічних досліджень стає й оцінка рівня готовності країн, регіонів, районів до інформаційного суспільства, що зазвичай оцінюється за такими критеріями: рівень розвитку інформаційно-комунікаційної інфраструктури, електронної економіки, дистанційної освіти, використання інформаційно-

комунікаційних технологій у сфері державного управління та політика держави у сфері інформаційно-комунікаційних технологій. Зокрема, Центром міжнародного розвитку Гарвардського університету розроблено методику оцінки готовності до інформаційного суспільства, в основі якої 5 груп показників: 1) показники доступу до мереж (інформаційно-комунікаційна-інфраструктура, існування Інтернету, доступність Інтернету, швидкість та якість передачі інформації мережами, програмно-апаратне забезпечення, якість послуг та рівень підтримки абонентів); 2) показники навчання з використанням інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) (доступ навчальних закладів до ІКТ, використання ІКТ у навчальному процесі, підготовка кадрів у сфері ІКТ); 3) показники мережевого суспільства (люди та організації в Мережі, локальний контент, використання ІКТ у повсякденному житті, використання ІКТ на робочому місці); 4) показники мережевої економіки (електронна комерція на базі моделі „бізнес для споживача” (B2C), електронна комерція на базі моделі „бізнес для бізнесу” (B2B), електронний уряд, можливості зайнятості спеціалістів в області ІКТ); 5) показники державної політики інформатизації (регулювання телекомунікаційного сектору, торгова політика в області ІКТ).

Нарешті, щодо формування нової дисципліни – інформаційної географії. Найповніше визначення її предметної області пропонує А. Арманд: ця дисципліна займатиметься описом доступності населенню різних засобів інформації, географічного поділу праці між різними засобами масової та професійної інформації, інформаційного сприйняття населення, забезпеченості навчальними закладами [1].

Висновки та перспективи. Отже, в процесі розвитку інформатизації суспільства виникають точки, лінії та площі її перетину із суспільною географією. Тому важливим завданням сьогодення є їх врахування та ефективне використання нових можливостей, що відкриваються для суспільної географії. Наше завдання полягає у тому, щоб при переході України до інформаційного суспільства вітчизняна суспільна географія не залишилася типовою наукою індустріального суспільства, а, отже, поступово відійшла в минуле, поступившись місцем тим дисциплінам, що вчасно зреагують на виклики інформаційного майбутнього. Для цього необхідно: 1) точки перетину перетворити на „точки росту” (нові напрями, нові методики суспільно-географічних досліджень); 2) лінії перетину перетворити на „магістральні шляхи” вдосконалення навчального процесу (нові засоби та методики викладання суспільно-географічних дисциплін); 3) площі перетину інтенсивно вивчати та перетворювати на нові об’єкти та предмети суспільно-географічних досліджень.

Список літератури:

1. Арманд А.Д. География информационного века // Известия РАН. Серия географическая. – 2002. – № 1.

2. Багров М.В. Завдання географії в інформаційному суспільстві і формування наукового світорозуміння // Україна: географічні проблеми сталого розвитку. – К., 2004. – С. 3-9.
3. Багров Н.В. География в информационном мире. – К.: Либідь, 2005. – 184 с.
4. Мезенцев К.В. Електронні засоби навчання в суспільній географії // Економічна та соціальна географія. – 2002. – Вип. 52. – С. 22-24.
5. Мезенцев К.В. Прикладні аспекти використання ГІС суспільно-географічного змісту // Картографія та вища школа. – 2007. – Вип. 12. – С. 58-62.
6. Немец К.А. Информационное взаимодействие природных и социальных систем. – Х.: Східно-регіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив, 2005. – 428 с.
7. Немец К.А. Інформаційна складова соціально-географічного процесу як сутність інформаційної взаємодії суспільства та природи // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету. Серія: географія. – 2005. - №2. – С. 28-33.
8. Немец К.А. Інформаційний аналіз розвитку регіонів України // Вісник Харківського університету. Геологія. Географія. Екологія. – 2005. - № 704. – С. 55-60.
9. Немец К.А. Трансформація суспільної свідомості на основі соціальної інформації (суспільно-географічні аспекти) // Історія української географії. – 2005. – Вип. 12. – С. 122-127.
10. Світличний О.О., Плотницький С.В. Основи геоінформатики. – Суми: ВТД „Університетська книга”, 2006. – 295 с.
11. Смирнов М.А. Информационная среда как объект географического исследования // Известия РАН. Серия географическая. – 2002. - № 1.
12. A Companion to Economic Geography / Ed. By E. Sheppard, T. Barnes. – Oxford: Blackwell Pub., 2000. – 552 p.
13. A Reader in Economic Geography / Ed. by E. Sheppard, T. Barnes, J. Peck, A. Tickell – Oxford: Blackwell, 2001. – 496 p.
14. Beyers W.B. Cyberspace or Human Space: Wither Cities in the Age of Telecommunications? // Cities in the Telecommunications Age: The Fracturing of Geographies / Ed. by J.O. Wheeler, Y. Aoyama, and B. Warf. – New York: Routledge, 2000. – P. 161-180.
15. Beyers W.B. On the Geography of the New Economy: Perspectives from the United States // Service Industries Journal. – 2003. – Vol. 23. - No. 1. – P. 4-26.
16. Goodchild M.F. GIScience: geography, form, and process // Annals of the Association of American Geographers. – 2004. – No 94(4). – P. 709–714.
17. Goodchild M.F. Scales of cybergeography // Scale and Geographic Inquiry: Nature, Society, and Method / Ed. By E. Sheppard and R.B. McMaster. – Malden, MA: Blackwell, 2004. – P. 154–169.
18. Goodchild M.F., Haining R.P. GIS and spatial data analysis: converging perspectives // Papers in Regional Science. – 2004. – No 83. – P. 363–385.
19. Sheppard E., Couclelis H., Graham S., Harrington J.W., Onsrud H. Geographies of the Information Society // International Journal of Geographic Information Science. – 1999. – No 13. – P. 797-823.
20. Zook M., Dodge M., Aoyama Y., Townsend A. New Digital Geographies: Information, Communication, and Place // Geography and Technology / Ed. by S. Brunn, S. Cutter and J .W. Harrington – Kluwer Academic Publishers, 2004. – P. 155-176.

ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ КОМПЛЕКСУ ПРОМИСЛОВОГО ВИРОБНИЦТВА ХЕРСОНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В КІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ

Актуальність вивчення історико-географічних аспектів розвитку господарства України пояснюється необхідністю висвітлення і усвідомлення закономірностей просторового розвитку українських земель в умовах незалежності України, що стала суб'єктом світової цивілізації. Воно допомагає більш глибоко дослідити сучасні економіко-географічні процеси, визначити варіантні та альтернативні шляхи розвитку господарського комплексу України на майбутнє.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими завданнями. Удосконалення системи управління господарським розвитком в Україні потребує виявлення історико-географічних особливостей її становлення та розвитку.

Аналіз основних досліджень та публікацій, в яких започатковано розв'язання проблеми. Дослідження історико-географічних досліджень промислового розвитку регіонів України практично відсутні. Певні аспекти представлено в роботах економістів (насамперед Лановик Б., Глобуцький В., Дерев'янків Т.) та географів (К. Воблій, І. Зільberman, М. Туган-Барановський, В. Гуцал, С. Іщук). В своїх публікаціях вони висвітлили основні аспекти розвитку промислового виробництва на різних етапах розвитку господарського комплексу країни. Практично відсутні роботи присвячені дослідженню історико-географічних аспектів на регіональному рівні.

Дослідження історико-географічних аспектів формування комплексу промислового виробництва Херсонської губернії має на меті розкрити особливості формування просторової структури, основних закономірностей і проблем розміщення виробництва, в зв'язку з конкретними історичними обставинами минулих періодів.

Було поставлено та вирішено наступні завдання:

- 1) визначити специфічні особливості проведення історико-географічних досліджень;
- 2) висвітлити історико-географічні аспекти становлення та розвитку промислового комплексу Півдня України (в межах Херсонської губернії).

Необхідність пізнання особливостей формування та розвитку територіальних комплексів різних таксонометричних рівнів обумовлює актуальність історико-географічних досліджень. Їх прикладне значення полягає у виявленні загальних закономірностей формування систем природокористування, територіальної організації суспільства, екологічних ситуацій, що обумовлює взаємообмін з економічними, політичними та екологічними науковими дисциплінами.

Історична географія для своїх досліджень використовує широке коло методів та підходів як погранична наукова дисципліна.

Специфіка історико-географічного дослідження полягає в необхідності взаємоузгодженого вивчення змін в природі та в суспільстві на певній території.

Засадничими його принципами є **цілісність, актуалізм, конструктивізм та антропоцентризм.**

Основні етапи [7]:

1. визначення історико-географічних зрізів дослідження;
2. аналіз розвитку геосистем та його чинників;
3. створення моделі функціонування системи;
4. з'ясування впливу особливостей розвитку геосистеми в минулому на розвиток географічних об'єктів сьогодення.

Вивчення історико-географічного зрізу передбачає:

- врахування усього комплексу взаємозв'язків компонентів природи та суспільства на даній території, з акцентом на провідних (типоформуючих) зв'язків;
- територіальна цілісність досліджуваного регіону;
- чітке встановлення часових меж.

Сучасна територіальна структура промислового комплексу України тісно пов'язана із особливостями промислового розвитку в минулому. Першим етапом її формування було утворення невеликих промислових згустків, що відповідали тодішньому розвитку продуктивних сил. Зв'язки між ними тільки ще зароджувалися і мали переважно сезонний характер (домануфактурний період).

Другий етап відповідає мануфактурному періоду. В цей час посилювався процес територіального зосередження виробництва. Мануфактура, що базувалась на ручній праці, використанні сили падаючої води і вітру обмежували територіальну концентрацію промислового виробництва. Дрібні промисли і мануфактурні підприємства були тісно пов'язані із сільськогосподарським виробництвом і не могли формувати складніших елементів територіальної структури.

Третій етап формування припадає на період індустріального розвитку – почали формуватися складні промислові елементи, інтенсивно розвивався процес територіальної концентрації виробництва, територіальний поділ праці і спеціалізація окремих продуктів і навіть їх частин.

На початку XX ст. сформувались основні промислові вузли центри та райони нашої країни.

Незважаючи на істотне економічне зростання України в XIX – на початку XX століть, залежність її від чужих держав не дозволила вирішити проблему становлення економіки промислового типу. Вона істотно відставала від передових країн світу. Особливо складною була соціально-економічна ситуація в Західній Україні, де становлення фабрично-сировинної промисловості, напереддень I Світової війни, не завершилось. Галузева структура промисловості залишалась однобокою, мала характер типовий для колоніальних територій. Значно кращою була ситуація в підросійській Україні. Вона за XIX – початок XX століть піднялась на вищій щабель економічного розвитку. Особливо значними були здобутки промислового розвитку.

В 1913 р. частка України у сукупній продукції промисловості та сільського господарства імперії становила 48,2 %, частка засобів виробництва у всій промисловості – 42 %. До I Світової війни українська промисловість давала 24,3 % загальної промислової продукції імперії. Україна зайняла в імперії Романових провідне місце щодо індустріального розвитку, випереджала інші регіони за видобутком вугілля виплавою чавуну, виробництвом цукру. Але для підросійської України характерними були і ознаки колонізації: вона давала 70 % сировинної продукції імперії і лише 15 % обробної промисловості [9]. Тому індустрія розвивалась однобоко. Підприємства текстильної промисловості були практично відсутні, слабо розвивались хімія і поліграфія. Металообробка не задовольняла потреб населення: дріт і цвяхи завозили на Наддніпрянщину з Росії. Таким чином в Українській економіці в XIX – на початку XX століття докорінних якісних змін не відбулось, індустріалізацію завершено не було.

Серед чисельних чинників, які визначили комплексу промислового виробництва Херсонської губернії, на нашу думку, визначальними стали *наявність населення та забезпеченість трудовими ресурсами, розвиток транспорту, торгівлі, кредитно-фінансових установ, індустріалізація господарського комплексу країни.*

Територіальна структура промислового виробництва формується під значним впливом *населення і трудових ресурсів*. Між населенням і трудовими ресурсами, з одного боку, та формування промислових центрів, вузлів, тощо, а з другого існує тісний зв'язок. Населення і трудові ресурси впливають на територіальну структуру промисловості безпосередньо своєю наявністю на конкретній території. Густо населена територія – одна з найважливіших передумов формування територіальної структури промисловості.

Важливий фактор формування територіальної структури промисловості – *транспортні умови* конкретної території. Транспортні умови, як і економіко-географічне положення, можуть прискорити або затримати процес територіальної концентрації промислових підприємств у певних географічних пунктах. У системі промислового комплексу великого економічного району вони забезпечують нормальне функціонування промислових центрів.

Основним фактором формування територіальної структури промислового комплексу України в XIX ст. стала *індустріалізація* і повалення феодально-кріпосницької системи, що гальмувала розвиток промисловості, сільського господарства, формування ринку.

Промислові центри виникли і розвивалися у тих місцях, де поряд з сировинною базою і вигідним економіко-географічним положенням існувала певна кількість трудових ресурсів. Так і раніше густо населена Київщина і Поділля стали базою розвитку буряківництва і цукрової промисловості, де пізніше утворився район цукробурякового виробництва.

В період, що досліджується відбувався демографічний вибух на Україні. Підвищення продуктивності праці, переважання аграрного виробництва обумовили різке зростання кількості її жителів. Якщо у 1300 році на території проживало 3,2 млн. осіб, в XV ст. – 3,7 млн. осіб, в XVI ст. – до 5 млн., в XVII ст. – 5,3 млн., то в XVIII ст. – 9 млн., а на початок XX ст. – за різними оцінками від 35 до 41 млн. осіб. Змінилась система розселення населення. Якщо до XVIII ст. найгустіше заселеними були Київське Придніпров'я, Галичина, Волинь, то в XIX ст. відбувається швидке збільшення кількості населення на півдні. Найбільшими містами в середині XIX ст. були Київ, Одеса, Бердичів. У великих містечках значну частку становило неукраїнське населення. Промисловий переворот та індустріалізація обумовили швидке зростання центрів індустрії. До кінці XIX ст. найбільшими містами стають Одеса (403,8 тис. осіб), Київ (247,7 тис. осіб), Харків (173,9 тис. осіб), Катеринослав (117,8 тис. осіб). В них концентрувалось 45 % міського населення.

На 01.01.1900 р. в Херсонській губернії нараховувалось 2,9 млн. мешканців (з них близько 0,9 млн. – міські жителі). Воно було розселене в 5,5 тис. населених пунктах. Зокрема, 19 містах, 9 посадах, 50 містечках.

Безпосередній вплив на розвиток промислового виробництва в Україні мав транспорт. У XIX ст. важливе значення продовжував відігравати водний транспорт. Важливими транспортними артеріями залишались Дніпро, Дністер та південий Буг. До порогів на Дніпрі ходили 7,4 тис. суден. З них – 17 пароплавів. На морські порти в Україні припадало 46,8 % вартості вивезених та 20,7 % ввезених в імперію через її європейські порти товарів. Все більшого значення набуває залізничний транспорт. До 1880 р. в Україні споруджено 4834 км залізничних колій. Великими залізничними вузлами стали Харків, Київ, Кременчуг, Катеринослав та Одеса. Вже у 1913 р. довжина колій становила 15930 км, залізницею було перевезено 104 млн. т вантажів (60 % зерно та вугілля) й 49 млн. пасажирів [9]. Україна посідала гідне місце в зовнішній торгівлі. Так із західної України вивозили у великих обсягах нафту та її продукти, кухонну та калійну сіль, ліс та вироби з деревини. У загальному експорті Російської імперії частка України становила 26 %, а в імпорті – 11,5 %. Головними формами організації в Україні залишались ярмаркова, базарна та постійна стаціонарна. Почалось заснування товарних бірж, які змінювали ярмарки. Почалось заснування товарних бірж, які змінювали ярмарки. Їх на 1913 р. було більше 10. Виділялись Київська, Одеська, Єлизаветградська, Миколаївська біржі зерна, Харківська кам'яно-вугільна та залізнично-торгова. Почала формуватись кредитно-банківська система. До середини XIX ст. утворилось 12 комерційних банків. До кінця століття збереглись лише Київський та Одеський. Але й вони відігравали незначну роль. Провідними були філії столичних банків. Кредитна діяльність виділяла Одесу, Харків, Полтаву, Бердичів.

Довжина залізниці (Пд.-Зх., Харьківсько-Миколаївська Та Катериненська) в межах Херсонської губернії на кінець XIX ст. становила 1185,2 км, шосейних доріг – 104 км, ґрунтових – 9325 км;

водяних шляхів судноплавних в обидва боки – 801 км., пароплавних – 692 км. Найбільшими пристанями в межах губернії були Ново-Воронцовка (Малі Гирли) і Берислав і Херсон. Значна кількість невеликих пристаней була в ряді дрібних селищ як по р. Дніпру, так і по р. Інгульцю. Тривалість навігації по Дніпру в районі м. Херсона становила від 246 до 311 днів. Із пристаней Дніпра в Одесу перевозилось до 40 млн. пд. одного хліба.

Торговельних закладів в межах Херсонської губернії на кінець XIX ст. нараховувалось близько 11,2 тис., а їх оборот складав 410 млн. р. Ярмарків (без Одеси й Миколаєва) нараховувалось 80, базарів – 162. IX загальний оборот становив близько 30 млн. руб на рік. Головними предметами торгівлі на базарах й ярмарках служать зерновий хліб, худоба, борошно, риба, сіль, їстівні припаси, господарські приналежності, плаття, взуття, бакалія. У губернії діють контора й 3 відділення державного банку, відділення російського банку зовнішньої торгівлі, Одеський обліковий банк і його відділення, агентство "Ліонского кредиту", міське кредитне товариство, 8 міських банків, 3 приватні кредитні товариства, відділення дворянських і селянського поземельних банків, земський банк Херсонської губернії.

В кінці XIX ст. на Україні розпочалась індустріалізація. Їй передував промисловий переворот, який забезпечив розвиток промислового виробництва з мануфактурного. Промисловий переворот в нашій країні пройшов в кілька етапів. Перший розпочався в 20-х рр. XIX ст. у харчовій промисловості. З'явилися перші парові гуральні, цукрові, суконні, кріпосні мануфактури перетворювались на фабрики. З'явилися мідярні, чавунноливарні та машиннобудівні заводи. Центром цукровиробництва став Правобережний Лісостеп (150 підприємств), суконного виробництва – посад Клинці на Лівобережжі, машинобудування чисельні міста Київської, Волинської, Катеринославської та Херсонської губерній (20), виплавки чавуну, залізноробні на Київщині, Луганщині, Чернігівщині, Одещині та Слобожанщині (43). До 1860 р. видобуток вугілля набув в Донбасі промислового характеру і становив майже 6 млн. пудів. За цим показником він зайняв друге місце в Російській імперії. Внаслідок цього етапу виробництво цукру та видобуток вугілля почали набувати загальноімперського значення, впроваджувалось технічне виробництво та нові технології, з'явилась значна кількість міст фабрично-заводського типу, кількість промислових підприємств зросла до 1861 р. в 3,6 рази. Фабрично-заводські підприємства становили 15 % серед промислових, але разом з найбільшими мануфактурами виробляли більшу частину товарної продукції [14].

Другий етап розпочався після падіння кріпосного права в 60 – 70 рр.. Перше місце у структурі промисловості зайняло цукроваріння. Цукрова промисловість України стала головним постачальником Російської імперії. Частка її у Всеросійському виробництві становила у 80-х рр. 87,8 %. Значне місце посіла винокурна промисловість – налічувала 1,5 тис. підприємств. Основними районами виробництва цукру і спирту в Україні стали Подільська, Харківська та Київська губернії. Значного поширення набули парові млини, швидко

розвивалась олійна промисловість, сировиною для якої були льон, конопля, соняшник. З'явилися великі металургійні заводи: Новоросійський (Юзівський) та Сулінський. Виробництво чавуну зросло в 4 рази (25 % імперського виробництва), проката - в 7,7 (13%), видобуток вугілля на Донбасі зріс в 2,5 рази. У 1980 р. тут діяло 197 шахт, на яких добували 43,1 % (86,3 млн. пудів) вугілля імперії, з'явилися великі машинобудівні заводи. Найбільші у Харкові, Луганську, Одесі та Єлизаветграді.

Промисловий переворот у провідних галузях української промисловості створив матеріально-технічні та соціальні передумови для подальшого розвитку господарського комплексу України. Відповідно до цього сформувалися умови для початку індустріалізації в Україні в кінці XIX ст. Нарощувалися темпи зростання промисловості. Важка промисловість розвивалась майже вдвічі швидше ніж легка. У 80-х – 90-х рр. XIX ст. в Катеринославській та Херсонській губерніях збудовано 17 великих металургійних заводів, а до кінця 1913 р. – 21. На кінець 1913 р. в Україні виплавляли 69 % загальноімперського чавуну, 67 % - сталі, виробляли 58 % прокату. Майже 100 % коксу вироблялось в Україні. Вже на кінець XIX ст. частка України у видобутку залізної руди Російської імперії складала 52,9 %. На Донбасі до 1913 р. вже діяло 1200 шахт, на яких працювало 1,7 млн. фахівців та добувалось 1,5 млрд. пудів вугілля. Незважаючи на те, що темпи розвитку машинобудування в Україні були вищими, ніж в інших регіонах імперії, вона не задовільняла зростаючих потреб індустріального розвитку. За вартістю та якістю продукції українського машинобудування поступалась імпорتنій. В 1913 р. в Україні діяло 450 машинобудівних і металообробних підприємств, на них працювало 57 тис. працівників. Випуск валової продукції машинобудування становив 20,2 % загального виробництва в імперії. Вже до кінця XIX ст. в Україні сформувалися два машинобудівні райони: Херсонсько – Катеринославський (8,5 % загальноімперського виробництва) та Києво – Харківський (6,5 %). Найбільшими підприємствами були Харківський паровозобудівний завод, Луганський машинобудівний, Нижньодніпровський вагонобудівний, Краматорський, Горлівський, Катеринославський гірничо промислові, Миколаївський судобудівний, Бердянський, Одеський, Харківський, Єлизаветградський, Білоцерківський, Київський заводи з виробництва сільсько-господарських машин та ін [15].

Швидкими темпами відбувалось й зростання інших галузей промисловості. До 1913 р. в лісостепу діяло 210 цукрових заводів, на яких працювало до 130 тис. робітників, вироблялось 82 % загального виробництва в Російській імперії цукру піску та 74 % цукру рафінаду. В Києві, Харкові, Кременчуку та в багатьох містах українського степу діяли крупні борошномельні підприємства.

За величиною обсягів виробництва Херсонська область займала п'яте місце (8,9 % вартості продукції промислового виробництва в Україні) після Харківської губернії (28,1 %), Київської (17,7 %), Катеринославської (12,7 %) та Подільської (12,5 %). На кінець XIX ст. у Херсонській губернії (крім Одеси й Миколаєва) нараховували

близько 15 тис. промислових підприємств, які виробляли продукції на суму близько 86 млн. руб. У промисловому виробництві було зайнято 36 тис. робітників. Із продуктів видобувної промисловості заслуговують на увагу залізні руди, сіль (у лиманах Дальницьком, Хаджибейском, Куяльницьком і Березанском) і будівельний камінь (граніт – Олександрійський, Єлисаветградський й Ананьєвський уїзди; вапняк – Олександрійський, Тираспольський, Одеський й Херсонський уїзди). Найбільш значимими промисловими підприємствами губернії були борошномельні млини (8,9 тис.), ливарні та залізоробні заводи й майстерні (44), цукробурякові заводи (2), кузні (2,7 тис.), цегельні заводи та заводи з виробництва покрівлі (135), тютюнові фабрики (18), фабрики з виробництва сірників (2). Кустарні промисли представлені переважно обробкою рослинного волокна та вовни, виробництвом гончарних, кравецьких виробів й виробів із дерева та соломи, винокурнями. Ремісничих закладів (без Одеси й Миколаєва) на кінець XIX ст. нараховувалось близько 9 тис., на яких працювало 14 тис. робітників.

У Херсонській губернії практично все промислове виробництво було сконцентроване у чотирьох найбільших містах, таких як Одеса, Миколаїв, Херсон та Єлисаветград. Окремо виділявся лише Очаків, який спеціалізувався на виробництві цегли.

У Єлисаветграді найбільшого розвитку набула харчова промисловість – виробництво борошна, тютюнової продукції і хімічна – виробництво смоли.

В Херсоні були розміщені підприємства з ватного виробництва, вовномийні фабрики, лісопильні комбінати і промислові підприємства з виробництва борошна.

Миколаїв був центром ювелірного виробництва і машинобудування, розвивалась також борошномельна, спиртоочисна, поліграфічна і ватна промисловість.

Найпотужнішим багатогалузевим центром була Одеса де розвивалось виробництво верстатів і дрово-цвяхове, ювелірне, цегельне, черепичне, фарфоро-фаянсове, спиртоочисне, хімічне, поліграфічне, шкіряне, борошномельне та консервне виробництва, які виробляли продукцію не лише для потреб імперії, а й на експорт.

Список літератури:

1. Воблий К.Г. Нариси з історії російсько-української бурякоцукрової промисловості. – К., 1946. – 79 с.
2. Вся Россия. Русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации. Адрес – календарь Российской империи. Т.1. – С.-П.: И-е А.С. Суворова, 1900. – 917 с.
3. Глобуцький В.О. Економічна історія Української РСР: Дожовтневий період., – К., 1970. – 132 с.
4. Дерев'янків Т.І. Промисловий переворот на Україні. – К., 1975. – 315 с.
5. Жекулін В.С. Історична географія: Предмет і методи. – Лен., 1982. – 223 с.
6. Зільберман І.І. Промисловість України та її географічне розміщення. – К.: Культура., 1917. – 228 с.
7. Лановик Б.Д., Матисякевич З.М., Матейко Р.М. Історія господарства: Україна і світ. – К., 1995 – 478 с.
8. Ляшенко П.І. Історія народного господарства СРСР: В2т. – К., 1951.

9. Туган-Барановський М. Русская фабрика в прошлом и настоящем – К., 1926. – 96с.
10. Кульчицкий С.В. Особенности индустриализации народного хозяйства УРСР // Укр. іст. журн – 1989. – №10. – с. 12-19.
11. Фабрики и заводы всей России. Сведения о 31523 фабриках и заводах. К.: И-во Л.М. Фиш, 1913. – 569 с.
12. Фабрично - заводская промышленность России. Перечень фабрик и заводов – СПб, 1897. – 1048с.
13. Фабрично-заводская промышленность Украины в 1910-1912 годах, по данным обследования министерства торговли и промышленности. – СПб, 1914. – 984 с.
14. Шмидт А. Херсонская губерния. - С.Пб., 1863. - Ч. 1. - С. 794 – 795.

О. І. Мельничук

ІНТЕРАКТИВНІ ЗАСОБИ НАВЧАННЯ ТА ЕКОЛОГІЧНЕ ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ

Проблеми охорони оточуючого середовища в наш час все більше привертають до себе увагу. Здавалось би хто не любить природу? Хто не милувався її красою? Кого не вабить відпочити біля озера чи річки? Напевно не знайдеться таких людей, які б не відчували потреби у спілкуванні з природою. Ставлення до природи в кожного своє: одні люди просто використовують її для задоволення своїх потреб, не піклуючись про те, що буде завтра, інші ж навпаки піклуються про збереження природи, її багатств тощо.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими завданнями. У процесі виховання учня загальноосвітньої школи важливе місце займає формування екологічної самосвідомості. Ефективним є залучення інтерактивних методів у виховному процесі.

Аналіз основних досліджень та публікацій, в яких започатковано розв'язання проблеми. Питанням інтерактивних методів навчання та формування екологічної самосвідомості учнів надано багато уваги фахівцями педагогічної науки. Насамперед це, Арцишевський Р., Балашова С., Водолазька Т., Гуз К., Заперченко Н., Ломаковська Г., Ривкінд Ф., Ривкінд Й., Юрович В. та ін. Недостатнім є рівень визначення практичних шляхів інтерактивної підтримки формування екологічної самосвідомості учня молодшої школи.

Метою виконаного дослідження стало здійснення аналізу експериментальних шкільних курсів «Комп'ютерна азбука» і «Сходинки до інформатики» та визначення можливості використання відповідного комп'ютерного забезпечення в процесі екологічного виховання.

Для досягнення мети було вирішено такі завдання:

– виявлено особливості застосування знань природничоорієнтованих курсів молодшої школи під час ознайомлення з комп'ютером;

– зазначено напрями підтримки, корекції і пропедевтики знань, умінь і навичок на уроках інформатики з курсів природничого циклу.

Можливо, ставлення до природних багатств зумовлене психічними особливостями чи моральними переконаннями кожної людини. На мою думку велике значення має правильне, свідоме навчання та виховання у кожній маленькій людини – дитини – екологічної самосвідомості. Адже, на що звертає увагу мама, гуляючи з дитиною за ручку: на сонечко, на квіти, на хмаринки, вони слухають, як співають пташечки, як накрапає дощик, як шумить вітер. Дитина сміється побачивши метелика чи пташку. Якщо їй пояснити, що рослинку не можна рвати, тому що вона жива і їй боляче, то вона ніколи її не образить, ще й почне плакати побачивши, що хтось мучить дерево чи рве квіти. Перше тепло для неї – це мама і сонечко, перший спів – це спів мами і спів пташки, шурхотіння дощу, подих вітру. Отже, кожна дитина захоплюється природою, відчуючи себе її частинкою, прагнучи пізнавати її глибини, сягнути непізнаного.

Саме тому більшість навчального матеріалу спирається на використання природничих знань, спрямоване на їх усвідомлення і збагачення. Дитячі книги, шкільні підручники, мультфільми, кінофільми, телепередачі сповнені інформацією про природу. Але необхідно навчити дитину сприймати і аналізувати інформацію, тобто: дивитись і бачити, слухати і чути, бути активним учасником життя, а не стороннім спостерігачем.

Всі, без винятку, навчальні програми початкової школи велику увагу приділяють вивченню, поглибленню знань учнів про природу, її багатства, спрямовані на розвиток пізнавальних інтересів кожного учня, розвиток моральних, діяльнісно-вольових якостей, формуванню в учнів потреби до пізнання світу і людини в ньому як біологічної і соціальної істоти, вихованню любові до рідного краю, поваги до Української держави, створенню теоретичної бази для інтелектуального розвитку молодших школярів.

Для того, щоб зміст програм міг виконати свої навчально-виховні функції, він має бути представлений з урахуванням таких вікових особливостей молодших школярів, як конкретно-образне мислення, ігрові форми діяльності, переважання уяви та фантазії над раціонально-логічним сприйняттям дійсності тощо. Для виконання цих вимог можна користуватись шкільними підручниками. Вони складені у відповідності до сучасних вимог.

З розвитком технологій, використання підручників, яскравих кольорових малюнків, таблиць, іграшок є недостатнім. Сучасним і на часі є впровадження у систему навчання та виховання учнів інноваційних форм і методів навчання.

У 2002 – 2003 навчальному році в 50 школах м. Києва розпочався експеримент із впровадження навчальних курсів «Комп'ютерна азбука» і «Сходинки до інформатики» у початковій школі як варіативної складової навчальних планів. Ці курси було створено враховуючи віковий, психологічний та фізіологічний стан і розумовий розвиток учня молодшої школи. Вони підсилюють навчальну діяльність виконанням завдань на комп'ютері. Кожне таке завдання відповідає темі уроку, виконане у формі цікавої гри чи навчального

мультфільму. Воно є цікавим, захоплюючим, ненав'язливим, пізнавальним.

При вивченні курсу передбачено кілька напрямів навчальної та розвивальної діяльності учнів.

Перший напрям – пізнавальний. Учні мають засвоїти відомості про призначення комп'ютера, про можливості його використання, про його складові частини, основні принципи його роботи.

Другий напрям – прикладний. Учні повинні здобути навички роботи з клавіатурою, пошуку та запуску потрібних програм та інше.

Третій напрям – алгоритмічний. У 3–4 класах учні повинні засвоїти поняття алгоритму, розрізняти їх основні види, вміти складати і записувати прості алгоритми для виконавців, відшукувати та застосовувати алгоритми у практичній та навчальній діяльності. Усе це спрямовано на розвиток логічного мислення учня, вмінь аналізувати, розкладати задачу на підзадачі тощо.

Четвертий напрям – розвивальний. На цих уроках учні розвивають свої творчі здібності та логічне мислення шляхом виконання різноманітних творчих завдань, як у процесі роботи з прикладними розвивальними програмами (конструктори, кросворди, логічні ігри та інші), так і під час теоретичної частини уроку.

П'ятий напрям – підтримка, корекція і пропедевтика знань, умінь і навичок з основних предметів. Це досягається шляхом роботи з різноманітними навчальними, навчально-контролюючими та пропедевтичними програмами з української, російської, англійської мов, математики, довідля, античної літератури.

Крокуючи сходинками, сторінками підручника та навчальними програмами – іграми учні ознайомлюються з основними поняттями інформатики, оволодівають уміннями роботи за комп'ютером, одержують комп'ютерну підтримку засвоєння таких предметів, як українська та англійська мови, природознавство та ознайомлення з довідлям, математика тощо. Комп'ютерні ігри підсилюють засвоєння нового матеріалу, а нові яскраві сучасні підручники не тільки допомагають у навчанні, а й створюють гарний, піднесений настрій. Адже веселіше на душі, коли з тобою сторінками підручника крокують дівчинка Ганнуся, гномик Мудрунчик зі школи детективів та хлопчик Олесь з другом – роботом.

Розглянемо програми з довідля, які включає в себе вивчення програм «Комп'ютерна азбука» (1 клас) та «Сходинки до інформатики» (2-4 класи).

Курс «Комп'ютерна азбука» складається з двох частин. Перша частина дає можливість дітям познайомитись з комп'ютером не як з іграшкою, а як з складною машиною, призначеною для виконання певних логічних та технічних завдань. Протягом першого семестру учні знайомляться з основними і додатковими комп'ютерними пристроями, з їх призначенням та використанням, з можливостями комп'ютера. Другий семестр присвячений вивченню оточуючого середовища, більшість тем цього семестру є природничими, такими як:

1. Подорож у космос: знайомство з Сонячною системою, поняттями «планети», «зірки», рухом планет навколо Сонця. Діти розглядають, як з космосу виглядає Земля, Місяць, Марс, Нептун тощо.

2. Картина світу: знайомство з картою світу, нанесення на неї континентів, океанів, полюсів, екватору. Розташування частин світу на глобусі.

3. Моя Батьківщина – Україна: вивчають розташування України на карті світу, на глобусі, наносять на карту України гори, ріки, ліси, степи тощо.

4. Київ – любов моя: знайомляться з картою-схемою, вивчають розташування районів міста на карті, знаходять свою вулицю.

5. Дерево родоводу: складають родинне дерево.

6. Я – Ганнуса: вивчають, які чинники впливають на емоційний стан людини, а відповідно і на настрій.

7. У царстві звірів: за допомогою карти світу вивчають територію проживання різних тварин.

8. У царстві рослин: за допомогою карти визначають де ростуть ті чи інші рослини.

9. На дачі у дідуса та бабусі: діти розподіляють на групи тварин і птахів, плоди за розміром, за часом появи, рослини за висотою.

10. Пори року: вивчають, як змінюється оточуюче середовище зі зміною пір року.

11. По всьому світі друзі: дітям пропонується знайти на карті світу народ, тварину чи рослину.

Завдання з курсу «Сходинки до інформатики» для учнів 2-4 класів містять такі завдання:

1. Лісова галявина: необхідно розподілити в дві корзини окремо гриби і ягоди.

2. Слово в лабіринті: на розі вітрів розмішено літери, з яких потрібно скласти слово.

3. Туристичні маршрути: учні прокладають на карті України запропонований туристичний маршрут між містами.

4. Поштовий голуб: Україна: за допомогою «сліпої» карти України, голуб повинен доставити листа у зазначений населений пункт.

5. Поштовий голуб: Європа: за допомогою «сліпої» карти Європи, голуб повинен доставити листа у зазначений населений пункт.

6. Явища природи: потрібно вписати відповіді на запитання про явища природи у породні клітинки кросворду.

7. Виконавець: «Садівник»: необхідно скласти програму-цикл, за якою садівник повинен посадити 3 дерева.

Висновки. Використання комп'ютера в навчальній діяльності учнів сприяє розвитку розумових здібностей, пам'яті, просторової уяви, творчого нестандартного мислення, підвищує інтерес до навчання. Діти на таких уроках не лише граючись відпрацьовують вміння та навички роботи за комп'ютером, вони закріплюють і розширюють знання з природознавства. Ці програми можна використовувати не лише на роках інформатики. Завдяки тому, що завдання розроблені

творчо і цікаво, їх можна використовувати і на будь-якому іншому уроці у якості навчального, пізнавального чи просто цікавого матеріалу, дидактичної гри. Таке використання комп'ютерів на уроках урізномбарвлює процес навчання, робить його нестандартним і цікавим. Життя учня стає цікавішим.

Список літератури:

1. Альбов А.С., Хайт А.М. Атлас персонального комп'ютера для школьника. Для младшего и среднего школьного возраста. – С.-П.: Нева, 2000
2. Басова Т.Ф. Дізнайся, відгадай, обчисли. Робочі зошити для розвитку логічного мислення для учнів 1, 2, 3 і 4 класів. – К.-П.: Абетка, 2000
3. Гайштут О.Г. Зошити з розвитку мислення для 1, 2, 3 класів. – К.: Магістр-S, 1997
4. Завдання та ігри з інформатики. Горячев О.В. та інші. Навчальні посібники для учнів 1, 2, 3 класів. – Д.: УОН, 2000
5. Кривич Е.Я. Персональний комп'ютер для детей. – Х.: Фолио, 2001
6. Ривкінд Ф.М. ОКГ (Основи комп'ютерної грамотності). Посібник для учнів молодших класів (розвиваюче навчання). – К.: Гроно, 1998.
7. Ривкінд Ф.М., Ломаковська Г.В., Колесников С.Я., Ривкінд Й.Я. Програма вивчення дисципліни „Сходінки до інформатики” /2 — 4 класи загальноосвітніх шкіл/. – К., 2004.

І. І. Мойсієнко, Д. С. Винокуров

ПРОСТОРОВА ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ РОСЛИННОГО ПОКРИВУ БУРГУНСЬКОЇ БАЛКИ

Балка – ерозійна долина з покатами схилами, плоским днищем, постійним чи тимчасовим водотоком, або без нього.

Бургунська балка є балкою правого берега Дніпра, що розташована приблизно за 85 км від місця його переходу в Дніпровський лиман. Вона розташована в смузі типчаково-ковилових степів, в межах Бериславського району Херсонської області, за 50 км від м. Херсона на північний захід. Рослинність в балці дуже різноманітна завдяки тому, що тут має місце різка зміна умов середовища (в залежності від сторін світу, наявності постійного чи тимчасового водотоку, його сили та інших абіотичних чи біотичних факторів).

Основними лімітуючими факторами, що визначають тип рослинності в балці є ступінь зволоження та тип ґрунтового покриття або ж виходи на денну поверхню відслонень гірських порід.

Ступінь зволоження змінюється залежно від кута падіння сонячних променів (що в балці забезпечується зміною кута нахилу земної поверхні), а також від наявності та сили водного потоку, особливо на днищі балки. В основному ступінь зволоження зумовлює просторову диференціацію основних типів рослинності в балці, до яких належать:

- 1) водна рослинність (днище балки, в нижній затопленій частині);
- 2) болотна рослинність (днище в нижній частині балки, на сильно перезволожених ділянках по берегах водойм);
- 3) лучна рослинність (днище балки та нижня частина схилів);

4) чагарникова рослинність (днище балки, нижня частина схилів та круті схили північної експозиції);

5) рослинність схилів (степова рослинність);

6) плакорна рослинність (степова та синантропна рослинність рівнинних ділянок).

Характер ґрунтового покриву також значно впливає на рослинність: наприклад, це добре помітно на схилах в місцях виходу на денну поверхню гірських порід, зокрема вапнякових оголень. На вапнякових осипах помітно знижується роль характерних степових дернинних злаків (на найбільш крутих нестабільних схилах вони зникають повністю), натомість з'являється низка специфічних для даного екоотопу видів [3].

Для детальнішої характеристики просторової диференціації рослинного покриву Бургунської балки, нами складений сумарний ботанічний профіль.

Плакорна рослинність навколо Бургунської балки дуже трансформована: по периметру балка оточена сегетальними угрупованнями сільськогосподарських угідь і рудеральними села Бургунка та господарських об'єктів біля нього. Лише невеликі прилеглі до балки слабкопохилі ділянки плато залишилися не розораними, одна частина їх засаджена *Gleditsia triacanthos* L., *Pinus pallasiana* D.Don., *Ulmus pumila* L., а інша зазнає надмірного випасу. На порушених ділянках звичайними є синантропні види, як: *Elytrigia repens* (L.) Nevski, *Artemisia austriaca* Jacq., *Ambrosia artemisifolia* L., *Ajuga chia* Schreb., *Reseda lutea* L. *Plantago lanceolata* L. та ін. Рослинність непорушених або малопорушених ділянок являє собою степову рослинність з помітним впливом випасання. Для таких ділянок характерні: *Euphorbia sequierana* Neck., *Festuca valesiaca* Gaudin, *Jurinea arachnoidea* Bunge, *Marrubium praecox* Janka, *Salvia nemorosa* L., *Seseli campestre* Bess., рідше трапляються *Galatella villosa* (L.) Rechb. f., *Koeleria cristata* (L.) Pers., *Salvia nutans* (L.) All., *Stipa capillata* L., тощо.

На схилах балки домінує степовий рослинний покрив, від найбільш ксерофітного на південних схилах, до ксеромезофітного на північних. Основу рослинного покриву тут складають рідкісні рослинні угруповання формацій *Stipeta capillatae*, *S. lessingiana*, *S. pulcherrimae*, *S. ucrainicae*, що включені до Зеленої книги України [2]. Домінують дерновинні злаки: види роду *Stipa* sp.div., що покладені в основу назв зазначених вище формацій, і також включені до Червоної книги України, а також *Festuca valesiaca* Gaudin, *Koeleria cristata* (L.) Pers., *Agropyron pectinatum* (M.Bieb.) P.Beauv. Степове різнотрав'я представлено переважно ксерофільними видами - *Iris pumila* L., *Dianthus pseudoarmeria* M.Bieb., *Phlomis pungens* Willd., *Potentilla semilaciniosa* Borb., B.Mey. & Scherb., *Tanacetum millefolium* (L.) Tzvelev, *Crocus reticulatus* Steven ex Adams, *Hyacinthella leucophaea* (K.Koch) Schur. В нижній частині схилів та в мікрозниженнях на самих схилах трапляються дещо вологолюбніші види різнотрав'я – *Falcaria vulgaris* Bernh., *Medicago falcata* L., *Potentilla argentea* L., *Vinca herbacea* Waldst. & Kit.

Як вже зазначалось, в місцях кам'янистих вапнякових відслонень та осипищ ценотична роль дернинних злаків різко зменшується, або ж вони не зустрічаються зовсім. З них найбільш розповсюджені *Festuca valesiaca* Gaudin та *Stipa capilata* L., а також характерний для даного екотопу вид *Koeleria brevis* Steven. Рослинний покрив таких ділянок розріджений, нерідко не перевищує 50 %. Домінує ксерофільне різнотрав'я - *Jurinea brachycephala* Klokov, *Centaurea marschalliana* Spreng., *Thymus x dimorphus* Klokov & Des.-Shost., *Teucrium polium* L., *Euphorbia pseudoglareosa* Klokov, *Onosma macrochaeta* Klokov & Dobrocz., *Pimpinella titanophylla* Woronow.

Чагарникова рослинність розповсюджена в основному по днищу балки, на нижній частині схилів, звідки вище піднімається по поперечним ярам, особливо на північному схилі. Часто утворює досить густі зарості. Рослинність даного типу представлена наступними видами: *Prunus stepposa* Kotov, *Crataegus monogina* Jacq., *Euonymus europaea* L., *Rosa* sp. div., *Pyrus communis* L., *Rhamnus cathartica* L., до яких домішуються адвентивні - *Elaeagnus angustifolia* L., *Ulmus pumila* L. Висота деяких дерев у заростях може сягати 15 метрів.

Лучні угруповання розвиваються в різних умовах: від ксеромезофітних до гігрофітних. Від впливу абіотичних факторів, а також від антропогенезу зони (головним чином кліматичних ґрунтово-гідрологічних умов) залежать видовий склад, будова лучних травостоїв та їх сезонна динаміка [1]. У Бургунській балці серед лучної рослинності найбільш широко розповсюджені такі види: *Bromopsis inermis* (Leys.) Holub, *Carex praecox* Svhreb., *Elytrigia repens* (L.) Nevski, *Festuca rupicola* Neuff., *Poa angustifolia* L.

Болотна рослинність в балці представлена слабо, в основному по берегах затопленого днища балки. З типових видів цього типу рослинності зустрічаються: *Epilobium hirsutum* L., *Lythrum salicaria* L., *Mentha aquatica* L., *Phragmites australis* (Cav.) Trin. ex Steud., *Typha angustifolia* L., *T. latifolia* L.

Нижня частина балки затоплена водами річки Дніпро. Очевидно завдяки сучасній природній трансгресії Чорного моря, відбувся підпор і підняття рівня води нижньої частини Дніпра, в результаті чого нижні частини балок перетворилися на дніпровські затоки. Трохи північніше, вище греблі Каховської ГЕС також спостерігається затоплення нижніх частин балок, однак в даному випадку це відбулося штучно, водами Каховського водосховища. Затоплену частину балки називають річкою Бургункою. Справжня водна рослинність тут представлена в основному такими видами: *Ceratophyllum demersum* L., *Elodea canadensis* Michx., *Hydrocharis morsus-ranae* L., *Lemna* sp. div., *Spirodella polyrrhiza* (L.) Schleid., тощо.

В цілому, Бургунська балка характеризується значним різноманіттям просторово-географічних умов, що зумовлює значне багатство її флори та рослинності. Цьому сприяє також загалом слабкий рівень антропогенного перетворення природних комплексів. Подібна ситуація характерна для багатьох балок і тому в сучасних

умовах вони виступають рефугіумом природного рослинного покриву в агроландшафтах півдня України.

Список літератури:

1. Григора І.М., Соломаха В.А. Рослинність України (еколого-ценотичний, флористичний та географічний нарис). К.: Фітосоціоцентр, 2005. – 452 с.
2. Зеленая книга Украинской ССР: Редкие, исчезающие и типичные, нуждающиеся в охране растительные сообщества / Под. общ. ред. Шеляга-Сосонко Ю.Р. - К.: Наук. думка, 1987. - 316 с.
3. Рослинність УРСР. Степи, кам'янисті відслонення, піски / Г.І. Білик, В.В. Осичнюк, В.С. Ткаченко та ін. – Київ: Наукова думка, 1973. – 428 с.
4. Mosyakin S.L., Fedoronchuk M.M. Vascular plants of Ukraine. A nomenclatural checklist. - Kyiv. – 1999. - 346 p.

Л. М. Нємець, Ю. Ю. Заволока

ФАКТОРИ ТА РІВНІ ФОРМУВАННЯ ТРУДОВОГО ПОТЕНЦІАЛУ (СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНИЙ ПІДХІД)

Постановка проблеми. Значне місце в ринковій економіці належить розвитку, функціонуванню і збереженню трудового потенціалу як на державному так і на регіональному рівні, формування і використання якого відбувається під впливом дії різноманітних факторів. Достовірність оцінки факторів впливу дозволяють розкрити суть, структуру, особливості функціонування та практичне значення трудового потенціалу. Внаслідок їх взаємодії враховуючи системний підхід визначаються загальні риси і механізми дії національного і регіонального ринку праці.

Аналіз попередніх досліджень. Значні доробки у виділенні факторів формування трудового потенціалу зустрічають в працях економістів. Зокрема, фактори формування трудового потенціалу в радянські часи були визначені та обґрунтовані А.С. Панкратовим [4]. Фактори формування і використання трудового потенціалу за рівнем виникнення і дії в аграрній сфері досліджені В.М. Поповим [6]. Теоретико-методологічне обґрунтування класифікації чинників, що впливають на реалізацію трудового потенціалу не тільки на макроекономічному рівні, але й на рівні окремого регіону проведено Н.М. Слівінською та іншими [7].

Мета та завдання даного дослідження. Багатоаспектність категорії «трудова потенція» підкреслюється відсутністю єдиної класифікації факторів формування та використання трудового потенціалу. Різноманітність існуючих підходів визначається пріоритетами формування і функціонування трудового потенціалу. Враховуючи суспільно-географічний підхід, **метою** нашого дослідження є визначення факторів та рівнів формування трудового потенціалу. Відповідно основними завданнями дослідження виступають: побудова структурної схеми факторів і висвітлення основних механізмів їх функціонування.

Викладення основного матеріалу дослідження. Розроблена структурна схема факторів та рівнів формування трудового потенціалу враховує наступні ієрархічні рівні – державний, регіональний, галузево-виробничий, особистісний, на яких має відтворюватись повний цикл функціонування трудових ресурсів (рис.1). Державний рівень закладає механізми дії факторів у системі управління демографічними, соціальними, економічними, інституційними структурами, що беруть участь у формуванні трудового потенціалу. На регіональному рівні продовжують діяти фактори, спрямовані на розвиток його функціонування в регіоні. На галузево-виробничому рівні дія чинників проявляється у формуванні певних особливостей трудового потенціалу підприємства та завершується на особистісному рівні, де дія факторів визначає положення, місце людини в структурі трудового потенціалу тощо.

Аналізуючи фактори *економіко-географічної групи*, дія яких відбувається на державному рівні слід зазначити, що структурні зрушення в економіці впливають на якість трудового потенціалу через розвиток нових технологій та комп'ютеризацію, що зменшує затрати фізичної праці та збільшує попит на інтелектуальну працю. Структурні зрушення в економіці неможливі без розвитку нових форм господарювання, що розподіляють трудовий потенціал не тільки галузево, а й територіально. В умовах переходу до ринкових відносин, зміна форм власності відбувається в наслідок роздержавлювання, приватизації підприємств тощо. Зазначене впливає на реалізацію трудового потенціалу. Рівень розвитку продуктивних сил визначає господарську діяльність через ефективність праці. Ефективність використання трудового потенціалу та прогресивні технології призводять до мінімальної різниці між вартістю вироблених товарів і послуг та вартістю залучених чинників виробництва. Трудовий потенціал являється елементом продуктивних сил, тому розвивається під впливом зрушень в системі виробничих відносин. Рівень розвитку продуктивних сил визначається господарськими здібностями, трудовими традиціями, призводить до мотивації підвищення свого освітньо-професійного рівня. Від природних ресурсів та кліматичних особливостей залежить ефективність та доцільність розвитку галузей господарства, які в свою чергу визначають рівень попиту на трудовий потенціал. Економіко-географічне положення створює вектори розвитку і функціонування трудового потенціалу через територіальне положення країни по відношенню до зовнішніх об'єктів, що мають для неї економічне значення.

Регіональний рівень дії чинників даної групи представлений господарською спеціалізацією та спеціалізацією підприємств, що проявляється через концентрацію діяльності трудового потенціалу в тих галузях господарства, які мають природні чи набуті переваги у виробництві товарів чи послуг [9]. Динамічний стан розміщення продуктивних сил регіону виражається через територіальну та галузеву структуру господарства, враховуючи рівень його розвитку, який відбиває якість способів виробництва і виробничих відносин. Тобто, сукупність територіально розміщених елементів господарства

постійно знаходяться в складній взаємодії в процесі розвитку народногосподарської системи [8].

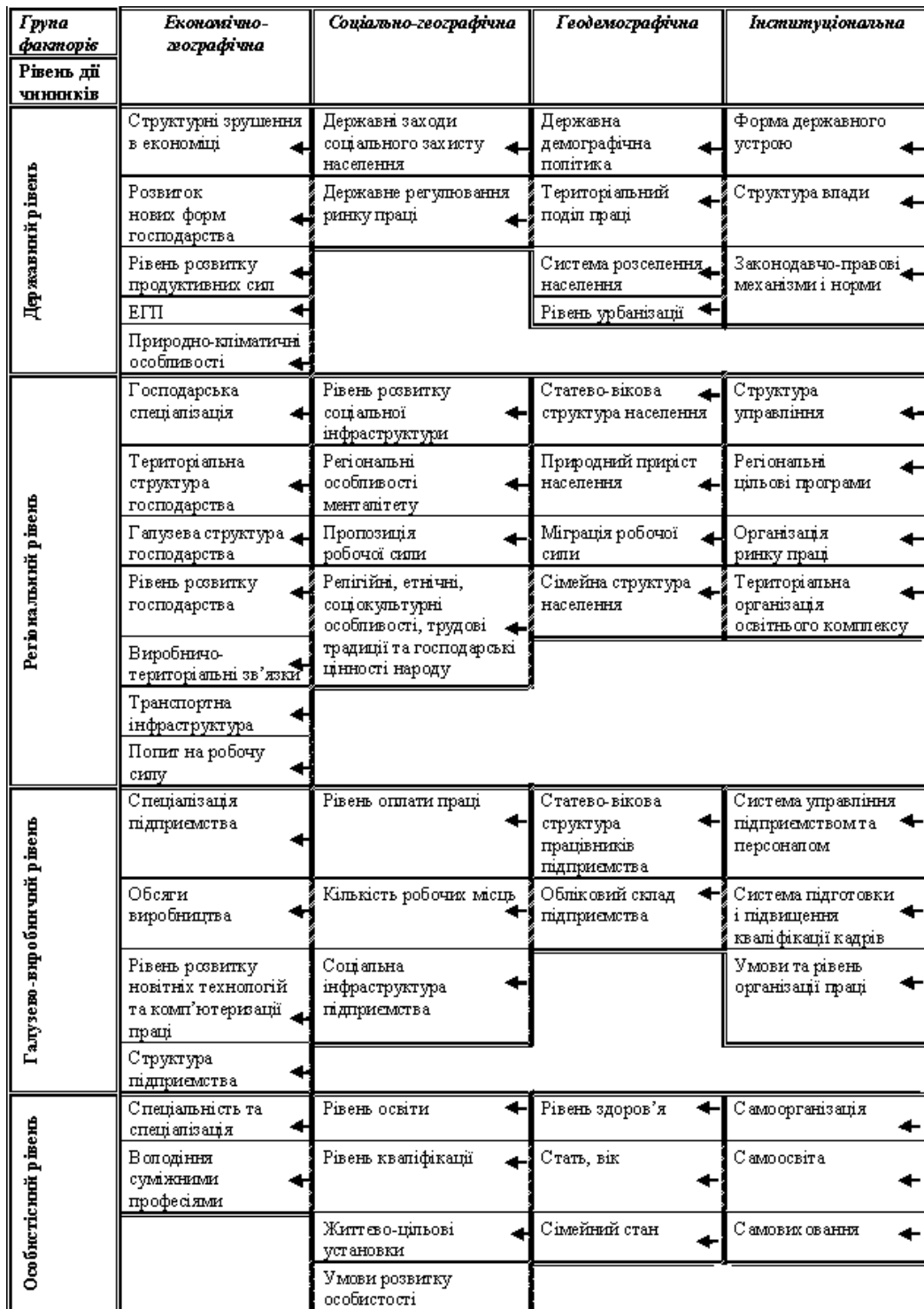

Рис.1. Структурна схема факторів та рівнів формування трудового потенціалу

Звісно, існування даної системи неможливе без трудового потенціалу, його розвитку та територіально-галузевого

функціонування. Підсилює даний аспект транспортна інфраструктура, що вимагає уваги до транспортної забезпеченості регіону, наявності та адекватності транспортної мережі і транспортних засобів, що в свою чергу, сприяє переміщенню трудового потенціалу з економічно депресивних зон в зони з кращими умовами реалізації трудового потенціалу. Виробничо-територіальні зв'язки формуються в процесі розвитку географічного поділу праці як просторові відносини між виробничими підприємствами, об'єднаннями тощо. Трудові зв'язки є особливим видом таких зв'язків, включають обмін трудовим потенціалом в процесі відтворення, проявляються головним чином у вигляді потоків трудового потенціалу між центрами виробництва [8].

На галузево-виробничому рівні діють економіко-географічні фактори, які відображають роботу підприємства і характеризують результати його діяльності. Аналіз обсягів виробництва спирається на продуктивність праці, використання виробничих ресурсів та виробничих фондів, ефективність капіталовкладень, рівня собівартості та прибутку. Важливою складовою обсягів виробництва є такі показники: фонд оплати праці, фонд преміювання робітників, чистий прибуток підприємства [10]. Вдосконалення робочої сили суспільства, заміна фізичної праці розумовою, підвищення духовно-культурного рівня праці відбувається під впливом розвитку новітніх технологій та комп'ютеризації праці, що супроводжується реалізацією в матеріальному виробництві та інших сферах життєдіяльності людини науково-технічних досягнень [10]. Структура підприємства включає ієрархію з структурних підрозділів підприємства і приводить роботу працівників в певну систему, що характеризується спрямованістю людей до взаємодії для реалізації спільної програми і мети.

Особистісний рівень характеризується здобутою спеціальністю та спеціалізацією, здатністю опановувати суміжні професії, що є необхідним для включення працівника у господарський процес в умовах технологічних змін. Освітньо-професійні параметри трудового потенціалу стають його постійними ознаками, надаючи їх носіям змогу адаптуватись до нових технологій.

Соціально-географічна група факторів на державному рівні представлена державними заходами соціального захисту населення, спрямованими на розвиток особистості, надання можливості бути захищеним, отримувати державну допомогу, мати змогу для забезпечення житлом тощо; державне регулювання ринку робочої сили здійснюється через застосування сукупності методів, форм цілеспрямованого впливу на умови продажу і використання робочої сили.

Рівень розвитку соціальної інфраструктури регіону та соціальна інфраструктура підприємства передбачає сукупність матеріальних елементів, що створюють умови для раціональної організації основних видів діяльності людини – виробничої, суспільно-політичної, культурної і сімейно-побутової [8]. Всі ці державні заходи створюють позитивні умови для продуктивної праці та сприяють оптимальному функціонуванню трудового потенціалу. Регіональні

особливості менталітету соціуму визначають вид діяльності, ставлення до праці, ступінь відповідальності за свою працю, відношення до обраної професії тощо. Релігійні, етнічні, соціокультурні особливості, трудові традиції та господарські цінності народу проявляється через історичний розвиток суспільства, в результаті якого відбувається становлення та розвиток традиційних галузей господарства, формується менталітет народу, мотиви та режим праці. Кількість праці, яка доступна економіці, визначається як пропозиція робочої сили, у першу чергу вона характеризується чисельністю населення працездатного віку, а саме числом робочих годин, що населення може запропонувати, виходячи на ринок робочої сили.

Галузево-виробничий рівень представлений такими факторами даної групи: рівень оплати праці, що формує рівень сукупного попиту на товари і послуги; умови зайнятості в домашньому господарстві, що визначає рівень міграцій трудових ресурсів; кількість робочих місць на підприємстві, вони визначають кількість трудового потенціалу, що здатного бути задіяним в процесі виробництва.

Рівень освіти залежить від територіальної організації освітнього комплексу, матеріально-технічного забезпечення навчального закладу, якості та новизни методик навчання та передбачає положення людини в структурі трудового потенціалу, тобто рівень попиту, можливість працевлаштуватись, витримувати конкуренцію тощо. Аналізуючи механізм, який пов'язує освіту і економічний розвиток, встановлено, що підвищення рівня кваліфікації неминує приводить до зростання продуктивності праці, результати якої формують цінність працівника [2]. Для реалізації трудового потенціалу на особистісному рівні є важливими життєво-цільові установки та умови розвитку особистості. Це ті передумови і механізми, які визначають напрямок реалізації трудового потенціалу, планування своєї майбутньої діяльності, формування світогляду, отримання відповідної освіти, можливості гармонійно розвиватись тощо.

Геодемографічна група факторів характеризується своєю взаємодією з основними характеристиками населення, а тому демографічні показники розглядаються в комплексі з кількісними і якісними особливостями трудового потенціалу. Державна демографічна політика формує засади функціонування процесу відтворення населення, структуру населення, закладає основу здоров'я нового покоління, в свою чергу це формує підґрунтя до відтворення та функціонування ТП. На сучасному етапі демографічна політика держави має бути спрямована на стимулювання народжуваності не тільки в кількісному, а й в якісному аспекті.

Територіальний поділ праці відображає просторову диференціацію трудової діяльності в процесі розвитку суспільства. Через неоднорідність територій та етнічних особливостей населення за історично сформованими трудовими навичками, виготовлення того самого продукту на одній території вимагає менше затрат праці ніж на іншій. Важливою особливістю можливість ефективно витратити свої

зусилля на виробництво саме того продукту, затрати на який нижчі [8].

Система розселення населення відбиває процес розподілу і перерозподілу трудового потенціалу території. Враховуючи зростання ролі міста у забезпеченні населення робочими місцями, важливу роль у формуванні трудового потенціалу відіграє рівень урбанізації, що збільшує територіальну і соціальну рухливість населення, розширює рамки суспільного поділу праці тощо.

Статеві-вікова структура населення та конкретного підприємства, визначає психологічні, фізіологічні здібності, трудову активність, мобільність окремих груп працездатного населення. Стать та вік можуть розглядатись як деякі вихідні передумови формування трудоресурсної ситуації і зміни соціально-економічних характеристик індивідів, дія яких реалізується в процесі життєдіяльності населення [3].

Природний приріст населення формує кількісні показники нових поколінь, які визначають загальні межі трудового потенціалу населення. Наприклад, збільшення чи зменшення чисельності населення приведе до збільшення чи зменшення чисельності трудового потенціалу, але враховуючи дію різноманітних чинників ці зміни відбуваються не одночасно і не в однаковій пропорції [5].

Формування чисельності трудового потенціалу на регіональному рівні визначає міграція робочої сили, яка відбувається під дією соціально-економічних чинників. Міграційні процеси знаходяться у взаємозв'язку з процесом демографічного відтворення трудового потенціалу. Під впливом міграцій трансформується статеві-вікова структура населення, що спричиняє зміни показників природного приросту, впливає на інтенсивність процесів відтворення населення, а також чисельність працересурсного потенціалу в цілому. Міграція населення є тим демографічним процесом, який розподіляє трудові ресурси територіально, тобто вона в певному сенсі визначає територіальну структуру зайнятості населення.

Сімейна структура населення та сімейний стан складається під впливом шлюбних процесів і визначає мобільність трудового потенціалу, здатність змінювати місце проживання у пошуках нової роботи тощо. Обліковий склад підприємства відображає можливості функціонування трудового потенціалу на галузево-виробничому рівні, фіксуючи кількість робітників за демографічними, економічними, соціальними показниками.

Рівень здоров'я характеризує якість трудового потенціалу та визначає умови його функціонування. Зміцнення здоров'я населення та окремого індивіда залежать від генетичних передумов, умов і способу життя, екологічної ситуації, територіальної організації медичного комплексу тощо. Рівень здоров'я дає можливість людині працювати в певній сфері, тобто передбачає потенційну можливість включитись до трудового потенціалу даної галузі.

Інституціональна група факторів виражає характер функціонування, механізми, методи використання трудового потенціалу. Форма державного устрою як територіально-

організаційна структура держави, що встановлює порядок поділу країни на частини та взаємовідносини центральних і місцевих органів влади, які і будуть формувати законодавчо-правові механізми для управління трудовим потенціалом. Вказані механізми реалізуються через владу, зокрема, через її структуру. Структура влади охоплює функції, суб'єкти, джерела, об'єкти, ресурси влади. Ступінь і сила політичного і суспільного впливу, форми діяльності людей визначаються суспільно-економічними чинниками[1]. Вони впливають на зміст і форми реалізації регіональних цільових програм, що спрямовані на планування заходів, напрямків, форм, методів формування, функціонування, реалізації трудового потенціалу та формування перспектив подальшого розвитку.

Важливою групою інституціональних факторів є система управління трудовим потенціалом на регіональному і галузевовиробничому рівні. Управління персоналом являє собою комплекс заходів спрямованих на розвиток і формування трудового потенціалу підприємства. Управління персоналом включає в себе планування потреби в трудовому потенціалі, можливості набору кадрів, визначення зарплати та пільг для приваблювання та збереження працівників, адаптацію нових працівників та підвищення кваліфікації кадрів тощо. Територіальна організація освітнього комплексу передбачає розміщення по території державних і приватних навчальних закладів, зв'язок навчальних закладів з виробничою та невиробничими сферами регіону. Освітньо-професійні знання є необхідною умовою включення особи в суспільне виробництво. Для створення оптимального і гнучкого процесу використання трудового потенціалу існує система підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації кадрів.

Суспільно-географічна форма руху трудового потенціалу відбувається завдяки організації ринку праці, що забезпечує внутрішню впорядкованість, з'ясовність, направленість людей до реалізації спільної мети. Умови та рівень організації праці - сукупність організаційно-технічних, санітарно-гігієнічних, соціально-економічних та природних чинників, що впливають на здоров'я, працездатність та результативність праці людини в процесі виконання нею тієї чи іншої роботи. Умови праці сприяють підвищенню (продуктивність, творчість, креативність та ін.) чи зниженню якості трудового потенціалу (виробничий травматизм, професійна захворюваність тощо).

На особистісному рівні інституціональні фактори спрямовують особистість на самоорганізацію в трудовій діяльності. Досить важливим для організації своєї трудової діяльності є здатність до продовження навчання, оволодіння новими методиками, методами, можливість сформувати свою активність на самоосвіту.

Висновки. В умовах господарсько-технологічних змін формування та розвиток трудового потенціалу, враховуючи суспільно-географічний підхід у дослідженні, відзначається впливом економічно-географічних, соціально-географічних, геодемографічних, інституціональних факторів, що проявляють свою дію на державному,

регіональному, галузево-виробничому, особистісному рівнях. Визначенні фактори та рівні знаходяться в постійній взаємодії та здатні змінювати свій вплив на формування трудового потенціалу. Враховуючи нові вектори розвитку економічної та соціальної системи, висвітленні в державних та регіональних програмах, на ринку праці цінуються такі властивості, як конкурентоспроможність, зацікавленість у навчанні та здатність до безперервної освіти, мобільність, високий рівень кваліфікації та ін. На основі проведеного аналізу в подальшому планується розробка заходів щодо оптимізації трудового потенціалу конкретного регіону.

Список літератури::

1. Бебик В.М. Політологія для політика і громадянина. – К.: МАУП, 2003. – 424 с. – Бібліогр.: с.406-422.
2. Грішнова О. А. Вплив рівня освіти на зайнятість: теоретичний та емпіричний аналіз // Україна: аспекти праці. – 2001. - № 6. – С.3-11.
3. Курило І. Деякі демографічні передумови формування економічної активності та соціальної стратифікації населення України //Україна: аспекти праці. – 2003. - №8. – С.19-25.
4. Словник довідник учня з економічної і соціальної географії світу. / Сост.: Масляк П.О., Олійник Я.Б., Степаненко А.В. – К.: Лібра, 1996. – 328 с.
5. Панкратов А.С. Управление воспроизводством трудового потенциала. – М.: Изд-во МГУ, 1988. – 279 с.
6. Пирожков С.И. О концепции трудового потенциала // Современная концепция трудового потенциала. – К.: ИЭ АН УССР, 1990. – С. 41-53.
7. Попов В.М. Відтворення трудового потенціалу аграрного сектора економіки: Автореф.дис.... канд.екон.наук/Кіровоград. нац. техніч.ун-т. – Миколаїв, 2005. – 20 с.
8. Слівінська Н.М. Соціально – економічні та демографічні чинники реалізації трудового потенціалу регіону: Автореф.дис. ... канд.екон.наук / Терноп. акад. нар. госп. – Д, 2003. – 19 с.
9. Словник сучасної економіки Макміллана/ Пер. з англ. – К.: АртЕк, 2000. – 640 с.
10. Экономическая энциклопедия / Науч.-ред. совет изд-ва «Экономика»; Ин-т экон. РАН; гл. ред. Л.И. Абалкин. – М.: ОАО Издательство «Экономика», 1999. – 1055 с.

*Л. М. Немець, О. В. Яковчук, М. Ю. Височин,
Ю. І. Кандиба, Л. В. Ключко*

СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНІ ЕКСПЕДИЦІЇ У НАВЧАЛЬНО-ДОСЛІДНИЦЬКІЙ ДІЯЛЬНОСТІ СТУДЕНТІВ (НА ПРИКЛАДІ ХАРКІВСЬКОГО РЕГІОНУ)

Постановка проблеми. ХХІ століття – це ера інформаційних технологій, епоха нового світосприйняття, інтенсифікації глобалізаційних процесів. Об’єктивні тенденції розвитку сучасної вищої освіти обумовлюють появу нових вимог до її якості, відповідності світовим стандартам, адекватності соціальним потребам. Суспільна географія в сучасній системі наук займає особливе місце завдяки своїй комплексності та інтегративності, методам дослідження, яких так бракує іншим наукам. В аспекті

зазначеного постають зовсім нові вимоги до підготовки спеціалістів у галузі наук про Землю і суспільство, формування у них відповідних знань і світогляду про єдність усіх процесів, що відбуваються на планеті. Майбутні фахівці соціо-економіко-географи повинні мати практичний досвід вирішення соціальних проблем, оптимального розміщення та планування соціальної сфери певного регіону, міста, села тощо. Одним з ефективних напрямків такої підготовки є проведення комплексних наукових досліджень у вигляді наукових студентських експедицій.

Виклад основного матеріалу дослідження. У 2005 році на кафедрі соціально-економічної географії і регіонознавства геолого-географічного Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна було започатковано **комплексну навчально-дослідницьку студентську експедицію**. Актуальність цієї ініціативи полягала саме у зміні соціального замовлення на підготовку фахівців у галузі регіонального розвитку, зміні вимог до їх умінь і навичок. Разом з тим, експедиція розглядається як одна з форм організації практики, становлення молодих науковців, започаткування їх наукових пошуків. Вона орієнтована на всебічний розвиток суспільної географії як науки, отримання реального практичного досвіду, заохочення студентів до творчої науково-дослідницької роботи.

Науково-теоретична складова експедиції ґрунтується на дослідженні регіону на мікрорегіональному рівні (адміністративний район) як складної територіальної соціально-економічної системи, ключовим поняттям якої є її територіальна (геопросторова) організація. *Навчально-практична* складова полягає у тому, що студенти вивчають досліджувані явища і процеси безпосередньо і конкретно у реальній обстановці, в реальному часі, застосовуючи, крім інтелектуально-інформаційного, сприйняття чуттєво-емоційне. *Навчально-методична* складова полягає у застосуванні структурно-програмного підходу до вивчення досліджуваної території. Експедиція має конкретну організаційно-управлінську і виконавчу структуру і проводиться згідно обґрунтованої, чітко спланованої у просторово-часовому аспекті програми діяльності.

Перша експедиція була присвячена 200-річчю Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна і проводилася геолого-географічним факультетом спільно з колегами із Львівського національного університету імені Івана Франка. Участь в експедиції брали також студенти історичного, філологічного та соціологічного факультетів ХНУ імені В.Н. Каразіна. Адже стояло завдання провести міждисциплінарне дослідження вибраного регіону. Крім того, до організації експедиції залучались органи державної влади. Сьогодні вже проведено три таких експедиції – у Валківському, Богодухівському та Дергачівському районах Харківської області. Позитивний досвід проведення започаткованих експедицій дозволяє зробити певні узагальнюючі висновки. Отже, детально розглянемо ті навчально-дослідницькі напрямки діяльності експедиції, які найбільш доцільно використовувались.

Важливим для географів є те, що будь-яка територія починає досліджуватися позиційно, тобто аналізується та оцінюється з точки зору її *географічного положення*. Зокрема, вивчаються особливості фізико-географічного та економіко-географічного положення території, визначається її конфігурація та особливості впливу на господарську діяльність, визначається географічний центр території. Основна частина вивчення досліджуваної території включає чотири головні напрямки: природно-ландшафтний, демографічний, економічний та соціальний. Розглянемо кожен із них детальніше.

Природно-ландшафтний напрям включає природно-ресурсний потенціал, екологічну ситуацію, природно-заповідний фонд та екологічну мережу. Комплексно досліджується та оцінюється з точки зору можливостей його економічного використання загальний *природно-ресурсний потенціал* району, а саме: геолого-тектонічні умови, корисні копалини, геоморфологія і рельєф, кліматичні ресурси, водні ресурси, земельні ресурси і ґрунти, лісові ресурси, біологічні ресурси (окремо від лісових). Дається інтегральна оцінка природно-ресурсного потенціалу (за існуючими методиками), визначається рівень забезпеченості району власними природними ресурсами і залежності від природних ресурсів інших територій. Окреслюються напрямки оптимізації використання природно-ресурсного потенціалу району.

Аналізуючи *екологічну ситуацію*, досліджуються особливості і наслідки взаємовідносин у системі „населення – виробництво – природа” району. Визначаються як позитивні, так і негативні риси даної взаємодії. Досліджуються проблеми забруднення повітря, погіршення якості водних і земельних ресурсів, зміни біорізноманіття, визначаються причини їх виникнення та визначаються шляхи вирішення. Особлива увага звертається на виникнення й повторюваність несприятливих природних явищ і процесів, а також надзвичайних ситуацій природного, антропогенного і техногенного характеру.

Виявляють зони, що підлягають особливій охороні (заповідники, національні парки, заказники, пам'ятники природи, унікальні урочища тощо), перспективи їх рекреаційного використання. Визначаються і комплексно досліджуються елементи державної екологічної мережі; визначається структура екологічного каркасу стійкості ландшафтно-природних систем території району (екологічні точки, осі, вузли та коридори).

При аналізі *демографічної ситуації* звертається увага на зміну чисельності населення району за певні часові проміжки, починаючи з моменту проведення перших переписів населення на даній території. Оптимальний часовий відрізок, в якому потрібно проаналізувати динаміку складає 10 років, а для періоду незалежності України – 12 років (між переписами 1989 і 2001 років) та за наступні роки, з показом тенденцій і складання прогнозу (методика переміщення віку тощо). Важливо також враховувати всі зміни, які мали місце в адміністративно-територіальному поділі (зміна меж району, сільських і селищних рад тощо). Динаміка кількості населення проводиться за

трьома напрямками: район в цілому, міські поселення, сільські поселення. Досліджується демографічна ситуація в районі за показниками народжуваності, смертності, природного приросту, статеві-вікової структури, сімейного складу, а також просторово-часова динаміка даних характеристик. Акцентується увага на негативних явищах і тенденціях, що мають місце на певних територіях, виявляються причини, прогнозуються їх наслідки.

Досліджується *національний і мовний склад населення*, його зміна у часі і по території, особливості проживання й діяльності національних меншин, найбільш поширена мова (мови), використання діалекту, специфічні національно-регіональні традиції та звичаї. Досліджується релігійно-конфесійний склад населення району, територіальна організація культових споруд, їх належність до певних конфесій та відвідуваність прихожанами. Виявляються регіонально-етнографічні особливості населення, характеризуються цікаві народні традиції, звичаї та відмінності в побуті, а також перспективи використання в туристично-рекреаційній діяльності, створення музеїв народної творчості та побуту тощо. Одним з інноваційних напрямків дослідження у сучасній соціальній географії є *електоральна активність* і електоральні уподобання населення, що показують загальний рівень політичної активності й свідомості населення району.

Досліджується *система розселення* населення, просторово-часова динаміка розвитку населених пунктів району, визначаються особливості процесу урбанізації, забудови і інфраструктурної організації території населених пунктів. Складається список усіх населених пунктів району, де зазначається їх статус, адміністративне підпорядкування, чисельність населення, функції тощо. Проводиться групування за кількістю населення та функціональним навантаженням. Досліджуються негативні й позитивні тенденції, а також перспективи подальшого соціально-економічного розвитку населених пунктів району. Досліджуються міграційні процеси, кількість прибулих і вибулих у зрізі сіл, селищ, міст, району, області, України, за кордон та із-за кордону, сальдо міграції, потоки й напрямки міграцій, а також просторово-часова динаміка даних процесів. Аналізуються види міграцій за різними класифікаційними формами, особливо трудова міграція, міграція по лінії село-місто, сезонні міграції тощо, визначаються перспективи міграційного приросту району тощо.

Досліджується склад *трудових ресурсів*, особливості їх формування, освітньо-кваліфікаційний рівень населення, забезпеченість галузей господарства кадрами. Аналізується діяльність районного центру зайнятості, кон'юнктура районного ринку праці, його співвідношення з іншими районами і регіоном в цілому. Визначаються перспективи раціонального використання трудових ресурсів. Як специфічний напрямок, досліджується рівень *злочинності* у районі і його подальший вплив на демографічні, соціальні, економічні особливості і проблеми району.

В аспекті *економічної характеристики* досліджується енергетика, промисловість, промисловість, сільське господарство, транспортна система. Досліджуються об'єкти енергетичного комплексу – наявні електростанції, підстанції, лінії електропередачі, причини і особливості їх територіального розміщення та характер впливу на навколишнє середовище. Вивчаються також наявні та потенціальні об'єкти нетрадиційної електроенергетики, зокрема використання сонячної, вітрової, річкової, геотермальної. Характеризуються перспективи розміщення нових об'єктів і використання наявних, визначаються переваги використання певних видів енергії.

Досліджуються всі наявні в районі об'єкти добувної, важкої, легкої, харчової *промисловості* за такими напрямками: історія заснування і фактори розміщення, районна і міжрайонна спеціалізація, особливості технологічного процесу, ресурсна база й виробничі зв'язки, основні засоби виробництва, ступінь освоєння виробничих потужностей, інноваційно-інвестиційні процеси, кадрове забезпечення і кваліфікаційний рівень робітників, основні економічні показники підприємства у динаміці та на перспективу, вплив на навколишнє середовище та особливості природоохоронної політики на підприємстві. Розглядається загальний рівень розвитку промисловості району, його спеціалізація і значення на обласному рівні. Пропонуються перспективи розвитку існуючих і нових промислових виробництв, потенціальні точки росту і приваблення інвестицій.

Досліджується динаміка, стан і рівень розвитку *сільського господарства* району, його спеціалізація, характеристика головних галузей та основні тенденції і напрямки перспективного розвитку. Визначаються проблеми, негативні тенденції, пропонуються обґрунтовані шляхи їх подолання. Вивчається система землекористування, якісна та структурна характеристика господарського використання земельного фонду різних категорій, структура і динаміка посівних площ та інших сільськогосподарських угідь. Аналізуються наявні сільськогосподарські підприємства, їхній статус, форми організації діяльності, міжгалузеві та міжгосподарські зв'язки на локальному та регіональному рівні, створення великих спеціалізованих господарств і агропромислових об'єднань з виробництва, переробки, зберігання, реалізації готової продукції. Характеризуються наявні інноваційні форми ведення сільського господарства, пропонуються нові. Особлива увага при економіко-географічному дослідженні сільськогосподарських підприємств приділяється виявленню взаємозв'язків між природним середовищем та формами і методами ведення сільськогосподарського виробництва, а також особливостям транспортної і соціальної інфраструктури та матеріально-технічного забезпечення. Спеціальним напрямком є дослідження фермерського сільського господарства, характеризуються загальні тенденції його розвитку, ефективність та рентабельність у порівнянні з іншими господарствами району, визначаються проблеми функціонування та шляхи їх вирішення. Пропонуються перспективи розвитку сільського господарства району,

особливо нових форм господарювання, а також обґрунтовуються інвестиційно привабливі об'єкти.

Досліджується *транспортна система*, її територіальна організація, кількісні абсолютні (загальна протяжність) та відносні (густота на км², забезпеченість на 1 км², на 1 жит.) характеристики, а також якісні характеристики (статус, стан, доступність, покриття) автомобільних та залізничних шляхів сполучення, водних шляхів і трубопровідних комунікацій, їх зв'язок з транспортними системами інших районів, роль і місце в обласній транспортній системі. Визначаються негативні риси якісного стану транспортних шляхів, визначаються проблемні ділянки, формуються пропозиції щодо перспектив використання. Досліджується система організації, функціонування вантажних і пасажирських перевезень, існуючі регулярні перевезення, рейсові маршрути, їх кількісні (регулярність, інтервал руху, об'єм потоків) і якісні (рівень обслуговування, напрямки потоків, доступність транспортних послуг характеристики на районному, міжрайонному, обласному, міжобласному, міжнародному рівнях. Характеризуються основні транспортні центри й вузли, пропонуються шляхи оптимізації транспортних перевезень, перспективи формування нових пасажирських маршрутів тощо.

Важливим є *соціальний напрям* експедиційних досліджень. Особливістю дослідження *сфери обслуговування населення* є диференційованість підприємств даної галузі за відомчою підлеглістю та формами власності, напрямками і видами діяльності, внаслідок чого утруднюється збір повноцінної інформації, розробка аналітичних характеристик. Ефективним являється підхід, за якого сфера послуг вивчається у двох ракурсах: зовнішньому (з точки зору населення, яке отримує і споживає послуги), внутрішньому (виявлення територіальних систем закладів сфери обслуговування). Доцільним є використання соціологічних методів дослідження, наприклад опитування або анкетування. Кінцевим результатом дослідження є визначення типів та інтегрального рівня обслуговування населення. Сферу обслуговування населення району студенти досліджують за наступними напрямками: спеціалізація і специфіка діяльності, вид і структура послуг, особливості територіального місцезнаходження конкретного підприємства, зони обслуговування, потужність підприємства (основні фонди, кадрове забезпечення), мобільність підприємства і диверсифікованість послуг, доступність (відстань, час) закладів обслуговування, забезпеченість населення послугами (на 1, 1000, 1000 жителів) та частота відвідування, перспективи розвитку тощо.

Сфера внутрішньої *торгівлі* вивчається як у якості специфічного різновиду сфери обслуговування населення, так і в якості самостійної галузі невиробничої сфери економіки району. Досліджується система територіальної та управлінської організації закладів торгової діяльності (магазини, ринки, бази), їх статус, форми роботи, відомча підлеглість, товарна спеціалізація, особливості динаміки, стану й перспектив розвитку. Визначається забезпеченість населення торговими послугами, доступність населенню товарів різних товарних

і продуктивних груп. Обчислюється загальний роздрібний товарооборот району, розраховуються відносні функціональні показники діяльності сфери торгівлі району. Характеризуються перспективи розвитку сфери внутрішньої торгівлі району.

Досліджується культурно-освітня ланка, система її територіальної організації, зокрема, закладів дошкільного виховання, середньої, середньої спеціальної і вищої (при наявності) освіти, спеціальних освітньо-виховних закладів. Характеризується кількісний та якісний склад осіб, що навчаються, охопленість дітей дошкільного віку дитсадками, а дітей середнього шкільного віку – загальноосвітніми школами. Вивчається забезпеченість закладів освіти вчителями та вихователями, їхній освітньо-кваліфікаційний рівень і рівень соціального забезпечення тощо. Виявляється весь комплекс існуючих освітніх проблем, визначаються проблемні школи та населені пункти, окреслюються пропозиції щодо покращення діяльності і перспектив подальшого розвитку системи освіти. Досліджується територіальна організація закладів (кінотеатри, театри, клуби, бібліотеки) та колективів культури і мистецтва району. Аналізується також забезпеченість населення фондами закладів культури і мистецтва, відвідуваність цих закладів населенням. Визначається інтегральний рівень культури населення району. Характеризуються проблеми функціонування культурної сфери життя населення та перспективи її подальшого розвитку.

Досліджується система територіальної організації закладів охорони здоров'я та інших медичних установ. Досліджується кількісний, якісний (освіта, кваліфікація, спеціальність) склад медичного персоналу, забезпеченість населення лікарями, іншим медичним персоналом, ліжко-місцями та лікарськими послугами взагалі тощо. Визначається рівень захворюваності населення на різні класи і види хвороб, особливо у порівнянні з іншими районами області, регіонами України. Простежується коефіцієнт кореляції стану здоров'я населення у відповідності з якісним станом навколишнього природного середовища, з надзвичайними природними і техногенними ситуаціями. Виявляється весь комплекс проблем забезпечення медичним обслуговуванням населення, характеризуються нові перспективні напрямки організації лікарської справи, наприклад введення інституту сімейного лікаря, організація спеціалізованих виїзних медичних бригад тощо. Визначаються перспективи розвитку системи охорони здоров'я району. Крім того, важливим є дослідження природно-географічних аспектів стану здоров'я населення, особливостей харчування, захворюваності на різні хвороби тощо.

Вивчається і оцінюється *рекреаційний потенціал* території у контексті його економічного використання за двома основними видами: природно-рекреаційні ресурси (геоморфологічні, гідрографічні, гідрологічні, геологічні, кліматичні, ландшафтні, біологічні тощо), культурно-рекреаційні (історичні, археологічні, літературні, військово-політичні, архітектурні, мистецькі тощо). Характеризуються стан і основні напрямки сучасного й

перспективного використання рекреаційного потенціалу району. Визначається територіальна організація закладів і об'єктів туризму і рекреації району, рівень розвитку основних фондів, статус, спеціалізація діяльності, якість обслуговування, кількісний та якісний склад рекреантів та туристів, на основі чого пропонується районування. Характеризуються існуючі та пропонуються нові туристичні об'єкти та маршрути, проводиться їх комплексне суспільно-географічне обґрунтування. Виявляються інвестиційно привабливі об'єкти. Пропонуються перспективи розвитку туристсько-рекреаційного комплексу. Особлива увага приділяється розвитку зеленого туризму на основі певних клімато-географічних особливостей. Пропонуються і характеризуються потенціально нові об'єкти та маршрути, виконується їх розробка.

Висновки. Таким чином, робота студентів за програмою експедиції не лише формує у студентів навички і вміння застосовувати сучасні методи, форми організації та засоби дослідницької діяльності у сфері суспільної географії, а й розвиває здібності з прийняття самостійних рішень під час конкретної роботи в реальних польових і камеральних умовах, виховує потребу систематично поновлювати свої професійні знання, творчо їх застосовувати у конкретній діяльності. Експедиція виступає таким чином специфічною ланкою у забезпеченні безперервності вищої освіти, її проведення вимагає підтримувати достатній рівень теоретичних знань, формує практичні навички, розвиває творчі здібності.

Варто особливо відмітити необхідність оволодіння методами соціального аналізу, соціального прогнозування і моделювання, розширення соціального досвіду і соціально-економічного кругозору студентів-учасників. В результаті спостерігається розвиток вміння мислити комплексними науковими категоріями про особливості оточуючого світу, зокрема розвиток системного сприйняття світу тощо.

Експедиційна форма діяльності виховує вміння сумісної творчої діяльності, творчої дискусії, здатність до ефективних комунікативних взаємодій, виховує необхідну соціальну толерантність, формуючи досвід дотримування загально прийнятих норм поведінки та моралі в міжособистісних та суспільних стосунках, засади колективної праці, а разом з тим - формування світогляду громадянина України, почуття патріотизму та відповідальності молодого покоління за долю України.

Безперечним позитивом проведених експедицій є їхня програмна універсальність та методична адаптивність, що обумовлює можливість використання зазначених здобутків в інших географічних умовах, зокрема в різних регіонах України. Все зазначене дозволяє покращити рівень фахової підготовки географів-бакалаврів, а потім спеціалістів і магістрів, забезпечити можливості випускникам стати більш конкурентоспроможними на ринку праці, внести певний вклад у підвищення рівня регіональних досліджень, що є важливим завданням суспільної географії.

ВИЗНАЧЕННЯ ОЗНАК ДЕПРЕСИВНОСТІ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ

Постановка проблеми Нерівномірність соціально-економічного розвитку регіонів в залежності від природно-географічних, історичних, економічних чинників спостерігається практично в кожній країні і на сьогодні є об'єктивною реальністю та важливою закономірністю у розвитку продуктивних сил. Збереження та поглиблення диспропорцій у соціально-економічному розвитку регіонів є надзвичайно важливою проблемою і для України, що і визначає актуальність теми дослідження.

Окремі регіони через низку об'єктивних причин не спроможні своїми силами забезпечити сталий і достатній розвиток регіону, що призводить до подальшого погіршення соціально-економічної ситуації, наростання ознак депресивності територій, а отже загострення та накопичення соціальних проблем. В цих умовах важливим завданням регіональної економічної політики держави є вирішення методологічних питань щодо визначення депресивності територій і на цій основі пошуку та розробки ефективної стратегії їх розвитку.

Аналіз попередніх досліджень. Питаннями соціально-економічного стану територій, рівнем їх розвитку та депресивності займалися такі науковці: Барановський М., Дацишин М., Доргунцов С.І., Заставний Ф.Д., Лексин В. Н, Прокопа І., Семенов В.Ф., Топчієв О.Г., Чухно А.А., Швецов А. Н, Шепотько Л. О.

У цих авторів, питання міжрегіональних диспропорцій розвитку - дефініція - „депресивність” має різне тлумачення. Так у роботах одних вчених під депресивними розуміються ті регіони, які в минулому мали високий рівень розвитку, але під дією різних факторів зараз опинилися в скрутному становищі. У інших вчених, а також в чинному законодавстві України поняття депресивного регіону було визначене як „регіон чи його частина (район, місто обласного значення або кілька районів, міст обласного значення), рівень розвитку якого (якої) за показниками, визначеними цим Законом є найнижчим серед територій відповідного типу” [1]. Ми вважаємо, що у цих визначеннях немає значних протиріч, але питання в тому, якими ознаками слід керуватися при аналізі депресивності.

Постановка проблеми, цілі та завдання дослідження Метою статті є пошуки універсальних підходів та найбільш характерних показників, за допомогою яких можна найбільш об'єктивно та достовірно визначити наявність ознак депресивності у розвитку будь-якої території, вивчення ряду показників, що можуть комплексно використовуватися для визначення депресивності та методика їх застосування на практиці, аналіз та систематика чинників визначення депресивності території, їх порівняння і виділення найсуттєвіших із них.

Виклад основного матеріалу та результатів дослідження. Аналіз існуючих підходів українських і російських науковців, щодо визначення показників депресивності території показує значні розбіжності стосовно кількості та характеру критеріїв, які використовуються для визначення цих територій. Деякі чинники, визначені як головні, в роботах певних науковців недостатньо враховують соціально-економічне становище регіону, тоді, на нашу думку, на ряду з загальними критеріями слід виділити й спеціальні для всіх регіонів, також вводити додаткові. Наприклад: Закарпаття, АРК – рекреаційні, Донецький, Дніпропетровський регіони – індустріальні, Чернівецький, Івано-Франківський, Рівненський, Вінницький – сільськогосподарські показники.

Професор Заставний Ф. пропонує такі критерії: грошові доходи населення, рівень зайнятості населення, рівень безробіття, інвестиції в основний капітал.[4]

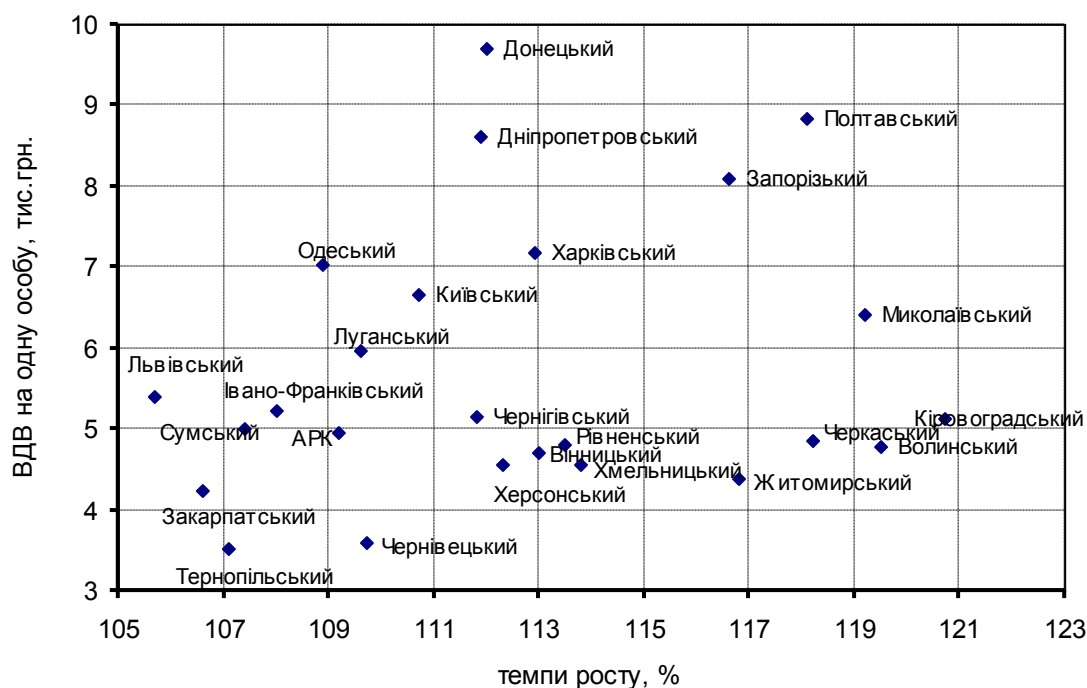

Рис. 1. Розподіл регіонів за темпами зростання регіональної валової доданої вартості (ВДВ) на одну особу та показником ВДВ на одну особу.

М. Барановський в своїй статті „Депресивні аграрні території України: Методичні підходи до ідентифікації, практичні результати” розглядає та працює над вдосконаленням методики виділення депресивних територій та її спроможність в практичному застосуванні. [2] Ним було обрано 62 показника, які для зручності виділені в 8 блоків: загальноекономічні показники; показники фінансового стану регіону; показники рівня життя населення; показники зайнятості населення; економічна база сільських поселень;

демографічна ситуація; показники розселення людності; показники забезпеченості закладами сфери послуг.

Більша частина цих показників стосується сільської місцевості, але використовуються і загально регіональні показники (валова додана вартість в розрахунку на одного жителя).

Російські вчені Лексин В. Н та Швецов А. Н пропонують використовувати три показники: валовий регіональний продукт на одну особу, рівень бідності, рівень безробіття. [5]

Загалом, це визнані показники, але цей перелік бажано доповнити низкою показників фінансового стану регіону, економічної бази місцевості, інфраструктури.

В Законі зазначено, що депресивними визнаються обласні регіони, у яких протягом останніх п'яти років найнижчі середні показники валової доданої вартості на одну особу. Аналіз соціально-економічного розвитку регіонів свідчить, що для більшої достовірності визначення категорії депресивності регіонального розвитку необхідно комплексно застосовувати більшу кількість показників, при цьому не лише статичні, але і динамічні.

Пропонуємо порівняти дві важливі складові в економічному розвитку регіонів: статичну (ВДВ на одну особу) та динамічну (темпи зростання ВДВ – індекс фізичного обсягу). Вважаємо доцільним врахування цих даних, що, на нашу думку, дасть можливість об'єктивніше оцінити становище регіону та можливість прогнозування перспективи його розвитку в майбутньому.

За цим співвідношенням всі обласні регіони України станом на початок 2005 року пропонуємо розподілити на 6 груп:

1. Регіони, які мають низькі показники ВДВ і низькі темпи зростання (Тернопільський, Чернівецький, Закарпатський, Сумський, Івано-Франківський, Львівський та Автономна Республіка Крим (АРК)).

2. Вважаємо доцільним виділити в другу групу такі регіони, як Херсонський, Хмельницький, Вінницький, Рівненський та Чернігівський, у яких показник ВДВ знаходиться приблизно на такому ж рівні як і в регіонах першої групи, але темпи зростання характеризуються більш високими показниками.

3. Регіони, які мають показники ВДВ, на рівні першої групи, але при цьому демонструють високі темпи зростання, що дає підстави прогнозування покращення економічного становища даних регіонів (Житомирський, Волинський, Черкаський, Кіровоградський).

4. Регіони, які мають високі показники ВДВ, але при цьому відзначаються недостатньо значні темпи зростання (Луганський, Київський, Одеський, Харківський).

5. Регіони лідери за показниками ВДВ та середніми, порівняно з іншими регіонами, показниками темпів росту (Донецький та Дніпропетровський).

6. Регіони з досить високими показниками ВДВ та значними темпами росту (Запорізький, Полтавський та Миколаївський).

Демографічний аналіз також може бути використаний в оцінці депресивності території. Демографічна криза в Україні проходила на

фоні економічного спаду. Чисельність населення значно скорочувалась (з 1993 по 2006 роки населення зменшилось з 52.2 до 46.9 млн., або на 5,3 млн. осіб) [6]. В країні склалась несприятлива демографічна ситуація, особливо слід виділити північ, північний схід, центр України. В західних областях України ситуація дещо краща, ніж в названих районах.

Для дослідження депресивності може використовуватись показник щільності населення, причому сільського населення, тому що саме сільське населення, особливо те, що зайняте в сільському господарстві в Україні найменш економічно забезпечене і соціально захищене. Виняток становлять приміські території, окремі райони розведення високопродуктивної худоби.

Слід мати на увазі, щоб використані чинники всебічно оцінювали дану територію, інформація була об'єктивною, проаналізована за певний проміжок часу, розкривала найсуттєвіші явища і процеси.

Щоб проаналізувати територіальні відміни соціально-економічних і природно-географічних умов життєдіяльності населення, на регіональному рівні ще прийнято користуватись таким поняттям як „якість життя населення”. Чіткого та загальноприйнятого переліку його складових на даний час не має, але основні географічні та економічні параметри є такі: географічні – характеристики природного середовища, екологічна ситуація даного регіону, забезпеченість природними ресурсами; економічні – зайнятість населення, умови праці, рівень оплати праці, доходи населення.

Однією з характеристик якості життя вважається забезпеченість населення житлом, харчуванням, умовами відпочинку. Доцільно відзначити також умови етно культурного розвитку, політичної та духовної свободи, активності населення [7].

З 1990 р. Програма розвитку ООН щорічно видає „Доповіді про розвиток людини”, де для всіх країн обчислюють індекси людського розвитку – ІЛР, для розрахунків яких враховують три показники: середня тривалість життя населення, рівень грамотності дорослого населення та рівень освіти, реальний валовий внутрішній продукт на душу населення. Слід зазначити, що за даними ІЛР проводиться групування країн світу (дев'ять груп). [8] На нашу думку доцільно було б використати показник ІЛР і в визначенні депресивності територій, так як методика розрахунку ІЛР більш розширена та вдосконалена при використанні всередині країни і застосовує більшу кількість характеристик, підвищує інформаційну надійність загального індексу. Так ІЛР на регіональному рівні може використовувати такі показники: стан і охорона здоров'я населення (включає в себе 7 складових); фінансування людського розвитку (7 складових); рівень освіти населення (8 складових); екологічна ситуація (7 складових); демографічний розвиток (7 складових); розвиток ринку праці (9 складових); соціальне середовище (11 складових); матеріальний добробут населення (12 складових); умови проживання населення (8 складових) [3].

Висновки Можна погодитись з офіційними критеріями, але слід мати на увазі, що невелика кількість чинників в визначенні

депресивності не враховує певний аспект оцінки соціально-економічного положення тієї чи іншої території. Ми пропонуємо, на регіональному рівні, використовувати такі основні показники: валова додана вартість на одну особу, безробіття, природний приріст населення, рівень заробітної плати, забезпеченість об'єктами сфери послуг.

Зазначена проблематика потребує більш детального вивчення та надає основу для подальшого наукового дослідження.

Список літератури:

1. Закон України «Про стимулювання розвитку регіонів» від 8 вересня 2005 р. №2850 –IV – [http:// zakon 1. rada.gov.ua/ cgi – bln/lavs/main. /cgi](http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/lavs/main.cgi)
2. Барановський М. Депресивні аграрні території України: методичні підходи до ідентифікації, практичні результати // Економіка України. - 2006. - №11. – С.70-76.
3. Грішнова О.А. Економіка праці та соціально-трудові відносини. – К.: Знання 2006. – С. 491-497.
4. Заставний Ф.Д. Депресивні регіони України: аналіз оцінка, проблеми // Регіональна економіка. - 2005. - №1. – С.76-90.
5. Лексин В.Н, Швецов А.Н. Общероссийские реформы и территориальное развитие. Депрессивные территории: прежние проблемы и новые варианты их решений. // Российский экономический журнал. – 2001. - №9. – С. 41.
6. Статистичний щорічник України 2005 рік К.: Консультант. 2006. – с. 575.
7. Топчієв О.Г. Основи суспільної географії. – О.: Астропринт. 2001. – С. 425-428.
8. Топчієв О. Теоретичні основи регіональної економіки. – К.: УАДУ. 1997. – С. 241-252.

Я. Б. Олійник, Т. Я. Олійник

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ РЕГІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ДІАГНОСТИКИ

Ринкові відносини характеризуються високим рівнем самостійності суб'єктів підприємництва, їх повною відповідальністю за результати своєї роботи. Для успішної конкуренції на ринку продукції і послуг господарюючому об'єкту необхідно глибоко і комплексно проаналізувати свою діяльність, постійно вишукувати і мобілізувати можливі резерви підвищення ефективності виробництва, зміцнення соціального добробуту працівників. У вирішенні цих задач важлива роль належить економічній діагностиці результатів діяльності господарюючого суб'єкту: підприємство (організації, фірми), об'єднання, галузі, регіон. На основі глибокого аналізу досягнутих результатів господарювання і сформованих економічних ситуацій можна ефективно управляти процесами виробництва і реалізації продукції (робіт, послуг).

Регіональна економічна діагностика – найбільш прогресивний напрямок у практиці аналізу, в економічних дослідженнях органічно поєднанні методи економіко-статистичного моделювання, теорії дослідження систем та оптимізації економічних показників роботи підприємств. У економічній діагностиці доцільно розглядати наступні три структурні розділи:

- 1) *економічний аналіз*, що містить методи статистичного й прогнозного дослідження системи у визначеному фіксованому стані;
- 2) *економічну семіотику*, що визначає різні ознаки стану економічної системи, їх взаємозв'язок та одиниці виміру;
- 3) *економічну логіку*, завданням якої є створення апарату критичної оцінки отриманих при економічних дослідженнях даних, визначення характеру та спрямованості впливу на економічну систему і передбачуваний результат прогнозу.

Діагностика може проводитись у формах статичного і динамічного стану об'єкту. Вона здійснюється різними методами:

- 1) аналітичним, який ґрунтується на операціях із статистичними даними (використання методів комплексного економічного аналізу), інструментом діагностики у цьому випадку буде аналіз господарюючого об'єкту;
- 2) експертної діагностики, який передбачає використання засобів діагнозу при узагальненні оцінок та інформації, експертів;
- 3) лінійного програмування як математичного способу, що використовується для визначення кращої комбінації ресурсів або дій та досягнення оптимального результату;
- 4) динамічного програмування - обчислювальним методом для вирішення задач управління певної структури, за умов, що задача з **n** перемінними є багатокроковим процесом прийняття рішень.

Регіональна економічна діагностика господарюючого суб'єкту дозволяє:

- виявити недоліки в роботі регіонів, накреслити шляхи їх усунення, спрямувати систему економічного стимулювання на швидке освоєння наявних резервів;
- дати оцінку результатів господарювання регіону, визначити роль окремих господарських об'єктів в досягнутих результатах.

Результати діагностики необхідні, по-перше, для вироблення національної регіональної політики. Не можна розробляти і проводити будь-яку політику у відношенні регіонів, не маючи точних уявлень про те, які регіони є проблемними, в яких регіонах спостерігаються значні відхилення від нормального стану. Останні повинні володіти пріоритетами при виділенні засобів на різні регіональні проблеми. Проблемні регіони можуть також претендувати на субсидії з республіканських бюджетів і фондів. Окрім визначення проблемних регіонів необхідно також виявити регіони із значним економічним потенціалом, в межах яких у перспективі може мати місце пожвавлення економічної діяльності або інтенсивне економічне зростання. Знання цього типу регіонів дозволить запобігати впливів, які можуть перешкоджати розгортанню позитивних тенденцій.

По-друге, застосування комплексних діагностичних досліджень необхідне і на решті рівнях державного управління. При обґрунтуванні концепцій і стратегій розвитку окремих регіонів, міст необхідно виявити "вузькі місця" у функціонуванні господарського комплексу, оцінити економічний потенціал регіону, ступінь його використання, виміряти місткість розміщення виробництва і місткість розселення та інші характеристики.

По-третє, діагностика будь-якого регіону містить дослідження регіональних ринків та їх взаємодію і її результатом є маркетингова інформація. Тому діагностика в подальшому може стати одним із основних аналітичних інструментів для комерційних підприємств, банків, бірж, які виробляють стратегію розміщення капіталів у тому чи іншому регіоні, а також стратегію проникнення і експансії на ті чи інші регіональні ринки. Постановка діагнозу стану регіону дозволяє підприємцям оцінити перспективність і потенціальну ефективність розміщення в тому чи іншому регіоні певних видів економічної діяльності, виявити можливості розвитку виробництва з урахуванням усієї сукупності ресурсних і соціально-інституціональних обмежень.

Об'єктом регіонального економічного діагнозу може бути регіон різного таксономічного рівня: країна, область, місто (населений пункт), район у місті.

Діагноз є процесом дослідження об'єкта діагнозу. Завершенням цього дослідження виступає отримання результату діагнозу, тобто висновок про стан об'єкту діагнозу, який описується за допомогою системи індикаторів. Відхилення від нормального стану визначається виміром значень індикаторів на об'єкті діагнозу і подальшим порівнянням цих значень з деяким нормативом, еталоном.

Поняття та якість характеристики "норми" відносні і залежать як мінімум від двох факторів. По-перше, значення "норми" визначається базою порівняння, тобто групою, класом, типом об'єкта, серед яких це порівняння і проводиться. Наприклад "норма" для регіонів Європи буде одна, для України - інша. Якщо, наприклад, розглядати регіони України і Росії в одній групі з іншими регіонами Європи, то виявиться, що як регіони України, так і Росії мають патологію в структурі зайнятості в промисловості. Якщо ж в якості бази для порівняння вибираються регіони колишнього СРСР, то навпаки, виявиться, що структура зайнятості в його європейських регіонах - у межах норми для даної країни, а патологія за цим індикатором буде мати місце у регіонах Уралу і Південного Сибіру. По-друге, сам критерій норми і підхід до її розрахунку може змінюватися. У якості критерія норми може бути прийнято значення індикатора, який є середнім арифметичним для даної сукупності об'єктів, або значення, яке найбільш часто зустрічається у даній сукупності (мода), або значення, що знаходиться посередині значень цього індикатора на всіх об'єктах сукупності (медіана).

Відмежування норми від патології істотно залежить і від критерію відхилення від норми. Очевидно, що крім визначення "норми", "еталона" необхідно встановити допустимі межі, при перевищенні (зниженні) яких розвиток (стан) вважається нормальним.

Результатом діагностики може бути не лише виявлення відхилень від норми, але й визначення, до якої групи, множини, класу, типу належить даний об'єкт.

Отже, з усіх груп сукупності необхідно вибрати ту, до членів якої об'єкт, який вивчається, більше всього близький. Наприклад, треба визначити чи є регіон староосвоєним або піонерним, чи вичерпана в ньому ємкість розміщення чи ні. Віднесення регіону до того чи іншого

типу, класу само по собі є діагнозом. За вибраними індикаторами діагноз може бути таким: "староосвоєний регіон з невичерпною ємкістю розміщення" або "піонерний район, у якому вичерпана ємкість розміщення". При цьому, не у всіх випадках діагноз такого типу фіксує патологію. Сам факт належності об'єкта діагнозу до староосвоєних регіонів або до піонерних не є патологією.

Не завжди у економічній діагностиці можна використати порівняння з еталоном або класифікацію. У ряді випадків наявність будь-якої ознаки, або поєднання ознак на об'єкті діагнозу - унікальне. Саме ця ознака (поєднання ознак) відрізняє даний об'єкт від інших об'єктів сукупності. Тому для постановки діагнозу залучення статистичного порівняльного доказу не вимагається. Досить описати цю ознаку і переконатися у його наявності.

В залежності від методології одержання діагнозу і форми його результату можуть бути виділені три основних типи діагнозу:

- діагноз, який встановлює відхилення від норми, патологію;
- діагноз, який визначає належність об'єкта до того чи іншого класу, групи, типу;
- діагноз, який описує об'єкт як унікальне поєднання ознак.

Як правило, результат діагнозу окремого регіону має складну форму і включає у себе всі три діагнози.

Завдання будь-якого діагнозу можна формально розбити на дві складові. Перше визначення, до якої з груп сукупності належить об'єкт, який розглядається нами (завдання ідентифікації). Друга складова - виявлення відмінності даного об'єкта від інших об'єктів, уже виявленої групи (завдання якісної ідентифікації). Отже, діагноз, який встановлює відхилення від норми, є частковим випадком якісної ідентифікації, коли вся множинність об'єктів сукупності розбивається на дві групи: нормальні об'єкти, об'єкти з патологією.

Завдання регіональної діагностики асоціюються, по-перше, з необхідністю мати змістовний "паспорт" регіону для вироблення тактики і стратегії його розвитку. По-друге, результати комплексних діагностичних обстежень регіонів необхідні певним органам і рівням управління. Зокрема, мова йде про інформацію, яка використовується для галузевої реструктуризації господарського комплексу, для складання середньострокових і довгострокових планів соціально-економічного розвитку України. По-третє, надійна діагностична маркетингова інформація може стати одним із основних аналітичних інструментів для банків, корпорацій, інвестиційних компаній, бірж, які мають пряме відношення до вироблення стратегії розміщення капіталів і формування регіональних ринків.

Діагностика як галузь знань, включає в себе теорію і методи організації процесів діагнозу, а також принципи побудови засобів діагнозу. У регіональній економічній діагностиці для організації процесів діагностики необхідні: побудова системи індикаторів для оцінки стану регіонів, розробка якісних і кількісних шкал для виміру значень цих індикаторів. Діагностика включає також класифікацію регіональних патологій та їх симптомів; процедури збору і обробки діагностичної інформації.

Завдання діагнозу тісно переплітаються з двома іншими завданнями прогнозу, тобто передбачення, і генезису, аналізу походження. У економічній діагностиці дуже часто прогноз дозволяє уточнити діагноз.

Передбачення траєкторії розвитку об'єкта дозволяє краще виявити і сформований стан. У той же час діагностика є вихідним моментом прогнозу, оскільки без чіткої і достовірної констатації сформованого положення неможливо оцінити варіанти розвитку об'єкта. Стосовно генезису об'єкта, тобто історії його виникнення і розвитку, без подібного аналізу, як правило, буває складно пояснити причини, що зумовили сформований стан.

У технічній і медичній діагностиці розрізняють дві основні системи засобів діагнозу: тестового і систему функціонального. У системі тестового діагнозу стан об'єкта аналізується за допомогою спеціально організованих тестів. У системі функціонального діагнозу стан об'єкта визначається на основі діагнозу робочого режиму функціонуючого об'єкта. У регіональній діагностиці не можуть бути застосовані засоби тестової діагностики. У економіці виключена можливість подачі спеціального сигналу на об'єкт або удосконалення певного діяння для наступного спостереження за реакцією об'єкта на штучне діяння. У той же час у якості деякого квазіаналога тестової діагностики в економіці може служити аналіз результатів, вибраних і реалізованих раніше стратегій розвитку і реакцій об'єкта на ті або інші форми економічного, соціального або політичного діяння. Тому ретроспективний аналіз з вивченням усіх видів впливів на об'єкт і його реакцій у якійсь мірі може компенсувати неможливість тестової діагностики.

Аналогом тестової діагностики в економіці може служити моделювання об'єкта з наступною подачею діянь на модель. Проте діагностика на моделі може бути здійсненна лише при дуже високому рівні вивченості об'єкта, повної інформації про його параметри, ясності механізму соціально-економічного розвитку, в т. ч. і регіонального. Як правило, мета діагностики саме полягає в ідентифікації усіх цих параметрів і тенденцій. Якщо вони визначені, то поставити діагноз не важко. У зв'язку з цим в економіці моделювання не настільки корисно у процесі постановки діагнозу, скільки після нього - на стадії прогнозування реакцій об'єкту на ті або інші діяння, побудова альтернативних стратегій розвитку. Правильний діагноз - це запорука побудови адекватної реальному об'єкту моделі. Таким чином, в регіональній діагностиці основним засобом діагнозу на відміну від технічної є система функціональної діагностики. В якості компенсатора тестової діагностики може розглядатися ретроспективний аналіз і в деяких випадках - моделювання.

Існує два принципових підходи до діагнозу в залежності від рівня об'єкта, що досліджується. Перший підхід застосовується до об'єктів - країн або регіонів - для яких не визначена і не описана функціонуюча модель економіки, не встановлені основні параметри соціально-економічної поведінки, не виявлені соціально-економічна і соціально-політична структури. Встановити ці властивості об'єкта необхідно,

оскільки вони зумовлюють можливість застосування певного апарату до аналізу всіх соціально-економічних явищ. Наприклад, якщо ми маємо справу з адміністративно-командною економікою, то при аналізі і прогнозі не застосовується апарат теоретичної і прикладної економічної теорії, виходячи з аксіоми ринкової поведінки.

У регіональній діагностиці необхідно мати також ясність відносно діючої моделі (механізму) регіонального розвитку (основних парадигм регіонального розвитку). Якщо у колишньому СРСР ці парадигми істотно відрізнялися від закономірностей регіонального розвитку в інших країнах, то це накладало істотні обмеження на використання моделей регіонального розвитку та інструментів регіонального аналізу, розроблених за кордоном. Отже, ідентифікація моделі соціально-економічної поведінки і парадигм регіонального розвитку є обов'язковою умовою проведення діагнозу.

Другий підхід у регіональній діагностиці доцільний у тому випадку, коли ставиться задача визначення стану регіону при відомій моделі економіки і параметрах економічної поведінки. При такому підході порівнюються значення характеристик різних об'єктів з врахуванням того, що їхня якісна природа ідентична.

В залежності від динамічних задач діагнозу розрізняється діагностика статичного стану і діагностика процесу.

При діагностиці стану необхідно установити положення регіону на даний період, визначити модель економіки і соціально-економічної поведінки, якщо вона невідома.

При діагностиці процесу необхідно охарактеризувати траєкторію розвитку, з'ясувати генетику об'єкта, вичленити фактори ендегенного і екзогенного характеру, які визначають конфігурацію траєкторії розвитку, за якою в об'єкті спостерігають.

За формою організації процесу діагнозу в економічній діагностиці необхідно розрізняти аналітичну, експертну діагностику і діагностику на моделі.

Аналітичною діагностикою називається проведення процесу діагнозу безконтактними методами з допомогою статистичної інформації з використанням методів регіонального аналізу, типологій, в т. ч. і ретроспективних. Аналіз карт також є однією з різновидностей аналітичної діагностики.

Експертною діагностикою називається одержання інформації для цілей діагнозу контактними методами шляхом проведення спеціальних експертних і соціологічних обстежень (опитувань). Як правило, експертна діагностика проводиться в ході польових досліджень і включає широкий вибір методів експертних оцінок, соціологічних спостережень, безпосереднього спостереження і занурення в середовище.

Діагностикою на моделі називається отримання інформації про об'єкт діагнозу шляхом модельних імітацій.

Для діагностування застосовується система індикаторів. Необхідною умовою до системи діагностичних індикаторів служить їх орієнтованість на пошук патологій розвитку, "вузьких" місць або на встановлення належності об'єкта до певної групи, класу, типу.

При побудові системи діагностичних індикаторів необхідно провести відбір лише тих показників і характеристик, які можуть відбивати самостійно або в поєднанні з іншими індикаторами наявність або відсутність "регіональних хвороб", патологій, або відбивати належність регіону до певного типу.

Набір індикаторів (показників) визначається діючими моделями економіки і регіонального розвитку. У командно-адміністративній, ринковій або перехідній (змішаній) економіці система індикаторів буде різною, проте їх блоки (ресурсні, демографічні, економічні, соціальні, екологічні) будуть однотипні.

При діагностиці необхідно звернути увагу і на підхід до інтерпретації результатів виміру індикаторів. Деякі із них можуть бути інтерпретовані на основі їх автономного виміру в окремо взятому регіоні, наприклад, ємкість розміщення або ємкість регіональних ринків. Інші можуть бути інтерпретовані з достатнім ступенем точності лише при порівнянні результатів, одержаних в одному регіоні, з аналогічними результатами для деякої сукупності. Наприклад, рівень економічного розвитку регіону не можна оцінити автономно. Тут необхідний порівняльний аналіз економічного розвитку усієї сукупності регіонів даної країни. У даному випадку вимагається "погляд на регіон зверху". Якщо діагнозу підлягають район або місто, то в якості метарегіону може розглядатися область або республіка.

Ю. В. Пилипенко

КОМПЕНСАЦІЙНІ ВОДООХОРОННІ ЗАХОДИ СТВОРЕННЯ СТАБІЛЬНИХ ЕКОСИСТЕМ МАЛИХ ВОДОСХОВИЩ

Україна належить до вододефіцитних держав, тому вона має значні запаси штучних водних ресурсів. До їх складу входить 250 тис. га малих водосховищ різного цільового призначення, які мають істотне поширення у різних кліматичних зонах і відіграють значну роль у формуванні водоресурсної компоненти господарського комплексу.

В останні роки екологічна ситуація на малих водосховищах почала значно погіршуватись внаслідок дедалі зростаючого антропогенного навантаження (скидання промислових, побутово-комунальних, сільсько-господарських стоків, надходження забруднювальних речовин із поверхневими стоками та з атмосфери), що призвело до якісних і кількісних змін їх водного середовища, негативно вплинуло на екологічний стан цих специфічних гідроекосистем штучного походження. До останнього часу якість вод цієї групи водойм оцінювалась тільки з позиції споживчого плану, тобто відповідності технологічним вимогам залежно від цільового призначення. В результаті такого підходу значно перевантажилась буферна ємність гідроекосистем малих водосховищ, знизилась їх

самоочисна здатність, що призвело до екологічно кризових ситуацій, погіршення і втрати споживчих характеристик води.

На цій підставі виникла гостра необхідність надати об'єктивну оцінку справжнього екологічного стану цих специфічних техногенних акваторій, визначити шляхи оптимізації їх господарського використання, запровадити водоохоронні заходи щодо відновлення і збереження якості води.

За паспортизацією визначено, що на території Степу України розташовано 175 малих водосховищ, індивідуальна площа яких коливається від 29 до 1200 га, а загальна облікова площа водного дзеркала становить 28 682 га. Вони акумулюють понад 1 млрд м³ прісної води, яка використовується для різних напрямів господарської діяльності [3]. За цільовим призначенням малі водосховища створювались переважно для забезпечення іригації, питного і технічного водопостачання, протиерозійного захисту і рекреації. Для цієї групи водойм характерні виражені сезонні коливання площ, астатичний гідрологічний режим і зміна об'єму води залежно від попиту головних водоспоживачів.

Оцінюючи стан функціонування екосистем малих водосховищ за елементарними ознаками якості води з використанням комплексного екологічного індексу I_e [2] визначено, що переважна більшість водосховищ питного і технічного призначення характеризуються «сильно забрудненим – брудним» станом екосистем в наслідок надмірного розвитку фітопланктону. Зрошувальні водосховища характеризуються загальним погіршенням екологічної ситуації, що виражається у «сильно забрудненому – дуже брудному» станах екосистем під впливом значних біомас фітопланктону, підвищених концентрацій хлоридів і сульфатів. Водойми-акумулятори скидних іригаційних вод характеризуються критичним станом екосистем, які в наслідок високої мінералізації, підвищених концентрацій сульфатів, хлоридів і фосфатів мають занадто брудний стан води. Малі водосховища за рівнем забруднення токсичними елементами і радіонуклідами в цілому мають задовільну екологічну ситуацію [4,5].

Головним принципом у водоохоронній діяльності стосовно малих водосховищ є збереження гідроекосистеми як цілісної екологічної одиниці організації і функціонування. Такий підхід забезпечить відносну стабільність структури гідроекосистеми і перебіг екологічних процесів, що передбачає збереження зв'язків між головними складовими компонентів гідроекосистеми, тобто між абіотичною і біотичною підсистемами.

При цьому треба наголосити, що малі водосховища різного цільового призначення є техногенними акваторіями штучного походження, аналогів яким у природі немає, тобто відсутні еталонні зразки цих специфічних гідроекосистем. У зв'язку з цим до них мають бути вжиті своєрідні заходи, відмінні від тих, що застосовуються до водних екосистем іншого типу. По відношенню до малих водосховищ як техногенних акваторій з їх специфічним походженням і формуванням гідроекосистеми, водоохоронні заходи повинні здійснюватись не заради збереження природної структури і перебігу

продукційно-деструкційних процесів, а з метою досягнення оптимального господарського ефекту залежно від цільового призначення водного об'єкта.

На нашу думку, одним з визначальних елементів у схемі водоохоронних заходів щодо малих водосховищ має бути раціональне господарське використання біопродукційного потенціалу, яке слід спрямувати насамперед на забезпечення і підтримання відповідної якості води, а також, на отримання біомеліоративного і, як наслідок, рибогосподарського ефекту.

У структурі управлінських рішень щодо водоохоронної діяльності стосовно малих водосховищ мають бути виділені три аспекти: технологічний, біологічний і просторовий (рис. 1).

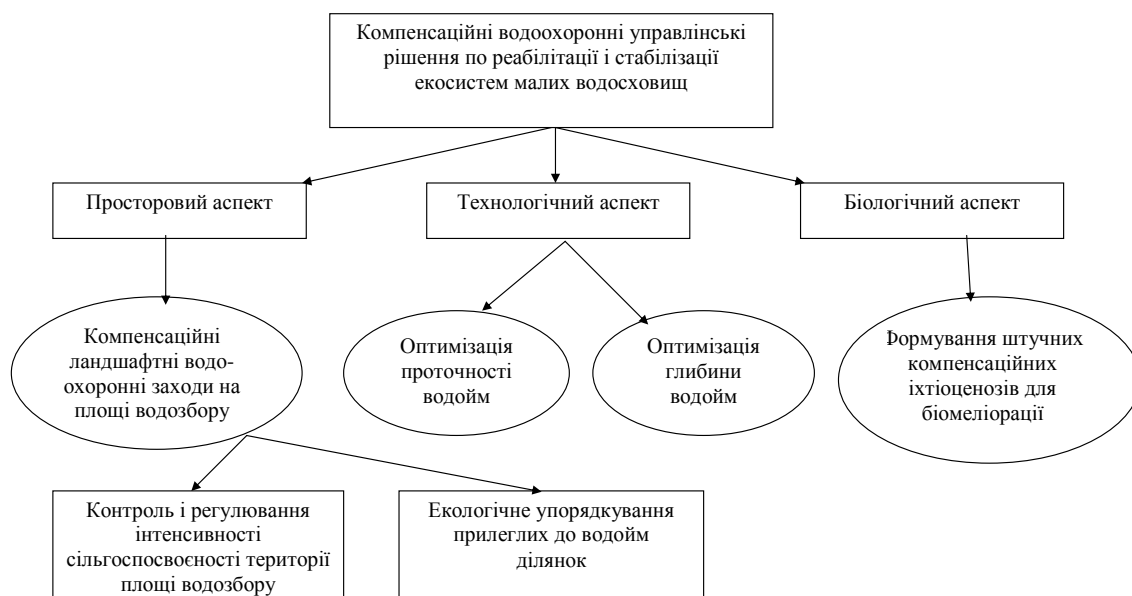

Рис. 1. Стратегія прийняття управлінських рішень щодо водоохоронної діяльності по відношенню до гідроекосистем малих водосховищ

Технологічний аспект пов'язаний з оптимізацією гідрологічного режиму екосистем, тобто має забезпечити регулювання водообміну та підтримання нормального підпірного рівня з метою акумуляції технологічних об'ємів води. Реалізація управління гідрологічним режимом кожного водного об'єкта має свої особливості залежно від цільового використання акваторії та рівня деградації гідроекосистеми. Останнє може бути як стимулювальним, так і гальмівним чинником залежно прийнятого управлінського рішення (табл. 1).

Біологічний аспект передбачає здійснення контролю за перебігом продукційно-деструкційних процесів шляхом впровадження елементів біомеліорації, що з одного боку, забезпечить досягнення меліоративного ефекту, з іншого – отримання високоякісної рибопродукції. Прогресуюча евтрофікація малих водосховищ під дією антропогенного навантаження, підтверджена екологічним моніторингом, є стимулювальним чинником щодо активізації

розвитку певних груп гідробіонтів, особливо рівня продуцентів (макрофіти, фітопланктон). Відсутність у складі стихійно сформованих гідробіоценозів малих водосховищ ефективних споживачів органічної маси, що продукується на різних трофічних рівнях, призводить до утворення тупикових продукційних гілок, за якими відбувається поступове накопичення органіки в межах гідроекосистеми, утворення потужних детритних і мулових мас, посилення деструкційних процесів, особливо в анаеробних умовах, і, як наслідок, дефіцит розчиненого кисню і виділення сірководню. За такого сценарію перебігу продукційно-деструкційних процесів має місце вторинне автохтонне забруднення акваторій, що поступово призводить до кризової ситуації. Впровадження елементів біомеліорації шляхом цілеспрямованого формування штучних іхтіоценозів, представники яких здатні ефективно споживати надлишкову органічну масу кормових гідробіонтів, забезпечує утворення рибопродуктивної гілки продукційно-деструкційних процесів, за якою змінюється їх перебіг, вилучається з колообігу значний обсяг органіки, що трансформується у високоякісну рибопродукцію, та досягається біомеліоративний ефект. Це стає передумовою реалізації специфічного напрямку культивування риб – санітарної аквакультури.

Таблиця 1. Система технологічних водоохоронних заходів на малих водосховищах

Напрями	Система заходів
Оптимізація проточності водойм	Регулювання гідрологічного режиму гідроекосистем з метою забезпечення відповідної проточності акваторій за коефіцієнтом водообміну залежно від цільового призначення малих водосховищ: <ul style="list-style-type: none"> • для питних і технічних $K_e \geq 1,0$; • для зрошувальних $K_e \geq 0,8$; • для водойм-акумуляторів $K_e \geq 0,5$
Оптимізація глибини водойм	1. Регулювання гідрологічного режиму гідроекосистем з метою забезпечення нормального підпірного рівня і сталого рівня технологічної середньої глибини акваторій. 2. Запобігання втратам корисного об'єму і рівня технологічної середньої глибини акваторій.

Для утилізації органічної маси, що утворюється макрофітами, і регулювання заростання акваторій малих водосховищ доцільно вводити до складу компенсаційних іхтіоценозів ефективного біомеліоратора – білого амура. При цьому для запобігання порушенню перебігу продукційних процесів і пригнічення едифікаційної функції вищих водяних рослин вважаємо за доцільне коригування щільності посадки життестійкої молоді білого амура і, як

наслідок, рівня утилізації первинної продукції залежно від інтенсивності розвитку цієї групи продуцентів (табл. 2).

Елементи керування біопродукційним потенціалом малих водосховищ, який формується планктонними і донними суспільствами гідробіонтів, з метою отримання біомеліоративного ефекту шляхом формування компенсаційних іхтіоценозів наведено в табл. 3. При цьому залежно від рівня розвитку кормових груп гідробіонтів і розподілу за класами трофності [1], нами рекомендовано різний ступінь утилізації первинної і вторинної продукції. При визначенні цих параметрів ми керувались ієрархічним і функціональним положеннями окремих кормових груп гідробіонтів у гідробіоценозах та рекомендаціями стосовно можливого рівня їх споживання.

Таблиця 2. Біорегулювання заростання макрофітами акваторій малих водосховищ

Заростання акваторій, %	Рівень розвитку макрофітів	Рекомендований рівень утилізації, %	Щільність посадки білого амура, екз/га
< 10	Низький	40	20 – 50
10 – 15	Оптимальний	50	51 – 150
> 15	Підвищений	60	151 – 270

Таблиця 3. Керування біопродукційним потенціалом малих водосховищ

Кормова група	Показник	Клас трофності [1]				
		Помірний	Посередній	Підвищений	Високий	Дуже високий
Фітопланктон	Середньосезонна біомаса, г/м ³	1,0 – 2,0	2,1 – 5,0	5,1 – 10,0	10,1 – 50,0	> 50,0
	Рекомендований рівень утилізації, %	20	40	50	60 – 65	70 – 75
	Щільність посадки білого товстолобика*, екз/га	50 – 150	155 – 500	505 – 1000	1005 – 3950	4000 – 5200
Зоопланктон	Середньосезонна біомаса, г/м ³	1,1 – 2,0	2,1 – 4,0	4,1 – 8,0	8,1 – 16,0	> 16,0
	Рекомендований рівень утилізації, %	30	40	50	60	70
	Щільність посадки строкатого товстолобика*, екз/га	35 – 50	51 – 150	151 – 300	301 – 450	451 – 600
Зообентос	Середньосезонна біомаса, г/м ³	2,5 – 5,0	5,1 – 10,0	10,1 – 20,0	20,1 – 40,0	> 40,0
	Рекомендований рівень утилізації, %	20	30	40	50	60
	Щільність посадки коропа (сазана), екз/га	10 – 40	41 – 100	101 – 200	201 – 350	351 – 500

* - можлива адекватна заміна на гібридні форми товстолобиків

Запропоновані біотехнологічні параметри варіанта санітарної аквакультури, спрямованої на біомеліоративне регулювання

надмірного розвитку головних груп кормових гідробіонтів, які створюють передумови для автохтонного біологічного забруднення гідроєкосистем малих водосховищ, шляхом формування компенсаційних іхтіоценозів. Культивування риб-меліораторів у полікультурі забезпечить трансформування надлишкової органічної речовини в корисну рибопродукцію.

Проте необхідно передбачити впровадження промислового навантаження на сформовані популяції риб-меліораторів, які в умовах малих водосховищ найефективніше реалізують свої продукційні і, як наслідок, біомеліоративні можливості до 4-літнього віку. В подальшому з віком, як визначено нашими дослідженнями, відбувається закономірне і виражене уповільнення росту всіх видів риб-меліораторів без винятку, що засвідчує доцільність вилову інтродуцентів на 3 – 4 роках життя при досягненні кульмінації коефіцієнтів швидкості нарощування іхтіомаси.

Так, товарна маса за такої вікової групи у білого амура становить 1,0 – 1,5 кг, білого товстолобика 1,5 – 2,0 кг, строкатого товстолобика 2,0 – 3,0 кг, коропа і сазана 1,1 – 1,7 кг. Організація промислової експлуатації сформованих популяцій риб-меліораторів дозволить вилучити з колообігу трансформовану органічну масу у вигляді високоякісної промислової рибопродукції.

Актуальними є управлінські рішення, які формують просторовий аспект і мають бути спрямовані на організацію протиерозійних заходів на поверхні водозбору малих водосховищ, особливо Степової зони України, де отримав потужний розвиток та інтеграцію агропромисловий комплекс. При цьому створюються передумови для розширення системи водоохоронних заходів і реалізації їх не тільки в межах акваторії, а й винесення на прилеглі території площі водозбору. Впровадження екологічно збалансованих агротехнічних, агроеліоративних, лісомеліоративних та інженерних заходів, які здатні забезпечити протиерозійну сталість агроландшафтів, дасть змогу створити ґрунтозахисні буферні зони (табл. 4), що істотно скоротить змив ґрунтових мас і забруднювальних речовин з площі водозбору та їх міграцію до гідроєкосистем малих водосховищ.

Запропонована стратегія управління водоохоронною діяльністю по відношенню до екосистем малих водосховищ формує комплексність сприйняття і вирішення проблеми оптимізації функціонування цих специфічних водних об'єктів, які знаходяться під зростаючим антропогенним тиском. Вона має бути покладена в основу водоохоронної діяльності, яка гармонізує господарську та екологічну функції, забезпечить попередження деградації цих специфічних техногенних гідроєкосистем штучного походження.

Таблиця 4. Система просторових ландшафтних водоохоронних заходів на площі водозбору малих водосховищ

Напрями	Система водоохоронних заходів
Здійснення контролю та регулювання інтенсивності сільгоспосвоєння площі водозбору	1. Зменшення орного клину і забезпечення рівня розораності земель не вище як 50% (оптимум 30%). 2. Обмеження розораності схилових земель на прилеглих ділянках. 3. Контурна землеобробка схилових земель.
Екологічне упорядкування прилеглих до водойм ділянок	1. Створення санітарних буферних зон (улаштування луків, лісосмуг, чагарникових насаджень) у вигляді земельних смуг завширшки 200 – 300 м. 2. Формування і збереження прибережної захисної смуги жорсткої водної рослинності. 3. Заліснення і залуження ярів, відвалів, відпрацьованих кар'єрів.

Список літератури

1. Китаев С.П. Экологические основы биопродуктивности озер разных природных зон. – М.: Наука, 1984. – 206 с.
2. Клименко М.О., Прищепя А.М., Вознюк Н.М. Моніторинг довкілля. – К.: Академія, 2006. – 360 с.
3. Пилипенко Ю.В. Малі водосховища – як компонент рибогосподарського фонду України //Рибне господарство. – К.: Аграрна наука, 1999. – Вип. 51. – С. 67 – 69.
4. Пилипенко Ю.В. Інтегральна оцінка екологічного стану гідроекосистем малих водосховищ різного цільового призначення Степової зони України //Наукові записки ТДПУ. – Серія: Біологія. – 2 (29). – 2006. – С. 93 – 97.
5. Пилипенко Ю.В. Екологічна оцінка якості води невеликих водосховищ за хімічними показниками //Вісник ОДЕКУ: Науковий журнал. – Одеса. – 2006. – Вип. 3. – С. 11 – 21.

Л. А. Прохорова

**ПРОЦЕСИ ПІДТОПЛЕННЯ ЯК ФАКТОР
ГЕОЕКОЛОГІЧНОГО РИЗИКУ В ТЕХНОГЕННО
НАВАНТАЖЕНИХ ЛАНДШАФТАХ**

Масштабність та динамічність процесу підтоплення виводить цю проблему в межах України у ранг найбільш актуальних та великомасштабних. Набуваючи антропогенних та техногенних змін природне середовище реагує деградаційними явищами, які значно ускладнюють умови життєдіяльності людини та погіршують економічні показники регіонів. Невідповідність природної ємності ландшафту за показниками рельєфоутворення, кліматоутворення, водозабезпечення, ґрунтоутворення з одного боку і неадекватного

антропогенного та надмірно техногенного навантаження на ці ландшафти з іншого, призводить до постійних деструктивних процесів у природному середовищі, до руйнації механізмів самовідтворення та самооновлення ландшафтів і, як слідство цього, до критичних рівнів порушення природної рівноваги. Виходячи за межі окремих регіонів, таких як Закарпаття, Полісся, Херсонщина, Запорізька область, Донбас, Кривбас ця проблема набирає обертів та постає як національна екологічна загроза. В цілому підтоплення в межах України є найбільш поширеним небезпечним екзогенним геологічним процесом, який за даними Держгеослужби Мінприроди, НАНУ та інших установ охоплює близько 129,6 тис.км², що складає 21,5 % загальної території держави. За експертними оцінками фахівців НАН України, УААН, МНС, Мінприроди, Інституту проблем національної безпеки при РНБОУ: акад. Шестопалова В.М., проф. Яцика А.В., акад. Коваленко П.І., акад. Ромащенко М.І. від підтоплення земель тією чи іншою мірою потерпають до 12-16 млн. чоловік [3]. Враховуючи велику кількість складових, що зумовлюють проблему підтоплення і в природній, і в соціальній, і в економічній сферах, дослідження цієї проблеми підпадає в коло наукових інтересів фахівців та освітлюється в роботах ландшафтознавців, геологів, гідрологів, ґрунтознавців, технічних науковців, економістів, соціологів, таких як д.г.-м.н., д.т.н. Рудько Г.І., к.г.-м.н. Люта Н.Г., д.т.н. Демчишин М.Г., д.т.н. Черний Г.І., акад. Шестопалов В.М., проф. Ситников А.Б., проф. Огняник М.С., проф. Островський В.Н., д.т.н. Яковлев Е.О., акад. Луцик А.В. та інші.

На сучасному етапі розвитку та прояву екологічних чинників підтоплення можна визначити як комплексний, переважно техногенний процес стійкого підвищення до екологічно небезпечних рівнів ґрунтових вод та зволоженості порід зони ненасиченої фільтрації, які ускладнюють або унеможливають нормальну експлуатацію господарських об'єктів на урбанізованих територіях. Динаміка розвитку процесу підтоплення міст, селищ, сільських населених пунктів та земель на території України протягом 1982 - 2004 років доводить неперервне зростання загальної площі підтоплення та кількість населених пунктів, що потерпають від його наслідків. Особливості формування підтоплення, як негативного екзогенного процесу, обумовлюють комплексний підхід щодо вивчення його розвитку в просторі та часі. З точки зору просторової диференціації процеси підтоплення передбачають три ступені прояву – локальний, регіональний та державний. Формуючими компонентами для утворення підтоплення як складного комплексного геоекологічного процесу виступають чинники як природного так і техногенного походження, що значно змінюють та доповнюють дію одне одного і створюють певні інженерно-геологічні умови. Регіональні інженерно-геологічні особливості з урахуванням формування ґрунтових вод, характер господарської діяльності та масштаб техногенної ураженості території обумовлюють рівень розповсюдження процесів підтоплення. Враховуючи комплекс екологічних чинників, підтоплення є процесом взаємодії геологічного

середовища як мінерального підгрунття і біосфери, включаючи людину з повним або частковим перетворенням цього геологічного середовища, що обумовлює погіршення екологічних станів гідросфери, атмосфери та біосфери. Процеси сучасного підтоплення земель в Україні розвиваються переважно у техногенно-порушених системах річкових басейнів та зонах активного водообміну басейнів підземних вод і ґрунтово-ландшафтних комплексів[3]. Викликаючи цілу низку геолого-геоморфологічних процесів таких як просідання, зсуви, суфозії та інші локальні явища, підтоплення значно погіршує інженерно-геологічні регіональні умови, створюючи складні екологічні, соціальні, економічні ситуації, що призводить до масштабних державних соціальних та економічних наслідків. Таким чином, процес підтоплення формує територію **екологічного ризику** різного ступеню прояву. В геоекологічній літературі під **екологічним ризиком** розуміється можливість, вірогідність (якісно або кількісно визначена) різких змін та порушень в оточуючому середовищі та виникнення в зв'язку з цим негативних соціально-економічних та інших наслідків у суспільстві [1]. Джерелом екологічного ризику, його фундаментуючим початком може стати будь які негативні зміни у природному ландшафті, який постає слабкостійким до антропогенних та техногенних навантажень. Ігнорування цих змін, продовження міцного сукупного тиску на природні системи призводить до знищення природно-ресурсний потенціалу регіону, порушенню генетичної цілості ландшафту, погіршенню умов життя та здоров'я населення. Таким чином виникає потреба у дотриманні в межах регіону такого рівня екологічного ризику, який би давав змогу підтримувати оптимальні для життя населення та ведення господарств параметри геологічного середовища, тобто **екологічно безпечних**. Для формування постулатів **екологічної безпеки** в межах регіонів дії підтоплення необхідна система регіональної моніторингової служби. Система моніторингу інженерно-геологічного стану середовища – це система проведення спостережень - збирання, підготовки, збереження та передання інформації про геологічні та інженерно-геологічні процеси і явища, оцінювання і прогнозування їх розвитку у природних умовах та під впливом господарської діяльності, а також розробки науково-обґрунтованих рекомендацій для прийняття рішень про запобігання негативним змінам гідрогеологічної та інженерно-геологічної обстановки та дотримання вимог екологічної безпеки [2].

Моніторинг інженерно-геологічного стану середовища повинен здійснюватися виробничими організаціями Державної геологічної служби України на які покладені функції вивчення інженерно-геологічних процесів і явищ, а також оцінки і прогнозу змін інженерно-геологічної обстановки та запобігання надзвичайних ситуацій, викликаних геологічними процесами. Для підтримання рішення проблем регіонального підтоплення в межах міст, селищ, сільських населених пунктах на державному рівні протягом 2000-2005 років було прийнято 5 постанов Кабінету міністрів та Верховної Ради, а саме: «Комплексна програма захисту від шкідливої дії вод

сільських населених пунктів і сільськогосподарських угідь в Україні у 2001-2005 роках та прогноз до 2010 року»; «Комплексна програма розвитку меліорації земель і поліпшення екологічного стану зрошуваних та осушених угідь у 2001-2005 роках і прогноз до 2010 року»; «Загальнодержавна програма розвитку водного господарства», «Комплексна програма ліквідації наслідків підтоплення в містах і селищах України»; «Державна програма запобігання і боротьби з підтопленням земель». Інформаційне забезпечення для проведення моніторингу інженерно-геологічного стану середовища в містах дії підтоплення повинно мати картографічну основу типізації території за умовами формування ґрунтових вод. Карта повинна нести інформацію про наявність пунктів проведення стаціонарних та, у деяких випадках, віртуальних спостережень щодо багаторічного режиму підземних вод, багаторічні оціночні та прогнозні матеріали щодо геолого-геоморфологічних наслідків процесу підтоплення у даній місцевості. Проведення моніторингу інженерно-геологічного стану на регіональному рівні передбачає існування постійної спостережної мережі і базується на періодичному проведенні площинних спостережень за положеннями рівня ґрунтових вод на досліджуваній території.[2]. Але досить низький науково-технічний рівень проектів та будівництва захисних гідротехнічних споруд і систем, обмежене використання технологій дистанційного нагляду, нових конструкцій дренажів, недосконалість керування ресурсами поверхневих та підземних водних об'єктів, відомчий інтерес та неузгодженість рішень щодо захисту від дії підтоплення, малообмежене використання геоінформаційних систем призводить до недосконалого проведення моніторингових робіт.. Внаслідок недосконалості систем моніторингу і відсутності оперативних обстежень у деяких регіонах поки що не відображається реальні процеси підтоплення земель та їх наслідки, що значно поглиблює можливість екологічного ризику. Аналіз динаміки підтоплення земель, міст та селищ за 1982-2005 рр. та його прогноз на наступні 10 років свідчать що Запорізька область входить у регіони із стабільно високими показниками критичності ситуації з підтопленням. Якщо у 1982 році в межах Запорізької області були підтоплені 13 міст та селищ, 196 сіл з загальною площею 72,9 тис га, то вже у 2004 році – 24 міста та селищ і 32 села з загальною площею 319,3 тис га. Позитивна динаміка незмінного зростання кількості міст та селищ, що потерпають від підтоплення та загальна площа підтоплення земель, виводить цю проблему на ведуче місто серед екологічних проблем регіону та обумовлює екологічний ризик у геологічному середовищі., а саме:

- утворення та активізація небезпечних геологічних процесів – зсувів, просідання, карсту з підвищенням ризику небезпечних деформацій і руйнувань будівель, трубопроводів, транспортних мереж;

- формування в межах області ділянок стійкого забруднення поверхневих та підземних вод та зростання внаслідок цього ризику інфекційних захворювань серед населення;

- підвищення агресивності ґрунтових вод до залізних та залізобетонних конструкцій з збільшенням ризику надзвичайних аварійних ситуацій внаслідок скорочення термінів їх безпечної експлуатації;

- значне погіршення біорізноманіття внаслідок геохімічного забруднення вод, ґрунтів та ризик збіднення ландшафтів з можливістю розвитку непрогнозованих деградаційних процесів;

Таким чином, усунення наслідків та запобігання подальшому розповсюдженню процесів підтоплення, а також успішний вихід із станів екологічного ризику передбачає розробку спеціальних методичних рекомендацій і нормативів, які б враховували специфічний характер порушень водно-екологічних ситуацій в Запорізькій області та вимагає принципових змін у стратегії формування еколого-безпечного водогосподарського комплексу на державному рівні.

Список літератури:

1. Кочуров Б.И. Экодиагностика и сбалансированное развитие. – Москва-Смоленск: Маджента, 2003. – 384 с.
2. Свистун В.К., Пахомов В.М. Методичні рекомендації впровадження комплексної системи моніторингу інженерно-геологічного стану середовища на регіональному рівні (на прикладі процесу підтоплення)// Матеріали 5-ої науково-практичної конференції. Київ, 2007. С 45-48.
3. Яковлев Є.О. Про необхідність зниження екологічних та соціально-економічних загроз регіонального підтоплення земель в Україні// Матеріали 5-ої науково-практичної конференції. Київ, 2007. С 5-14.

В. В. Путренко

**ДОТРИМАННЯ ЕКОЛОГІЧНИХ МЕЖ СПОЖИВАННЯ
ПРИРОДНИХ РЕСУРСІВ ЯК ОСНОВА РЕГІОНАЛЬНОЇ
ПОЛІТИКИ РЕСУРСОЗБЕРЕЖЕННЯ**

Актуальність. Підвищення ефективності функціонування суспільно-територіальних комплексів регіонів України є першочерговим завданням інтенсивного економічного розвитку країни. В розробці регіональних засад політики ресурсозбереження важливу роль відіграє екологічна складова, яка визначає можливості збалансованого споживання в регіоні. Екологічне обмеження споживання визначається гранично допустимим антропогенним навантаженням на навколишнє середовище даної території, що в свою чергу залежить від екологічної місткості території та можливостей асимілювання антропогенних відходів і небезпечних викидів. Важливим завданням збалансованого територіального розвитку виступає оцінка рівня антропогенного навантаження та пошук шляхів оптимізації споживання за рахунок ресурсозберігаючих та природоохоронних заходів. Проведення даного дослідження в межах Харківської області пояснюється відсутністю подібних науково обґрунтованих оцінок для даного регіону.

Аналіз попередніх досліджень. Дослідженням раціонального природокористування та питань оцінки антропогенного навантаження в Україні присвятили свої роботи Б.М. Данилишин, С.І. Дорогунцов, О.М. Маринич, О.М. Паламарчук, Л.Г. Руденко, А.Г. Шапар та ін.[1,2,3,5].

Постановка завдання та мета даного дослідження. Метою дослідження є визначення ступеня збалансованості рівня споживання і природно-ресурсного потенціалу адміністративних районів Харківської області. Завданнями дослідження є відбір критеріїв збалансованості споживання, аналіз споживання природних ресурсів, виділення адміністративних районів з перевищенням показників антропогенного навантаження.

Виклад результатів дослідження. Для визначення обсягу гранично допустимого антропогенного навантаження існує багато методів, більшість із яких ґрунтується на ландшафтному підході, як інтегруючому усі напрямки природокористування. При розгляді використання природних ресурсів як засобів виробництва дослідження зосереджуються на визначенні можливостей відтворення відновлюваних ресурсів, зокрема: водних, земельних, лісових.

Існують різні підходи до визначення невичерпності відновлюваних ресурсів. В багатьох роботах для оцінки збалансованості споживання водних ресурсів використовують співвідношення обсягів споживання свіжої води до об'єму усіх доступних відновлюваних водних ресурсів. Якщо це співвідношення менше 10% , то водного стресу немає, якщо від 10% до 20%, то існує слабка нестача води, якщо 20% – 40% - то помірна, перевищення 40% означає високий рівень нестачі води (водний стрес) [6].

Проведення дослідження районів Харківської області за цією градацією дозволило зробити певні висновки. Зокрема, за даними статистичної звітності в 2005 р. більшість районів області не відчувають водного стресу. Проте на території Харківського району споживання води втричі перевищує загальний річний річковий стік. Це свідчить про різкий дефіцит водних ресурсів в межах Харківської агломерації. Потреби у воді задовольняються за рахунок забору води в с. Кочеток Чугуївського району, каналі Дніпр – Донбас. Розрахунок сукупного споживання свіжої води та підземних вод у Чугуївському та Харківському районах свідчить про майже повне використання річного об'єму стоку в цих районах. Відповідно до цього ці райони відносяться до районів водного стресу та потребують активного збереження водних ресурсів.

Окрім Харківського та Чугуївського району до категорії помірного водного стресу відносяться Зміївський, Дергачівський райони, слабкої нестачі води – Первомайський район. До числа найбільш збалансованих районів слід віднести Зачепилівський, Валківський, Нововодолазький райони.

Ступінь споживання підземних вод можна оцінити за співвідношенням обсягів споживання до затверджених або прогнозних запасів. Аналіз затверджених запасів показує критичний рівень використання підземних вод у Первомайському, Зміївському,

Куп'янському, Борівському районах. Невеликий обсяг підземних вод споживається у Печенізькому, Дворічанському, Чугуївському районі. Дослідження споживання підземних вод відносно прогнозних запасів показує критичний рівень споживання підземних вод у Харківському районі, помірну напругу у споживанні підземних вод у Близнюківському, Куп'янському районах.

Споживання лісових ресурсів можна розглядати в двох аспектах. В першому випадку слід встановити ступінь раціональності використання наявних лісових ресурсів, в другому – ступінь забезпечення території власними ресурсами. Ступінь раціональності використання лісових ресурсів визначається як норма невиснажливої експлуатації лісових ресурсів. Для лісових ресурсів в Україні вона складає 80-85% від щорічного приросту деревини та 2% від загального запасу деревини. [1].

Аналіз ступеня раціональності заготівлі показує, що в Куп'янському, Чугуївському, Богодухівському районах в 2004 році гранично допустимий показник було перевищено. Це є негативною тенденцією у зв'язку з недостатністю та нерівномірністю розміщення лісового фонду в Харківській області та середнім значенням лісистості по Україні в 38%. Проте за показником заготівлі деревини відносно загальних запасів перевищення в 2004 році не відбулося. Зазначені вище райони потребують удосконалення лісочористування та зменшення обсягів заготівлі деревини. Низькими показниками заготівлі деревини відрізнялись Валківський, Нововодолазький, Дергачівський та Близнюківський райони.

За показником забезпеченості районів власною сировиною лісового господарства усі райони можна поділити на три групи. У першу групу входять райони, в яких обсяги заготівлі деревини дорівнюють або перевищують обсяги споживання. Це майже всі райони Харківської області, де проводили заготівлю деревини. Виключення складає лише Дергачівський район. Другу групу складають райони з низьким рівнем споживання деревини і відсутністю заготівлі. До цієї групи входять 15 районів області, де промислове споживання деревини нижче 1000 м³ деревини в рік. Третю групу складають проблемні райони зі значним перевищенням споживання над обсягами заготівлі. Це Дергачівський, Харківський, Первомайський, Дворічанський райони.

Використання земельних ресурсів є провідним видом господарської діяльності в більшості районів Харківської області. Середня частка сільськогосподарських земель та рілля в структурі земельного фонду області набагато перевищує європейські показники. Середня розораність земель в розвинутих країнах складає 20 – 25% від загальної площі території, сільськогосподарських земель – 30 – 35% [1]. Гранично допустимим рівнем використання земель в сільськогосподарських цілях є 80% території. Перевищення цих значень веде до повної руйнації природних комплексів.

Таблиця 1. Перевищення гранично допустимих обсягів споживання природних ресурсів в районах Харківської області [4].

Види природних ресурсів				
Водні ресурси		Лісові ресурси		Земельні ресурси
Водні ресурси стоку	Підземні водні ресурси	Заготівля деревини	Споживання деревини	
Харківський, Чугуївський, Зміївський, Дергачівський, Первомайський	Харківський, Близнюківський, Куп'янський	Куп'янський, Чугуївський, Богодухівський	Дергачівський, Харківський, Первомайський, Дворічанський	Близнюківський, Сахновщинський, Кегичівський, Барвінківський, Барвінківський, Шевченківський, Зачепилівський, Великобурлуцький, Первомайський, Лозівський, Валківський, Золочівський

За цим показником усі райони Харківської області було поділено на три групи. Перша група включає райони з рівнем сільськогосподарських земель у своїй структурі більше 80%. В цю групу входять 11 районів області з сільськогосподарською спеціалізацією [Таблиця 1]. Друга група включає 11 районів, в яких використання земельних ресурсів наближається до гранично допустимої норми (70 – 80%). Третя група включає райони з відносно низьким рівнем сільськогосподарських земель (менше 70%), до якої входить Дергачівський, Печенізький, Ізюмський, Харківський, Зміївський райони.

Висновки. Результати дослідження показують, що за екологічними показниками споживання відновлюваних природних ресурсів Харківська область має середній рівень збалансованості. Найбільш проблемними напрямками споживання є використання земельних ресурсів та водних ресурсів річкового стоку, які потребує розробки індивідуальних програм підвищення ефективності використання на районному рівні. Подальші дослідження проблеми полягають у розробці інтегральних показників збалансованості споживання природних ресурсів, як основи комплексного природокористування в регіоні.

Список літератури:

1. Данилишин Б.М., Дорогунцов С.І., Міщенко В.С., Коваль Я.В., Новоторов О.С., Паламарчук М.М. Природно-ресурсний потенціал сталого розвитку України. – К., РВПС України. 1999. – 716 с.
2. Маринич А.М. Конструктивно-географические исследования региональных проблем природопользования в Украинской ССР // Изв. АН СССР. Сер. геогр. – 1982. - № 6. – с. 49 – 53.
3. Проблемы комплексного развития территории / Г.В. Балабанов, И.А. Горленко, Л.Г. Руденко и др. - К. : Наук. думка, 1994. - 296 с.
4. Харківська область у 2004 році (Статистичний щорічник). – Х., Головне управління статистики у Харківській області, 2005. – 650 с.
5. Шапар А.Г., Ємець М.А., Копач П.І., Поліщук С.З., Тяпкін О.К. Методичні вказівки з розробки регіональних стратегій сталого розвитку. — Д. : Моноліт, 2003. — 132 с.

6. Helmer R. Water Demand and Supply // Nucl. Desalinat. Sea Wa-ter: Proc. Int. Symp., Taejon, 26-30 may, 1997. Vienna, 1997. P. 15-24.

І. Г. Савчук

СУЧАСНІ ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ ГЕОГРАФІЇ ЗОВНІШНЬОЇ ТОРГІВЛІ МІНЕРАЛЬНОЮ СИРОВИНОЮ

Зовнішня торгівля (ЗТ) вже давно перетворилася в один із головних чинників економічного зростання та значною мірою впливає на всі суспільні процеси. Для України, як країни, що має великі запаси різних корисних копалин і ведене жваву ЗТ ними, є дуже актуальним усвідомлення наслідків цієї діяльності для подальшого розвитку країни.

Питання ЗТ лише останнім часом стали в центрі уваги географів, у контексті дослідження процесу глобалізації. Саме цим і зумовлена спроба автора зробити аналіз сучасних економічних концепцій у цій статті та дати власне осмислення існуючих економічних теорій ЗТ. Таким чином ціллю публікації є визначення сучасних теоретичних засад географії ЗТ мінеральною сировиною, що стає можливим через розкриття визначальних аспектів кожної з існуючих сучасних економічних теорій і підходів.

І.Б. Кравіс у 1956 р. висуває **теорію можливості**, за якою в основі сучасної ЗТ лежить не принцип відносної вартості, а поняття можливості чи неможливості надання відповідних благ в чітко означений термін. У відповідності до цього підходу кожна країна імпортує ті товари, які вона поза всяким сумнівом не може виробляти сама і в яких вона, відповідно, має повну залежність (повну неможливість), або ті товари, виробництво яких недостатньо розвинуто чи ціна національних виробників вище за імпортовану продукцію (відносна неможливість) [8, р. 112]. Варто не забувати і, про те, що “вплив зовнішніх факторів на національне господарство, як правило, тим більше, чим менше розміри країни” [3, с. 38]. Це чудово ілюструється **голландським ефектом** — несприятливим впливом на розвиток національної економіки експорту сировини, викликаного різким підвищенням світових цін на неї. Зростання доходів від цієї діяльності призводить до відтоку капіталу і праці з обробної промисловості у гірничо-видобувний комплекс, а, це призводить до зниження конкурентоспроможності країни.

Експортнозамінна індустріалізація приводить до високого ступеня залежності держави від коливання кон'юнктури на ринках основних її країн-партнерів та до утвердження в її межах господарської системи, описаної у **теоретичній моделі дуалістичної економіки** (співіснування порівняно сучасного експортноорієнтованого сектору, захищеного шляхом контролю доступу на власний ринок із боку держави, з традиційними відсталим сільським господарством). Це значною мірою пояснюється **теореомою симетрії Лернера** — імпортні тарифи прямо обмежують ввіз, а високі

експортні мита скорочують вивіз та відповідні надходження в іноземній валюті, а це у свою чергу призводить до зменшення поставок за межі країни. Відповідно постулюється, що значні обсяги імпорту без відповідних розмірів експорту неможливі й навпаки [2, с. 21]. Негативний прояв цієї державної політики було розкрито у **концепції збіднюючого приросту**, яку в 1958 р. Дж. Бхагваті довів на прикладі Індії. За ним дуже швидкий приріст експортного виробництва супроводжується різким зниженням попиту та дуже високим збільшення пропозиції, а це призводить до зубожіння країни, яка обрала стратегію експортноорієнтованого розвитку.

У відповідності до **нової теорії міжнародної торгівлі** (Е.Гелпман і П.Р. Кругман, 1985), при нерівній конкуренції для держави вигідніше підтримувати залежність національних підприємств від закордонних постачальників, адже, у відповідності до **теорему Альберта** “зайнятість пов’язана з розвитком, розвиток пов’язаний із зовнішньою рівновагою, зовнішня рівновага пов’язана з адаптацією промисловості” [цит. за 9, р. 202]. Як зазначають Дж. Брандер і П. Кругман у 1983 р. у сформульованій ними **концепції стратегічної взаємозалежності** — ЗТ подібними това-рами на світовому ринку призводить до того, що визначальним чинником експорту виступає уникнення ситуації взаємного демпінгування та максимальне зниження транспортних видатків, пов’язаних із переміщенням товарів із центрів їх виробництва до споживачів. При цьому не слід забувати, що у відповідності до **моделі економії на масштабі виробництва** (Д. Кісінг, 1988 р.) малі країни спеціалізуються на виробництві товарів, собівартість яких має незначну тенденцію до змін, або, на тих, ціна яких не сильно залежить від обсягу виробленої продукції, чи на переробці та використанні природних ресурсів, а у країнах, що мають великий внутрішній ринок концентрується виробництво масових товарів.

Водночас глобалізація “не гомогенізацією світового простору, а навпаки диференціацією і спеціалізацією” [4, р. 128], у наслідок чого світовий ринок виступає як симбіоз національних і наднаціональних економіко–політичних структур. Причому, як визначається у **законі економічної кореляції** — у глобалізованій економіці кожен вид спеціалізованого виробництва функціонально відповідає іншому і ліквідація одного з них призводить у кінцевому випадку до зниження загального рівня інтеграції, через падіння ступеня коадаптації між окремими національними економіками. Водночас, як зазначав Дж. Вінер ще в 1950 р., при створенні зони вільної торгівлі має місце **ефект зміни потоків зовнішньої торгівлі** — переорієнтація зовнішньоторговельних потоків серед країн–учасниць зумовлює підвищення цін на товари їх ЗТ через наявність митних перепон для доступу на цей ринок для третіх країн [7, р. 216]. Хоча, як стверджує А. Казелла (1996) “вхід нових членів у систему інтегрованих економік призводить до того, що важливість місцевого ринку відносно падає” [5, р. 42]. При цьому не слід забувати про **закон подвоєння відстані** — при решті рівних умов кожне подвоєння відстані між більш–менш

однаковими за економічною силою країнами веде до скорочення ЗТ між ними приблизно на дві третини [1, с. 10].

Аналіз головних сучасних економічних теорій ЗТ зі суспільно-географічних позицій у контексті географічного дослідження ЗТ мінеральною сировиною дозволив нам отримати такі найважливіші теоретичні результати: 1) для того, щоб мав місце видобуток і ЗТ продукцією гірничо-видобувного комплексу у сучасних економічних реаліях є необхідним вигідне транспортно-географічне розташування відповідного родовища та проведення урядом відповідної країни ліберальної економічної політики, яка б до мінімуму звела б вартість трансакцій; 2) утворення регіональних ринків призвело до певних змін умов поставок мінеральної сировини на світовому ринку, який поступово трансформується у два окремих міжнародні ринки — вільний відкритий глобальний ринок міжнародних (транснаціональних компаній) та замкнені напівдержаві регіональні ринки певних економічних блоків та міждержавних організацій; 3) глобалізація зумовила зосередження основного видобутку і ЗТ корисними копалинами лише у тих районах світу, що знаходяться під контролем розвинутих країн та вивела питання міжнародної торгівлі окремими видами сировини на стратегічний рівень національної політики.

Проведене дослідження теоретичних засад ЗТ мінеральною сировиною з суспільно-географічних позицій виявило відсутність розроблених комплексних концептуальних засад наукового підходу до вивчення питань географії ЗТ. Створення відповідних теоретико-методичних напрацювань дозволить вірно зрозуміти специфіку сучасної ЗТ України та виявити форми її впливу на територіальні суспільні процеси у державі.

Список літератури:

1. Кавецький І.Й. Зовнішньоторговельні відносини в контексті інтеграційних пріоритетів України // Соціально-економічні дослідження в перехідний період. Проблеми європейської інтеграції і транскордонної співпраці. В 2-х т. — Львів-Луцьк: Ред.-вид. відд. "Вежа" Волинського держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2001. — Вип. XXIX. — Т. 2. — С. 8-14.
2. Линдерт П.Х. Экономика мирохозяйственных связей. — М.: Издат. группа "Прогресс" Универс, 1992. — 515 с.
3. Максаковский В.П. Воздействия экономического сотрудничества на отраслевую и территориальную структуру хозяйства социалистических стран зарубежной Европы // Вопросы географии. — Вып. 97. Проблемы экономической географии зарубежной социалистической Европы. — 1974. — С. 37-58.
4. Benko G. La mondialisation de l'économie n'est pas synonyme d'abolition des territoires / Les 80 idées-forces pour entrer dans le 21e siècle / Sous la dir. de S. Cordellier. — Paris: La Découverte, 1999. — P. 128-130.
5. Gabel M. Huit nouveaux pays dans l'UE. Quelles conséquences économiques pour l'Allemagne? // Le courrier des pas de l'Est. — 2003. — №1031. — P. 36-47.
6. Nicolas F. Multilatéralisme: le GATT en crise / RAMSES 93. — Paris: DUNOD, 1994. — P. 202-228.
7. Teulon F. La nouvelle économie mondiale. — Paris: PUF, 2002. — 463 p.

ОЦІНКА ЯКОСТІ НАСЕЛЕННЯ, СКЛАДОВОЇ ІНТЕГРАЛЬНОГО ПОКАЗНИКА ЯКОСТІ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ (НА ПРИКЛАДІ ОДЕСЬКОГО РЕГІОНУ)

Постановка питання. Дослідження якості життя населення на сьогоднішній день є одним з найважливіших завдань суспільної географії. Адже місце країни на міжнародній арені все більшою мірою визначається не лише наявністю природних ресурсів і станом сфери матеріального виробництва, але якістю життя її населення. Під якістю життя ми розуміємо сукупність всіх зовнішніх факторів (природних, економічних, соціальних та ін.), що впливають на життєдіяльність людини та суб'єктивні (внутрішні) особливості самого індивіда у відношенні до власного життя. Важливою складовою якості життя населення є «якість населення», характеристиками якої є показники статеві-вікової структури населення, природного й механічного руху, сімейного складу, рівня захворюваності, криміногенної ситуації, освіти, культури тощо.

Мета і завдання статті. Метою статті є проаналізувати існуючі системи показників, що стосуються якості населення в рамках концепції якості життя населення та запропонувати свою. Апробувати дану методику на прикладі сільського населення Одеського регіону.

Основний зміст. В центрі дослідження якості населення стоїть людина, яка розвивається одночасно як істота біологічна і функціонує за всіма законами біологічного гомеостазу, та як істота соціальна, яка здатна реалізувати себе лише в соціумі, де функціонують так звані «соціальні правила».

Харківськими вченими [3] в рамках концепції якості життя населення була виділена компонента «довгострокові цінності», яка за допомогою певних показників покликана описати ту чи іншу сторону життя населення. Головними складовими її є довге життя, гарне здоров'я, продовження роду, міцна родина, високий інтелект, духовні цінності, матеріальне багатство, соціальна захищеність та висока культура. Доктор фіз.-мат. наук Айвазян С.А. [1] в рамках інтегральної характеристики якості населення пропонує такі критерії: якість відтворення та фізичного здоров'я, здатність утворювати та зберігати сім'ї, рівень освіти та культури, рівень кваліфікації. Український геоеколог Кубенко К. вважає найважливішим показником якості життя стан здоров'я населення. На думку вченого здоров'я людини є кінцевим екологічним ефектом впливу природного та антропогенного факторів на людей. [2]

Відповідно до завдання статті нами була створена система показників (рис 1.) якості населення та апробована на прикладі сільського населення Одеського регіону.

Таблиця 1. Система показників оцінювання якості населення в рамках концепції якості життя населення

№ з.п.	Індикатори якості життя	Показники якості життя
1.	Здатність до відтворення	1.1. Природний приріст на 1000 населення 1.2. Частка населення в працездатному віці у відсотках до всього населення
2.	Рівень здоров'я	2.1. Захворюваність на серцево-судинні хвороби на 10 000 населення 2.2. Захворюваність на злоякісні новоутворення на 10 000 населення 2.3. Захворюваність на туберкульоз на 10 000 населення 2.4. Смертність немовлят на 1 000 народжених живими 2.5. Смертність в працездатному віці на 10 000 населення
3.	Сім'я	3.1. Число розлучень на 100 шлюбів
4.	Соціальна напруга	4.1. Число злочинів на 10 000 населення
5.	Міграційна рухливість	5.1. Механічний приріст, на 1 000 населення 5.2. Число поїздок в розрахунку на 1 жителя в середньому за рік

Показники якості населення було об'єднано в п'ять блоків: здатність до відтворення, рівень здоров'я, сім'я, соціальна напруга, міграційна рухливість. Кожен з індикаторів якості життя вимірюється за допомогою показників, статистика яких ведеться в офіційних статистичних джерелах. За результатами дослідження була створена картограма якості сільського населення одеського регіону. (рис.2.)

Здатність до відтворення. Важливою характеристикою якості життя населення є показник природного приросту. Для Одеської області, як і для України в цілому, характерний від'ємний природний приріст населення. Найгірша ситуація склалася в Балтському (-14,58⁰/₀₀), Ананьївському, Котовському районах, що майже в 2 рази перевищує середній показник по області (-6,98⁰/₀₀). Найкращі значення показника в Овідіопольському (-4,46⁰/₀₀), Біляївському, Тарутинському районах. Частка населення працездатного віку відображає вікову структуру населення, трудовий потенціал регіону. За даним показником лідерами є Комінтернівський (58% від усього населення), Біляївський, Березівський, Кілійський райони, аутсайдерами - Фрунзівський, Великомихайлівський (біля 40 %) райони. До складової блоку **рівень здоров'я** ми віднесли показники захворюваності населення на окремі хвороби а також показники смертності немовлят та населення в працездатному віці. Захворювання на хвороби серцево-судинної системи є причиною втрати працездатності і високої смертності серед дорослого населення в багатьох країнах світу. В тому числі й в Одеському регіоні. В 2003 році захворюваність на ішемічну хворобу серця становила 1536,1 на

100 000 населення, на гіпертонічну хворобу – 2094,6 на 100 000 населення.

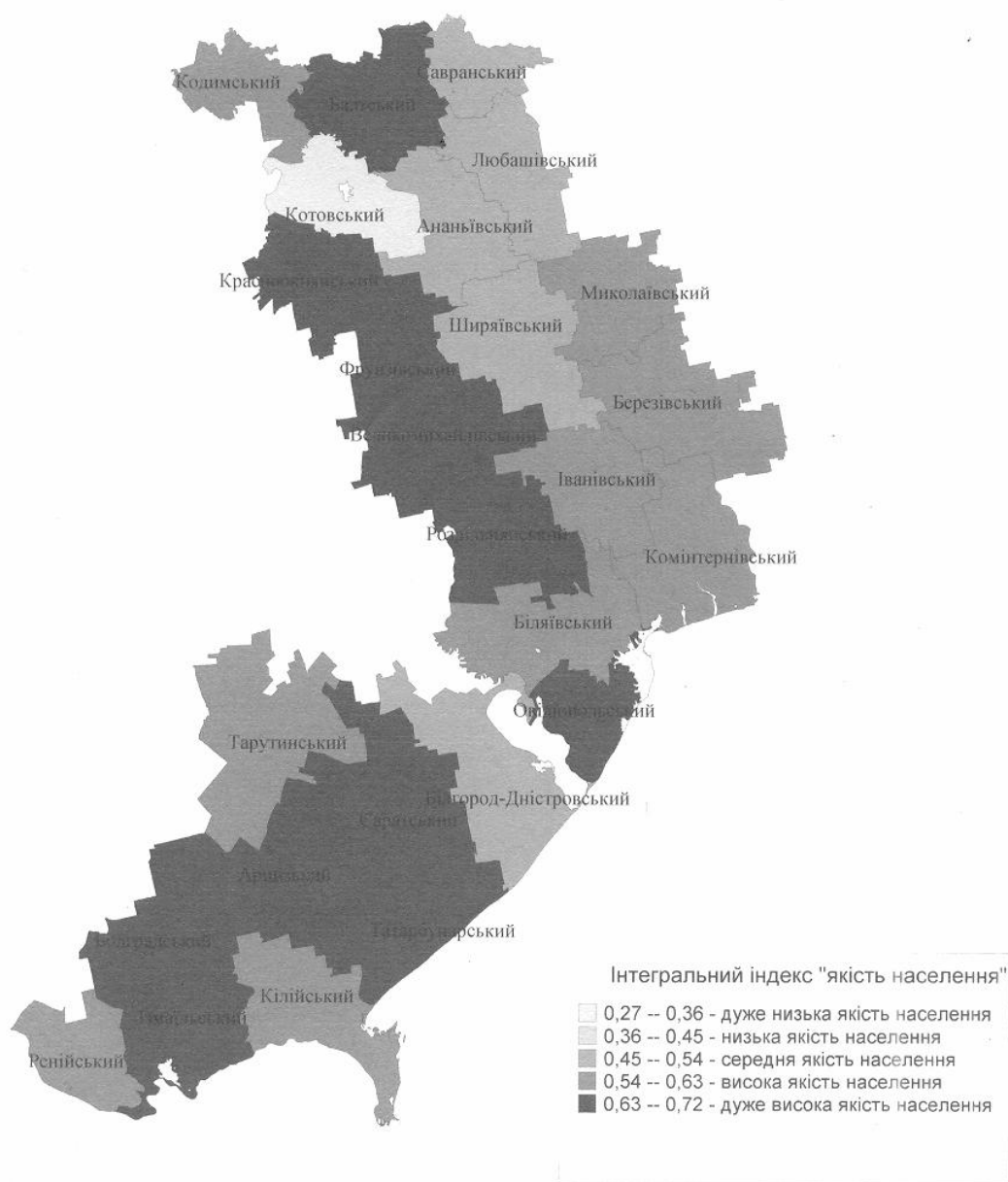

Рис. 1. Якість сільського населення Одеського регіону

За захворюваністю населення на серцево-судинні хвороби найкращі показники мали Роздільнянський, Ренійський, Арцизький райони, найгірші – Болградський, Любашівський райони. Швидкими темпами іде зростання онкологічних захворювань. Смертність населення на злоякісні новоутворення в 2003 році становила 332,9 осіб на 100 000 населення, найкращі характеристики мали Роздільнянський, Фрунзівський райони, висока захворюваність на онкологічні хвороби спостерігалась в приміських районах області: Овідіопільський, Комінтернівський, Біляївський. Захворюваність на

туберкульоз становила 295,3 особи на 100 000 населення, вважається що захворюваність на туберкульоз пов'язана з погіршенням соціально-економічних умов проживання населення.

Найбільше хворих на туберкульоз спостерігалось в Білгород-Дністровському, Великомихайлівському, найменше – в Ренійському, Ананіївському, Котовському районах. Смертність населення в працездатному віці становила 9308 осіб на 100 000 населення. Найкращі показники спостерігалась в Ізмаїльському, Овідіопольському, Савранському районах (до 1 % від усього працездатного населення), найвища смертність була в Котовському (майже 2 %), Білгород-Дністровському, Болградському районах (біля 1,5%). Число померлих немовлят на 1000 народжених живими в середньому по області в 2003 році склало 10,6, в Котовському районі цей показник був найвищим - 25,9, найменший у Великомихайлівському районі (2,3). За інтегральним показником захворюваності населення найкращі позиції мали Красноокнянський, Ізмаїльський, Роздільнянський райони, аутсайдерами виявились – Котовський, Білгород-Дністровський, Савранський райони. До блоку **сім'я** ми віднесли показник стійкості шлюбів (кількості розлучень на 100 шлюбів). Даний показник є важливою характеристикою якості життя. Для Одеської області в середньому приходиться 46,5 розлучень на кожні 100 шлюбів, серед районів найменші показники мали Саратський (30 розлучень на 100 шлюбів), Тарутинський, Ізмаїльський, найгірші показники – Балтський (64), Кодимський, Котовський райони. **Соціальну напругу** ми вимірювали за допомогою показника кількості злочинів. Найменше злочинів було скоєно в Іванівському (7,4 на 1000 населення), Болградському, Кодимському районах, найгірша ситуація в Котовському (27,42), Комінтернівському, Любашівському районах. Важливим індикатором якості життя населення є **міграційна рухливість**, адже саме невдоволення умовами життя є найголовнішим чинником, який спонукає людей до міграції у пошуках кращих умов. В цілому для Одеського регіону характерний позитивний механічний приріст населення. Найвищий приріст населення мають приміські райони: Овідіопільський (11,01 ‰), Роздільнянський, Комінтернівський, найбільше від'їздять з Кодимського (-8,68 ‰), Фрунзівського, Ренійського району.

Список літератури:

1. Айвазян С.А. Индикаторы качества жизни населения: их построение и использование в социально-экономическом управлении и межрегиональных сопоставлениях. – М.: ЦЭМИ РАН, 2000. – 118с.
2. Кубенко К. Інтегральна оцінка геоекологічної складової якості життя людини в міському середовищі //Сучасні проблеми і тенденції розвитку географічної науки: Матер. міжнар. конференції до 120-ти річчя географічної науки у Львівському університеті – Львів, 2003. С. – 159–162.
3. Рівень і якість життя населення: Монографія / Під заг. ред. Є.П.Кушнар'ова. – Х. Видавничий Дім „ІНЖЕК”, 2004. – 270с.

СУБСИДАРНІСТЬ У ВЗАЄМОВІДНОСИНАХ ЦЕНТРУ І РЕГІОНІВ ЯК ФАКТОР СТАЛОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ

Ключовою проблемою соціально-економічного розвитку України та її регіонів є подолання кризових явищ у економіці, її стабілізація та перехід до сталого розвитку. Сьогодні ми констатуємо багато негараздів в українській економіці, і серед них – галузеві та міжрегіональні структурні диспропорції, зниження рівня якості життя населення. Це пов'язано головним чином з тим, що зусилля державних органів влади останніх років направлені переважно на здійснення макроекономічної політики, пов'язаної насамперед, зі здійсненням процесів лібералізації економіки і приватизації об'єктів державної власності. При цьому мало уваги приділялося цілеспрямованим механізмам регулювання і адаптації до ринкових умов на мезорівні, тобто на рівні регіонів і областей.

Зараз пріоритетними мають бути питання підвищення ефективності виробництва конкурентоспроможної продукції, усунення структурних диспропорцій поруч з вирішенням питань фінансового забезпечення цього процесу. Вирішення цих питань не може бути однаковим для усіх українських регіонів, адже вони суттєво відрізняються одні від інших за показниками фінансового, природно-ресурсного, матеріально-технічного, інфраструктурного і кадрового потенціалів та за рівнем взаємовідносин з центром. З прийняттям нової парадигми соціально-економічного розвитку зростає роль територіальних структурних і фінансових факторів підвищення ефективності і сталості функціонування регіональної економіки. Особливо актуальним є питання взаємовідносин Центру та регіонів, розподілу між ними різних ресурсів і повноважень.

Проблеми, які підіймаються у статті, мають величезну історію, вони розроблялися багатьма вченими як у минулому, так і зараз. Ці питання мають політичний, юридичний та економічний напрямки. Серед економістів вони розкриваються поруч з питаннями соціально-економічного відтворення у регіональному вимірі відомими вченими: Абалкіним П., О. Гранбергом, В. Лексіним, Р. Шніпером, Дж. М. Кейнсом, А. Хіртманом, В. Поповкіним, Є. Дорогунцовим, Д. Стеченком та ін. Проте, не дивлячись на значну кількість публікацій, пов'язаних з дослідженням соціально-економічних проблем регіонального розвитку, питання вибору оптимальних шляхів досягнення стабілізації і сталого розвитку регіональної економіки на основі не тільки структурних і фінансових факторів, а й з урахуванням фактору субсидарності, поки що не достатньо і загальна постановка цієї проблеми має бути віднесена до малодосліджуваних.

Метою публікації є підходи до розробки окремих теоретичних і методологічних основ та практичних рекомендацій щодо врахування фактору субсидарності при вирішенні питань реструктуризації і фінансового забезпечення стабілізації регіональної економіки і її переходу до сталого розвитку.

Наголос на регіональних засадах стратегічного розвитку національної економіки передбачає, насамперед, реалізацію принципу субсидарності у розподілі владних та фінансових повноважень між центральними органами влади і регіональними. Цей принцип полягає в тому, що система управління будується таким чином, коли будь який вищий рівень управління може приймати рішення тільки з тих питань, які не можуть бути вирішені на регіональному рівні. Тобто побудова управління здійснюється не за принципом «згори вниз», коли центр дарує периферії певну квоту управлінських компетенцій і розподіляє права і функції між різними ешелонами влади, а за принципом «знизу вгору». У цьому випадку піраміда управління дійсно може стати стійкою конструкцією, якщо відповідно до принципів архітекtonіки дійсно буде опиратися на фундаменті певної повноти управлінських функцій регіональних структур з вектором взаємодії від низових рівнів управління до верхніх владних структур.

За таких підходів система вертикальної субординації буде трансформуватися у ринкову – партнерську модель взаємовідносин в умовах, коли економічні зв'язки між центром і регіонами з приводу тієї чи іншої управлінської послуги стають дійсно економічними. Отже, ринковий характер відносин партнерства поступово буде переноситися з рівня горизонтальних взаємовідносин на рівень вертикальних відносин управління між системою яка управляє та системою якою управляють.

Здійснення принципу субсидарності на практиці означає використання адаптивно-селективних форм і методів у сфері забезпечення регіональної динаміки розвитку економіки в межах цілісного ринкового простору країни. Цей принцип буде сприяти вирішенню найбільш гострих протиріч між центром і регіонами і поміж самими регіонами.

До числа таких гострих протиріч відноситься наявність, наприклад, фінансового диспаритету між центром і регіонами, або диспропорцій регіональних рівнів доходів населення. Протиріччя між регіонами полягають, найперше через те, що кілька промислово розвинутих східних областей України, мотивуючи тим, що на їх території створюється більша частина фінансових ресурсів, вимагають непропорційного збільшення бюджетних трансфертів. Відсутність субсидарності у взаємовідносинах центру і регіонів, центру і окремих міст, низький, обмежений рівень самоврядування, відсутність коопераційних зв'язків між областями та єдиних критеріїв їх бюджетного забезпечення підсилює регіональну диференціацію. Ілюстрацією до сказаного можуть слугувати такі приклади (1):

– у серпні 2006 року середній рівень відшкодування податку на додану вартість (ПДВ) становить 76,1%. Для Донецької області цей показник був 222%, для Волинської області – 2,4%, для Київської області – 6,3%. Менше третини відшкодування ПДВ отримала Львівська, Тернопільська, Харківська, Рівненська, Сумська та деякі інші області. Якщо прийняти показник обсягу ВДВ на душу населення по Україні за 100%, то найменші показники будуть в областях: Тернопільській – 54,6%, Чернівецькій – 54,95%. Лідирують 5 областей

з показником від 113,8% (Полтавська область) до 124,2% (Донецька область). Вражає показник м. Києва – 317,4% (1). Як ситуація з відшкодуванням Донецької області, так і особливе місце м. Києва за обсягом ВДВ на душу населення, а також різниця доходів на душу населення між окремими областями (розрив 45-50% при міжнародному стандарті 20%) є досить загрозливими фактами, адже саме надмірна поляризація соціально-економічного розвитку спричиняє міжрегіональні суперечності. Така ситуація склалася у зв'язку з переходом від однієї економічної системи до іншої. Цей перехід має свою соціальну ціну і неминуче відображається на регіональній політиці та рівні життя населення регіонів. Криза в державі та окремих її регіонах зачіпає, насамперед, соціальну сферу і призводить до значної диференціації регіонів у соціальному розвитку. Принцип субсидарності передбачає делегування конкретних повноважень саме на той рівень, де вони можуть виконуватися найефективніше у напрямку ліквідації диспропорційного розвитку.

Питання адміністративної реформи, яка мала б сприяти взаємовідносинам центру і регіонів і де мав би застосовуватись принцип субсидарності, стоїть дуже гостро, але ця реформа фактично згорнута, чи призупинена. Незважаючи на те, що одним з головних напрямків адміністративної реформи є субсидарність, і, отже, невтручання центру у всі проблемні теми на місцях, або децентралізація влади, в Україні має бути збережена унітарність. Не слід лякатися того, що різні регіони в ході запровадження принципу субсидарності можуть мати різні статуси. Настав час, коли треба враховувати історичні, політичні і соціокультурні особливості кожного регіону. У зв'язку з цим потрібно перейти до системи взаємозв'язків за якою не держава віддає регіону частину податку, а навпаки, регіон залишає державі певну частину податків державі.

Напевно, що головним доходом у цьому процесі є передача фінансових ресурсів на ті території, де вони створилися. Якщо, наприклад, у місті Кременчуці щорічно збирається 2,5 млрд. грн. податків, а залишається після розподілу «згори» тільки 7-8% від цієї суми, то про яке зростання економіки міста може йти мова. Місто за виробництвом на душу населення, за зайнятістю, за прибутковістю, за відрахуваннями до центрального бюджету одне з кращих в Україні і могло б забезпечити високий рівень життя населення, аби була інша економічна стратегія в державі. Потрібно створювати можливості на місцях не розподіляти «згори». Але за моделлю, коли створюються ресурси лише для окремих міст і регіонів регіональні диспропорції в нашій країні будуть зростати (2).

В Україні склалася група з п'яти-шести регіонів, які мають значний, переважно сировинно-експортний потенціал, який забезпечує їх економічний розвиток і дає перевагу перед іншими регіонами. До цих регіонів слід додати центр, де зконцентровані найбільші фінансові ресурси, що свідчить про високу просторову концентрацію надходів. Склалася система у вигляді великих банківських і комерційних структур, які перекачують фінансові ресурси, і при багаторазовому їх обігу, концентрують їх у столиці,

або, переважно, за кордоном. Такий перерозподіл призводить до того, що регіони, навіть ресурсодобувні, не можуть повною мірою стягувати податки з діяльності підприємств, які розташовані на їх території, але зареєстрованих у Києві, куди й надходять податки. Така «збочена» міжрегіональна спеціалізація, за якої одні регіони виробляють продукцію, інші – концентрують ефект від її виробництва і перерозподілу, а також ефект від реалізації капіталу, який працює в сфері обігу, безумовно, не може існувати довго. Держава не може розвиватися успішно і стало за наявності великих диспаратів у територіальній концентрації реальної фінансової влади і власності. Підйому економіки регіонів мала б сприяти інвестиційна активність, яка була б поширена на усі регіони країни. Але здійснити таку інвестиційну активність в ситуації, коли тільки на м. Київ та Київську область припадає майже 40% іноземних інвестицій(3).

Як можна подолати різницю у фінансових можливостях і реально сприяти розвитку багато чисельних малих і середніх міст, як перевищити економічний потенціал інших регіонів за існуючої зараз ситуації?

По-перше, необхідно законодавчо перерозподілити фінансові потоки на користь регіонів – до 50% залишати в регіонах. По-друге, необхідно перерозподілити владні повноваження між центром і регіонами, тобто задіяти в практику взаємовідносин між центром і регіонами реалізацію принципу субсидарності. По-третє, широко розвивати регіональні і міжрегіональні системи транспорту і його інфраструктури, які б забезпечували тісні міжрегіональні зв'язки і таким чином, сприяли б ліквідації міжрегіональних диспропорцій. По-четверте, через упорядкування системи казначейства, оподаткування місцевого самоврядування укріпити фінансово-економічну самостійність малих і середніх міст, зупинити їх знекровлення через державний та приватний канали.

Отже, дослідивши дану тему, слід зазначити, що в сучасних умовах в Україні субсидарність, самоврядування має велике значення для розвитку економіки регіонів, ліквідації, або хоча б пом'якшення міжрегіональних диспропорцій. Ця проблема має великі перспективи для подальшого дослідження.

Список літератури:

1. www.pravda.com.ua
2. Закон України «Про стимулювання розвитку регіонів» 1 січня 2006р.
3. Державна стратегія регіонального розвитку до 2015 року. Постанова Кабінету Міністрів України.
4. Суховірський Б.І. Регіональна стратегія економічного розвитку України :Монографія.-К.: КНЕУ,2000.-154с.
5. Територіальна організація влади в Україні: статус і повноваження місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування/ за заг. ред..А.П.Зайця.-К: Видавничий Дім « Ін. Юре», 2002.-928

ПРОСТРАНСТВЕННОЕ РАСПРЕДЕЛЕНИЕ НАСЕЛЕНИЯ МЕЛКИХ МЛЕКОПИТАЮЩИХ И ЕГО ВЛИЯНИЕ НА РАСПРЕДЕЛЕНИЕ РЫЖЕЙ ПОЛЁВКИ

В многовидовом сообществе существуют отдельные группы функционально сходных видов – гильдии [3]. Гильдии являются ареной наиболее интенсивных межвидовых отношений. Плотность популяций одних видов, присутствующих на данном участке, сильно влияет на его пригодность для популяций других видов. Это находит своё отражение в пространственном распределении зверьков сообщества мелких млекопитающих.

Сезонная динамика плотности населения мелких млекопитающих.

По описанной выше методике нами были получены данные по плотности всего населения мелких млекопитающих на исследуемых площадках (табл. 1).

Таблица 1. Корреляционная зависимость между плотностью и видовым разнообразием (H) мелких млекопитающих

Сезон	Кол-во площадок	r	Среднее значение	
			H	Ос./га
09.1 1.1978	7	0,75	1,70	121,8
01- 02.1979	13	0,45	1,39	110,7
08.1 979	13	0,37	1,30	69,7
09- 10.1979	9	0,02	1,61	101,7

Осенью 1978 года плотность мелких млекопитающих была максимальной и в среднем составляла 121,8 особей на гектар. Площадок с плотностью 120 ос./га было более половины, третья часть площадок была представлена плотностью от 60 до 90 ос./га. Наиболее густонаселенные участки леса были представлены грабом с примесью клёна, дуба и сосны. Травянистый покров сплошной, места влажные. В этот период отмечена высокая корреляционная связь между плотностью и видовым разнообразием мелких млекопитающих ($r=0,75$, табл. 1). Доминирует в большинстве случаев рыжая полёвка. Однако, на площадке, обследуемой 16 сентября, доминировала обыкновенная полевка - 43%. 17 сентября была обследована площадка, где на долю рыжих полёвок приходилось 29%, желтогорлых мышей - 27%, землероек - 27%. 28 сентября в кленовом лесу среди всех отловленных мелких млекопитающих 37% населения было представлено рыжей полёвкой и 37% - желтогорлой мышью. Таким образом, осенью 1978 года разнообразная и богатая кормовая база способствовала формированию большого видового разнообразия

мелких млекопитающих и соответственно высокой плотности населения.

Зимой 1979 года наблюдается сокращение численности мелких млекопитающих. На большинстве исследуемых в лесу площадках плотность не превышала 80 ос./га. И только на лесных вырубках она была в несколько раз выше. Так, 28 января 1979 года нами исследовалась рубка годичной давности. Плотность населения на ней составляла 400 ос./га. Из всех исследованных нами площадок здесь оказалось и наибольшее видовое разнообразие мелких млекопитающих $H = 2,09$. Доминировала обыкновенная полевка - 48%. Кроме того здесь были отловлены полевая мышь - 21%, желтогорлая мышь - 9%, рыжая полевка - 8%, обыкновенная бурозубка - 8%, мышь-малютка - 6%. Такая высокая плотность и видовое разнообразие объясняются хорошей кормовой базой и защитными условиями. На рубке отмечена густая поросль после срубленного граба, дуба, клена, ясеня, а также богатая травянистая растительность. С одной стороны рубку окружало поле, с трёх сторон – лес.

По сравнению с окружающими лесными массивами плотно заселённой оказалась также рубка 7-летнего возраста. Здесь плотность населения составляла 246 ос./га. Доминировала обыкновенная полевка - 64 %, полевая мышь составила 21 %, рыжая полевка - 11%, бурозубка обыкновенная - 4 %.

Ранней весной численность мелких млекопитающих была минимальной. Средняя плотность населения в марте 1979 года составляла 40 ос./га.

Летом идет восстановление численности мышевидных грызунов. Однако в августе 1979 года плотность населения на исследуемых площадках была ещё сравнительно невысокой и составляла в среднем 70 ос./га. Только на трёх площадках из 13 плотность превышала 100 ос./га. Сравнительно низким оказалось и среднее значение показателя видового разнообразия мелких млекопитающих ($H = 1,30$). Доминировала желтогорлая мышь. Заметной связи между плотностью населения и видовым разнообразием мелких млекопитающих в этот период не наблюдалось.

Осенью 1979 года отмечается пик численности мелких млекопитающих. Так же, как и в популяции рыжих полёвок, в сообществе мелких млекопитающих плотность населения была несколько ниже, чем предыдущей осенью и достигала в среднем 101,7 ос./га. В большинстве случаев доминирует рыжая полёвка и только на двух площадках нами отмечено несколько иное соотношение численности особей разных видов. Так, на исследуемой 26 сентября 1979 года площадке после пятидневной прикормки были отловлены следующие виды животных: желтогорлая мышь - 60 % от общей численности, рыжая полёвка - 23 %, бурозубка обыкновенная - 12 %, обыкновенная полевка - 4 %, полевая мышь - 1 %. Общая плотность составила 123 ос./га. Таким образом, преобладающим видом в данном участке леса оказалась желтогорлая мышь. Это объясняется тем, что среди многих древесных видов растений преобладающим оказался дуб - 60 %, далее следовали клён - 20 %, берест - 10 %, берёза и другие

виды. Более благоприятной кормовая база оказалась для желтогорлой мыши. 28 сентября исследовался лес, где среди древесных форм преобладал уже берест - 65 %, кроме того, встречались дуб - 20 %, береза - 10 %, граб, клён. Травянистый покров был слабый. В таких условиях доминирующим видом оказалась также желтогорлая мышь - 41 %, из остальных видов представлены были рыжая полёвка - 34 % и бурозубка обыкновенная - 25 %.

Таким образом, в условиях южной границы ареала Европейской части для мелких млекопитающих в сообществе свойственна закономерная сезонная динамика плотности населения. Весной плотность популяций минимальна. Летом она увеличивается, достигая пика осенью, после чего начинается её спад.

Пространственное распределение мелких млекопитающих в сообществе.

Изменения видового разнообразия мелких млекопитающих и наличие или отсутствие связи между плотностью и видовым разнообразием мелких млекопитающих свидетельствуют о том, что между симпатрическими популяциями отмеченных ранее видов существует взаимодействие. Результатом такого взаимодействия является определённое пространственное распределение зверьков по поверхности (табл. 2).

Таблица 2. Корреляционная зависимость между степенью агрегированности (K_A) и видовым разнообразием (H') мелких млекопитающих.

Сезон	Кол-во площадок	r	Среднее значение	
			H'	Ос./га
09.11.1978	7	-0,60	1,70	0,15
01-02.1979	9	-0,64	1,34	0,31
08.1979	9	-0,13	1,28	0,24
09-11.1979	6	-0,23	1,52	0,06

В разные сезоны 1978-1979 гг на 46 экспериментальных площадках нами было зафиксировано распределение по поверхности всех мелких млекопитающих: рыжих и общественных полёвок, полевых и желтогорлых мышей, землероек. По вышеописанной методике для каждой площадки определены типы пространственного распределения зверьков в сообществе мелких млекопитающих (табл. 2). Кроме того определены степень агрегированности, средняя плотность организмов в скоплениях и плотность населения на площадке (табл. 2).

По мере изменения плотности населения в течение года изменялась и пространственная структура животных в сообществе. Преобладающим типом пространственного распределения во все сезоны является агрегированный (таблица 2). Наряду с этим в указанные периоды встречается также регулярное распределение, а осенью и случайное.

Анализ показывает, что на площадках с агрегированным типом пространственного распределения мелких млекопитающих

преобладает слабая агрегированность. На меньшей части исследованных площадок во все сезоны отмечена умеренная степень агрегированности и ни на одной из площадок не было отмечено показателя индекса агрегированности более 0,6. Это значит, что на заселённых мелкими млекопитающими лесных участках зверьки распределены более-менее равномерно и площадь между скоплениями животных представляет незначительную часть.

Таблица 2. Количество экспериментальных площадок с различным типом пространственного распределения мелких млекопитающих в условиях Среднего Приднпровья.

Время исследования	Всего площадок	Типы распределений					
		Случайное ($K_A < 0$)		Регулярное ($K_A = 0$)		Агрегированное ($K_A > 0$)	
		n	%	n	%	n	%
09-11.1978	7	0	0	2	9	5	1
01-02.1979	13	4	31	0	0	9	9
0.3. 1979	4	1	25	0	0	3	5
08.1978	13	4	31	0	0	9	9
09-10.1979	9	3	30	1	0	5	0
Итого:	46	12	25	3	6	2	9

Во все сезоны года отмечена прямая коррелятивная связь между плотностью населения на всей территории и плотностью зверьков в агрегациях. Осенью 1978 года увеличение плотности населения способствовало увеличению плотности в скоплениях. Зимой 1979 года, в результате ухудшения жизненных условий, плотность мелких млекопитающих сокращается. При этом размеры агрегаций мало изменяются, а плотность зверьков в агрегациях соответственно уменьшается. В августе 1979 года интенсивно идёт процесс восстановления численности мышевидных грызунов. При этом мы отмечаем одновременное увеличение размеров агрегаций животных и увеличение плотности зверьков в скоплениях. В дальнейшем, осенью 1979 года увеличение плотности населения на площадках сопровождалось увеличением плотности зверьков в скоплениях незначительными изменениями степени агрегированности животных.

Таким образом, благодаря совместному обитанию на поверхности нескольких видов мышевидных грызунов, отличающихся между собой требованиями к условиям обитания, избирательностью кормов, пригодные для обитания участки обитания заселены на протяжении года более-менее равномерно. И при изменении плотности населения в первую очередь изменяется плотность зверьков в скоплениях, а затем уже изменяются размеры агрегаций.

Зависимость распределения рыжей полёвки от пространственного распределения других мелких млекопитающих .

В то время, когда на протяжении года пространственное распределение мелких млекопитающих представлено слабоагрегиро-

ванным типом, отклоняющимся при определённых условиях в сторону умеренной агрегированности или регулярно-случайного распределения, картина пространственной структуры популяций отдельных видов более изменчива [1, 2].

Так, для желтогорлой мыши, являющейся субдоминантным, а иногда и доминантным видом, преобладающим является регулярное и случайное распределение. В случае агрегированного типа пространственного распределения, степень агрегированности может быть слабой, умеренной и сильной.

Регулярно-случайному распределению мелких млекопитающих в сообществе часто соответствует подобное распределение в популяции желтогорлой мыши и редко - в популяции рыжей полёвки.

Показатели пространственного распределения рыжей полёвки находятся в определённой связи с соответствующими показателями и плотностью мелких млекопитающих в сообществе. Так, осенью 1978 года отмечена прямая корреляционная связь между индексом агрегированности рыжих полёвок, с одной стороны и средней плотностью в скоплениях мелких млекопитающих - с другой стороны. Ранее отмечалось, что более высокой плотности мышевидных грызунов в сообществе соответствует уменьшение их степени агрегированности ($r = -0,71$). Другими словами, заселяются все сколь-нибудь пригодные для обитания участки и пространство между скоплениями животных представляет незначительную часть. Одновременно с увеличением плотности животных на всей территории увеличивалась до возможных пределов и плотность зверьков в самих агрегациях ($r = 0,73$).

Такие процессы не могли не отразиться на пространственном распределении рыжей полёвки. Агрегации рыжих полёвок при увеличении плотности мелких млекопитающих в сообществе уменьшаются в своих размерах. При этом соответственно увеличивается плотность зверьков в скоплениях. Об этом свидетельствует также высокая положительная связь между плотностью рыжих полёвок в скоплениях популяций и плотностью мелких млекопитающих в агрегациях сообщества ($r = 0,69$).

Зимой 1979 года на фоне падения численности мелких млекопитающих происходит увеличение степени агрегированности и мелких млекопитающих в сообществе, и рыжих полёвок в популяции. При этом уменьшается средняя плотность организмов в скоплениях. В этот период нами отмечена положительная корреляционная связь между индексами агрегированности ($r = 0,78$) и средней плотностью организмов в скоплениях ($r = 0,83$) рыжих полёвок и всего населения мелких млекопитающих.

Весной пространственное распределение мелких млекопитающих в сообществе не оказывает заметного влияния на таковое рыжей полёвки.

Летом 1979 года доминируют желтогорлая мышь, иногда обыкновенная полёвка. Достоверных связей между показателями пространственной структуры популяции рыжей полёвки и сообщества мелких млекопитающих не отмечено. Можно предположить, что

увеличение плотности мелких млекопитающих на всей территории и в агрегациях сдерживают рост плотности популяции рыжей полёвки и размеры их агрегаций. По мере уменьшения степени агрегирования в сообществе мелких млекопитающих происходит уменьшение таковой и в популяции рыжей полёвки. Однако, из-за низкой численности рыжей полёвок, территория, занятая скоплениями рыжих полёвок, оказывается незначительной.

Осенью 1979 года доминировала снова рыжая полёвка. Увеличению плотности всех мелких млекопитающих в сообществе соответствовало увеличение плотности зверьков и в популяции рыжей полёвки. Поскольку все пригодные для обитания участки в этот период уже заселены, дальнейшее увеличение плотности всех млекопитающих, в том числе и рыжих полёвок, сопровождается увеличением плотности зверьков в агрегациях. При этом уменьшения размеров самих агрегаций рыжих полёвок не отмечено.

Из всего вышесказанного следует, что благодаря совместному обитанию мышевидных грызунов разных видов, соотношение и плотность которых непрерывно меняются, общая картина пространственного распределения всех обитателей в течение года не остается неизменной. Наряду с регулярным и случайным типом пространственного распределения во все сезоны преобладает агрегированное распределение. При этом степень агрегированности никогда не бывает высокой. Изменение плотности населения на площадке незначительно сказывается на изменении размеров агрегаций, в прямой зависимости от плотности зверьков на всей площадке находится средняя плотность зверьков в скоплениях.

Пространственное распределение мелких млекопитающих в сообществе оказывает влияние на пространственную структуру популяции рыжей полёвки. Так, в зимнее и летнее время степень агрегированности рыжих полёвок находится в прямой зависимости от степени агрегированности всего населения мелких млекопитающих. В такой же зависимости в осенне-зимнее время находится средняя плотность рыжих полёвок в агрегациях и средняя плотность мелких млекопитающих в агрегациях всего сообщества.

Список літератури:

1. Семенюк С.К., 1982. Пространственная структура популяций рыжей полёвки в связи с динамикой численности. – Тез. докл. на III съезде ВТО, т. I, М., 290-291.
2. Семенюк С.К., 1986. Сезонная динамика некоторых параметров пространственного распределения Европейской рыжей полёвки Среднего Приднестровья. – Тез. докл. на IV съезде ВТО, М., т. I, 341-342.
3. Root R.B., 1967. The niche exploitation pattern of the blue-gray gnatcatcher, Ecol. Monogr., 37. P. 317-350.

АГРОРЕСУРСНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ЯК СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНИЙ ОБ'ЄКТ ДОСЛІДЖЕННЯ

Актуальність вивчення територіальної організації агропромислового виробництва та його економічної ефективності в умовах становлення ринкових відносин визначається раціональним використанням агроресурсного потенціалу. В науковій літературі поняття «агроресурсний потенціал» немає поки що однозначного визначення.

Аспектам аналізу досліджень і публікацій природно-ресурсного потенціалу присвячено чимало праць економіко-географів. Фундаментальними дослідженнями в економічній і соціальній географії є наукові праці вітчизняних та зарубіжних вчених М.Т. Агафонова, В.О.Анучіна, П.Я. Бакланова, Г.О. Бачинського, І.О. Горленко, Ю.Д. Дмитревського, Р.І. Івануха, М.Г. Ігнатенка, І.В. Комара, В.Г. Крючкова, О.О. Мінца, Л.Г. Руденка, В.П. Руденка, Т.Г. Рунової, М.Д. Пістуна, О.Г. Топчієва, О.І. Шаблія, М.Д. Шаригіна та інших. В цій галузі дослідження ще багато невирішених питань, які недостатньо розроблені на регіональному рівні. Концепція економіко-географічного дослідження природно-ресурсного потенціалу території з погляду В.П. Руденка перебуває на початковій стадії свого становлення; спостерігається непропорційність розвитку її складових частин; переважають вузькогалузеві підходи. Дотепер немає чіткості у визначенні сутності як власне і природно-ресурсного потенціалу, так і напрямів його економіко-географічного аналізу і синтезу [2].

Нерідко вживаються в географічній літературі як однозначні або близькі за значенням поняття «природно-ресурсний», «природний», «ресурсний», «природно-економічний», «природно-територіальний» та інші потенціали. З погляду М.Г. Ігнатенка, В.П. Руденка [1] значення вищезазначених понять не співпадають за обсягом, а часто і за економічним змістом, що пояснюється, в першу чергу, різним трактуванням самих термінів «потенціал» і «природні ресурси».

Метою даного дослідження є вивчення методологічних принципів, які впливають на методологію і методику кількісного визначення величини та структури природно-ресурсного потенціалу.

Завданням дослідження є передбачення абсолютної територіально-диференційованої оцінки, яка дасть змогу оцінювати, сумарну народногосподарську цінність усього природно-ресурсного комплексу регіону через вартісне (грошове) вираження.

Агроресурсний потенціал (АРП), на відміну від природно-ресурсного - поняття значно вужче і є його невід'ємною складовою. Крім того, агроресурсний потенціал – це важлива категорія суспільно-географічного дослідження, яка на сучасному етапі є майже цілком не вивченою ні в теоретичному, ні в практичному аспекті. Соціально-економічний розвиток окремих регіонів характеризується зростанням техногенних та антропогенних навантажень на оточуюче середовище, виснаженням окремих компонентів агроресурсного потенціалу,

зниженням їх якості. Все це свідчить про те, що виникла необхідність створення науково обґрунтованої системи раціонального освоєння і використання АРП певної території. Агроресурсний потенціал як об'єкт вивчення суспільно-географічної науки відображає всю сукупність елементів природного середовища, а також є передумовою, важливим чинником розвитку та функціонування агропромислового виробництва.

Для кожного регіону характерна своя структурність і особливість компонентів АРП, що є одним з найважливіших чинників його територіальної організації як самостійної цілісної системи, а також оптимізації природокористування та відтворення компонентів природних умов і ресурсів. Дослідження цього напрямку передбачає складання агрокліматичної характеристики як окремих компонентів АРП, так і їх територіальної структури, взаємодії та особливостей, а також визначення їх впливу на господарську структуру і спеціалізацію регіонального агропромислового виробництва (АПВ). Компоненти агроресурсного потенціалу певної території відображають не лише оцінку результатів використання природно-кліматичних ресурсів, але й їх раціональне використання, охорону та відтворення.

Складання комплексної економіко-географічної характеристики АРП як суспільно-географічного об'єкту затрудняється тим, що показники окремих компонентів важко порівнювати тому, що вони дуже різняться один від одного за змістом, обсягом. Основними критеріями кліматичних умов є тривалість дуже холодного і жаркого періоду; тривалість дуже вологого періоду; частота різких перепадів температур тощо. Головні критерії рельєфу такі: абсолютна висота місцевості; ступінь горизонтального розчленування поверхні території; ступінь вертикального розчленування рельєфу; крутизна схилів. Все це дуже впливає на оцінку економічної ефективності використання АРП території. В зв'язку з цим, поки що не створена науково обґрунтована база для гнучкої переоцінки АРП внаслідок зміни соціально-економічних умов, які зумовлюють розвиток і реформування функціональної структури АПВ.

Отже, регіональна економіко-географічна сутність АРП полягає у взаємозв'язку, взаємозалежності, взаємообумовленості компонентної структури як самостійної природно-виробничої системи, яка відображає сукупну продуктивність засобів виробництва та предметів праці, що матеріалізуються у загальній суспільній споживній вартості.

Агроресурси посідають провідне місце в системі «природа–суспільство–виробництво». Дана система охоплює взаємодію та взаємозв'язок природних і продуктивних сил. Надзвичайно важливо те, що агроресурсний потенціал є тим ланцюгом, який сполучає природні сили з суспільним способом виробництва та виробничими відносинами. Вивчаючи АРП як систему природно-кліматичних і земельних ресурсів регіонального рівня, слід звернути особливу увагу на характеристику аспектів цілісності та єдності. Звісно, що компоненти агроресурсного потенціалу характеризуються найважливішими рисами: зміна одного з них обов'язково відбивається на розвитку і взаємодії інших компонентів і навпаки; органічна

єдність і взаємозалежність компонентів АРП полягає у взаємозв'язку «природа- суспільство-виробництво».

Найважливішою властивістю досліджуваної економіко-географічної категорії є комплексність, яка свідчить, що АРП не дорівнює сумі продуктивностей компонентів. Лише в комплексі взаємодії і взаємозалежності компоненти АРП можуть створювати певні умови для продуктивного розвитку агровиробництва. Зв'язок компонентів відрізняє АРП від інших територіальних систем, до складу яких, на думку В.П.Руденко [2] він може навіть входити, наприклад, до потенціалу «природних продуктивних сил» або до економічного потенціалу території. Також компонентну структуру агроресурсного потенціалу зумовлює функціональна єдність і постійність у взаємодії з оточуючим середовищем та інерційність – певний, сталий розвиток потенціалу.

Ефективність сільськогосподарського виробництва залежить від того, в якій мірі враховуються територіальні відмінності природно-кліматичних та агрогрунтових факторів, а також продуктивність сільськогосподарської праці. Безумовно, врахування цих відмінностей в найбільш загальному народногосподарському розумінні має певний інтерес з урахуванням досягнення необхідних обсягів виробництва відповідних видів сільськогосподарської продукції при максимально можливій економії суспільних затрат. Крім того, економічна ефективність вирощування сільськогосподарських культур залежить від теплозабезпеченості та вологозабезпеченості як основних компонентів АРП, які знаходяться у достатній залежності від фізико-хімічних та технологічних (виробничих) якостей сільськогосподарських земель. В зв'язку з тим, що той чи інший показник продуктивності сільськогосподарських земель і продуктивності праці не завжди може повністю передбачити і врахувати всі особливості і фактори природно-географічного середовища, доцільно брати до уваги, перш за все, урожайність сільськогосподарських культур, загальну величину валової продукції, динаміку врожайності, фактори інтенсифікації виробництва.

Таким чином, вивчення агроресурсного потенціалу базується на подальшій розробці та вдосконаленні методики компонентної та інтегральної економічної оцінки, що складає основу проведення його системно-структурного аналізу, що дає можливість визначити оптимальні шляхи ефективного і раціонального використання всіх його елементів, сприяє вдосконаленню територіальної організації агропромислового виробництва спеціалізація якого зумовлена природно-кліматичними особливостями агроресурсного потенціалу.

Список літератури:

1. Игнатенко Н.Г., Руденко В.П. Природно-ресурсный потенциал территории. Географический анализ и синтез. – Львов: Вища школа, 1986. – 162с. 2. Руденко В.П. Географія природно-ресурсного потенціалу України. – Київ-Чернівці, 1999. – 565с.

ГЕОПОЛІТИЧНІ ЧИННИКИ РОЗВИТКУ МІЖНАРОДНОГО ТУРИЗМУ

Постановка проблеми. Поступово відходять у минуле часи, коли термін “геополітика”¹ вживався в одному контексті з такими поняттями як “імперіалізм”, “мілітаризм”, “расизм”, “мальтузіанство”, “соціал-дарвінізм”, “фашизм”. З одного боку, це було зрозуміло, оскільки геополітика та геополітична аргументація використовувалися правлячою верхівкою Німеччини в часи Другої Світової війни для виправдання загарбницької зовнішньої політики, що таврувало цю доктрину як реакційну. Але з іншої точки зору, практична дискредитація теоретичної наукової ідеї не означає ні її хибності, ні неієздатності. Як приклад можна навести підлив довіри на нинішньому етапі соціально-економічного розвитку багатьох держав, у тому числі й України, до комуністичної ідеї, яка в теоретичних викладах виглядає надзвичайно привабливою і конструктивною.

Відродження геополітики на пострадянському просторі зумовлене багатьма чинниками, серед яких чи не головним є усвідомлення національними політичними і науковими елітами ролі простору для розвитку держав, національних і транснаціональних корпорацій та світових інтеграційних масивів в умовах глобалізації та регіоналізації світового господарства і національних господарських систем.

Аналіз попередніх наукових досліджень і публікацій. Перші геополітичні наукові розвідки з’являються в другій половині XIX на початку XX століття. Становлення і формування геополітики як стрункої теоретичної доктрини, в згодом і науки пов’язане з іменами Миколи Данилевського, Фрідріха Ратцеля, Альфреда Мехена, Халфорда Маккіндера, Рудольфа Челлена, Карла Гаусгофера, Петра Савицького та їх науковим доробком [5, 7, 11, 16, 17, 24, 25]. Серед сучасних дослідників значний науковий інтерес мають праці Ніколаса Спикмена, Саула Коена, Джозефа Ная, П’єра Галуа, Мануїла Валлерстайна, Семюела Хантінгтона, Збігнева Бжезінського, Сергія Бабурина, Миколи Дністрянського, Бориса Яценка, Бориса Хорева й інших політиків і вчених [1; 3; 4; 6; 8; 9; 12; 13; 21; 22].

Нині геополітика переживає період ренесансу на пострадянських теренах і формується у потужний напрямок наукової рефлексії. Протягом останніх років суспільно-політична і наукова думка в нашій державі і країнах близького зарубіжжя поповнилася низкою ґрунтовних наукових розвідок, які стосуються різних геополітичних аспектів: основ політичної географії, геополітичного положення країн

¹ Геополітика (від грец. *gē* – земля – частина складних слів, що відповідає поняттям “земля”, “земна куля” і *політіка* – державні чи суспільні справи) – галузь наукових знань, яка сформувалася в полі взаємодії політології та географії і досліджує вплив географічних чинників на зовнішню політику держав, громадсько-політичних, економічних, інтеграційних і військових організацій чи угруповань. Поширеним є сприйняття геополітики як системи знань про контроль над простором і його використанням для потреб держави, соціуму [6; 13].

та їх окремих регіонів, місця і ролі держав і державних територій в еволюції цивілізаційних масивів, глобалізованій світовій економіці, в інтеграційних процесах у рамках СНД, ГУАМ, СЕП, ЧЕС, НАТО та ЄС тощо [2; 9; 10; 12; 15; 19; 21; 22].

Період становлення є досить суперечливим у трактуванні окремих положень геополітичних концепцій, у перебільшенні, недооцінці, а то й нерозумінні тих чи інших геополітичних процесів та їх наслідків. Стосовно ж української політичної та бізнесової еліти, то вона, не маючи навіть чіткої, єдиної та виваженої стратегії соціально-економічного розвитку країни, не говорячи про тактику і стратегію використання державного простору, перебуває на стадії осмислення і усвідомлення геополітичних реалій.

Постановка завдання. Геополітичні чинники впливають на розвиток практично всіх сфер суспільного життя як у регіональному, так і планетарному масштабі. У даній студії зроблено спробу довести, що: 1) міжнародний туризм є засобом досягнення певних стратегічних і тактичних геополітичних цілей; 2) на розвиток міжнародного туризму впливають геополітичні закони і процеси, які мають глобальний характер.

Одне з головних завдань пропонованого дослідження вбачається у спробі аналізу впливу найбільш дієвих чинників розвитку міжнародного туризму під геополітичним кутом зору.

Основний матеріал дослідження. Головною методологічною тезою, від якої відштовхувався автор, є переконання, що геополітика і міжнародний туризм перебувають у тісній взаємній залежності. Більше того, є певні підстави стверджувати, що розвиток міжнародного туризму підпорядкований основному закону геополітики – фундаментальному дуалізму таласократії і телурократії². Точніше, мова йде про похідну від цього закону, про синтез суші та моря, який формує одне з ключових понять у геополітиці – поняття “берегова зона” або rimland.

Берегова зона – складова частина, фрагмент і таласократії, і телурократії [13]. Rimland – складна культурна, природна й економічна реальність, яка має самостійну логіку розвитку і значною мірою впливає як на морську, так і на сухопутну могутність цивілізацій. Тобто, rimland є важливим компонентом геополітичного простору, транскордонною зоною зі специфічними особливостями еволюції.

У сучасних умовах саме ця берегова зона стала визначальним просторовим компонентом розвитку міжнародного туризму. Зроблю припущення, що rimland досяг максимуму свого геополітичного й економічного впливу та певною мірою вичерпав традиційні ресурси розвитку, тому їм у доповнення прийшов туризм як рівноправна форма господарського освоєння транскордонного простору. Морські й океанічні узбережжя з м'яким кліматом перетворилися на туристичні

2 Дія закону полягає у протиставленні сухопутної (телурократія) і морської (таласократія) могутності або сили держави. Дуалізм телурократії і таласократії є однією з причин формування різних типів культурно-історичних цивілізацій.

мегаструктури планетарного масштабу – “узбережжя теплих морів” або “берегові зони теплих морів” (якщо використовувати геополітичну термінологію), де концентрується до 80% туристичних потоків світу [18; 20].

У межах берегової зони теплих морів сформувалося кілька районів міжнародного туризму світового значення: Середземноморський басейн, Карибський басейн, Каліфорнійське узбережжя Північної Америки, південно-східне узбережжя Австралії й Океанія. Швидкими темпами росте роль узбережжя країн Південно-Східної Азії та Південної Африки. Україна також має власний “туристичний rimland” – азово-чорноморське узбережжя, особливо Крим, який, на думку сучасних дослідників, має класичні атрибути геополітичного регіону [2; 10] і, у той же час, підпадає під загальносвітові тенденції туристичного освоєння простору.

У сучасному глобалізованому світі міжнародний туризм перетворився не лише на засіб задоволення комплексу базових фізіологічних і соціальних потреб людини та спосіб досягнення чужорідної культурної реальності, а і став дієвим інструментом вирішення геополітичних завдань тактичного і стратегічного характеру. Підтвердженням даної тези є стосунки Росії з країнами близького зарубіжжя у царині туризму.

Зміна геополітичної ситуації після розпаду Радянського Союзу негативно позначилася на забезпеченості росіян рекреаційно-туристичними ресурсами, оскільки звичні райони відпочинку (Крим, Карпати, Прибалтика, Закавказзя) опинилися за кордоном Росії. Незважаючи на це, уряд Російської Федерації проводить протекціоністську політику з питань національного і внутрішнього туризму, мета якої – переорієнтувати російського споживача туристичного продукту на внутрішній ринок і вплинути на потужність туристичних потоків із Росії до України³, країн Балтії та Закавказзя.

Для російської дійсності звичними стали завуальовані антитуритичні рекламні кампанії у переддень туристичних сезонів: протягом останніх років із ранньої весни у російських засобах масової інформації починає з’являтися інформація про заворушення серед кримських татар, антисанітарію на кримських і одеських пляжах, високі ціни і низьку якість туристичних послуг [26; 33], збройні протистояння у Грузії [28; 30; 33], переслідування росіян та утиски російської мови у країнах Прибалтики [26; 28].

Латентна антиреклама країн і регіонів спрямована на потенційного російського туриста, якого “програмують” не споживати

---

3 У 1999 році Україну відвідали 1,2 млн. росіян. У порівнянні з попереднім роком їх кількість зменшилася більш ніж на 40%, тобто майже на 890 тис. Із початку 2000-х років ситуація міняється на краще. У 2003 році загальна кількість російських туристів в Україні склала 5,03 млн., що становить 40% від усіх іноземних туристів, у 2006 – майже 6,5 млн. [32], (близько 34% від загального в’їзного туристичного потоку). Тому є цілком зрозумілою логіка – зменшення потоку туристів із Росії до України призводить до зменшення фінансових надходжень в українську економіку; зашкоджуючи формуванню повноцінного туристичного потоку, Росія отримує додатковий, на перший погляд, малопотужний, але все ж таки важіль економічного та геополітичного впливу на колишню братню республіку.

відповідний туристичний продукт. Це дозволяє опосередковано впливати на інтенсифікацію розвитку національної індустрії туризму й економічну ситуацію в цілому як у своїй країні, так і в країнах-сусідах та досягати певних економічних і геополітичних цілей.

Свій вклад у формування негативного образу традиційного місця відпочинку вносять і російські вчені. Майбутній фахівець у царині російського туризму лише з почуття протесту зверне увагу на Крим, оскільки його зі сторінок навчального посібника, який має рекомендацію до використання Міністерства освіти Російської Федерації, переконують, що "... досягнутый уровень освоённости территории Крыма погубил его рекреационную специализацию" [14, с. 220].

Досить часто ставлення до міжнародного туризму переходить із політико-соціально-економічної до терористично-силової площини. Один із яскравих прикладів – заява лідерів курдських повстанців про припинення перемир'я з турецькою владою, озвучена на початку 2005 року, де, окрім усього іншого, містилося звернення до потенційних туристів утриматися від відвідин Туреччини [27]. Погрози курдських лідерів були втілені у життя – протягом туристичних сезонів 2005-07 років у популярних турецьких курортних районах були здійснені кілька терористичних актів, які забрали десятки людських життів [29].

Саме проти туристів спрямована значна частина терористичних актів у різних куточках світу. Організатори цих злочинів і не приховують, що в багатьох випадках таким чином намагаються загальмувати, а то й зупинити потоки туристів, які для окремих країн є відчутним джерелом надходження валюти. Мета – послабити уряди цих держав, змінити напрямок їх політичного розвитку і примусити дослухатися до вимог іншої сторони. Вже згадувана Туреччина, а також Єгипет, Ізраїль, Індонезія, США, Іспанія, Росія, Франція, Велика Британія – далеко не повний перелік країн, які відчували на собі наслідки терористичних актів, а нині належать до терористично-небезпечних, що утримує певну частину потенційних туристів від подорожей до них.

Міжнародний тероризм набуває нових форм і можливостей, пов'язаних з процесами глобалізації, екологізації, розвитком інформаційних, економічних і фінансових зв'язків. Він ставить під загрозу розвиток туризму, що змушує урядовців, топ-менеджерів і маркетологів провідних світових туристичних фірм шукати вихід із загрозливої ситуації. Посилення заходів безпеки – логічний і традиційний крок. Поширеним явищем стали рекламні акції, в яких проглядається спроба завуалювати існуючі потенційні проблеми чи намагання переорієнтуватися на новий споживчий ринок⁴.

⁴ Після терористичних актів у Єгипті у другій половині 1990-х років, спрямованих проти туристів, із рекламних текстів зникла назва країни і з'явилися нові географічні адреси – Червоне море, назви курортних центрів і готелів, що не викликає негативних асоціацій у пересічного споживача туристичного продукту; вдала рекламна кампанія, спрямована на Росію й інші країни пострадянського геополітичного простору, заповнила тимчасовий "туристичний вакуум", що утворився після терористичних актів у Туреччині проти

Антитуристичний тероризм, окрім політичного й економічного, носить релігійне забарвлення. Організаторами та виконавцями протиправних акцій досить часто стають мусульманські екстремісти, дії яких спрямовані проти туристів із християнських держав. У такий спосіб радикально налаштовані мусульманські духовні лідери намагаються зменшити вплив західної культури на ісламський світ та ізолювати власний геополітичний простір. Заради справедливості, ні в якому разі не виправдовуючи антигуманних дій, слід зазначити, що міжнародний туризм сприяє активізації спірних або відверто негативних викликів: поширення масової культури, деградація екосистем, викачування матеріальних і фінансових ресурсів, розповсюдження проституції, збільшення захворюваності серед місцевого населення тощо.

Важливим геополітичним фактором, який здатен суттєво впливати не лише на розвиток індустрії туризму, а і на економіку цілих регіонів є виникнення та поширення епідемій небезпечних хвороб. Пандемія СНІДу⁵, разом із іншими природними та соціально-економічними чинниками, унеможлиблює інтенсифікацію розвитку міжнародного туризму у багатьох країнах на африканському континенті. Поширення атипової пневмонії (SARS) протягом 2002-2003-х років вже спричинило і спричинить у майбутньому мільярдні збитки в індустрії туризму Канади, Китаю, Тайваню, Сінгапуру і всьому південно-східному регіону Азії.

Взаємопов'язаність геополітики, екології та туризму є одним із визначальних моментів глобального освоєння туристичного простору і розвитку туристичної індустрії та власне глобалізації. З одного боку, транснаціональні корпорації освоюють природні системи країн із сприятливою екологічною ситуацією, що часто призводить до деградації вразливих екосистем. З іншого – численні техногенні аварії і катастрофи в районах традиційного відпочинку, інтегрованих у світову індустрію туризму, виводять їх із рангу популярних і створюють низку проблем на шляху подальшого розвитку. Таким чином, вже екологічна ситуація стає важливим геополітичним чинником, від якого залежить розвиток не лише індустрії туризму, а й усіх світогосподарських процесів.

Висновки. Розвиток міжнародного туризму підпорядкований одному з основних законів геополітики – фундаментальному дуалізму таласократії і телурократії. Йдеться про синтез суші та моря, який формує одне з ключових понять у геополітиці – поняття “берегова зона” або rimland. Берегова зона – складова частина, фрагмент і

німецьких туристів, які різко обмежили кількість поїздок із метою відпочинку до цієї країни [34].

⁵ Для африканського континенту СНІД перетворився на серйозну геополітичну та економічну проблеми. У країнах з високим рівнем захворюваності спостерігається суттєве зниження середньої тривалості життя, яка на початку 2000-х років повернулася до рівня 1950-х років і складає близько 40 років. Найбільш загрозлива ситуація склалася в країнах на південь від Сахари: Ботсвана, Зімбабве, Свазіленд, Кенія, Малаві, Мозамбік, Замбія та інші [23].

таласократії, і телурократії. У сучасних умовах саме ця геополітична транскордонна структура із комфортними погодно-кліматичними умовами стала визначальним просторовим компонентом розвитку міжнародного туризму.

Міжнародний туризм – дієвий інструмент вирішення геополітичних завдань тактичного і стратегічного характеру. Впливаючи на туристичну поведінку населення, держава здатна регулювати потужність зовнішніх туристичних потоків і спрямовувати їх у бажаному напрямку, від чого безпосередньо залежить національна економіка й економіка країн, що пропонують туристичні послуги.

Міжнародний тероризм, поширення небезпечних захворювань, протиріччя між намаганням зберегти і залучити унікальні екосистеми до туристичного природокористування перетворюються на геополітичні чинники, оскільки дозволяють маніпулювати географічним, культурним і економічним простором держав, регіонів і континентів. Їх взаємопов'язаність стала одним із визначальних моментів глобального освоєння туристичного простору і розвитку туристичної індустрії та власне глобалізації світового господарства.

Список літератури:

1. Бабури́н С. Н. Российский путь: становление российской геополитики накануне XXI в. – М.: АНКО, 1995.
2. Багров М. В. Регіональна геополітика – новий напрямок географічної науки // www.nbuv.gov.ua/ellib/crimea/Bagrov/knp33_3.pdf
3. Бжезинский З. Великая шахматная доска. – М.: Международные отношения, 1998.
4. Блій Г. де, Муллер Пітер. Географія: світи, регіони, концепти. – К.: Либідь, 2004.
5. Бобырь А. В., Смаль В. В., Смаль И. В. Проблемы изучения Сибири в наследии Петра Савицкого // Известия Российской Академии Наук. Серия географическая. – 2000. – № 2 – С. 118-122.
6. Гаджиев К. С. Геополитика. – М.: Международные отношения, 1997.
7. Данилевский Н. Я. Россия и Европа. – СПб.: Глаголь, 1995.
8. Демократия и авторитаризм в третьем мире в конце XX века. (Концепция С. Хантингтона и отклики на нее). – М.: Генион РАН, 1995.
9. Дністрянський М. С. Україна в політико-географічному вимірі. – Львів: Вид. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2000.
10. Киселёв С. Н., Киселёва Н. В. Размышления о Крыме и геополитике. – Симферополь: Крымский Архив, 1994.
11. Круть И. В., Забелин И. М. Очерки истории представлений о взаимоотношении природы и общества. – М.: Наука, 1988.
12. Митрофанов А. В. Шаги новой геополитики. – М.: Русский вестник., 1997.
13. Нартов Н. А. Геополитика: Учебник для вузов. – М.: ЮНИТИ, 2000.
14. Николаенко Д. В. Рекреационная география: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2001.
15. Паламарчук М. М., Паламарчук О. М. Геополітичне положення України (сутність і основні риси) // Український географічний журнал. – 1994. – №1-2. – С. 3-9.
16. Ратцель Ф. Человечество как явление жизни Земли // История человечества. Всемирная история. Т. 1. – С.-Пб., 1904.
17. Савицкий П. Континент Евразия. – М.: АГРАФ, 1997.

18. Смаль І. В. Основи географії рекреації і туризму: навчальний посібник. – Ніжин: Видавництво НДПУ імені Миколи Гоголя, 2004.
19. Смаль І. В. Україна в контексті сучасних інтеграційних процесів: географічний вимір // Розвиток географічної думки на півдні України: проблеми і пошуки: Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 50-річчю Мелітопольського відділу Українського географічного товариства. – Мелітополь: Видавництво Мелітополь, 2006. – С. 141-147.
20. Смаль І. Туризм як форма господарського освоєння депресивних регіонів // Географія. Економіка. Екологія. Туризм: Регіональні студії. Зб. наук. праць / За ред. І. В. Смалья. – Ніжин: ТОВ "Видавництво "Аспект-Поліграф", 2007. – С. 277-286.
21. Хорев Б. С. Очерки геоглобалистики и геополитики. – М., 1997.
22. Яценко Б. П. Політична географія: навчальний посібник. – К.: Вид. Інституту східознавства НАНУ, 2005.
23. 2000. Demographic Yearbook. – New York, 2002.
24. Mackinder H. Britain and the British Seas. – New York: D. Appleton, 1902.
25. Ratzel F. Politische Geographie, oder die Geographie der Staaten, des Verkehrs, und der Krieger. – Munich und Berlin: R. Oldenbourg, 1923.
26. www.academyservis.ru
27. www.antalya.ru
28. www.dynamo-tour.ru
29. www.tourism.gov.ua
30. www.tournews.ru
31. www.turizm.ru
32. www.ukrstat.gov.ua
33. www.votpusk.ru
34. www.world-tourism.org

І. В. Смаль, Г. І. Карпюк, О. І. Смаль

ОСОБЛИВОСТІ ГЕОГРАФІЧНОГО І ГЕОПОЛІТИЧНОГО ПОЛОЖЕННЯ ЯК ЧИННИК ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ

Постановка проблеми й аналіз попередніх наукових досліджень і публікацій. Глобалізація світового господарства та інтеграція економічних систем різних країн є причиною зростання товарообміну між ними. Україна не лишається осторонь цих процесів і намагається інтегруватися до європейського економічного простору. Географічне і геополітичне положення, особливо транзитність і транскордонність, “змушують” нашу країну бути “регулювальником” і транспортувальником товарів та людей між державами Європи, Азії, Близького та Середнього Сходу. Але без ефективної транспортної системи, яка відповідатиме вимогам сьогодення за швидкістю і обсягами транспортування, за якістю обслуговування й іншими параметрами, Україна може лишитися осторонь головних транспортних потоків. Тому вивчення можливостей реалізації транзитного і транскордонного потенціалів сприятиме не лише розвитку господарства України та його окремих галузей, а й формуватиме імідж привабливості для зарубіжних інвесторів.

Знайомство з будь-яким географічним об’єктом (держава, фізико-географічна країна, місто, гірська система тощо), розпочинається з

характеристики його географічного положення, яке є однією з найбільш широко вживаних і глибоко розроблених категорій сучасної географії.

Головна ідея географічного положення як науково-практичної категорії полягає у розкритті територіальних або просторових відношень, які можна об'єднати у кілька груп:

1) фізико-географічне положення – розташування географічного об'єкту у природному оточенні з його природними зонами, областями, орографією і окремими фізико-географічними об'єктами – морями, горами, річками;

2) економіко-географічне положення – розташування географічного об'єкту в реальному економічному просторі з населенням і господарством, інтеграційними масивами, економічними зонами, опорним економічним каркасом і окремими економіко-географічними об'єктами; економіко-географічне положення має кілька видів: промислово-географічне, аграрно-географічне, транспортно-географічне, демогеографічне, ринково-географічне, які розкривають відношення до економічно значимих об'єктів і категорій (промислові центри, економічні райони та зони, технопарки, сільськогосподарські зони, шляхи сполучення, трудові ресурси, ринки збуту чи ринки отримання сировини, палива і т. п.);

3) соціально-географічне положення – розташування об'єкта в соціумі і його відношення до соціально значимих об'єктів (столичних і обласних центрів, агломерацій, історико-географічних областей, історико-культурних центрів тощо);

4) політико-географічне або ж геополітичне положення – відношення до політичних та адміністративних реалій (розташування стосовно цивілізаційних масивів, державних і етнокультурних кордонів, територіальний розріз розстановки політичних сил); його аналіз передбачає оцінку положення території країни в географічному просторі з точки зору інтересів держави, оцінку і прогнозування дій суб'єктів міжнародних відносин;

5) еколого-географічне положення – відношення до екологічно значимих об'єктів, які визначають екологічну ситуацію або до тих, на екологію яких впливає даний об'єкт;

6) геотуристичне положення – розташування географічного об'єкта (окрема культурно-історична пам'ятка, курорт, поселення, регіон, країна тощо) відносно інших об'єктів, рекреаційно-туристичних ресурсів, туристичних потоків, ринків збуту/отримання туристичних послуг тощо [6].

Незважаючи на всебічний аналіз категорії “географічне положення”, лишаються нез'ясованими окремі його сторони: транскордонність, центральність, периферійність, транзитність, буферність. Особливо це стосується використання у навчальній і науковій літературі лише якісних характеристик положення, особливо економіко-географічного, коли відбувається проста констатація особливостей розміщення, тоді як кількісні лишаються поза увагою. Йдеться про топологічні параметри географічного положення

точкових економіко-географічних об'єктів: індекси зв'язності (I_{con}) та центральності (I_c), які розраховуються за формулами:

$$I_{con} = \sum_{i=1}^n M_{ij}; \quad (1)$$

$$I_c = \frac{I_{con}}{I_{con}^{min}} \quad (2),$$

де: M_{ij} – топологічна віддаль від i -го до j -го точкового об'єкту; n – кількість точкових об'єктів; I_{con}^{min} – мінімальний індекс зв'язності [7].

Положення точкового економіко-географічного об'єкту можна характеризувати через потенціал економіко-географічного положення (P_{eg}) згідно формули:

$$P_{eg} = \sum_{i=1}^n \frac{H_i}{R_{ij}} \quad (3),$$

де: n – кількість об'єктів; H_i – найбільш значимий кількісний параметр i -го об'єкту (наприклад, населення міста); R_{ij} – віддаль від i -го до j -го точкового об'єкту [7].

Кількісні параметри економіко-географічного положення геопросторових об'єктів, таких як держави, можна визначати, виходячи із інтегральної оцінки розмірів території (I_e), яка визначається за формулою Вітхауера:

$$I_e = \frac{SP}{10^9} \quad (4),$$

де: S – площа країни; P – загальна кількість населення країни [1].

Пропонуємо визначати потенціал економіко-географічного положення країни, видозмінивши формулу (4) і ввівши значення R_{ij} – топологічна віддаль між географічними центрами i -ї та j -ї країни. Формула матиме вигляд:

$$P_c = \frac{SP}{R_{ij} 10^9} \quad (5),$$

де: P_c – потенціал економіко-географічного положення країни; S – площа країни; P – загальна кількість населення країни; R_{ij} – топологічна віддаль між географічними центрами i -ї та j -ї країни. З точки зору соціально-економічних реалій логічніше оперувати віддальми між столицями, які, за невеликими винятками, уособлюють економічні і політичні центри держав. Тоді:

$$P_c = \sum_{i=1}^n \frac{SP}{R_{ij} 10^9} \quad (6),$$

де: R_{ij} – топологічна віддаль між столицями i -ї та j -ї країни; n – кількість країн.

У контексті проблеми, винесеної до заголовку, особливу зацікавленість викликає транзитність географічного положення.

Формалізований підхід дозволяє виділяти кілька головних характеристик: індекс транзитності транспортної системи або окремої транспортної магістралі (I_{tr}) та індекс транзитності території країни (T_{tr}), які можна вирахувати за формулами:

$$I_{tr} = \frac{V_{tr}}{V_t} 100\% \quad (7),$$

де: V_{tr} – обсяг транзитних перевезень транспортною системою або магістраллю за одиницю часу; V_t – загальний обсяг перевезень за одиницю часу;

$$T_{tr} = P_c I_{tr} \quad (8),$$

де: P_c – потенціал економіко-географічного положення країни; I_{tr} – індекс транзитності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Україна розташована в південно-східній частині Європи. Її територія із заходу на схід має протяжність 1316 км, із півночі на південь – 893 км. Площа країни – 603,7 тис. км², населення – 47,7 млн. осіб. За цими параметрами Україна посідає провідні позиції в Європі. Загальна протяжність сухопутних кордонів складає 6,5 тис. км, морських – близько 1 тис. км., довжина берегової лінії перевищує 2,7 тис. км.

Однією з нагальних геостратегічних і політико-економічних проблем України є демаркація, делімітація і відповідне облаштування державних кордонів, особливо з Російською Федерацією (довжина кордону з Росією становить 1,6 тис. км).

Україна – морська держава. У світовому господарстві вихід до моря розцінюється як важливий позитивний чинник інтенсифікації зовнішніх економічних зв'язків, зокрема, міжнародної торгівлі. Але наша країна має ускладнений вихід до Світового океану, який пролягає через Чорне море – протоку Босфор – Мармурове море – протоку Дарданелли – Егейське море – Середземне море – Гібралтарську протоку – Атлантичний океан. Така ускладненість вимагає додаткових зусиль, спрямованих на координацію морських міжнародних перевезень із залученням українських портів.

Безпосередніми сухопутними сусідами України на заході є Польща, Словаччина й Угорщина – країни – члени Європейського Союзу; на південному заході – Румунія (країна з ринковою економікою) й Молдова (країна з перехідною економікою від командно-адміністративної системи до ринкової); на півночі – Білорусь – країна, в якій на даний час, фактично, збережена командно-адміністративна система управління економікою; на північному сході та сході – Росія, яка входить до держав – світових лідерів. Морськими сусідами України є Туреччина, Болгарія та Грузія. Таке різноманітне сусідство забезпечує багатогранність зовнішніх зв'язків і доступ до ринків різних типів держав.

За кількістю країн-сусідів першого порядку Україна займає вигідне положення в Європі. Із довільно взятого переліку європейських країн лише Німеччина та Російська Федерація мають більшу кількість сусідів (табл. 1).

У сучасних умовах велика кількість країн-сусідів або транскордонність – позитивний чинник економічного розвитку. Це – додатковий геополітичний привілей для ефективного входження України до європейського економічного простору. Перевага зросте ще більше, якщо Україна матиме добре розвинену транспортну систему, яка дозволить реалізувати вигоди географічного положення.

Таблиця 1. Транскордонність окремих європейських країн

Країна	Країни-сусіди першого порядку	Морські країни-сусіди	Кількість країн-сусідів
Україна	Польща, Білорусь, Росія, Молдова, Румунія, Словаччина, Угорщина	Туреччина, Болгарія, Грузія	7/3/10
Білорусь	Росія, Україна, Польща, Литва, Латвія	-	5/-/5
Польща	Німеччина, Чехія, Словаччина, Україна, Білорусь, Росія, Литва	Данія, Швеція, Литва	7/3/10
Чехія	Польща, Словаччина, Австрія, Німеччина	-	4/-/4
Німеччина	Данія, Польща, Чехія, Австрія, Швейцарія, Франція, Люксембург, Бельгія, Нідерланди	Швеція, Норвегія, Росія	9/3/12
Франція	Іспанія, Андорра, Італія, Швейцарія, Німеччина, Люксембург, Бельгія	Алжир, Туніс, Велика Британія	7/3/10
Бельгія	Німеччина, Нідерланди, Франція, Люксембург	Велика Британія	4/1/5
Румунія	Молдова, Україна, Угорщина, Сербія, Болгарія	Туреччина	5/1/6
Угорщина	Словаччина, Україна, Румунія, Сербія і Чорногорія, Хорватія, Словенія, Австрія	-	7/-/7
Австрія	Чехія, Словаччина, Угорщина, Словенія, Італія, Швейцарія, Ліхтенштейн, Німеччина	-	8/-/8
Словаччина	Польща, Україна, Угорщина, Австрія, Чехія	-	5/-/5
Російська Федерація	Норвегія, Фінляндія, Естонія, Латвія, Білорусь, Польща, Україна, Казахстан, Китай, Монголія, Корея Північна, Грузія, Азербайджан	США, Японія, Іран, Туркменістан, Туреччина	13/5/18

Топологічні параметри географічного положення столиці України, отримані за формулами (1) і (2), вказують на вигідність розташування. Сумарний потенціал економіко-географічного

положення Києва, розрахований за формулою (3), є досить високим. Серед європейських столиць, що розташовані на головній економічній осі Захід – Росія, Київ, за величиною потенціалу, займає 4 місце, поступившись Парижу, Москві та Берліну (табл. 2).

Таблиця 2. Сумарний потенціал економіко-географічного положення окремих європейських столиць

Столиця	Москва	Мінськ	Київ	Варшава	Берлін	Прага	Брюссель	Париж	Σ потенціалів економіко-географічного положення
Москва	-	0,012	0,01	0,007	0,005	0,0049	0,0036	0,0036	0,0458
Мінськ	0,0025	-	0,004	0,0034	0,0017	0,0017	0,001	0,0009	0,0152
Київ	0,0038	0,0069	-	0,0041	0,0024	0,0025	0,0016	0,0014	0,0227
Варшава	0,0014	0,0032	0,0023	-	0,0031	0,0031	0,0014	0,0011	0,0156
Берлін	0,0021	0,0036	0,0029	0,0069	-	0,0117	0,0052	0,0039	0,0363
Прага	0,0008	0,0013	0,0011	0,0025	0,0043	-	0,0018	0,0015	0,0133
Брюссель	0,0004	0,0006	0,0005	0,0009	0,0015	0,0014	-	0,0035	0,0088
Париж	0,0036	0,0049	0,0045	0,0066	0,01	0,01	0,0319	-	0,0715

Серед країн-сусідів Україна за величиною сумарного потенціалу географічного положення, розрахованого за формулою (6), займає провідні позиції (рис. 1).

Отже, наша країна і її столиця займають вигідне географічне положення за багатьма якісними і кількісними параметрами. Це – одна з геополітичних передумов, які дозволяють Україні посісти гідне місце серед європейської спільноти. Справа за малим – навчитися використовувати переваги, надані країні історією та природою.

Дати однозначну оцінку геополітичного положення України досить складно. Наша держава розташована у північній глобальній широтній смузі, яка охоплює всі ядра світової сили (Американський, Західноєвропейський і Азійський), головні інтеграційні масиви світу (НАФТА, АСЕАН, Європейський Союз) та переважну більшість розвинених держав світу. Це створює сприятливі геополітичні передумови для інтеграції української економіки у світове господарство. Проте периферійність положення України стосовно економічного ядра Європейського Союзу, не говорячи про США, Канаду та Японію й Китай, дещо ускладнює налагодження повномасштабної співпраці. Зауважимо, що у сучасному глобалізованому світі така периферійність розташування не повинна розглядатися як недолік.

Просторове розміщення на перетині важливих економічних і культурних світових осей розвитку і протистояння (Європа – Азія, Чорне море – Балтійське море, іслам – християнство, православ'я – католицизм) повинна спонукати українську політичну та наукову еліту до розробки активної геополітичної доктрини, яка підпорядкована інтересам держави та нації і не залежить від “кольору” владної команди.

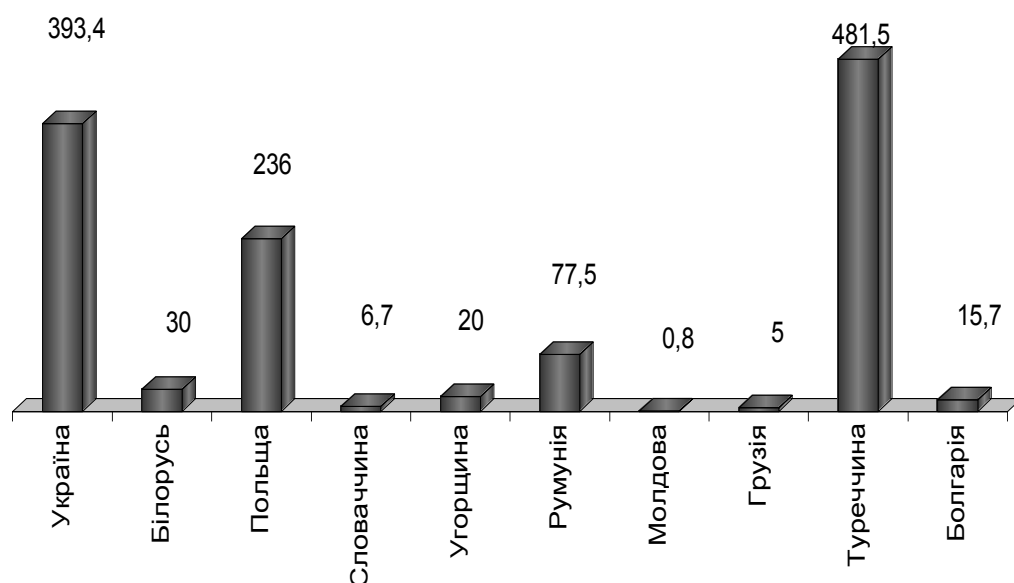

Рисунок 1. Сумарний потенціал географічного положення України та країн-сусідів

Наша країна протягом тривалого періоду свого розвитку перебувала в зоні впливу сильніших держав-імперій. Вона виконувала і виконує роль військової, економічної і культурної буферної зони: від епохи Київської Русі і Галицько-Волинського князівства, коли захищала Західну Європу від монголо-татарських кочівників, до часів Запорозької Січі і нинішнього періоду, коли перетворилася на “фільтраційний тамбур” між мусульманським, православним і католицьким світами, НАТО, Заходом і Росією.

Визначальним чинником геополітичного положення України є межування з Росією. Сусідство з країною, яка має безмежний споживчий ринок і потужну мінерально-сировинну базу, слід би розцінювати як позитивний момент. Але імперські традиції російської державності, напівофіційні територіальні претензії щодо Севастополя і Криму, військова присутність, втручання у внутрішні справи, політико-економічний тиск, який часто переходить у відвертий шантаж та економічні “війни” стоять на заваді налагодженню цивілізованих політичних, економічних і культурних відносин між двома державами, які мають спільне минуле та майбутнє.

Важливою особливістю геополітичного положення є сусідство з Польщею, яка перетворилася на одного з головних провідників європейських інтеграційних прагнень України. Стосунки двох держав в історичній ретроспективі не були безхмарними, але нинішній період розвитку двосторонніх відносин дозволяє з оптимізмом дивитися на використання переваг сусідського положення.

Специфічна риса геополітичного положення України – сусідство через Чорне море з Туреччиною, повз береги якої пролягає єдиний

вихід у Середземне море. Тому “турецький чинник” для нашої держави є напрочуд суттєвим. Специфіка ж полягає в тому, що Україна знаходиться між Росією та Туреччиною, які ведуть геополітичну боротьбу за вплив у басейні Чорного моря. Це вимагає від України зваженої політики, спрямованої на зміцнення позиції повноправного учасника міжнародних відносин на чорноморській геополітичній арені.

Негативною рисою сучасного геополітичного положення України слід вважати безпосереднє межування з осередком політичної напруги – молдовським Придністров'ям, яке претендує на державну незалежність. У розв'язанні даного конфлікту Україна приймає активну участь. За умови оптимального задоволення інтересів конфліктуючих сторін Придністров'я, щільно заселене етнічними українцями, може стати чинником злагоди і взаємного порозуміння між Молдовою, Україною та Румунією.

Утворення у 1999 році Союзу Росії та Білорусі, який передбачає особливі стосунки: узгодження зовнішньої політики, формування єдиного економічного простору, податкові пільги тощо, певною мірою, погіршило геополітичне положення України. Росія отримала бажаний для неї безпосередній доступ до ринків європейських країн. Це спростило її експортно-імпорتنі операції, особливо постачання вуглеводнів.

Україна втратила певні преференції від такого об'єднання. Білорусь, яка зорієнтована на економічні зв'язки з Росією, не зацікавлена в повноцінному функціонуванні торгівельного шляху “із вар'ягів у греки” у його сучасному вигляді.

Важлива риса географічного положення України – транзитність її території. Через територію України до Європи постачаються нафта і природний газ, мігрує населення із Азії в Європу і навіть нелегально транспортуються наркотики і зброя. Наша країна – суцільний “транспортний коридор”, через який здійснюється транзит вантажів із Європи в Азію, із чорноморського басейну в балтійський і в зворотних напрямках. Ця особливість географічного положення обумовила проходження територією країни міжнародних або “критських” транспортних коридорів⁶, а також міжнародних транспортних магістралей Європа – Кавказ – Азія (TRASECA), Балтійське море – Чорне море (Гдиня/Гданськ – Одеса/Іллічівськ).

Міжнародний транспортний коридор (МТК) – комплекс наземних та водних транспортних магістралей з відповідною інфраструктурою, –допоміжними спорудами, під'їздними шляхами, прикордонними переходами, сервісними пунктами, вантажними та пасажирськими терміналами, устаткуванням для управління рухом. Для його успішного функціонування необхідне впровадження

⁶ На другій європейській конференції з питань транспорту, яка відбулася 14 – 16 березня 1994 р. на о. Крит (Греція), було прийнято рішення про виділення і відповідне облаштування транс'європейських транспортних магістралей. Вони отримали назву “критські” або міжнародні транспортні коридори.

організаційно-технічних заходів, законодавчих та нормативних актів, які забезпечують перевезення вантажів та пасажирів на рівні, що відповідає вимогам Європейського Союзу. Створення транспортних коридорів передбачає забезпечення погодженого розвитку інфраструктури транспортних мереж країн, через які вони проходять, а також країн, суміжних з ними.

Територією України проходить кілька “критських транспортних коридорів”: №3 – Берлін – Вроцлав – Львів – Київ; №5 – Трієст – Будапешт – Братислава – Ужгород – Львів; №7 – Дунайський водний шлях; №9 – Гельсінкі – Київ – Одеса – Димитровград [3].

Кожен із названих вище напрямків по-різному задіяний у транзитному перевезенні вантажів. Найбільш напруженим МТК є напрямок “Європа – Кавказ – Азія”, яким нині користуються майже 50 країн [4]. Значні обсяги вантажів перевозяться лінією Гельсінкі – Одеса – Димитровград та Гданськ – Одеса (рис. 2). Сумарна частка цих трьох напрямків у структурі перевезень у 2005 році перевищила 70% (рис. 3) [9, 10].

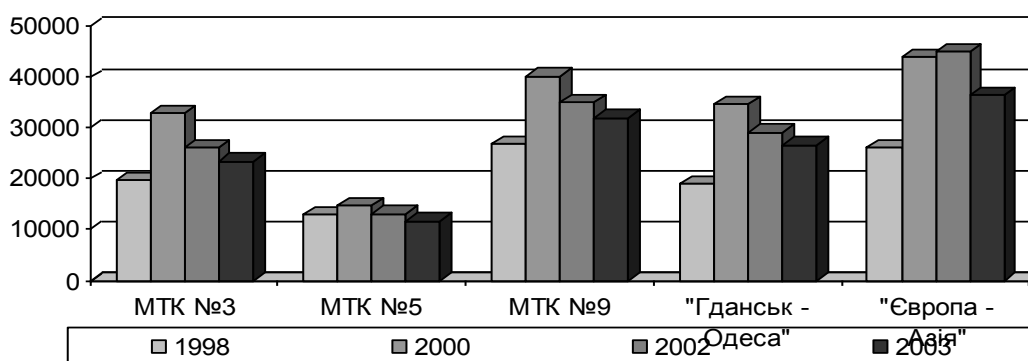

Рисунок 2. Динаміка обсягу транзитних перевезень за напрямками міжнародних транспортних коридорів (1998-2005 роки, тис. т)

З огляду на євроінтеграційні прагнення України, перспективними є МТК №3 і №5, які зв'язують нашу країну з Євросоюзом. Особливі надії пов'язуються з розбудовою напрямку Трієст – Львів, який може стати основою формування Південного транспортного коридору “Захід – Схід” від Лісабону до Києва. Для нашої держави було-б вигідним об'єднання “критських коридорів” №№ 3, 5, 9 з міжнародними транспортними магістралями TRACECA та Гдиня/Гданськ – Одеса/Іллічівськ. Це привело б до створення єдиної транспортної системи між країнами Європи, Кавказу та Середньої Азії.

Транзитні можливості України визначаються, перш за все, як певна частка загальних пропускних спроможностей транспортної мережі. Технологічні потужності національної транспортної системи здатні щороку перевозити залізницями більше 1 млрд. т вантажів,

переробляти в портах понад 160 млн. т вантажів та доставляти трубопровідним транспортом близько 200 млн. т вуглеводнів [4].

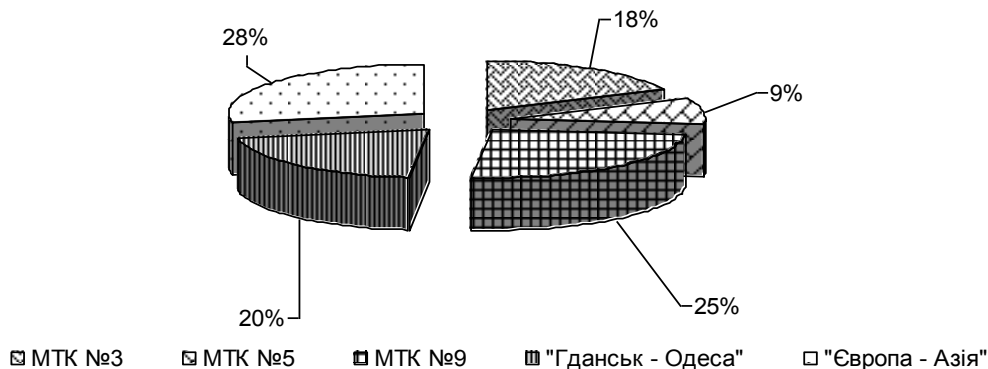

Рисунок 3. Питома вага МТК у структурі транзитних перевезень за напрямками (2005 р.).

Із загальних транспортних потужностей значна частка орієнтована на виконання транзитних функцій. Згідно проведених розрахунків, індекс транзитності транспортної системи України на початку 2000-х років коливається в межах 60-70%. Загальний обсяг транзитних перевезень наземним транспортом у 2002 році склав близько 176 млн. т (рис. 4). Це в 1,2 рази менше, ніж у 1996 році. Спад у обсягах перевезень характерний для більшості видів транспорту: на автомобільному – в 1,6 рази, на трубопровідному – в 1,3 рази. Зросли лише транзитні перевезення залізницями.

Причини, що зменшують або погіршують використання транзитного потенціалу України, можна умовно об'єднати у дві групи: 1) техніко-економічні; 2) політико-правові.

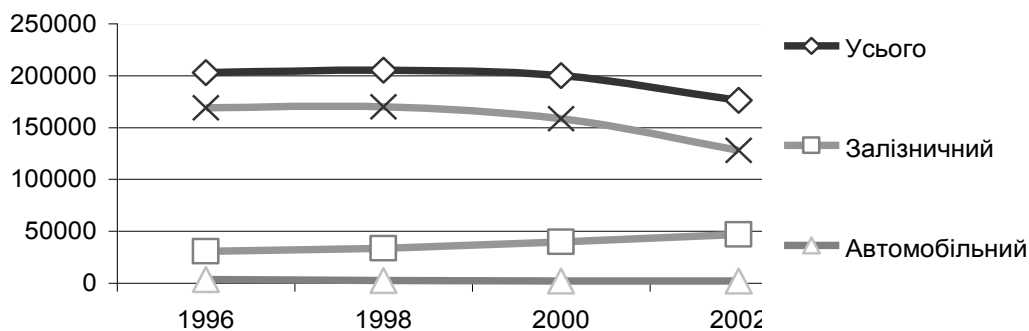

Рисунок 4. Динаміка обсягу транзитних перевезень територією України (1996-2002 роки, тис. т) [8, 9, 10]

Серед техніко-економічних причин головними є такі:

- ☐ відставання у темпах розбудови української частини системи міжнародних транспортних коридорів;
- ☐ зволікання з відродженням шляхів судноплавства Дунай – Чорне море;
- ☐ низька якість транспортної мережі, перш за все автомобільних доріг та обмежена швидкість транзитних перевезень;
- ☐ нерозвиненість інфраструктури державного кордону та висока вартість послуг, що надаються контрольними службами при його перетинанні;
- ☐ відсутність комплексного, зокрема інформаційного, обслуговування перевізників та електронного документообігу;
- ☐ недостатня ефективність заходів щодо збереження вантажів, криміногенна обстановка на дорогах;
- ☐ недосконала тарифна політика щодо транспортування територією України російських експортних енергоносіїв.

До другої категорії причин належать:

- ☐ певна невизначеність і недостатня послідовність політики України щодо участі в міжнародних та регіональних економічних формуваннях та інтеграційних утвореннях;
- ☐ недостатня активність у приєднанні до міжнародних конвенцій та інших нормативно-правових актів щодо транзитних перевезень;
- ☐ ігнорування світового досвіду щодо формування міжнародних консорціумів зі спорудження, експлуатації та розвитку транспортної системи країни;
- ☐ недостатня наполегливість у відстоюванні інтересів України в питаннях відновлення судноплавства на Дунаї та відродження позицій держави як провідної транзитної країни в цьому регіоні;
- ☐ недосконалість і низька ефективність існуючих заходів з державної підтримки вітчизняних перевізників.

Висновки. Україна має вигідне унікальне географічне і геополітичне положення. У сучасних умовах транзитність набуває геополітичного і глобального економічного забарвлення. Україна здатна на якісно вищому рівні регулювати потоки товарів, трудових ресурсів та енергії між Європою й Азією і виступати гарантом економічної, енергетичної, соціальної та політичної стабільності в усій Європі.

Список літератури:

1. Барановський М. О. Практикум з економічної та соціальної географії України. – Ніжин: В-во Ніжинського державного педагогічного університету ім. М. Гоголя, 2005.
2. Блій Г. де, Муллер Пітер. Географія: світи, регіони, концепти. – К.: Либідь, 2004.
3. Закон України про Комплексну програму утворення України як транзитної держави у 2002-2010 роках // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – №24.
4. Кутах Ю. Транзитні зв'язки України і міжнародні транспортні коридори // Економіст. 2002. – № 1. – С. 50-57.

5. Паламарчук М. М., Паламарчук О. М. Геополітичне положення України (сутність і основні риси) // Український географічний журнал. – 1994. – №1-2. – С. 3-9.
6. Смаль І. В. Рекреація і туризм: короткий тлумачний словник термінів і понять. – Ніжин: Вид-во Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, 2006.
7. Экономико-географический комплекс крупного города (на примере г. Киева) / Н. Д. Пистун, В. Н. Пересекин, Н. Я. Мижега и др. – К.: Вища шк. Изд-во при Киев. ун-те, 1989.
8. www.economy.com.ua
9. www.soskin.info
10. www.ukrstat.gov.ua

І. Г. Смирнов

ЛОГІСТИКА ПОСЛУГ: РЕГІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ

Постановка проблеми. Логістика галузей сфери послуг належить до новітнього напрямку логістичної теорії та практики, де, як і в цілому в логістиці, чітко проявляються географічні (територіальні) особливості та аспекти [1], які, проте, не знайшли поки що розуміння та висвітлення як серед більшості суспільних географів, так і серед логістиків. Як приклад наведемо сферу торговельних послуг, де визначальним, з точки зору логістики послуг, є потік покупців, відповідно до характеристик якого повинна організовуватися (в т.ч. територіально) мережа торговельних закладів (роздрібних та гуртових), канали та ланцюги поставок товарів, зв'язки з їх виробниками, складські схеми та потужності, транспортне забезпечення тощо. Подібна ситуація спостерігається на даний час і в інших галузях сфери послуг. Між тим остання, як в Україні, так і в світі, бурхливо зростає і це є визначальною тенденцією розвитку світового господарства в ХХІ ст. Без логістики забезпечити високу ефективність цього процесу неможливо.

Аналіз дослідження та публікацій з даної теми показує, що їх явно недостатньо. Побіжно торкалися питань, що розглядаються, Л.Б. Міротін та В.Н. Сергєєв (Росія [2]), а також інші автори при розгляді логістичних проблем окремих галузей сфери послуг – туристичних [3], фінансових [4]. У суспільно-географічному аспекті вказана проблематика підіймалася в публікаціях автора, зокрема щодо туристичної та митної логістики [1; 5; 6 та ін.]

Виділення не вирішених сторін проблеми. Власне вся логістика галузей сфери послуг є поки що великою та в цілому не висвітленою проблемою. Те саме в ще більшому ступеню стосується суспільно-географічних аспектів логістики послуг, публікацій з яких поки що практично немає. **Метою статті** є викласти авторський погляд, по-перше, щодо концептуальних основ логістики послуг; по-друге, щодо її територіальних особливостей; по-третє, проілюструвати теоретичні положення на прикладі логістики освітніх послуг в Україні.

Виклад основного матеріалу. Логістика послуг поки що відноситься до недостатньо розроблених напрямків логістики, як новітнього науково-практичного напрямку, який відрізняється

надзвичайно високою динамікою розвитку в ХХІ ст. – як у світі, так і, останнім часом, в Україні. Між тим, сфера послуг бурхливо розвивається, при цьому в розвинених країнах світу (постіндустріальних) на галузі сфери послуг вже давно припадає лівова частка валового внутрішнього продукту та кількості зайнятих (60-80%). Звичайно до сфери послуг включають: транспорт, зв'язок, торгівлю, матеріально-технічне забезпечення, побутові та комунальні послуги, фінанси, науку, освіту, охорону здоров'я, культуру і мистецтво, фізкультуру і спорт, туризм тощо. В літературі відмічається те, що об'єднує різні види трудової діяльності з надання послуг, а саме – виробництво таких споживчих вартостей, які переважно не набувають матеріальної форми. Тому послуги як товар, незважаючи на всю їх різноманітність, мають такі загальні характерні риси, як невідчутність, нездатність до зберігання, мінливість якості, нерозривність виробництва і споживання [1, с.7]. На цій підставі робиться правильний висновок, що ринки послуг абсолютно не схожі на інші ринки (маються на увазі передусім ринки товарів). Диференціація послуг поглиблюється і нині, так за СОТ виділяються 12 секторів послуг (зокрема бізнес – послуги з включенням професійних та комп'ютерних; послуги зв'язку; будівельні та інженерні; дистриб'ютерські; освітні; екологічні; фінансові, у т.ч. банківські; страхові; медичні; послуги в галузі туризму та подорожей; рекреаційні, культурні та спортивні; транспортні; інші), які, у свою чергу, розподілені на 155 підсекторів [2, с.10].

За таких передумов доцільно зробити висновок, що логістика послуг теж характеризується великою різноманітністю та складністю. При цьому якщо ринок послуг не є подібним до ринку товарів, то логістика послуг теж повинна мати свою відмінну специфіку. До такого висновку вже дійшли західні вчені-логістики, які виділяють окремо логістику товарних потоків, або CRL (Commodity Response Logistics), та логістику сервісних потоків, або SRL (Service Response Logistics). У логістичній літературі наводяться їхні відмінності (табл. 1), але з них важко зрозуміти, як же практично можна підійти до вивчення, аналізу та вдосконалення логістики кожного конкретного виду послуг з тих, що наводилися вище. Отже, логістика послуг відчуває певні труднощі в своєму розвитку через, по-перше, специфіку послуг як товару, а по-друге, через велику різноманітність послуг, їх диференціацію, яка поглиблюється на наших очах.

Але при цьому слід зазначити, що класичні види потоків, що вивчаються в логістиці (матеріальний (товарний), інформаційний, фінансовий [4, с.42] спостерігаються і в логістиці послуг, однак відмінною рисою останньої є зміна їх положення – в якості головних (основних) та допоміжних (обслуговуючих) – у різних видах послуг. Так у сфері туристичних послуг у якості головного виступає туристопотік, а обслуговуючих – інформаційні, фінансові, матеріальні (товарні) потоки; в сфері освітніх послуг – головний – потік тих, хто навчається (учні, студенти), обслуговують його інформаційні, фінансові, матеріальні потоки; в сфері торгівельних послуг головний – потік покупців, обслуговуючі – товарні, інформаційні, фінансові

потоки; в сфері фінансових послуг головне місце займає фінансовий (грошовий) потік, обслуговуючі інформаційні, матеріальні, кадрові потоки. Подібні приклади можна продовжувати, враховуючи різноманітність послуг. В результаті отримуємо “револьверний” принцип логістики послуг (рис. 1).

Таблиця 1. Відмінності логістики послуг (SRL) від логістики товарів (CRL) [3, с.69].

CRL	SRL
1. Прогнозування обсягу продажу товарів	1. Прогнозування обсягу послуг
2. Постачання/закупівля	2. Найм персоналу
3. Планування виробництва	3. Розклад роботи персоналу
4. Внутрішні транспортування	4. Рух інформації
5. Управління запасами	5. Управління потужностями сервісного устаткування
6. Сканування товарів	6. Зберігання інформації
7. Формування замовлень	7. Взаємодія з клієнтами
8. Система дистрибуції	8. Планування сервісної мережі комунікацій
9. Контроль дистрибуції	9. Контроль мереж і комунікацій
10. Зовнішнє транспортування	10. Надання інформації про послуги
11. Логістичне транспортування	11. Мережеве адміністрування

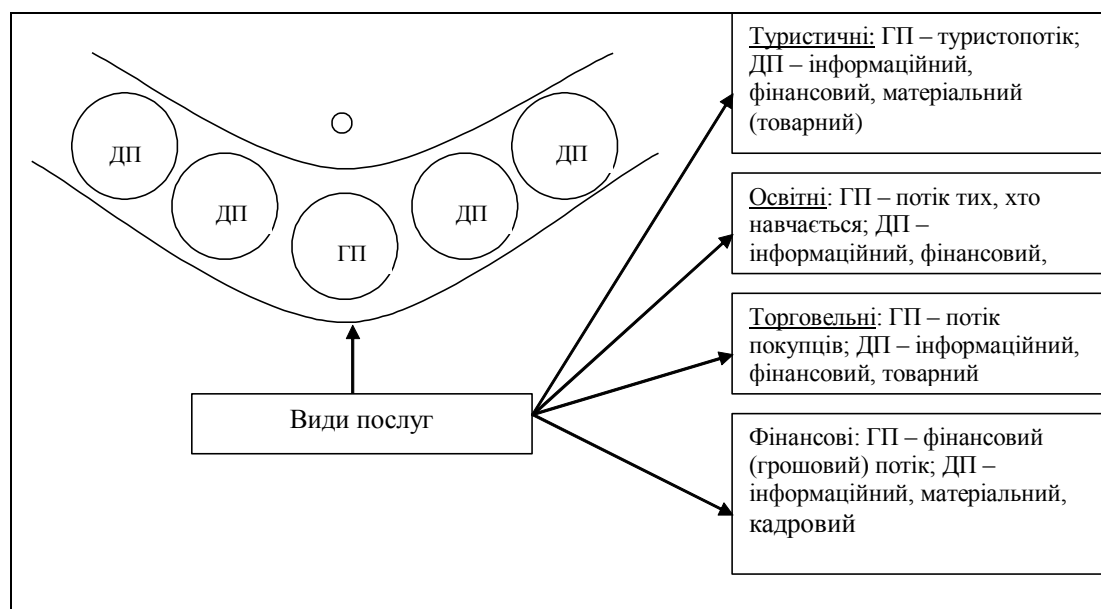

Рис. 1. “Револьверний” принцип логістики послуг (ГП – головний потік, ДП – допоміжні (обслуговуючі) потоки)

Ще одне важливе поняття логістики послуг – логістичний потенціал. Він розуміється у відношенні до головного потоку, як його

максимальна потужність (або проектна). Також може бути прогнозна потужність потоку (що визначається на основі маркетингових досліджень на черговий рік) та фактична (вона, як правило, менше за прогнозну в силу форс-мажорних чинників). Отже логістичний потенціал головного потоку в логістиці послуг виражається наступним рівнянням (рис. 2).

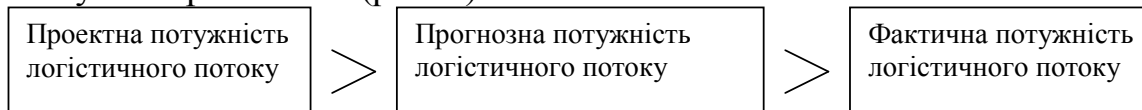

Рис. 2. Співвідношення проектної, прогнозної та фактичної потужності логістичного потоку

Логістичні потенціали (ЛП) допоміжних (обслуговуючих) потоків визначаються як похідні від ЛП головного потоку (на підставі застосування відповідних нормативів) – також з виділенням їх проектної, прогнозної та фактичної потужності.

Логістичний потенціал головного потоку слід співвідносити з логістичним потенціалом матеріально-технічної бази (інфраструктури) відповідної послуги. Логістичний потенціал інфраструктури сфери послуг розуміється як пропускна спроможність матеріально-технічної бази, тобто здатність прийняти та ефективно обслужити головний потік, у т. ч. шляхом підключення допоміжних (обслуговуючих) потоків. Залежно від співвідношення ЛП головного потоку (ЛП ГП) та ЛП приймаючої інфраструктури (ЛП ІС) певного виду послуг, може бути три варіанти ситуації (рис.3).

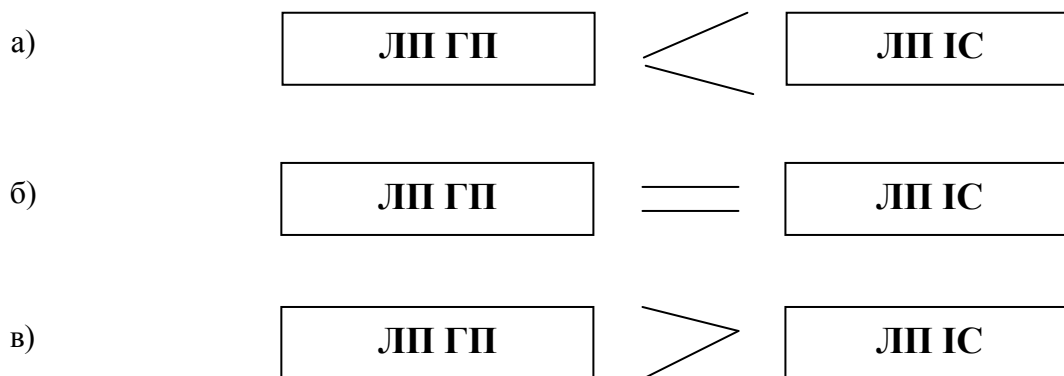

Рис. 3. Варіанти співвідношення логістичного потенціалу головного потоку (ЛП ГП) та логістичного потенціалу приймаючої інфраструктури (ЛП ІС) у сфері послуг

Обов'язковою умовою ефективного функціонування логістичної системи сфери послуг (у т.ч. кожної її галузі) є перевищення логістичного потенціалу інфраструктури (або МТБ) по відношенню до логістичного потенціалу головного потоку (тобто варіант а)). У випадку варіанту б) ми маємо напружений, ризиковий стан функціонування логістичної системи сфери послуг, яка (система) може не витримати навіть незначного збільшення потужності головного потоку. За варіанта в) логістична система сфери послуг не

зможеться ефективно функціонувати, оскільки пропускна спроможність (ЛП) інфраструктури не відповідає (менша) потужності головного потоку, що призводить до заторів на автошляхах (транспортні послуги), черг клієнтів (торгівельні, медичні, сервісні послуги), погіршення якості послуг, що надаються (туристичні, освітні послуги).

Яскравим прикладом останнього підходу є ситуація у сфері вищої освіти (особливо комерційної), де на існуючу матеріально-технічну базу (навчальні площі) “вантажаться” все більші (рік від року) потоки студентів, яким доводиться вчитися у дві, а то і три зміни. Якщо для вітчизняних студентів (абітурієнтів) це вже стало нормальним явищем, то студентам – іноземцям така ситуація незвична. Можливо, в цьому полягає пояснення, чому на світовому ринку освітніх послуг Україна займає дуже скромне місце. Так її частка в загальному контингенті освітніх мігрантів планети становить лише 0,8 %, а частка у світовому освітньому обороті зовсім мізерна. В середньому за рік навчання зарубіжні громадяни приносять до бюджету України лише близько \$ 125 тис., тоді як, наприклад, щорічний дохід Росії сягає \$ 150-200 млн. І це не дивно, адже нині у ВНЗ України навчається тільки 18 тис. іноземних громадян, що складає менше 1% від загальної кількості студентів країни. При цьому плата за навчання іноземців в Україні є на порядок нижчою ніж в інших країнах (\$ 1-2,5 тис.). Як вказується в літературі, такі фінансові витрати зумовлені не стільки якістю начального процесу, скільки якістю освітньої інфраструктури. Сучасний стан матеріально-технічної та майнової бази навчального (наявність комп'ютерного парку і вільного виходу в Інтернет, ступінь зношеності лабораторного устаткування, оснащення навчальних аудиторій) й обслуговуючого (кількість і благоустрій гуртожитків) комплексів цієї галузі сфери послуг не відповідають світовим стандартам [5, с.75]. Отже належна логістична проробка проєктів розвитку освітніх закладів, без сумніву, сприятиме вирішенню проблем інтеграції України до світового та європейського ринку освітніх послуг.

Рівняння, яке відображає необхідність перевищення логістичного потенціалу приймаючої інфраструктури по відношенню до логістичного потенціалу головного потоку в галузях сфери послуг, можна назвати логістичною моделлю сталого розвитку галузей сфери послуг (рис. 4.).

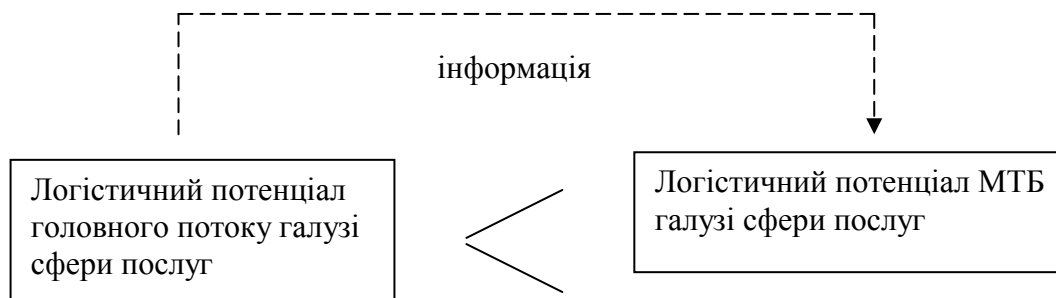

Рис. 4. Логістична модель сталого розвитку галузей сфери послуг

Вказане співвідношення обсягів відповідних логістичних потенціалів у сфері послуг можна дотримати завдяки інформації про параметри головного потоку, відповідно до яких необхідно розбудовувати матеріально-технічну базу.

Висновки. Перспективно концептуальні основи логістики послуг полягають у застосуванні т.зв. «револьверного принципу», за якого кожна галузь сфери послуг характеризується наявністю «свого» набору головних та допоміжних (обслуговуючих) потоків. Завдання полягає у визначенні логістичного потенціалу головного потоку (з врахуванням його проектної, прогнозованої та фактичної потужності) та його порівнянні з логістичним потенціалом приймаючої інфраструктури (або матеріально-технічної бази). Перевищення логістичного потенціалу останньої по відношенню до логістичного потенціалу головного потоку кожної конкретної галузі сфери послуг є необхідною умовою її сталого розвитку. Подальші дослідження логістики послуг пов'язані з розкриттям її територіальних особливостей, які відбивають логістичні системи послуг мікро, мезо, макро, мега та метарівнів.

Список літератури:

1. Смирнов І.Г. Логістика: просторово-територіальний вимір. – К.: Обрії, 2004. – 335 с.
2. Основы логистики/ Под ред. Л.Б. Миротина, В.Н. Сергеева. – М.: ИНФРА – М, 2001. – 200 с.
3. Копець Г.Р. Розвиток логістики туризму в сучасних умовах господарювання України//Маркетинг і логістика в системі менеджменту: Тези доповідей VI Міжн. наук.-практ. конф. – Львів: Вид-во НУ Львівська політехніка, 2006. – с. 149-150.
4. Сытник Г.В., Сытник А.А. Сущность и предпосылка развития финансовой логистики//Логистика. Проблемы и решения. – 2006. - №1. – с. 70-76.
5. Смирнов І.Г. Логістика рекреації і туризму як чинник їх сталого розвитку//Логистика. Проблемы и решения. – 2006. -№3. – С. 54-56.
6. Смирнов І.Г. Митна логістика та митна справа як чинник ефективності зовнішньої торгівлі України//Зовнішня торгівля: право та економіка. – 2006. - №1 (24). – С. 27-33.
7. Шканова О.М. Маркетинг послуг.- К.: Кондор, 2003. – 302 с.
8. Заблоцька Р.О. Світовий ринок послуг. – К.: Знання України, 2004. – 280 с.
9. Шпарага Т.І. Проблеми інтеграції України до світового ринку освітніх послуг// Проблеми розвитку прикордонних територій та їх участі в інтеграційних процесах: Матеріали III Міжн. наук.-практ. конф. – Луцьк, 2006. – С. 71 – 76.

Т. О. Таган

СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ ЧИННИКІВ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ НЕРІВНОСТІ РЕГІОІВ.

Визначення і вивчення чинників є центральною задачею при вивченні соціально-економічних процесів і явищ і у тому числі територіальної нерівності. Територіальні відмінності по рівню розвитку, якості життя існують не тільки між регіонами, і країнами, але і усередині держав, навіть дуже невеликих за розмірами.

Причиною цього є те, що географічні одиниці, на які розрізнена земна куля, володіють специфічним для кожної набором чинників, більш чи менш вдалим, який позитивно або негативно позначається на життєвих можливостях їх мешканців (таких як стартові умови, можливості самореалізації і конкуренція, якість і рівень життя населення).

Особливо актуальна проблема нерівності для країн що знаходяться в процесі трансформації, якою є Україна, оскільки збіг територіальної нерівності з мовними, етнічними, релігійними відмінностями може привести до конфлікту. Під територіальною нерівністю розуміють відмінності між структурними одиницями території по досягнутих результатах в економічній, політичній соціальній і екологічній сферах, виниклі під впливом низки чинників.

В Україні вивчення територіальної нерівності є недостатньо розробленим новим напрямом, тоді як за рубежом одержало достатній розвиток. Вивченням територіальної нерівності займалися такі зарубіжні вчені як Д. Вілліамсон, А. Аткінсон, Б. Дейвіс, С. Чакраворті, В.Н. Холіна, Н. Зубаревич і ін. Їх праці присвячені розгляду теоретичних і практичних проблем нерівності, але недостатньо уваги в них приділено розгляду чинників обумовлюючих територіальну нерівність.

Важливою задачею для розуміння соціально-економічного процесів і явищ, є визначення передумов і факторів, що їх обумовлюють. Чинник - походить від лат. factor – у словнику тлумачиться як [7]:

- 1) рушійна сила якого-небудь процесу, що визначає його характер або окремі риси;
- 2) істотна обставина в якому-небудь явищі, процесі, початкова складова чого-небудь.

Аналіз науково-методичних публікацій [2,3,4,6,] дозволяє систематизувати всі різновиди чинників, та виділити дві загальні групи: зовнішні і внутрішні по відношенню до регіону фактори, що істотно впливають на територіальну нерівність по рівню розвитку регіонів.

До провідних зовнішніх чинників відносять:

- соціально-економічну і регіональну політику держави (її чіткість, зваженість, систематичність, спрямованість на рівність, ефективність);
- глобалізацію.

Якщо роль першого чинника в основному полягає в перерозподілі грошових коштів між регіонами, то вплив процесів глобалізації в посиленні світової територіальної нерівності не можна недооцінювати. До наслідків глобалізації відносять дестабілізацію світової економіки, розшарування планети на бідних і багатих, погіршення навколишнього середовища, культурну експансію і екологічний колоніалізм, що росте [1].

Глобалізація виявляється в трансграничному русі підприємницького капіталу, зростанні відкритості економіки країни, розповсюдженні глобальних інформаційних мереж і загальних

стандартів споживання і, з одного боку сприяє уніфікації відтворювального процесу в розвинених країнах. З другого боку, створює основу для посилення переваг багатих країн. Усередині держав, вплив світової економіки сильніше відчувається в великих містах і регіонах, що володіють дефіцитними ресурсами і сприятливим для зовнішніх зв'язків положенням. Ступінь, на яку залучені регіони в глобальний ринок обумовлює, зокрема, стан ринку праці, доходи населення [3].

Все різноманіття внутрішніх чинників можна розділити на сім груп:

1) природні (географічне положення, природно-кліматичні умови, об'єм і якість природно-ресурсного потенціалу і ступінь його опанування і др). Вплив цього фактора опосередкований способом виробництва і рівнем розвитку продуктивних сил. На перших етапах розвитку чинник природного середовища і природних умов грав найважливішу роль. В даний час, значення цього фактора знизилася у зв'язку з бурхливим розвитком науки і техніки. Але і дотепер характер розміщення корисних копалин, наявність інших природних ресурсів, різні форми їх зосередження, урізноманітнюють регіональні можливості господарської діяльності населення з характерними для них соціальними процесами, що відображаються на демографічних, економічних і екологічних характеристиках [5].

2) історичні (традиції і етичні норми, успадковані особливості регіонального розвитку, динаміку господарського освоєння і ін.). Наприклад, міста, створені без урахування особливостей території, без диверсифікованої структури зайнятості не змогли адаптуватися до умов ринкової економіки після розпаду Радянського Союзу.

3) соціокультурні (трудові навички, сформованість основних потреб, соціальна структура населення, рівень загальної культури і ін.). Ця група чинників обумовлює рівень потреб, задоволення яких є найважливішою функцією держави, ведучої до підвищення добробуту суспільства.

4) демографічні (демографічний потенціал, характер системи розселення, якість трудових ресурсів і ін.) всі ці чинники безпосередньо впливають на розвиток регіонів. Відомо, що міське населення має в цілому кращі умови і як наслідок якість життя. Система розселення населення, що історично склалася, впливає на структуру виробництва, забезпечуючи зайнятість населення і задоволення їх матеріальних і духовних потреб та ін.

5) політичні (геополітична ситуація в країні, її стійкість, наявність регіональної політики, рівень політичних свобод і ін.) політична ситуація впливає з одного боку, на рівень економічного розвитку регіонів і держави в цілому, а з іншою, формує образ країни на світовій арені, тощо.

6) економічні (структура і спеціалізація господарського комплексу, тип виробничих відносин, рівень безробіття рівень індустріалізації, розвиненість інфраструктури, наявність робочих місць, фінансова забезпеченість, доходи і витрати населення, наявність інвестицій і ін.). Дія цієї групи чинників найбільш істотна.

Від рівня економіки країни напряду залежать конкурентоспроможність на світовому ринку, доходи населення, його рівень та якість життя і ін.

7) екологічні (якість навколишнього середовища, динаміка екологічної ситуації і др). Погіршення екологічної ситуації може бути причиною міграції населення, веде до витрат на її поліпшення, відновлення здоров'я населення і т.д.

Все різноманіття чинників змінюючись в часі, створюють між собою величезне число комбінацій, що визначають загальний напрям і особливості розвитку кожного конкретного регіону. У зв'язку з цим, виявлення і класифікація чинників, визначення найістотніших з них, є першорядною задачею при вивченні територіальної нерівності і вироблення заходів досягнення стану оптимальної рівноваги.

Список літератури:

1. Аничин И.П. Столкновение глобалистских и антиглобалистских взглядов в современном мире.// Проблемы геоконфликтологии. В 2 т. Т. 1/ Под редакцией Н.С. Мироненко. – М.: «Пресс-Соло», 2004. – 220 с.
2. Неравенство в потреблении как фактор конфликтогенности М.Н, Порфененко // Проблемы геоконфликтологии. В 2 т. Т.2 / Под редакцией Н.С. Мироненко. – М.: «Пресс-Соло», 2004. – 316 с.
3. Россия регионов: в каком социальном пространстве мы живем? / Независимый институт социальной политики. М.: Поматур, 2005. – 278с.
4. Трансформація структури господарства України: регіональний аспект / За редакцією Г. В. Балабанові, В.П. Нагірної, О. М. Нижник. – К.: Міленіум, 2003. – 404 с.
5. Холина В.Н. География человеческой деятельности: экономика, культура, политика: Учебник для 10-11 классов школ с углубленным изучением гуманитарных предметов. – М.: Просвещение, 1995. – 320с.
6. Энциклопедический словарь. Гл. ред. Б.А. Введенский. Т. 2. Маскат – Яя. 1964. 736 с.

О. В. Тімець

ГЕОГРАФІЧНА ОСВІТА Й СУЧАСНІ ІННОВАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ

Постановка проблеми. Інтеграція України в світове товариство зумовлює орієнтацію пріоритетних напрямів науки і освіти на підготовку кваліфікованих кадрів, здатних до творчої праці, професійного росту. Саме тому перед сучасною освітою ставляться завдання перегляду всієї системи навчально-виховного процесу школи і ВНЗ зі зверненням особливої уваги на необхідності удосконалення викладання циклу географічних дисциплін, забезпечення мобільності та конкурентоспроможності вчителів-географів.

До недавнього часу в географії, як в навчальному предметі, що є професійно значущим для майбутнього дієвого члена суспільства, прослідковувалося зниження рівня зацікавленості і навіть сприйняття із-за проблеми її теоретичності і величезного обсягу інформації про географічні явища, природні і соціальні об'єкти, населення, виробництво, міжнародні взаємовідносини тощо, які мало

поєднувалися з розглядом екологічних проблем, об'єктивним аналізом стану економіки не лише своєї, а й інших країн. Тобто, за словами А. М. Берлянта, відбулося перетворення географії в якусь субдисципліну в рамках природознавства, що розуміється механічно[1].

В останні десятиліття з допомогою нових програм, творчих видань науковців, вчителів-практиків більш чітко вичленено тісні зв'язки фізичної, економічної і соціальної географії з іншими науками й всім комплексом наук про природу, що ще раз доводить значимість географії у розвитку творчої особистості, у вивченні нею законів взаємодії між суспільством і природою в різних аспектах.

Аналіз літературних джерел за темою дослідження.

Питання інноватики розглядалися в працях В. Загвязінського, І. Дичківської, К. Ангеловськи, Д. Гамільтона, Р. Хейвлока та ін. Так І. Дичківська інноваційність розглядає не тільки як налаштованість на сприйняття, продукування і застосування нового, а насамперед як відкритість. Стосовно особистісного чинника педагогічної діяльності вона вказує на те, що він означає відкритість вихователя до педагогічної взаємодії з вихованцями; відкритість культурі й суспільству; відкритість свого „Я”, власного внутрішнього світу.

Інтеграція вітчизняної освіти в європейський освітній простір, на нашу думку, сприятиме вихованню людей творчих з високим рівнем компетентності, приведенню освітянської сфери у відповідність з новими потребами людини і суспільства, виведенню держави на новий рівень соціально-економічного розвитку. Євроінтеграційні процеси в освітянсько-науковій сфері пов'язані з приєднанням України до Болонського процесу. Адже Болонський процес – це гармонізація європейської освіти, набуття нових конкурентних переваг, досягнення нового рівня професіоналізму спеціалістами. Обов'язковою є наявність внутрішніх та зовнішніх державних і громадських систем контролю якості освіти. Визначальними критеріями процесу є „якість підготовки фахівців, зміцнення довіри між суб'єктами освіти; відповідність європейському ринку праці; мобільність; сумісність кваліфікації на вузівському та післявузівському етапах підготовки; посилення конкурентоспроможності Європейської системи освіти”[2].

Основною характеристикою оновленої освітньої системи є її прагнення до реалізації завдань навчання і виховання особистості, дотримання людиноцентристських тенденцій та педагогіки толерантності. Ці положення визначають мету освіти і виховання, реалізацію її змісту, зміну цінностей, інформаційно-технологічне забезпечення навчально-виховного процесу.

Формулювання цілей статті. За аналізом останніх досліджень встановлено, що здійснення заходів щодо втілення в життя положень Болонського процесу супроводжується розробкою науково-теоретичних та методичних засад і, зокрема, інноваційної освітньої діяльності, яка відноситься до творчого застосування педагогом нової формації нововведень, в результаті якого виникають нові освітні методики, оновлюється зміст та форми навчання і виховання. Проблема впровадження інноваційних технологій є об'єктом

дослідження науковців галузі освіти і практиків. Як відомо, основним чинником розвитку будь-якої країни є впровадження науково-технічних інновацій, тобто застосування нових, більш продуктивних технологій, а їх розробниками виступають творчі, енергійні люди, які здатні до проведення інноваційних змін. В освіті педагогічні інновації виникають для вирішення конкретних ситуацій, різноманітних педагогічних, методичних і практичних проблем, що ще не знайшли свого узагальнення в географічній освіті.

Виклад основного матеріалу дослідження. За останні роки визначено ряд інноваційних технологій, які застосовуються багатьма вчителями й зокрема, географами. Однією з них є особистісно-зорієнтоване навчання, яке є втіленням вікових надбань педагогіки, де центральне місце в освітньому процесі займає особистість, молода людина, яка прагне максимальної реалізації своїх можливостей та сприйняття нового. Саме повернення освіти до кожної окремо взятої особистості і є головною метою навчально-виховного процесу на відміну від формальної передачі вихованцю знань та вмінь у традиційних технологіях.

Нова технологічна система, яка б дозволяла передавати значній кількості людей певний об'єм інформації — впровадження дистанційного навчання на основі комп'ютерної техніки. Дистанційне навчання географії є формою отримання освіти, нарівні з очною і заочною, при якій в навчальному процесі використовуються кращі традиційні та інноваційні методи, засоби і форми навчання, засновані на комп'ютерних і телекомунікаційних технологіях.

У вигляді певних дидактичних моделей педагогічна технологія визначає проект навчального процесу, який зумовлює зміст, методи, форми навчальної, дослідницької, пізнавальної діяльності учнів на уроках географії. Інноваційні технології в географічній освіті — це наступна сходинка зближення теорії з практикою, це прив'язування конкретної методики до певних умов. До інноваційних належать інтерактивні технології — спеціальна форма організації пізнавальної діяльності, яка переслідує конкретну мету: створення належних умов навчання і виховання, за яких кожна особистість зможе відчувати свою успішність, інтелектуальну спроможність. Це можливо лише в постійній активній взаємодії всіх учасників навчально-виховного процесу. Інтерактивні методики використовуються як у структурі традиційних уроків, так і при проведенні нетрадиційних. Їх можна застосовувати і під час актуалізації знань, вивчення нового матеріалу, його закріплення, повторення. Даючи відповіді на нестандартні за змістом запитання, розв'язуючи незвичні проблеми, займаючись географічною дослідницькою роботою в природі й соціальному суспільстві, учні відкриватимуть нове, непізнане, робитимуть свої маленькі відкриття. Саме дослідницька робота пов'язана з навчальною роботою в географії і має міжпредметний зміст, є сучасною та актуальною — широко висвітлюється засобами масової інформації, містить елементи експериментальних досліджень і практичного використання, спирається на певну матеріально-технічну базу.

Практика свідчить, що ефективним у застосуванні є метод моделювання педагогічних ситуацій, вирішення аналітичних і конструктивних географічних задач, уроків, навчально-дослідницьких робіт, екскурсій, експедицій, подорожей. Вчитель аналізує певну педагогічну ситуацію, а суб'єкт навчання шукає засоби її вирішення, виробляє критерії і показники її оцінки. І все це залежить від рівня його педмайстерності і професійної компетентності.

Актуальними сьогодні є також нові інформаційні технології навчання, які включають програмоване навчання, експертні системи, мультимедіа, імітаційне навчання. В напрямку усвідомлення проблемності освітніх завдань вчителями географії та пошуку варіантів їх вирішення спрацьовують технології евристичного навчання: модифіковані евристичні лекції (інструктивні, діалоги, методологічні, предметні лекції, подорожі, конструювання), самоорганізуючі, пошукові, з груповою і індивідуальною роботою уроки, евристичне занурення, творчий тиждень на географічну тематику, евристична олімпіада.

Формування готовності вчителя географії до роботи на основі сприйняття сучасних педагогічних технологій має досить велике практичне значення, адже навчальні заклади нового типу, кожен з яких має право працювати за авторськими програмами, потребують вчителів з високим рівнем знань, зі сформованим характером, акторськими і організаторськими вміннями, інноваційним мисленням, здатних оцінювати, розпізнавати кожну ситуацію і досягати творчого стану.

Психологічною основою запровадження інноваційних технологій в географії є креативність як принцип навчання, що поєднує навчальну діяльність того хто вчить і пізнавальну активність того, хто вчиться в результаті застосування попередніх навичок дослідництва та власного практичного досвіду. Розкриваючи складові педагогічної майстерності Я.А.Коменський відзначав, що альфою та омегою дидактики повинен бути пошук та відкриття способу, при якому б вчителі менше навчали, а учні більше б вчилися. Ці положення, неможливо замінити ні моральними умовностями, ні зміною системи оцінювання, ніякими формами, ніякою дисципліною, ніякими статутами. Недаремно золотим правилом в роботі педагога є твердження про те, що: "Тільки особистість може діяти на розвиток і визначення особистості, тільки характером можна створити характер".

Особливо цінні й такі, що не втратили свого значення в наші переломні часи, є погляди А.С.Макаренка на необхідність формування ще у процесі професійної підготовки молоді до майбутньої діяльності під час навчання педагогічної майстерності. Він радив давати студентам педагогічних ВНЗ знання про технічний аспект діяльності, створювати умови для формування професійних умінь, володіння основами педагогічної техніки. На його думку, майстерності педагога необхідно навчати так, як лікаря і музиканта. Відтак, тільки тоді нові ідеї, прогресивні принципи та прийоми допоможуть вчителеві створювати нові педагогічні технології, впроваджувати різноманітні інновації в навчально-виховний процес, коли ним

застосовуватимуться прогресивні принципи та прийоми, і тільки тоді буде перебудовано всю систему виховання і навчання. Таким чином, врахування названих вище принципів і засвоєння основних напрямків педагогічних інноваційних технологій, дозволить суттєво підвищити якість всього навчально-виховного процесу і значно поширити можливості всебічного розвитку особистості педагога.

Зараз змінюється загальний підхід до підготовки вчителів, здійснюється перехід від традиційного (інформаційного) до проблемно-методологічного навчання, що озброює майбутнього вчителя-географа конкретними методологією й інноваційними технологіями, дає змогу поставити його у позицію дослідника, який разом з учнями вивчає закономірності розвитку довкілля та застосовує здобуті знання в реальному житті. Отже, основними висновками роботи є твердження про те, що послідовне застосування інноваційних технологій дасть можливість розв'язати завдання розвитку творчої особистості вчителя географії, підготувати майбутніх вчителів до роботи в реальних педагогічних ситуаціях, до самостійної організації навчально-виховного процесу.

Висновки з даного дослідження. За умов, які склалися в географічній освіті, коли до навчального процесу введено предмети, які є самостійними складними, систематичними комплексами (екологія, економіка, етика), виникає необхідність визначення в усіх науках, в тому числі в географії, їх окремих елементів (знання, концепції, опис явищ, визначення властивостей, вплив на організм людини чи людське суспільство тощо) для чіткого співвідношення й уникнення дублювання матеріалу. Саме тому, використовуючи матеріали нових дисциплін і не відкидаючи предметно-натуралістичний підхід, необхідно сформувати комплекс методик з фізичної та соціально-економічної географії, який включає дидактичні географічні, екологічні, економічні чи будь-які інші засоби. Завдяки швидким змінам суспільного життя географія, докорінно й невинно оновлюючись, перетворюючи спадщину у відповідності з вимогами сьогодення намагається зберігати незмінність власної структури при всій її лабільності, генетичній гнучкості, здатності до інновацій.

Список літератури:

1. Берлянт А. М. Картографічна грамотність і географічне навчання: Проблеми переорієнтації. — Географія в школі, № 2, 1990.—С.18.
2. Вища освіта України і Болонський процес. Навчальна програма. /Укл. М.Ф.Степко, Я.Я.Болюбаш та ін.. — Київ – Тернопіль. — 2004. — С.5.
3. Дичківська І.М. Інноваційні педагогічні технології. — К.: Академвидав. — 2004. — С. 13.
4. Освітні технології: Навч.-метод. посібник / За заг. ред. О.М.Пехоти. — К.: А.С.К., 2002. — 255с.
5. Пометун О., Пироженко Л. Інтерактивні технології навчання: теорія, практика, досвід: метод. посібник. — К.: АПН. —2002. —136с.

СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ РЕФОРМИ В УКРАЇНІ: КРИТЕРІЇ ВИЗНАЧЕННЯ АДМІНІСТРАТИВНИХ ОДИНИЦЬ І ЦЕНТРІВ

Вдосконалення адміністративно-територіального устрою – завдання, що постає перед країною в період соціально-економічних і політичних перетворень, спрямованих на досягнення вищого рівня соціально-економічного і культурного розвитку, створення ефективної системи управління територіями. Сьогодні таке завдання постало перед нашою країною. Існуючий АТУ України успадкований від централізованої суспільно-політичної системи і характеризується численними суперечностями і недоліками. Головною метою реформування АТУ є підвищення ефективності управління територіями, зниження витрат на утримання органів державної влади та органів місцевого самоврядування, надання цими органами послуг населенню незалежно від місця проживання на рівні загальнодержавних соціальних стандартів, поліпшення життєвого рівня населення. Разом з тим відсутність єдиних методологічних і методичних підходів до проблеми вдосконалення АТУ стримує процес адміністративно-територіального реформування (АТР). Робота з підготовки адміністративної реформи в Україні розпочата з кінця 1990-х рр. [1;2]. Але більшість документів і матеріалів з АТР недостатньо уваги приділяють необхідності проведення реформи з урахуванням соціально-економічного потенціалу, інфраструктури, історичних, культурно-етнічних, природно-ландшафтних особливостей територій нашої країни. Тому сьогодні необхідна розробка сучасних, науково обґрунтованих концепцій АТР на основі комплексних міждисциплінарних досліджень, серед яких чинне місце належить суспільно-географічним.

Теоретичні положення і наукові принципи суспільно-географічного дослідження АТУ України знайшли відображення в роботах вітчизняних і зарубіжних авторів – А.П. Голикова, М.С. Дністрянського, А.І. Доценка, І. М. Дудника, Ф.Д. Заставного, П.О. Масляка, В.І. Нудельмана, О.М. Паламарчука, М.М. Паламарчука, М.Д. Пістуна, В.А. Поповкіна, О.Г. Топчієва, О.І. Шаблія та ін.

Метою даної статті є конкретизація теоретико-методологічних засад і методичних підходів до суспільно-географічного дослідження АТУ, зокрема, обґрунтування суспільно-географічних критеріїв формування адміністративно-територіальних одиниць і центрів для проведення АТР в Україні. Суспільно-географічні критерії оптимізації АТУ повинні виходити з потреб ефективного управління територією, необхідності врахування особливостей і ознак територіального розвитку, життєздатності адміністративних утворень як цілісних соціально-економічних систем. Ми пропонуємо виділяти дві групи критеріїв АТР: загальні і безпосередньої реалізації.

Загальні критерії АТР. Це ті критерії, які враховуються „апріорі”, при прийнятті будь-якого рішення стосовно оптимізації АТУ країни чи регіону. На них зважають завжди, але вони рідко відіграють вирішальної ролі, а розглядаються лише в комплексі з іншими критеріями і факторами; вони є своєрідним мірилом доцільності того чи іншого рішення. Зокрема, критерій *збалансованості площі та чисельності населення*, на які орієнтує світовий історичний досвід, є одним з основних при створенні адміністративно-територіальних одиниць. В ході історичного розвитку критерії населення і площі видозмінювались та доповнювались іншими. Все ж потрібно зауважити, що велика контрастність за показниками кількості населення та розміру території визначає неоднакову вагу різних регіонів у загальнонаціональному масштабі і не може бути позитивним чинником як у соціально-економічному, так і в політико-географічному аспектах (наприклад, створює проблеми у державах з двопалатним парламентом, верхня палата яких формується шляхом рівномірного представництва від регіонів). До визначення критеріїв *ефективності державного управління і місцевого самоврядування* треба підходити з двох сторін. З одного боку, адміністративно-територіальний поділ слід розглядати “зверху”, з боку держави, ґрунтуючись на принципі організації ефективного управління територією країни. З іншого боку, на різних територіях всередині країни відбувається об’єктивний процес їх самоорганізації і створюються умови для виникнення місцевого самоврядування. Ці процеси не повинні розглядатися як протилежні, але й не повинні накладатися і дублювати один одного.

Критерії безпосередньої реалізації. Це ті критерії, які мають розглядатись першочергово, як цільова основа майбутніх змін, обґрунтування їх необхідності і головний результат їх здійснення.

Соціально-економічна самодостатність АТО розуміється як можливість вирішувати питання місцевого значення за рахунок власних матеріальних та фінансових ресурсів. Щодо статусу адміністративно-територіальних одиниць, то тут головний критерій – спроможність виконувати ці функції на певному (загальнодержавному, регіональному, місцевому, базовому) рівні (принцип субсидіарності).

Критерій *відповідності зонам обслуговування населених пунктів* виходить з наступних положень: доступність адміністративних центрів; відповідність системі обслуговування певного рівня, що склалась в межах даної території, зокрема, відповідність адміністративних центрів центрам обслуговування населення різних рангів; вибір на роль адміністративних центрів населених пунктів з високим рівнем соціально-економічного розвитку.

Соціально-економічне районування розглядається одночасно як критерій і методичний інструмент АТР, який відіграє інтегруючу роль, зв’язуючи в єдине ціле перелічені критерії їх *територіальною прив’язкою*.

Цільові настанови АТР необхідно конкретизувати щодо різних рівнів територіального управління, визначити такі критерії, фактори,

підходи, які працюватимуть саме на цьому рівні відповідно до його головного призначення і цільових настанов. На нашу думку, при здійсненні АТР відправною точкою є формування низового (базового) рівня в цілях надання реальних прав самоуправління первинним територіальним колективам, забезпечення населення необхідними постійними та періодичними послугами. Основним критерієм формування цього рівня управління є *можливість його самостійного існування – соціально-економічна самодостатність*. В організаційно-правовому плані головним напрямком трансформації низового рівня є відмова від таких АТО, як село, селище, місто і формування *територіальної громади* як базової АТО.

Сьогодні в вітчизняній науці і політикумі основний механізм поліпшення самодостатності низових громад вбачається в їх укрупненні. Головним орієнтиром при цьому виступає чисельність населення. Цей напрямок реалізує ефект „економії на масштабі” – чим більша територія, тим більше і складових саморозвитку. Європейський критерій розміру низової громади – 5000 чоловік – обґрунтований досвідом АТР і функціонуванням місцевого самоврядування [2]. Дійсно, при зростанні чисельності населення зростають фінансові можливості громади, підвищується економічна ефективність за рахунок концентрації доходів бюджету по всіх видах надходжень і їх використання шляхом вирішення найважливіших, першочергових задач, що не завжди під силу дрібним територіальним утворенням. З другого боку, зростання чисельності населення громади природним чином тягне за собою і зростання території, збільшення радіусу доступності до центру від кожного населеного пункту.

Для обґрунтування напрямків АТР сільських територіальних громад нами був запропонований *метод типологічного групування* за трьома напрямками: 1) громади, що потребують *укрупнення*; 2) громади, які можна рекомендувати до *розукрупнення*; 3) громади, які відповідають сучасним вимогам соціально-економічної самодостатності (*стабілізація*). В основу групування покладений комплекс показників, як то кількість населених пунктів; середня відстань між населеними пунктами, густота населення, тип геодемографічного процесу, демографічне навантаження, рівень розвитку соціальної інфраструктури, бюджетна забезпеченість, кількість соціально-економічних центрів. Для кожного з показників був обраний „умовний еталон” – значення, що є оптимальним для функціонування низової громади в *сучасних соціально-економічних умовах розвитку*. Оптимальні значення відповідають стану стабілізації АТО; значення нижче оптимуму для більшості показників свідчать про наявність передумови укрупнення низових громад; значення, що перевищують оптимум – про можливість розукрупнення громади. Зрозуміло, що укрупнення саме по собі не призведе до збільшення доходів громад. Тому необхідне проведення комплексу реформ – територіальної, адміністративної, місцевого самоврядування; забезпечення кожної АТО власною фінансовою базою, законодавчого визначення мінімального переліку послуг,

які повинні надаватись органами влади різного рівня, розробка державних нормативів у всіх сферах життєдіяльності громади.

Поряд з сільськими громадами слід розглядати й *міські поселення, приміські зони, агломерації*. Пропонуємо ліквідувати такі назви АТО, як селищі та міські ради і для позначення цих одиниць ввести назву „муніципалітет”. Пропонуємо виділяти *муніципалітети окружного рівня*, які утворюються на основі великих, крупних, мільйонних міст; *муніципалітети регіонального рівня* (Київ, Севастополь, в перспективі нові „регіональні” столиці – Львів, Донецьк, Дніпропетровськ, Одеса та ін.).

Середня ланка адміністративно-територіального поділу відповідає рівню управління, проміжному між базовим рівнем і рівнем національним чи регіональним. При визначенні АТО середнього рівня важлива наявність інфраструктури, що дозволяє створити необхідні умови для розміщення органів державної влади та самоврядування, доступність адміністративного центру для жителів територіальних одиниць нижнього рівня. Тому поряд з іншими визначальним критерієм для даного рівня є *відповідність зонам обслуговування населених пунктів*.

На даний час значна частина управлінських послуг надається лише в обласних центрах, і населення змушене долати відстані до 200-250 км в один кінець. Щоб наблизити державні послуги до населення, необхідно істотно зменшити розміри областей [3]. Головним інструментом має стати *субрегіоналізація* обласних регіонів. В кожній області можна виділити групи районів, які характеризуються подібністю різних складових територіального розвитку і можуть являти собою єдиний об’єкт управління (як варіант, округ). Кандидатами на роль адміністративних центрів середнього рівня управління є субрегіональні обслуговуючі центри. При цьому відбудеться наближення влади до населення завдяки перерозподілу повноважень між сучасним обласним та новими субрегіональними (окружними) центрами на користь останніх; максимальний радіус обслуговування населення державними послугами не перевищуватиме 50 км.

Перший рівень АТУ повинен стати основою для розроблення й реалізації державної регіональної політики та активного співробітництва з регіонами сусідніх країн, зокрема європейських, інтегрованих в Асоціацію єврорегіонів [3]. Очевидно, що методологія нового адміністративно-територіального поділу України має базуватись на об’єктивних критеріях створення певних регіональних утворень. Головним критерієм виділення одиниць вищого рівня АТУ є *макрорегіоналізація* країни.

Проблема формування самодостатніх АТО невіддільна від питання вибору адміністративних центрів. Як правило, функції адміністративних центрів виконують поселення, які вирізняються в межах АТО значним людським, обслуговуючим, економічним, культурним потенціалом, історичною і розселенською центральністю, мають вигідне транспортно-географічне положення. Відстань від „рядового” поселення до адміністративного центру – обов’язковий

показник статистичних збірок з АТУ. Його значення оцінюють за принципом „чим ближче, тим краще”, що є цілком природним як для управління, так і для обслуговування населення, інших цілей.

Багато, щоб доступність низових адміністративних центрів становила 3-5 км (30-хвилинна пішохідна доступність), особливо в тих випадках, коли шляхи сполучення між населеними пунктами є *грунтовими* чи *польовими*. Разом з тим в межах сформованої системи розселення відстань від окремих поселень до центру громади може варіювати в різних межах; граничною вважається відстань 15 км (максимальна відстань допустимих щоденних поїздок). Відстані до адміністративного центру громади в 10-15 км допустимі лише за умови наявності сполучення автодорогою з *твердим покриттям*.

При визначенні їх зон обслуговування субрегіональних центрів важливою є відстань до них від центрів районних і куштових центрів обслуговування. Це зумовлене потребами населення низових громад в послугах об'єктів інфраструктури, в лікуванні, придбанні дорогих товарів тривалого користування, рішенні юридичних питань і т.д. Перш за все, людина прагнучим вирішити подібні питання в найближчому кушовому центрі. Якщо ж вирішення питання вимагає виїзду в міжрайонний центр, то це може бути зроблено того ж дня, якщо відстань до нього від кушового центру складає не більше 50 км (по автодорогах з твердим покриттям, оскільки коротший шлях не може бути використаний постійно).

Отже, суспільно-географічне дослідження АТУ є дуже актуальним в наш час напрямою наукової діяльності. Завдання суспільної географії полягає у визначенні таких адміністративних утворень, які характеризуються природною, розселенською, соціо-господарською цілісністю і є самодостатніми стосовно власного соціально-економічного розвитку і задоволення потреб населення. Головними суспільно-географічними критеріями і методичними прийомами АТР в Україні визначено макрорегіоналізацію країни, субрегіоналізацію обласних регіонів, типологічне групування сільських територіальних громад за рівнем соціально-економічної самодостатності, визначення населених пунктів, здатних виступати центрами адміністративних одиниць і надавати відповідний обсяг послуг. В ході розробки адміністративно-територіальної реформи в Україні доцільно використати диференційований підхід, який передбачає визначення цільових настанов, критеріїв, факторів і методичних прийомів реформування окремо для кожного рівня АТУ, звісно, враховуючи при цьому й загальні пріоритети та критерії АТР країни.

Список літератури:

1. Матеріали громадських обговорень проекту Закону України „Про територіальний устрій України”. – Київ, 2005. – 56 с.
2. Реформа для людини. Збірник матеріалів про шляхи реалізації адміністративно-територіальної реформи в Україні. – Київ: „Геопринт”, 2005. – 240 с.

3. Топчієв О., Тітенко З. Суспільно-географічні аспекти адміністративно-територіальної реформи в Україні // Часопис соціально-економічної географії. Випуск 1. – 2006. – Харків: “Екограф”, 2006. – С.26-37.

О. Г. Топчієв

НАПРЯМКИ МЕТОДОЛОГІЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ ГЕОГРАФІЇ В УМОВАХ СТАНОВЛЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА

Чи не найдавніша серед наук географія протягом своєї більш ніж двотисячолітньої історії пережила чимало змін і різноманітних трансформацій. У різні часи географи обслуговували різні запити й потреби суспільства, що постійно змінювались, більшою чи меншою коригувались новими загальнонауковими підходами і концепціями, змінювали і розвивали свою теорію та методологію, методичні засоби та інструментарій дослідження. Наукознавці говорять про закономірну зміну загально- і конкретно-наукових підходів і методологій, про розроблення все нових напрямків пізнання, наукових концепцій і парадигм.

Найбільш узагальнено історію географії поділяють на чотири етапи: 1) етап становлення географії як науки; 2) етап формування теоретичних засад географії; 3) етап інтенсивного використання географічних знань для практичних потреб; 4) новітній етап – етап інформаційних технологій. Протягом *першого етапу* стародавні і середньовічні географи Землю “відкривали” й “описували”. Людство хотіло знати свою територію, своїх сусідів, інші народи і країни, знати весь суходіл, моря й океани. У цей час, що тривав з V-II ст. до н.е. і до середини XVII ст., головною була *землеописова парадигма*. Географи виконували суспільне замовлення – “інвентаризувати”, тобто покласти на карту, та описати всю земну поверхню.

Другий етап розвитку географії пов'язаний з намаганнями географів зрозуміти внутрішню будову земної поверхні – ландшафтної оболонки: з чого складається географічна оболонка, як взаємодіють її складові компоненти, за якими законами і принципами географічні компоненти поширюються по земній поверхні та поєднуються (комплексуються) між собою. Цей етап, який географи називають *класичним*, започаткований роботами фундаторів теорії географії О. Гумбольдтом і К. Ріттером. Показово, що К. Ріттер розробив базову географічну дисципліну “землезнавство” (у С.Л. Рудницького – “землезнання”). І слідом за ними головний напрям тогочасної географії можна називати *землезнавчою парадигмою*.

Третій етап пов'язаний з інтенсивним використанням географічних знань для різноманітних практичних потреб – меліорацій, природоохоронної діяльності, раціонального розселення населення, розміщення різних видів господарської діяльності, планування та впорядкування територій та акваторій. Він започаткований наприкінці XIX ст. У радянський час його називали *конструктивною географією* (І.П. Герасимов та ін.). Але ця назва

несла значне ідеологічне навантаження – “перетворення природи”, яке на даний час вже стало одним з багатьох ідеологічних кліше радянських часів, ідеологемою, що віджила своє. Потрібна нова назва цього напрямку, узгоджена з сучасними теоретико-методологічними підходами в географії. На мою думку, це *землевпорядна парадигма*, яка націлює географів на обґрунтування раціональної – економічно ефективної, збалансованої й екологічно безпечної територіальної організації життєдіяльності суспільства, на географічне планування та впорядкування територій і акваторій. Дивлячись на сьогочасний титульний перелік географічних дисциплін, що характеризують просторові відмінності компонентів ландшафтної оболонки та їх територіальних поєднань – комплексів, можна сподіватись, що найближчим часом на передній план географічної теорії, освіти і практики вийдуть питання *планування територій* країн, регіонів, міст, агломерацій, територіальних громад і поселень.

Сучасний – *четвертий етап* розвитку географії, пов’язаний з формуванням постіндустріального (інформаційного) суспільства, ще не має відповідних географічних парадигм і концепцій, і завдання географів – якомога швидше трансформувати методологію своєї науки до нових умов і вимог. Розмова про це буде вестись далі.

Таким чином, в історичному ракурсі географія проходить етапи трьох найбільших загальних парадигм – землеописової, землезнавчої та землевпорядної. При цьому не слід гадати, що поява нової парадигми повністю відкидає попередні: вони, як правило, певною мірою зберігаються. І ще одне істотне зауваження полягає в тім, що землеописовий етап географії тривав близько двох тисячоліть, а наступні етапи стають все більш короткочасними. Географи повинні бути готовими до швидкоплинної зміни головних загальнонаукових і конкретнонаукових – власне географічних – концепцій і парадигм.

Зазначена тріада “землеопис – землезнавство – землевпорядкування” означає лише головні орієнтири географії на різних стадіях її зростання і ніякою мірою не вичерпує всього різноманіття географічних концепцій і парадигм, більшість яких започатковані протягом XIX – XX ст. На даний час у географічній науці співіснують і більшою-меншою мірою використовуються більше півтора десятків наукових підходів – парадигм. Серед них *парадигми власне географічні* – хорологічна (просторова), морфологічна (геоструктурна), географічного детермінізму, посибілізму, інвайроменталізму, ландшафтна, регіональна. Поширені також концепції і парадигми, запозичені від інших наук, які мають статус загальнонаукових. Серед них парадигми системна (геосистемна), модельна, екологічна (геоекологічна), коеволюційна (взаємопов’язаного і збалансованого розвитку суспільства і природи), концепція сталого розвитку, ноосферна парадигма. Останніми роками на теоретико-методологічний розвиток географії сильний вплив мають *синергетична* та *інформаційна (геоінформаційна) парадигми*. Синергетика – нова наука про закони коеволюції, про сумісний розвиток складних систем. Вона виникла як фізична дисципліна у розділі термодинаміки, але швидко поширила свою методологію на

всі природні та суспільні процеси. Її головним теоретичним здобутком стало обґрунтування колосальної вибіркості існування складних систем: складне існує та функціонує у надзвичайно вузькому діапазоні умов.

Необхідність інтенсивних пошуків і розробок сучасних парадигм і концепцій в географії зумовлена новітніми тенденціями суспільного розвитку, серед яких:

- = нове розуміння взаємодії буття (онтології) та пізнання (гносеології);
- = новітні здобутки теорії пізнання – епістемології;
- = нові підходи до взаємодії суспільства і природи, співвідношення гуманітарних та природничих наук;
- = якісно нові пізнавальні можливості людства – інформаційні технології.

Сучасна наукова революція пов'язана з переглядом наукової картини світу, і географи повинні прийняти активну участь у розробленні нового бачення світу. Донедавна базовою для всіх наук залишалась *фізична картина світу*, яка була найбільш розробленою і давала системне уявлення про природу. З кінця XX ст. традиційна (фізична) картина світу як своєрідна загальнонаукова модель переживає певну кризу. На думку І. Пригожина (1979 р.), ми відійшли від уявлення про природу як автомат, підпорядкований математичним законам, чий непорушний прояв визначає раз і назавжди її майбутнє, так само, як було визначене її минуле. Слідом за фізикою, яка рішуче відмовилась від механістичної картини Всесвіту з появою теорії відносності, квантової механіки, принципів відносності і невизначеності, таку ж “революцію” переживають природознавство, суспільствознавство і філософія. Не буде перебільшенням характеризувати цю концептуальну трансформацію як чергову *наукову революцію*, як справжню метаморфозу, перебудову всієї науки. Сучасна картина світу вже переросла свій “фізичний ідеал”. Вона вже немислима без хімії, біології, геології, географії, екології, економіки, суспільствознавства.

Природу і буття не слід розглядати як автомат (чи годинник) підпорядкований чітким правилам і законам, за якими можна визначити минуле чи прогнозувати майбутнє. Ще вчора матеріальний і духовний світ видавався достатньо впорядкованим, таким, що рухається до всезростаючої гармонії. Реальна дійсність заперечує такий “наївний оптимізм”. Суспільно-історичний розвиток, перебіг подій стають дедалі все менш визначеними і передбачуваними, іноді – ірраціональними. Сучасні соціально-економічні процеси виглядають все менш детермінованими і впорядкованими, соціальні та політичні явища – все більш стохастичними й незрозумілими. Географічна наука повинна повною мірою сприймати ознаки і прояви нової картини світу та відповідні зміни й трансформації загальнонаукової методології.

Важливою передумовою нової наукової революції є *сучасна цивілізаційна криза*, що помітно поглиблюється. Сучасна цивілізація перебуває на історичному роздоріжжі, у зоні біфуркацій, де рівно

можливими є і колосальні прориви у суспільній свідомості аж до становлення ноосфери, з одного боку, і використання могутніх інформаційних технологій для маніпулювання суспільною свідомістю та зомбування людей – з другого. По-новому нині розглядають одвічну проблему “прогрес – регрес”. Прискорений розвиток науки і техніки, суспільства в цілому супроводжується продукуванням різних “антитіл” та “вірусів”. У потужному прориві інформаційних технологій наявні “внутрішні віруси”, з якими доводиться вести все більш витончену і все більш масштабну війну. Такі ж “віруси” знов і знов з’являються у культурному і соціальному розвитку. Показово, що вони можуть бути простими і примітивними, як тероризм, але від цього ще більш загрозливими.

Провідні філософи зазначають, що *сучасна цивілізація перебуває на історичному роздоріжжі, у зоні біфуркації*, де одночасно можливі і масштабні прориви у свідомості суспільства аж до становлення ноосфери, з одного боку, і використання могутніх інформаційних технологій для зомбування людей і маніпулювання їх мисленням і поведінкою - з другої. Географи повинні навчитись ставити і розробляти свої проблеми у контексті сучасної цивілізаційної кризи. Усвідомлення географами масштабів і загроз сучасної цивілізаційної кризи орієнтує їх на пошуки відповідних протидій, на оптимізацію процесів взаємодії суспільства з природою та на збереження ландшафтно-оболонки Землі в цілому. Географія повинна займати чільне місце щодо *обґрунтування правильних напрямків і самої методології їх вибору у стані суспільно-історичних біфуркацій*. Географи традиційно досліджують природно-господарські та соціоприродні системи, і сучасна методологія взаємодії у наукових дослідженнях об’єкту - суб’єкту повинна отримати у географії подальшу конкретизацію і поглиблену розробку.

Географія - одна з небагатьох наук, яка своєю предметною областю охоплює і природу, і суспільство, користується законами розвитку природними і соціальними (суспільними). Традиційний поділ наук на природничі і суспільні, *принципова різноякісність законів природних і суспільних* є однією з ключових проблем сучасної загальнонаукової методології. Мислителі констатують, що між традиційною *гуманітарною культурою* та *науковою культурою*, що сформувалася переважно на основі природознавства і техніки, поглиблюється істотний розрив, який називають навіть “прірвою”. Представники гуманітарних наук мало обізнані з науковою моделлю фізичного світу, вони не сприймають спрощень, ідеалізацій, формалізацій, за допомогою яких природничники вибудовують свої теорії. В свою чергу, представники природничих наук не обізнані з соціогуманітарними цінностями і критеріями, не сприймають концепцій і теорій соціального розвитку, оскільки суспільствознавці не користуються методами точних наук. Така *поляризація культури і знання* завдає шкоди загальному поступу людства та розвитку самої науки. Вона протистоїть об’єктивній цілісності матеріального світу, єдності буття та законів його розвитку. В наш час різко посилились *інтегративні тенденції* в науці. Загальнонаукові та міждисциплінарні

концепції й підходи набувають дедалі більшого поширення. Нині говорять вже про формування *єдиної науки про життя - природу - людину - суспільство*.

Методи природничих і гуманітарних наук різняться тим, що перші націлені на пошук загальних законів та їх відповідності експериментам (практиці), другі мають справу зі світом людських цінностей, з уподобаннями окремих індивідів і соціумів. У природознавстві теорія істинна, якщо вона підтверджена практикою і фактами, у суспільствознавстві цінності та соціальні теорії істинні, якщо вони ефективні, якщо вони дають соціальний ефект. Зрозуміло, що *соціальні цінності завжди суб'єктивні і до того ж дуже непостійні*. Можна сподіватись, що філософія зможе врешті решт довести і глибинну об'єктивність будь-яких суб'єктивних соціальних критеріїв, але у біжучій практиці суспільство орієнтоване на задоволення власних потреб та інтересів. Згадаймо як приклад численні заклики і філософів, і екологів, і релігійних діячів осмислити згубність *споживчого суспільства* та відійти від його ідеалів і свідомо обмежити людські потреби.

Географи досліджують взаємодію суспільства і природи, оперують природно-господарськими та соціоприродними комплексами, системами і повинні у той чи інший спосіб *поєднувати і синтезувати закони і закономірності функціонування природи і суспільства та відповідні різноякісні критерії щодо їх істинності*. Майже вся історія науки пронизана пошуками відмінності та різноякісності природи і суспільства, обґрунтуванням певної несумісності законів їх розвитку. Прийшов час нового осмислення такого “протистояння” методами загальнонаукового синтезу, *обґрунтування на нових методологічних засадах єдності й цілісності природного середовища й людини з усіма сферами її життєдіяльності*. І географія, яка своєю предметною областю охоплює природу - населення - господарську і духовну життєдіяльність населення, чи не найближче порівняно з іншими науками стоїть до методологічного розв'язання цих проблем. Географія повинна повною мірою враховувати сучасні трансформації загальнонаукової методології щодо розмежування та нерозривної єдності суспільства і природи. Згадаймо принагідно патову методологічну ситуацію у вітчизняній географії у 1960 – 1970-х роках, коли методологічні постулати щодо різноякісності та неспівставності законів розвитку природи і суспільства жорстко розмежували цілісну географічну науку на дві географії – фізичну та економічну, з яких перша була віднесена до наук природничих, а друга до суспільних, і фактично загальмували на тривалий час розвиток комплексних географічних досліджень та загальногеографічної теорії.

Спостерігається певна трансформація взаємин *онтології* - вчення про буття, та *гносеології* (*епістемології*) – вчення про пізнання. Сучасна теорія пізнання включає у будь яку теоретичну ситуацію і саму людину, яка відкриває для себе і описує навколишній світ. Такий підхід наголошує, що наука – людський витвір, який не існує поза

суспільним буттям, що людство шукає “об’єктивну істину” у контексті своїх інтересів і потреб.

Е. Гуссерль та його учень М. Хайдеггер у структурі пізнання встановили дві під структури: *когітум* (*когітація*) – те, на що спрямована свідомість суб’єкта, та *інтенум* (*інтенція*) – сам процес осмислення когітума. З певним спрощенням, когітація означає процес визначення об’єкта дослідження, а інтенція – встановлення предметних аспектів вивчення об’єкту. *Інтенціональність*, за Гуссерлем, – це інтерпретація, трактування, розуміння, а істина являє собою *інтенціональне прояснення*. І ще одна важлива обставина: *інтенція* – це включення у процес пізнання самого дослідника, його життєвого досвіду, його знань, його дослідницьких можливостей. *Концепція інтенціональності* має загальнонауковий статус: не існує “чистої” об’єктивної істини поза осмисленням, поза його світоглядом, поза соціальним статусом самої науки. Особливу роль інтенція повинна відігравати у географічній науці, оскільки географи включають людину і соціуми до об’єкту своїх досліджень, розглядають населення як один з компонентів ландшафтної оболонки землі, притому компонент активний, здатний до самооцінки і управлінських рішень. *Інтенціональність повинна стати провідним методологічним принципом сучасної географії*.

Сучасна наукова революція та загально цивілізаційна криза, трансформації наукової картини світу і загальнонаукової методології ставлять проблеми нової географічної парадигми, яка б повною мірою враховувала такі зрушення у суспільно-історичному розвитку та пізнанні. Для обговорення і дискусії пропонується *інтенціональна парадигма географії – парадигма усвідомлення людством своєї ролі і місця у системі “природа – суспільство” в умовах цивілізаційної кризи та нової наукової картини світу*. Змістовно вона близька до ноосферної парадигми. Але концепція ноосфери має “еквіфінальний” характер, вона проголошує кінцеву мету коеволюції суспільства і природи, переростання біосфери у “сферу розуму”. Інтенціональна ж парадигма повинна стати робочим інструментом для розробки сьогоденних і біжучих дослідницьких програм на засадах нової методології.

Інтенціональна парадигма спрямована на радикальну трансформацію методології географії з врахуванням становлення нової наукової картини світу, тенденцій цивілізаційної кризи сучасного суспільства, нового розуміння розмежування та взаємодії природних і гуманітарних наук, нових аспектів взаємодії онтології – гносеології у процесах пізнання. Нова парадигма покликана органічно вписати географію у сучасну загальнонаукову методологію і спрямувати її на розроблення найбільш актуальних і злободенних проблем життєдіяльності суспільства та пізнання. Інтенціональна парадигма істотно посилить значення наукового синтезу у всій системі географічних наук, зробить більш предметною взаємодію географії з суміжними дисциплінами. Нова парадигма покликана зорієнтувати географів на використання новітніх методологічних підходів та дослідницьких технологій.

Інтенціональна парадигма формується у контексті нової картини світу і визначає специфіку й вагому роль географічної науки у створенні такої картини. Показово, що майже за всіма зазначеними загальнонауковими трансформаціями географічна наука має певні теоретико-методичні доробки. Нова парадигма повною мірою може претендувати на статус загальногеографічної, її методологічна канва охоплює всі предметні напрямки сучасної географічної географії і буде справляти дуже сильний вплив на їх подальший розвиток. Інтенціональна парадигма висуває на передній план географічний синтез і орієнтує географів на використання методологічних принципів *синергетики* – вчення про функціонування надскладних систем.

Інтенціональна парадигма повинна стати методологічним стрижнем сучасної географічної науки в цілому, та суспільної географії – зокрема. А провідною робочою парадигмою географії стає концепція планування територій. Географічна практика останніх десятиріч переконливо свідчить, що планування території виходить на передній план у розв'язанні актуальних і гострих проблем екологічного оздоровлення та загального впорядкування середовища життєдіяльності людей. Як приклади згадаємо:

- = програму європейських країн з планування території Балтійського басейну, прийняту ЄС у 1995 р., що має на меті екологічний захист Балтійського моря;

- = Севільську стратегію, розроблену ЄС у 1995 р. з метою формування пан-європейської екологічної мережі з подальшим її поширенням на країни Східної Європи;

- = програму формування національної екологічної мережі України, закріплену Законами України (2000 р., 2004 р.);

- = постанову Кабінету Міністрів України про розроблення концепцій і програм формування регіональних екологічних мереж (2000 р.);

- = експериментальне випробування систем агроландшафтної організації території, що проводиться у двох районах Київської та Харківської областей;

- = постанову уряду України про розроблення Генеральної схеми планування територій України та її успішну реалізацію на початку 2000-х років;

- = сучасні роботи науково-дослідного інституту “Діпромісто” з розроблення схем планування територій регіонів, міст і приміських зон;

- = участь українських географів у розробці схем планування територій приморських смуг (берегових зон) Чорного та Азовського морів.

Головним технологічним проривом географічної науки наприкінці ХХ ст. стала інформаційна парадигма. Розроблення й масове поширення геоінформаційних технологій, електронного картографування, створення геоінформаційних баз даних і різноманітних ГІС – геоінформаційних систем має непересічне значення не лише для географії чи всієї науки, але й для

цивілізаційного поступу людства в цілому. Світ увійшов у так звану інформаційну цивілізацію. Якщо епоха Великих географічних відкриттів була першим злетом географії, що справив колосальний вплив на геополітичний і гео економічний світовий розвиток, то масове поширення геоінформаційних технологій, що має глобальне цивілізаційне значення, позначило другу вершину географічної, науки її перехід на якісно вищий рівень. І чільне завдання сучасної географії закріпити цей феноменальний здобуток глибокою теоретичною, методологічною та методичною розробкою геоінформаційної парадигми.

Таким чином, теоретико-методологічне та технологічне зростання географічної науки висуває на передній план замість традиційних землеописів та землезнань нову предметну область – гео планування, а практичні запити людства як актуальне й пріоритетне завдання покладають на географів планування територій на всіх рівнях організації життєдіяльності суспільства – від міжнародного й національного до регіонального й локального. Зауважимо, що географи мають певний досвід таких розробок у вигляді проектних схем *районних паніровок (планувань)*. Протягом 1930 – 1980-х років вітчизняні географи й містобудівники розробляли планувальні схеми для приміських зон великих міст, міських агломерацій, промислових густозаселених районів, курортних зон. Особливість таких планувальних розробок полягала у відносно невеликих просторових розмірах та переважно крупних географічних масштабах досліджень. Прийшов час поширити планування територій на регіони, країни і навіть континенти, використовуючи для цього середні і дрібні масштаби проектних розробок і деталізуючи їх у разі потреби крупномасштабними “ключовими ділянками”.

На даний час планування території включає такі головні напрямки:

- 1) розроблення концепцій і програм створення *природних каркасів екологічної безпеки* території країн і регіонів;
- 2) розробка тематичних серій карт, що представляють просторовий розподіл *антропогенно-техногенних навантажень* на природне середовище;
- 3) обґрунтування схем агроландшафтної організації сільської місцевості;
- 4) планування територій великих міст та приміських зон, міських агломерацій і урбанізованих ареалів.

Надалі цей перелік може доповнюватись і уточнюватись вже в рамках нової географічної концепції – інтенціональної парадигми.

ВПЛИВ РЕЛЬЄФУ НА ЗАБРУДНЕННЯ ПОВІТРЯ ПРОДУКТАМИ ТЕХНОГЕНЕЗУ (НА ПРИКЛАДІ М. ЗАПОРІЖЖЯ)

Індустріальне забруднення атмосфери нерівномірне і зосереджується в основному в приземному шарі атмосфери міста та його околиць. Одним із факторів, що впливає на розсіювання або накопичення продуктів техногенезу в атмосфері є рельєф, який відноситься до макрошершавості. Він не формує швидкісного поля повітряного потоку, а трансформує його, викликаючи конвергенцію та інші форми повітряних потоків. Штучні мікро- та мезошершавості утворюються при проектуванні об'ємно-просторових елементів міста, що забезпечують умови активного впливу та формування режиму повітряного потоку над територіями, що розглядаються.

Нерівності підстилаючої поверхні змінюють просторовий розподіл швидкості вітру, що слід враховувати при плануванні структур міської забудови. Так, відомо, що при розміщенні міст і підприємств в понижених формах рельєфу тут зростає повторюваність туманів, а в південних районах з інтенсивною сонячною радіацією утворюються сприятливі умови для розвитку фотохімічних смогів. Таким чином, в понижених формах рельєфу збільшується інтенсивність і повторюваність несприятливих умов для розсіювання домішок, тобто зростає «потенціал забруднення».

Запоріжжя характеризується розчленованим рельєфом з перепадом висот до 30-50 м, що в певній мірі впливає на структуру повітряного потоку і приводить до зміни концентрації домішок від джерела в різних формах рельєфу. Збільшення швидкості вітру на повітряних та паральнених вітру схилах здійснює вплив на просторовий перерозподіл продуктів техногенезу в залежності від місцезнаходження джерела на місцевості.

Нами аналізувались концентрації інгредієнтів за даними маршрутних точок, віддалених на різну відстань від промайданчика. Промайданчик розташований на гіпсометричному рівні, відповідному 80 м. На південь від промайданчика спостерігається поступове зниження рельєфу, що досягає на схилах Дніпра 50-20 м н.р.м. В районі Верхньої Хортиці, розташованої на правобережжі Дніпра, на захід від промайданчика на відстані 7-8 км абсолютні висоти досягають 90 м.

На концентрації домішок впливають зелені насадження, на листьях адсорбуються домішки. Нерівності підстилаючої поверхні впливають на просторовий розподіл і турбулентних характеристик повітряного потоку, приводять до зміни поля концентрації домішок від джерела.

Концентрація пилу обумовлені як вітровим режимом, відстанню від джерела, так і рельєфом. Максимальний вміст пилу спостерігається в сфері впливу промайданчика. На відстані 1 км на північ і південь від нього вміст домішок складає $1,2 \text{ мг/м}^3$, на захід і

схід відповідно 1,0-0,42 мг/м³. З збільшенням відстані до 2 км максимум вмісту пилу зміщений відносно проммайданчика на південь, де гіпсометричний рівень змінюється до 75 м. Це пов'язано з переважанням вітрів північних румбів і впливом селітебної зони, що характеризується щільною забудовою. В просторах, що погано продуваються створюються умови для гальмування швидкості і інтенсивності турбулентного обміну, внаслідок чого відбувається накладення факелу викидів. Південніше на схилах Дніпра, зі зниженням гіпсометричного рівня до 20 м концентрації пилу зменшується до 0,5 мг/м³. Це пояснюється сануючою здатністю зелених насаджень, зокрема парку «Дубовий гай», а як відомо повноцінний древостій на площі 1 га протягом вегетаційного періоду здатний осадити 10-20 тонн пиловидних часток. Крім того, очищенню повітря сприяє бризова циркуляція. На північ від промкомплексу, де гіпсометричний рівень майже практично не змінюється, максимальні концентрації. Пилу виявляються при південних вітрах, повторюваність яких складає 10%. На захід від сфери дії промкомплексу в районі Верхньої Хортиці з підвищенням гіпсометричного рівня до 90 м, не дивлячись на значну відстань від проммайданчика (5-8 км) зменшення концентрації домішок не спостерігається. Це можна пояснити вітровим переносом (повторюваність східних вітрів складає 14%) і впливом навітрених схилів, що є своєрідною перешкодою, на яких осаджується пиловаті часточки, що надходять з промкомплексу. На схід від промкомплексу з пониженням гіпсометричного рівня до 75 м та віддаленістю від джерел техногенних викидів на 3 км спостерігається поступове зниження концентрації пилу (0,8 мг/м³), що пояснюється як очищувальним впливом західних вітрів, повторюваність яких складає 9%, так і наявністю вільної забудови, що створює умови для провітрювання і покращує турбулентний обмін.

Із вищевикладеного видно, що просторовий розподіл пилу в сфері впливу промислового комплексу обумовлюється характером забудови, вітровим режимом, рельєфом місцевості.

Рівень концентрації сірчистого газу, викиди якого відбуваються на висоті 100-200 м, коливаються в межах ГДК, що пов'язано з зменшенням за останні роки викидів сполучень сірки в атмосферу. Сірчистий газ надходить із труб з великою швидкістю і характеризується високою температурою ($t - 120^{\circ}$) по відношенню до оточуючого середовища. Ці умови сприяють ефективному підйому домішок уверх з наступним горизонтальним розсіюванням і зміщенням за напрямком пануючих вітрів. Сульфати виявляються у всіх напрямках. На північ від промкомплексу в точках відбору, віддалених на відстані 1-2 км на гіпсометричному рівні 80 м максимальна концентрація складає 0,49 мг/м³, зменшуючись в 2 рази на відстані трьох кілометрів від проммайданчика. На захід від промкомплексу в точках відбору, віддалених на відстані 1-2 км на гіпсометричному рівні 80 м максимальна концентрація складає 0,42 мг/м³, зменшуючись в 2 рази на відстані трьох кілометрів від проммайданчика. На захід від промкомплексу в точці відбору на

відстані 2 км при відмітках рельєфу 75 м концентрація сірчистого газу складає $0,40 \text{ мг/м}^3$. Цих же значень вона досягає на абсолютній відмітці 90м, віддаленій на відстані 5-8 км, що пояснюється акумуляцією домішок на повітряному схилі. На півдні, півночі, і сході концентрації домішок в точках відбору на відстані 2-4 км зменшується до $0,22 \text{ мг/м}^3$, що пояснюється умовами розповсюдження, здатністю розсіюватись і вимитись опадами.

Таким чином, на просторовий розподіл сірчистого газу впливають як природні фактори, так і характер забудови.

Наведений аналіз свідчить, що величини домішок визначаються викидами промислового комплексу і збільшення вмісту продуктів техногенезу відмічається на вітряних схилах підвищених елементів рельєфу.

У випадках коли джерела техногенних викидів розташовані на єдиному промайданчику, максимумами наземних концентрацій мають однакові значення при цьому турбулентна вздовж потоку відіграє незначну роль в порівнянні з адвективним переносом.

Таким чином, нерівності підстилаючої поверхні змінюють просторовий розподіл швидкості вітру, що слід враховувати при плануванні структур міської забудови.

Таким образом, неровности подстилающей поверхности изменяет пространственное распределение скорости ветра, что следует учитывать при планировании структур городской застройки.

О. Є. Ходосовцев

ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ЛІТОЛІХЕНОБІОТ АЛЬПІЙСЬКОЇ СКЛАДЧАСТОЇ ОБЛАСТІ ТА ПРИЛЕГЛИХ РЕГІОНІВ

Альпійський складчастий пояс характеризується дуже розчленованим та високим рельєфом, підвищеною сейсмічністю та сучасним вулканізмом. До нього відносяться такі гірські системи, як Альпи, Піренеї, північні дуги Атласу, Апенніни, гори Балканського півострова, Карпати, Кримські та Кавказькі гори, гори Малої Азії та Близького Сходу, Памір, та Гімалаї. Серед альпійського складчастого поясу розташовані глибокі западини внутрішніх морів (Середземного, Чорного та Каспійського). Відслонення альпійського складчастого поясу складені породами мезозою та кайнозою, іноді зустрічаються породи до альпійських структур. Область альпійської складчастості на всьому протязі знаходиться в заключній орогенній фазі розвитку. Альпійський пояс почав формуватися з тріасового періоду (а в деяких структурах пізніше – з юри та крейди). На Памірі встановлено участь в геосинклінальному комплексі порід верхнього палеозою [6].

Порівняння ліхенобіот Альпійської складчастої області та прилеглих регіонів пов'язано з деякими труднощами. По-перше, в літературі немає повних даних щодо ліхенобіот окремих гірських систем, а складені чеклісти стосуються лише адміністративно відокремлених регіонів, частіше країн. По-друге, ліхенобіоти

геосинкліналі вивчені недостатньо, особливо це стосується Азіатської частини, де детальні дослідження стосуються лише окремих груп лишайників [2, 3, 4, 7, 10, 15 та ін.]. По-третє, списки лишайників склалися різними авторами у різні роки кінця минулого століття, що не може не вплинути на детальність та одноманітність виділення тих чи інших таксонів, а також на їх кількість.

Однак, існуючі відомості щодо систематичної структури, дозволяють нам провести порівняльний аналіз, що допоможе встановити місце літоліхенобіоти Кримського півострова в межах Альпійської геосинкліналі та відмітити певні закономірності зміни систематичної структури. Для порівняння нами були обрано 12 ліхенобіот, включаючи ліхенобіоту Кримського півострова (власні дані). Серед них Марокко [8], Туніс [16]; Сардинія [13, 14], Середземноморська частина Туреччини [11], Ізраїль [12], Кавказ [1], Таджикистан (Кудратов, неопубліковані дані), Монголія [3, 4] Австрія [17]. Серед вищезгаданих регіонів тільки рівнинна частина України та гори Монголії не входять до Альпійської складчастої області (таблиця 1). Нами були відібрані епілітні таксони а також ті, які відмічалися як епілітні, або пов'язані з кам'янистими відслоненнями (тріщини в скелях, прошарки ґрунту між скелями, епібріофітні види, що зростають поверх валунів та ін.). За можливістю, види та роди розглядалися за чеклістом лишайників Італії [13]. Родини групувалися за системою Д. Хоуксворса [9]. Найбільша кількість видів виявилась у літоліхенобіоті Австрії (1136 видів) та Марокко (693 види), а найменша у літоліхенобіоті Ізраїлю (172 види) та Середземноморської Туреччини (270 видів) (табл. 1). В середньому, для більшості літоліхенобіот кількість видів коливалась в межах 450-580. В цілому, для порівняння було використано 2146 видів лишайників, що відносяться до 236 родів та 55 родин.

Нами було проведене порівняння провідних родин літоліхенобіот Альпійської складчастості і складений максимальний кореляційний шлях на основі визначених коефіцієнтів Спірмена. Структури провідних за кількістю видів родин літоліхенобіот досить близькі (рис. 1). Даний розподіл родин може бути наслідком Альпійського орогенезу, який відбувався із сходу на захід. При значенні коефіцієнту Спірмена $r_s = 0,84$ відокремлюються дві плеяди. Одна включає південно-західні

Середземноморські літоліхенобіоти (Марокко, Туніс, Сардинія, Ізраїль), а інша об'єднує північні та північно-східні літоліхенобіоти (Кавказ, Альпи, Карпати, Монголія). На нашу думку, такий розподіл в систематичній структурі провідних родин може бути залишком розподілу давніх літоліхенобіот, що формувалися на північному та південному берегах палеоокеану Тетис. Літоліхенобіота Криму, разом з літоліхенобіотами Рівнинної частини України та Середземноморської Туреччини займають проміжне положення.

Таблиця 1. Характеристика регіонів, що порівнюються

№	Регіон	Площа тис. км ²	Гірська система	Найвища точка, м н.р.м.	Кількість видів літоліхено- біоти
1.	Кримський півострів	25,500	Кримські гори	1545	570
2.	Сардинія	24, 089	-	1834	581
3.	Середземноморська частина Туреччини	138, 137	хребет Тавр	3726	303
4.	Марокко	447, 000	Атлаські гори	4165	693
5.	Туніс	164, 148	Західний Атлас		270
6.	Ізраїль	20,000	Західні Ізраїльські гори	1006	172
7.	Українські Карпати	24,000	Карпати	2061	459
8.	Рівнинна частина України	541,200	-	515	250
9.	Кавказ	440,000	Кавказ	5642	518
10.	Таджикистан	143,100	Паміро- Алай	7495	449
11.	Монголія	1500,000	Хангай Хентей Алтай	4362	451
12.	Австрія	83,800	Альпи	3797	1136

У складі провідних родин проаналізованих регіонів, стійке перше місце посідає родина *Teloschistaceae* для літоліхенобіот Середземноморської області, тоді як у північніших (Альпи, Карпати) та східних літоліхенобіотах (Кавказ, Паміро-Алай) ця родина поступово втрачає провідні позиції і займає 2-3 місце, а для літоліхенобіоти Монголії взагалі 7 місце. З іншого боку, для східних літоліхенобіот характерним є провідні позиції родини *Acarosporaceae* (1-2 місце), а для Карпати, Альп та Паміро-Алаю (Таджикистан) провідна роль (1-е місце) відводиться родині *Verrucariaceae*. Досить стійкі позиції у літоліхенобіотах Альпійської складчастості та прилеглих регіонів мають родини *Lecanoraceae* (для більшості літоліхенобіот 4-е місце) та *Physciaceae* (2-3 місце) і лише для Таджикистану та Рівнинної частини України 5-е місце. Родина *Hymeneliaceae* є більш характерною для східних літоліхенобіот (5-6 місце), тоді як для інших вона займає 8-10 місце або взагалі не входить до провідних. Для літоліхенобіот Кримського півострова ця роди посідає 6-е місце, що вказує на риси подібності до східних літоліхенобіот. Досить цікавим є позиція родини *Lichinaceae*, яка є характерною для літоліхенобіот аридних регіонів Марокко (8-е місце), Тунісу (7-е місце), Ізраїлю (5-е місце), Таджикистану та Монголії (9-е місце). Для інших літоліхенобіот вона нехарактерна і не входить до десяти провідних. В провідні родини у літоліхенобіот північно-західної Африки входить родина *Roccellaceae* (9-е місце), що є характерним для західного Середземномор'я. В цілому, для літоліхенобіот Середземноморської області характерним є також

високе положення родини *Catillariaceae* (7-е – 10-е місця). Родина *Rhizocarpaceae* притаманна високогірським регіонам завдяки відслоненням значної кількості вулканічних гірських порід у літогенній основі: Альпи (5-е місце), Атлаські гори (6-е місце). Для вологих високогірських регіонів в десятку провідних включається родина *Peltigeraceae*: 8-е місце для літоліхенобіот Карпат, Кавказу та Монголії.

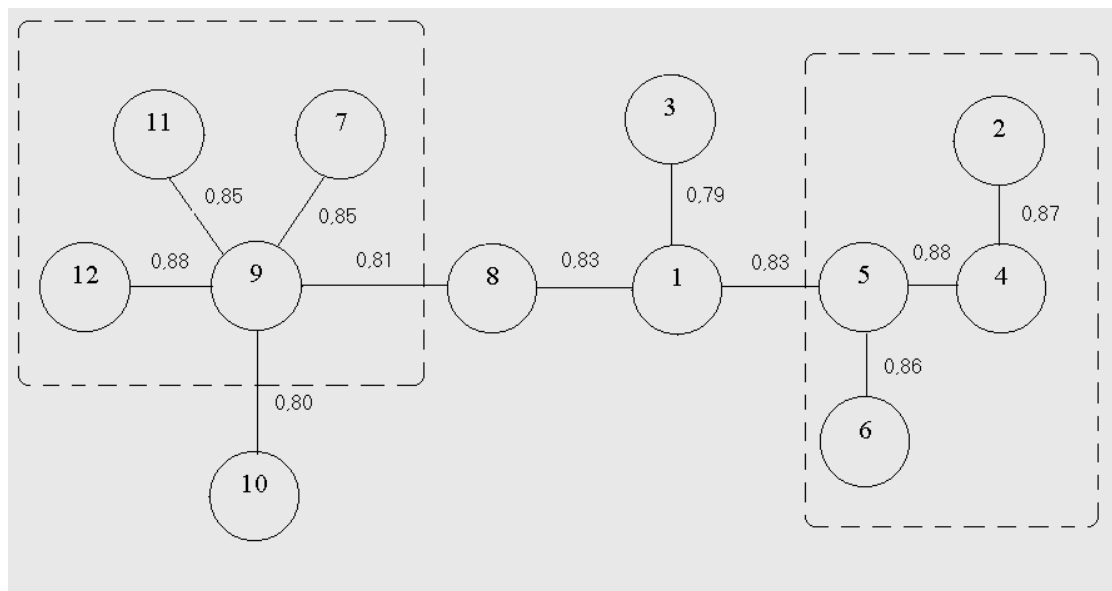

Рис. 1. Дендрит та кореляційні плеяди (пунктир), що відображають ступінь подібності структури провідних за кількістю видів родин літоліхенобіот Альпійської складчастої області та прилеглих регіонів: 1 – Крим, 2 – Сардинія, 3 – Середземноморська частина Туреччини, 4 – Марокко, 5 – Туніс, 6 – Ізраїль, 7 – Українські Карпати; 8 – Рівнинна частина України; 9 – Кавказ, 10 – Таджикистан; 11 – Монголія; 12 – Австрія.

На основі матриці коефіцієнтів кореляції Спірмена нами були також побудовані максимальні кореляційні шляхи між провідними за кількістю видів родами літоліхенобіот Альпійської складчастої області (рис. 2). При значенні коефіцієнту $r_s = 0,84$ відокремлюються дві плеяди з найбільшою подібністю літоліхенобіот. Одна включає аридні літоліхенобіоти центрального та західного Середземномор'я (Марокко та Сардинія), а інша центральноєвропейські гігрофільні літоліхенобіоти (Карпати та Альпи). Кримський півострів, як і в першому випадку, займає проміжне положення між ціми літоліхенобіотами, однак більше тяжіє до літоліхенобіот Середземномор'я (Туніс, Сардинія) (рис.5.3.2). Зв'язок орогенетичних процесів та склад провідних за кількістю видів родів у літоліхенобіотах Альпійської складчастості також відображається у досить близьких значеннях коефіцієнта Спірмена. При $r_s = 0,74$ відокремлюється плеяда, яка майже повністю включає літоліхенобіоти

Альпійської складчастості, за виключенням Середземноморської частини Туреччини, яка на наш погляд, ще недостатньо вивчена.

Провідними родами за кількістю видів для майже всіх досліджених літоліхенобіот є *Caloplaca*, *Lecanora* та *Verrucaria*, які звичайно займають 1-3 позиції (табл. 5.3.4). Для східних літоліхенобіот відбувається зниження ролі роду *Caloplaca* (3-е місце для Таджикистану та 4-е для Монголії). Для цих літоліхенобіот перше місце характерно для роду *Acarospora*, тоді як західніше його позиції зменшуються звичайно до 4-6 місць.

Для східних літоліхенобіот досить суттєвим є зменшення ролі роду *Verrucaria* (9-е місце для Таджикистану та виключення з десяти провідних для літоліхенобіоти Монголії). Рід *Aspicilia* є також одним з характерніших родів східної частини Альпійської складчастості та східних прилеглих регіонів (1-е місце для Кавказу, 2-е для Монголії, 4-е для Криму, Рівнинної частини України та Таджикистану), тоді як для західної частини геосинклінали ця родина посідає з 7-го по 10-е місця (Сардинія, Середземноморська частина Туреччини, Марокко, Карпати, Альпи). Рід *Collema* входить до десяти провідних у літоліхенобіотах давньосередземноморських регіонів, де переважають юрські вапнякові відслонення (Туреччина, Крим, Кавказ, Туніс, Таджикистан), де він посідає 6-8 місце. Його роль у літоліхенобіотах вологіших гірських систем значно зменшується. Значну роль у формуванні літоліхенобіот Альпійської складчастої області відіграє рід *Rinodina*, що входить у десятку провідних родів для більшості літоліхенобіот. Одним з провідних аридних середземноморських родів можна вказати рід *Toninia*, який у літоліхенобіотах від Марокко до Кримського півострова входить до десяти провідних, займаючи 6-10 місця. Епілітні представники роду *Buellia* найпоширеніші у регіонах із значною кількістю вулканічних гірських порід. В Марокко цей рід займає 5-ту, в Сардинії – 7-му, в Криму – 9-у, в Альпах та на Кавказі 10-у позиції. Для літоліхенобіоти Ізраїлю його роль підвищується до 3-го місця, але на фоні незначної кількості лишайників в роді (всього 7 видів). Рід *Cladonia* не характерний для кам'янистих відслонень, лише деякі види зростають між камінням, на прошарках ґрунту в тріщинах вапнякових скель, поверх епілітних мохів, або займають вільні місця на ґрунті у карових полях. Однак, все ж таки він іноді входить до десяти провідних, особливо для рівнинних регіонів (рівнинна частина України – 5-е місце). Теж саме стосується і роду *Peltigera*, види якого можуть колонізувати різноманітні субстрати, однак найбільша кількість представників роду зустрічається у вологих гірських системах (Карпати, Альпи, Кавказ, Монголія). Епілітні представники роду *Candelariella* мають найбільшу кількість видів у центральній та східній частинах Альпійської складчастої області (Крим – 10 видів, Таджикистан – 11 видів), займаючи останню позицію в десятці провідних (Рівнинна частина України та Таджикистан). Рід *Rhizocarpon* сягає високих позицій у високогірських регіонах із значним різноманіттям вулканічних гірських порід: в Альпах та Середземноморській Туреччині (3-е

місце), Кавказ (5-е місце), Сардинія та Карпати (6-е місце), Рівнинна частина України та Монголія (8-е місце).

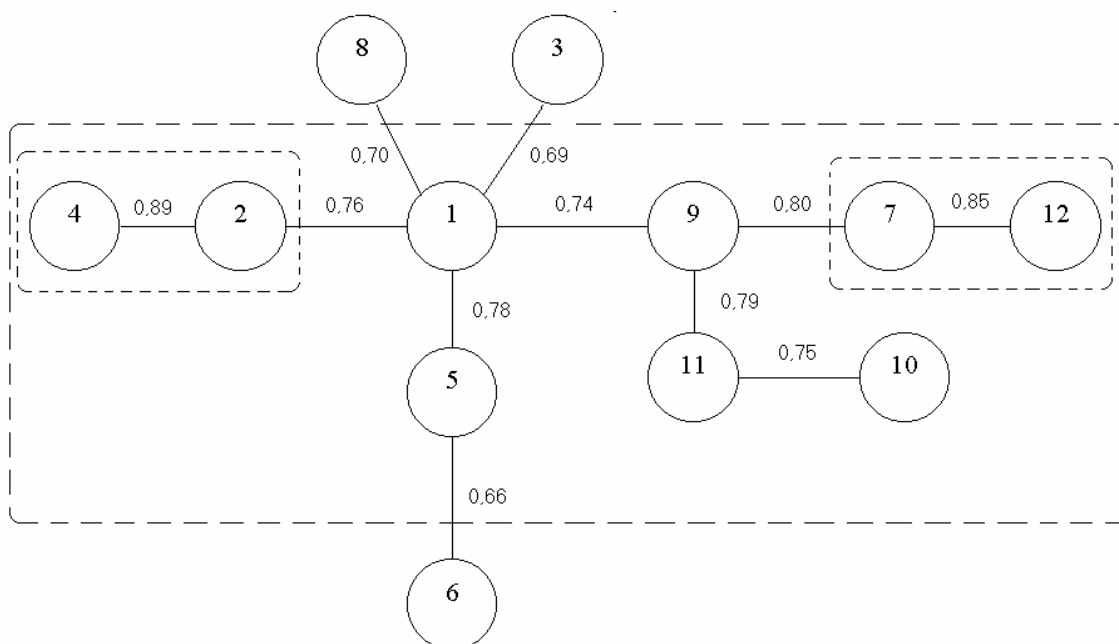

Рис. 2. Дендрит та кореляційні плеяди (пунктир), що відображають ступінь подібності структури провідних за кількістю видів родів літоліхенобіот Альпійської складчастої області. Позначення літоліхенобіот, що порівнюються див. на рис. 1.

Для епілітних представників роду *Xanthoria* характерним є існування у теплих середземноморських регіонах, де цей рід іноді входить до десяти провідних (Середземноморська частина Туреччини, Туніс, південь Рівнинної частини України). Для пустельних регіонів (Ізраїль) характерним є високі позиції роду *Lichinella* (5-е місце) та *Diploschistes* (4-е місце). Для західного Середземномор'я відзначається значне різноманіття представників роду *Ramalina* (9-е місце у літоліхенобіоті Марокко). З іншого боку, для високогірських регіонів з холодним кліматом (Альпи, Карпати, Таджикистан, Монголія) підвищується кількість представників роду *Lecidea* (від 4-го по 7-е місця) та *Umbilicaria* (8-е місце для літоліхенобіоти Кавказу). Епілітні представники роду *Pertusaria* переважають у середземноморських регіонах (9-е місце для літоліхенобіоти Сардинії). Для аридних регіонів східної частини Альпійської складчастої області та прилеглих регіонів підвищується кількість представників роду *Catapyrenium* s.l. (6-е місце для Таджикистану та 9-е місце для Монголії). Також значна кількість видів цього роду відома із південної частини Середземномор'я (Марокко, Туніс). Для гірських регіонів центральної Європи виявилася значна частка представників роду *Polyblastia* (6-е місце для Альп), тоді як в

більшості регіонів цей рід взагалі відсутній. Можливо, що саме Альпи та прилеглі гірські системи є одним з центрів видоутворення роду.

Нами був побудований граф відношень включення та подібності флористичних списків літоліхенобіот що порівнюються (рис. 3) на основі матриці пересічень та матриці мір включень.

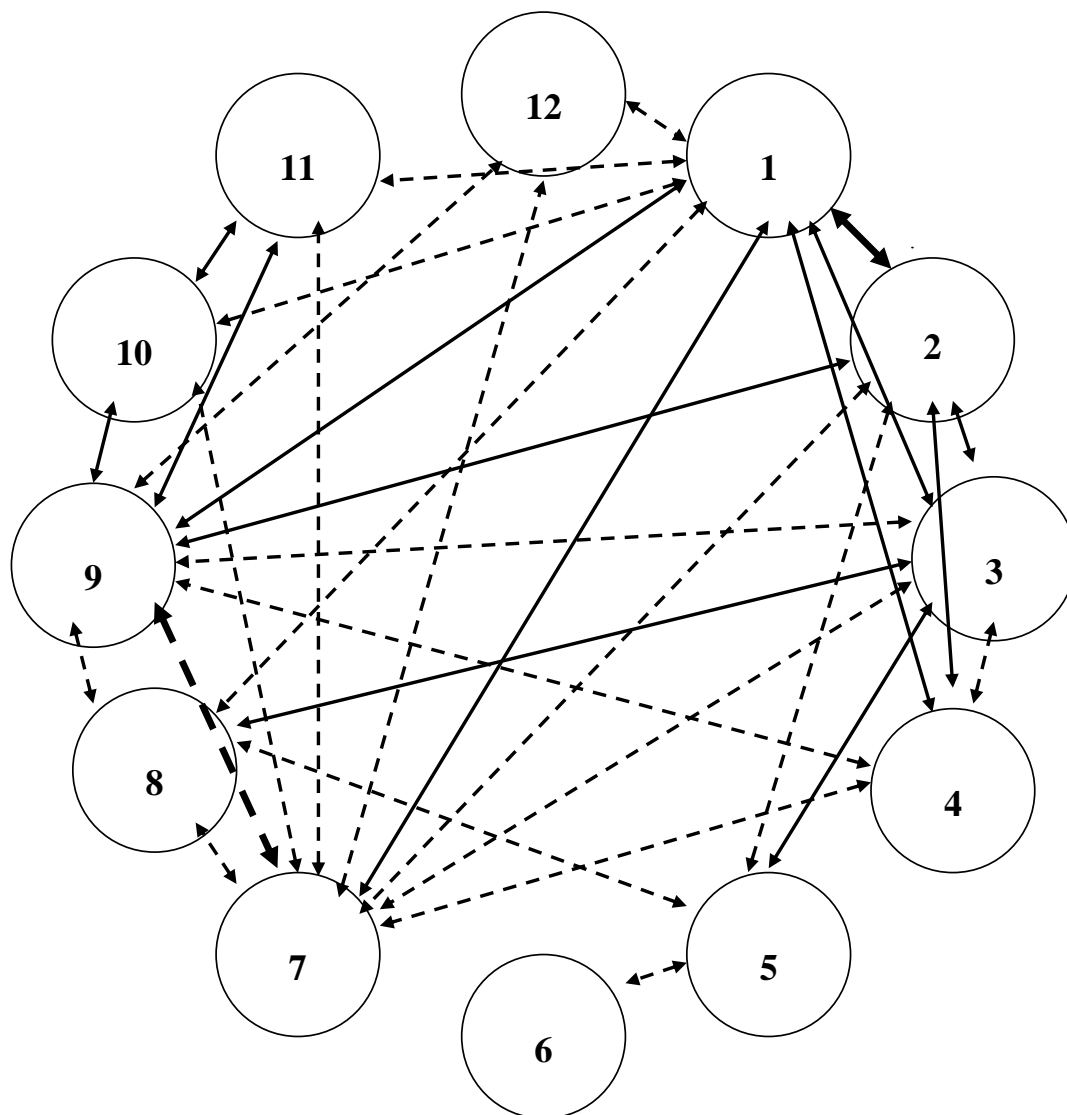

Рис.3. Граф відношень включення видових складів літоліхенобіот, що порівнюються:

Умовні позначення: 1 – Крим, 2 – Сардинія, 3 – Середземноморська частина Туреччини, 4 – Марокко, 5 – Туніс, 6 – Ізраїль, 7 – Українські Карпати; 8 – Рівнинна частина України; 9 – Кавказ, 10 – Таджикистан; 11 – Монголія; 12 – Австрія.

————— поріг = 0,60; - - - - - поріг = 0,50,

..... поріг 0,40, - . - . - поріг, 0,30.

Аналіз розрахунків мір включення між літоліхенобіотами рівнинної частини України, Криму та Українських Карпат показав їх подібність до встановленої раніше закономірності на основі аналізу

всієї ліхенобіоти цих регіонів [95]. Однак, порогові значення вище, що вказує на консервативніший характер літоліхенобіот та їх тісніші зв'язки. Так, на рівні 0,80 літоліхенобіота рівнинної частини України включається у літоліхенобіоту Кримського півострова, тоді як тільки на рівні 0,70 вона включається в літоліхенобіоту Українських Карпат. Між літоліхенобіотами Українських Карпат та рівнинної частини України виникають відношення подібності на рівні 0,60. Гірські країни України, за видовим складом лишайників кам'янистих відслонень стоять досить далеко одна від одної. На рівні 0,50 літоліхенобіота Карпат включається у літоліхенобіоту Кримського півострова.

Риси подібності літоліхенобіоти Кримського півострова виражені тільки з літоліхенобіотою Сардинії при пороговому значенні 0,60. При значенні 0,40 літоліхенобіота Кримського півострова має риси подібності з літоліхенобіотами Середземноморської частини Туреччини, Марокко, Українських Карпат та Кавказу (рис. 3). Можливо, що причорноморська частина Кавказу виявить тісніші зв'язки між літоліхенобіотою Криму, однак на сьогодні вона ще дуже слабо досліджена. Найхарактернішою літоліхенобіотою Альпійської складчастої області є літоліхенобіота Австрійських Альп. При пороговому значенні 0,70 вона вже включає літоліхенобіоту Криму, Середземноморську частину Туреччини, рівнинної частини України та Кавказу. Кримський півострів, як і у випадку порівняння провідних родин та родів, має тісні зв'язки із східно-середземноморськими літоліхенобіотами. Середземноморська Туреччина при пороговому значенні 0,70 включається у літоліхенобіоту Криму. Найслабкіші зв'язки літоліхенобіоти Кримського півострова із східними літоліхенобіотами. Кримський півострів включається у літоліхенобіоту Таджикистану та Монголії тільки при пороговому значенні 0,34.

Типовими літоліхенобіотами західної частини Альпійської складчастості (Західне Середземномор'я) є літоліхенобіота Марокко, в яку включається 6 літоліхенобіот при пороговому значенні 0,50. Досить репрезентативною є середземноморська літоліхенобіота Сардинії, до якої включається 6 літоліхенобіот при тому ж значенні. Для північних, вологіших гірських систем цієї генетично однорідної структури типовою є літоліхенобіота Альп, яка включає 10 літоліхенобіот, що порівнювалися. Для центральної частини складчастості, або східної частини середземноморської області типовою є літоліхенобіота Кримського півострова, що включає 5 літоліхенобіот. Досить відокремлену позицію займає літоліхенобіота Таджикистану, яка є, можливо, найбільш давньою серед всіх досліджених літоліхенобіот і має досить слабкі зв'язки з іншими регіонами. Літоліхенобіота Монголії, регіони якої не входять до складу Альпійської складчастої області має більше рис спорідненості з північними літоліхенобіотами Альпійської складчастості (Кавказ, Карпати), ніж з ближче розташованою літоліхенобіотою Таджикистану.

В цілому, за систематичною структурою провідних родів та родин, літоліхенобіота Криму займає проміжне положення між ксерофітними середземноморськими та гумідними європейсько-азіатськими літоліхенобіотами південної частини Альпійської складчастості, і виявляє найбільші риси подібності з літоліхенобіотою Сардинії. За структурою провідних родів літоліхенобіота Криму наближається до середземноморських регіонів. За видовим складом літоліхенобіота Кримського півострова можна вважати типовою літоліхенобіотою східного Середземномор'я.

Список літератури:

1. Бархалов Ш.О. Флора лишайников Кавказа. Баку: «Элм», 1983. – 340 с.
2. Голубкова Н. С. Род *Acarospora* A. Massal. // Определитель лишайников СССР. Вып. 5: Кладониевые – Акароспоровые. – Л.: Наука, 1978 а. – С. 143–155.
3. Голубкова Н. С. Конспект флоры лишайников МНР. – Л.: Наука, 1981. – 201 с.
4. Голубкова Н.С. Анализ флоры лишайников Монголии. – Л.: Наука, Ленингр. отд-ние, 1983. – 248 с.
5. Кондратюк С. Я. Ліхенофлора рівнинної частини України та її аналіз// Дис. .... доктора біолог. наук: 03.00.05, 03.00.24 – Київ, 1996. – 592 с.
6. Левитес Я.М. Историческая геология с основами палеонтологии и геологии СССР. – М.: Недра, 1970. – 288 с.
7. Breuss O. Revision der Flechtengattung *Placidiopsis* (Verrucariaceae) // Österr. Z. Pilsk. – 1996. – N 5. – P. 65–94.
8. Egea J. M. Catalogue of lichenized and lichenicolous fungi of Morocco // *Bocconeia*. – 1996. – N 6. – P. 19–114.
9. Hawksworth & al. Dictionary of the fungi. – International Mycological Institute. – 1995. – 616 p.
10. Hertel H. Gesteinsbewohnende Arten der Sammelgattung *Lecidea* (Lichenes) aus Zentral- Ost- und Sudasien. Eine erste Übersicht // *Khumbu-Himal.* – 1977. – Vol. 6, N 3. – P. 145–378.
11. John V. Preliminary catalogue of lichenized and lichenicolous fungi of Mediterranean Turkey // *Bocconeia*. – N 6. – 1996. – P. 173–216.
12. Kondratyuk S.Ya., Navrotskaya I.L., Zelenko S.D., Wasser S.P., Nevo E. The first checklist of lichen-forming and lichenicolous fungi of Israel. – Kyiv, Haifia: M.G. Kholodny Institute of Botany, Intern. Centre for Criptogamic Plants and Fungi, 1996. – 136 p.
13. Nimis P. L. The Lichens of Italy. An annotated catalogue. – Monogr., 12. – Torino, 1993. – 897 p.
14. Nimis P. L. & Poelt J. The Lichens and lichenicolous Fungi of Sardinia (Italy) // *Studia geobotanica*. – 1987. – Vol. 7. suppl. 1.– 269 p.
15. Poelt J. & Hintegger E. Beitrage zur Kenntnis der Flechtenflora des Himalaya. VII. Die Gattungen *Caloplaca*, *Fulgensia* und *Ioplaca* // *Bibl. Lichenol.* – 1993. – N 50. – P. 1–265.
16. Seaward M.R.D. Checklist of Tunisian lichens // *Bocconeia*. – N 6. – 1996. – P. 115–148.
17. Turk R. & Poelt J. Bibliographie der Flechten und flechtenbewohnenden Pilze in Osterreich. – Wien, 1993. – P. 168.

ЗОВНІШНЯ ТРУДОВА МІГРАЦІЯ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ: МАСШТАБИ, СУЧАСНІ ОЗНАКИ ТА ГЕОГРАФІЯ

Постановка проблеми Сьогодні зовнішня трудова міграція населення України є масштабним, загальнодержавним явищем, яке потребує усестороннього вивчення, аналізу, прогнозування та адекватної реакції держави через формування та реалізацію національної еміграційної та імміграційної політики. Трудова зовнішня міграція є природною реакцією населення на негативні зміни в соціально-економічному житті суспільства в період структурних перетворень в економіці, за умови нерозвиненості та деформованості внутрішнього ринку праці, масового галузевого і регіонального безробіття. В той же час значні масштаби, позитивна динаміка, залучення до трудової міграції населення більшості регіонів та різних соціальних груп, тривале збереження негативних тенденцій у розвитку внутрішнього ринку праці створили умови для зміни характеру явища із ситуативного та внутрішньо регіонального на системний та загальнодержавний.

Нажаль на сьогодні держава практично не має довгострокової стратегії та дієвих механізмів, які б могли принципово змінити ситуацію на внутрішньому ринку праці, вплинути на мотивацію трудових мігрантів, передусім, збільшити конкурентоздатність національного ринку праці. Так, тривожними тенденціями 2006 року на внутрішньому ринку праці стали з одного боку зменшення попиту на кваліфікованих спеціалістів та зростання попиту на низько кваліфіковану працю, дефіцит робочої сили в окремих галузях, зокрема, в будівництві, серед окремих робітничих професій. При збереженні подібної тенденції сегмент низько кваліфікованого ринку праці в Україні у майбутньому може бути заповнений нелегальними трудовими мігрантами із країн Азії, Африки, Молдови.

Некерованість, стихійність процесу, відсутність достовірної інформації стосовно загальної чисельності та якісного складу громадян України, які працюють за кордоном, ускладнюють можливість оцінки масштабів зовнішньої трудової міграції та прогнозування її наслідків. Складність дослідження даного явища пов'язана з існуванням двох якісно різних площин: з одного боку - це легальна трудова міграція, яка є мало чисельною, з іншого – масова нелегальна трудова міграція. Кількість заробітчани-нелегалів та легалізованих мігрантів визначається досить приблизно за різними методиками соціологічних опитувань та експертними оцінками на рівні МЗС, пілотними обстеженнями Міністерства праці та соціальної політики, громадських організацій.

Аналіз попередніх досліджень. Теоретичні положення щодо методології та методики дослідження міграції, її кількісних, якісних характеристик, на які спирається автор, викладені у роботах В.І. Переведенцева, Ж. Я. Зайончковської, Т.І. Заславської, І. М. Прибуткової, Л.Л. Рибаківського, О.У. Хомри.

Цілі та завдання дослідження Метою дослідження є проведення порівняльного аналізу легальної та нелегальної зовнішньої трудової міграції. Визначення чинників, які сприяють збереженню масштабів даного явища, його потенційних загроз і наслідків.

Виклад основного матеріалу та результатів. Загальна чисельність українських трудових мігрантів, які працюють за кордоном оцінюється в середньому за різними джерелами від 3 до 7 млн. осіб [5]. Ця кількість включає нелегальних, легалізованих та легальних трудових мігрантів. За експертними оцінками, порівняно з нелегальними, легальні трудові мігранти становлять не більше 1% від загальної чисельності громадян України, які виїжджають за кордон з метою працевлаштування. Незважаючи на формування стійкої тенденції до збільшення чисельності цієї категорії мігрантів, останніми роками вона залишається мало чисельною в масштабі України. Так, кількість громадян України, які легально були працевлаштовані за кордон становила у 1998 році – 24 397 осіб, у 2002 році 40 683 особи, а у 2006 році - 63 369 осіб [1; 3; 4].

Слід відзначити, що переважну більшість легальних трудових мігрантів з України становлять громадяни працевлаштовані посередницькими структурами з працевлаштування, які функціонують в Одеській області. Так, у 2006 році за допомогою комерційних бюро, агентств та інших організацій, які мають ліцензію на роботу за кордоном було працевлаштовано 41 821 особу, що становить 66% від загальної кількості легально працевлаштованих за кордон громадян України [3].

На сьогодні існують суттєві відмінності у географії країн працевлаштування, у структурі зайнятості, у статево-віковій, освітній та професійній структурі нелегальних і легальних трудових мігрантів з України.

Так, за експертними оцінками МЗС України, найбільша кількість українців за кордоном на заробітках нелегально перебуває (в порядку зменшення чисельності) у Росії, Польщі, Італії, Чехії, Португалії, Іспанії, Словаччині та Греції. [1] Як свідчить статистика основна частина легальних трудових мігрантів з України це моряки, спеціалісти з суднобудування та судноремонту, які працюють за професією. Враховуючи специфіку зайнятості найбільша чисельність легальних трудових мігрантів працювала за наймом на судах під прапорами Республіки Кіпр, Грецької Республіки, Ліберії та Великобританії [2,3] (рис.1).

Принципові відмінності спостерігаються у структурі зайнятості трудових мігрантів. Серед нелегальних та легалізованих мігрантів переважна більшість зайнята в будівництві та сільському господарстві (для чоловіків), у сільському господарстві та у домашній прислугі. Суттєво відрізняється структура зайнятості за приймаючими країнами. У більшості країн значною є частка чоловіків працюючих на будівництві (Росія – 73%, Польща -65%, Чехія – 88%). У Польщі значна частка чоловіків (до 30%) працює в сільському господарстві. Для жінок відносно більш різноманітними є сфери працевлаштування. Наприклад, у Італії у якості домашньої прислуги працює близько 90%

українських жінок. У Польщі жінки переважно працюють у сільському господарстві до 70% від загальної кількості українських жінок-заробітчан, у Чехії – в готельному та ресторанному бізнесі (більше 45%), в Росії – в торгівлі (до 35%)[1, С.130-131].

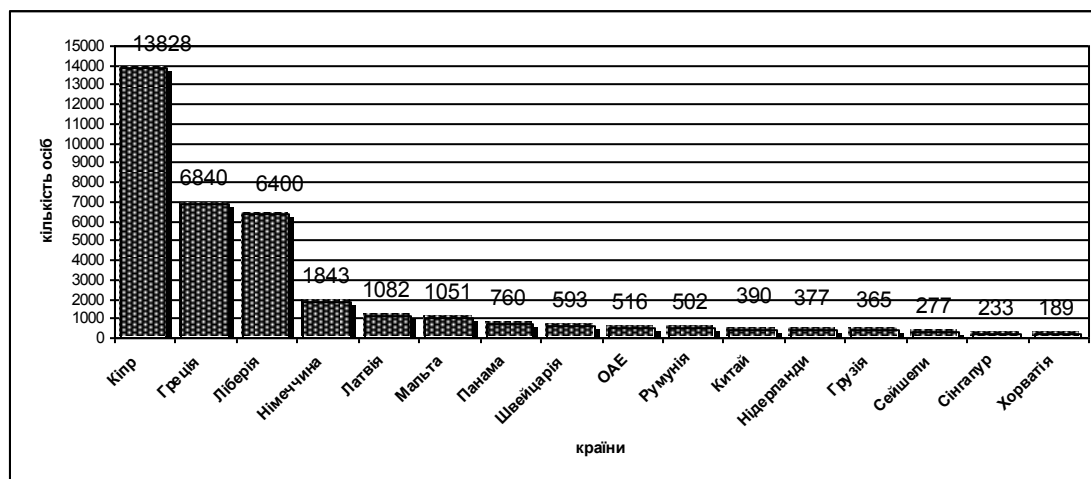

Рис. 1. Розподіл трудових мігрантів за основними країнами працевлаштування, 2006 рік (працевлаштовані посередницькими структурами в Одеській області)

За категоріями працівників серед нелегальних мігрантів основну частку становлять особи, які працюють не за професією, на робочих місцях, які не потребують високої кваліфікації чи спеціальної професії. В освітній структурі легальних трудових мігрантів переважають особи з вищою освітою. В основному переважну більшість легальних трудових мігрантів становлять моряки. Основною сферою зайнятості у приймаючих країнах відповідно є транспорт та зв'язок (табл. 1).

Таблиця 1. Розподіл трудових мігрантів, які тимчасово працювали за кордоном та були працевлаштовані через посередницькі структури в Одеській області за сферами занятості (всі країни)

Види господарської діяльності	легальні трудові мігранти, у %	
	2005 рік	2006 рік
Будівництво	0,01	0,03
Оптова і роздрібна торгівля	-	0,05
Готелі та ресторани	4,8	1,3
Транспорт та зв'язок	94,8	98,3
Колективні послуги	-	<0,01
Рибне господарство	0,4	0,3
Інші види діяльності	-	<0,01
Всього	100	100

Розраховано за матеріалами [2,3]

У статевій структурі всіх категорій трудових мігрантів суттєво переважають чоловіки (їх частка більше 90%). Для нелегальних

мігрантів частка жінок є дещо вищою ніж для легальних і знаходиться в межах 7-10%. Аналіз вікової структури свідчить, що серед нелегальних мігрантів найвищою є частка осіб у віковій групі від 28 до 40 років. Ця вікова група найбільш економічно активного населення становить до 50% від загальної чисельності нелегальних заробітчан. Серед легальних мігрантів (чоловіків) чисельно переважають особи старше 40 років, що зумовлено орієнтацією роботодавців на певний рівень досвіду та професійної кваліфікації.

Серед нелегальних мігрантів переважають особи, які мають загальну середню освіту та середню спеціальну (майже 80%), тоді як серед легальних навпаки – особи з вищою освітою.

Серед легальних трудових мігрантів високою є частка працюючих на керівних посадах, у якості службовців, висококваліфікованих спеціалістів на умовах найму в іноземних роботодавців (табл. 2). Сезонні працівники становлять менше 1%. В цілому українські моряки мають високий рейтинг на зовнішньому ринку праці.

Що стосується терміну перебування за кордоном легальних трудових мігрантів, то відповідно до умов трудового договору (контракту) найбільш поширеною є тривалість роботи від 6 місяців до 1 року (66% мігрантів), на другій позиції термін роботи до 6 місяців (відповідно 33.3%). Незначною є частка працюючих за кордоном протягом 3 років і більше.

Таблиця 2. Розподіл легальних трудових мігрантів за категоріями робочих місць (2005-2006 рр.)

Категорії працівників	Працюють за наймом іноземного роботодавця			
	кількість осіб		у %	
	2005 рік	2006 рік	2005 рік	2006 рік
На посадах керівників, спеціалістів, службовців	16468	18412	44,3	44,0
Робочих місцях за професією	20092	22168	54,1	53,0
Місцях, які не потребують професії, спеціальності	603	1241	1,6	3,0
Всього	37163	41821	100	100

Для моряків, які традиційно проживають у південних областях України в умовах занепаду та знищення українських судноплавних компаній, масштабного внутрішньогалузевого безробіття, зовнішня трудова міграція є фактично єдиною можливістю працювати за фахом, підтримувати відповідний рівень кваліфікації та зберігати професійну придатність. У зв'язку з цим, зовнішня легальна трудова міграція надлишкової на певний момент робочої сили може розглядатися як один із способів раціонального використання та збереження трудового потенціалу.

Слід зауважити, що Одеська область уже протягом декількох останніх років має позитивне сальдо міждержавної міграції. Так, за офіційними даними Держаком статистики України у 2005 році міграційний приріст населення області за рахунок мігрантів із інших країн становив 2 103 особи, а за 2006 рік уже 7830 осіб. Відповідно значною є чисельність нелегальних трудових мігрантів в Одеській області, що формує специфічні умови для розвитку регіонального ринку праці, та сприяє заміщенню національної робочої сили ще більш дешевими нелегалами.

Чинники, які зумовлюють зовнішню трудову міграцію українців передусім мають економічний характер. Якщо в 90-х роках мотивація трудових мігрантів визначалася насамперед неможливістю знайти будь-яку роботу, то в середині 2000-х основним мотивом стало бажання поліпшити рівень добробуту у зв'язку із значним подорожчанням життя в Україні.

1. Внутрішні чинники, які мають як загальнодержавний так і регіональний рівень. Серед них основні:

- високий рівень галузевого та регіонального безробіття в умовах структурних трансформацій в економіці, довготривале зниження попиту на окремі спеціальності;

- суттєве зниження рівня добробуту, фактичне зубожіння більшої частини населення в окремих регіонах, в сільській місцевості, серед окремих соціальних груп, потреба в коштах на придбання житла, освіти дітей, відкриття власного бізнесу, які неможливо реально та легально заробити в Україні;

- невідповідність між рівнем оплати праці та фактичною вартістю життя в Україні;

- суттєво нижчий рівень оплати праці в Україні ніж у країнах можливого працевлаштування (фактично кваліфікована праця в Україні оплачується нижче ніж низько кваліфікована в країнах-реципієнтах);

- монопольне становище роботодавців, які зацікавлені у збереженні низької оплати праці, тінізації значного сегменту ринку праці в Україні, не забезпеченні соціальних гарантій для працівників;

- неефективна політика держави щодо формування конкурентних переваг національного ринку праці, створення умов для легальної зайнятості, формування потреби в соціальних гарантіях на основі реальної оплати праці.

2. Зовнішні чинники, які визначають в основному стан та особливості зовнішнього ринку праці:

- зростання попиту на низько кваліфіковану працю в будівництві, сільському господарстві, сфері послуг в більшості країн Європи, який не задовольняється власною робочою силою;

- значно вищі рівні оплати праці ніж в Україні та вигідніші умови працевлаштування;

- наявність різного за обсягом тіньового сектору економіки в приймаючих країнах, що робить можливим поширення нелегальних форм трудової міграції (в Росії, Греції, Іспанії, Італії, Португалії, Німеччині, країнах Східної Європи);

– можливість легалізації з метою подальшої зміни місця постійного проживання;

– сталий попит на українських заробітчан на ринку як нелегальних так і легальних трудових мігрантів в приймаючих країнах (професійні, культурні, ментальні, расові ознаки).

Висновки Зовнішня трудова міграція має та буде мати неоднозначні та довгострокові наслідки в економічній та соціальній сфері країни, які досить умовно можна розділити на позитивні та негативні: Серед позитивних слід відзначити:

– зовнішня трудова міграція надлишкової на певний момент робочої сили може розглядатися як один із способів використання трудового потенціалу, зменшення рівня безробіття та соціальної напруги на національному ринку праці;

– надходження в Україну значних коштів зароблених за кордоном, обсяг яких дозволяє говорити про формування специфічного виду інвестування економіки країни (за різними оцінками від 1 до 5 млрд. дол. щорічно);

– накопичення досвіду життя та роботи в іншому соціально-економічному середовищі, в ринкових умовах, формування європейської системи цінностей;

– формування нових осередків української діаспори, розширення їх географії.

– Негативні наслідки та загрози національним інтересам:

– загроза незворотної втрати значної частини якісної, найбільш економічно активної національної робочої сили, в тому числі людського, наукового та інтелектуального потенціалу за умови, коли тимчасова трудова міграція призводить до еміграції та зміни місця постійного проживання;

– тривала занятість у сфері низько кваліфікованої праці у приймаючих країнах призводить до втрати кваліфікації, професії, набутих раніше в Україні.

– загрози соціального характеру пов'язані із руйнуванням сімей, явищем сирітства дітей заробітчан, деформацією статеві-вікової структури в районах масової трудової еміграції, проблем демографічного характеру;

– негативні наслідки для розвитку споживчого ринку викликані зростанням грошової маси, штучним збільшенням попиту та ще більшим зниженням конкурентноздатності національного ринку праці.

– найбільшу загрозу становить кримінально індукована зовнішня міграція, торгівля людьми та примусова праця українських громадян.

Перспективи подальших досліджень Концепція національної політики у сфері регулювання міждержавної трудової міграції повинна формуватися у двох напрямках: з одного боку – формування умов для підвищення конкурентноздатності національного ринку праці та створення умов для зменшення масштабів зовнішньої трудової міграції праці; з іншого забезпечення захисту інтересів громадян України за кордоном та створення умов для поширення легальної трудової міграції. Соціальний захист трудових мігрантів-

громадян України забезпечується міждержавними та міжурядовими угодами про працевлаштування та соціальний захист трудових мігрантів, шляхом приєднання України до міжнародних договорів з питань захисту прав трудових мігрантів.

На сьогодні враховуючи ситуацію на внутрішньому ринку праці, передусім рівень оплати праці в Україні, збільшення розриву між рівнем заробітної плати та вартістю життя, збереження високого рівня безробіття в окремих регіонах, Україна не може ефективно впливати на масштаби та мотивацію зовнішньої трудової міграції своїх громадян, тому практичні заходи можуть бути спрямовані на зменшення негативних наслідків цього явища.

Список літератури:

1. Населення України – 2002: Щорічна аналітична доповідь. – К.: Ін-т демографії та соц. досліджень НАН України: Держ. ком. статистика України, 2003. – 376 с.
2. Звіт про чисельність та склад громадян України, які тимчасово працюють за кордоном за 2005 рік. / Одеський обласний центр зайнятості, 2006 рік.
3. Звіт про чисельність та склад громадян України, які тимчасово працюють за кордоном за 2006 рік. / Одеський обласний центр зайнятості, 2007 рік.
4. Позняк О. Масштаб зовнішніх трудових міграцій населення України // Україна: аспекти праці, 2002, № 8 С. 43-47.
5. Матеріали круглого столу «Розбудова діалогу між державними установами та громадськими організаціями щодо попередження нелегальної міграції» / Проект «Зміцнення потенціалу в управлінні міграційними процесами в Україні», Київ, 20 березня 2007 року.
6. План дій щодо реалізації в 2007—2008 роках «Основних напрямів проведення державної політики зайнятості на період до 2009 року», затверджений розпорядженням Кабінету Міністрів України від 13 квітня 2007 року № 156-р,
7. Стасюк М., Крюковський В. Вплив міграційних процесів на основні демографічні показники в Україні // Україна: аспекти праці, 2004. № 5 С. 40-45.

В. М. Чехній

ЛАНДШАФТОЗНАВЧО-ГЕОФІЗИЧНІ АСПЕКТИ ОЦІНЮВАННЯ ЛАНДШАФТІВ

В прикладних ландшафтознавчих дослідженнях, невід’ємною складовою яких є оцінювання ландшафтних комплексів (ЛК), важлива роль належить знанням ландшафтознавчо-геофізичного змісту. Вони так чи інакше, безпосередньо чи опосередковано, задіяні при проведенні такого оцінювання – на рівні його окремих принципів, критеріїв та методів. Такий стан речей пояснюється тим, що у процесі оцінювання ЛК для різних цілей виникає необхідність врахування низки геофізичних властивостей ландшафтних комплексів та закономірностей і особливостей їх прояву. Сучасна геофізика ландшафтів, яка змістовно тісно пов’язана з суміжними галузевими географічними дисциплінами, зокрема з кліматологією, гідрологією, геоморфологією та ґрунтознавством, дає можливість отримати

параметричне відображення цих властивостей ЛК, що є необхідною умовою якісного оцінювання ландшафтних комплексів.

Спираючись на ряд положень, розроблених у межах традиційного ландшафтознавства та інших галузей фізичної географії, використовуючи фізичні та математичні підходи і методи, геофізика ландшафтів зосереджує свою увагу на вивченні речовинних, енергетичних, інформаційних аспектів організації геосистем різного походження та різної просторової та часової розмірності. Знання, отримані у процесі таких досліджень є важливими на всіх етапах оцінювання – від визначення переліку властивостей ЛК, значущих з позицій суб'єкта оцінювання і їх параметризації до створення окремих і загальних (інтегральних) оціночних шкал. Слід окремо відзначити важливість для процесу оцінювання питань стійкості ландшафтних комплексів та прогнозування їхніх можливих змін. Ці питання також мають чітко виражену геофізичну складову.

3-поміж основних ландшафтознавчо-геофізичних положень, істотних для оцінювальних досліджень ландшафтних комплексів слід відзначити наступні.

1. *Ландшафтний простір закономірно організований* численними ландшафтними процесами, що виникають при взаємодії між різноманітними тілами, потоками, полями [10, 19]. Це положення підкреслює необхідність врахування досвіду ландшафтознавчо-геофізичних досліджень для адекватного відображення ландшафтного простору зокрема через врахування низки закономірностей ландшафтознавчо-геофізичного змісту та параметризацію властивостей цього простору та його окремих складових.

2. *Топологічні і метричні властивості простору*, зокрема такі як довжина, площа, об'єм, форма, зорієнтованість ландшафтних комплексів, відстань їх до активного фактора, особливості просторового чергування, відношення близькості та сусідства характеризуються функціональним змістом [5, 7, 22]. Вони істотно впливають на особливості функціонування, динаміки і розвитку ЛК.

3. *Зміни ландшафтних комплексів значною мірою визначається їх місцеположенням (позицією)*, своєрідною адресою у геопросторі. Її зміст складає цілий спектр відношень ландшафтних комплексів до свого середовища: геокомпонентного, геокомплексного, польового, потокового, антропогенного і т.п. 3-поміж позицій ландшафту розрізняють інсоляційну, висотну, циркуляційну, структурно-тектонічну і антропогенну [5].

4. У результаті наявності різних структуроформуючих чинників: генетичних, парадинамічних, позиційно-динамічних, басейнових, біотичних з формуванням відповідних типів територіальних ландшафтних структур наявною є *поліструктурність ландшафтних комплексів* [25]. В залежності від завдань оцінювання його об'єктом можуть стати виділи різних типів структури ландшафтів.

Окреме місце в організації ландшафтного простору займають *нуклеарні структури*, що характеризуються наявністю об'єкта-ядра і сфер його речовинного, енергетичного та інформаційного впливу на

навколишній простір [10]. Використання концепції нуклеарних структур є ефективною при геоecологічному оцінюванні ЛК [8].

5. Просторо-вертикальну організацію ландшафтних комплексів можна розглядати не лише як поєднання геокомпонентів, але й як сукупність відносно однорідні шарів, ярусів – геогоризонтів, що характеризуються низкою ландшафтно-геофізичних ознак, перш за все набором і співвідношенням геомас – елементарних структурно-функціональних складових ЛК. Така модель фіксує часові модифікації вертикальної структури ландшафтних комплексів і є досить продуктивною при дослідженні процесів функціонування ЛК, доведено її спроможність для вирішення багатьох завдань прикладного змісту у роботах Н.Л.Беручашвілі (1986), навіть для таких завдань як оцінювання перцепції ландшафтів [13].

6. Проявом ландшафтного часу є різночасові стани ландшафтних комплексів. Стани ландшафту – відтинки його існування різної тривалості, що характеризуються певними властивостями структури та особливостями функціонування цього ландшафту [12]. Ймовірність виникнення тих чи інших станів, їх повторюваність є важливими характеристиками, що враховуються при різних видах оцінювання ландшафтів. За такого розгляду мова може йти про „сприятливі” та „несприятливі” стани ландшафтів для різних видів діяльності людини.

7. Для станів ландшафтних комплексів притаманною є своєрідна часова *ієрархічність*: трьом групам змін, що відбуваються в ландшафтних комплексах: функціонуванню, динаміці і розвитку відповідають відповідні стани ЛК. Таку ієрархічність обґрунтовано за допомогою концепції характерних часів процесів [2]. Врахування наявності різночасових процесів, що відбуваються в ландшафтах і станів різної часової розмірності є необхідним при опрацюванні прогностичної складової оцінювання. Різні види оцінювання потребують врахування можливих змін ландшафтів на коротко-, середньо- та довгострокову перспективу.

8. Для забезпечення прогностичної складової оцінювання важливим є врахування закономірностей взаємозв'язків між станами ландшафтів. Такі взаємозв'язки проявляються через так званий ефект *післядії*, який полягає у збереженні „слідів” попередніх станів у наступних. Це м'якший варіант прояву інерційності ЛК у часі, жорсткішим варіантом прояву цієї властивості ландшафтних утворень є так звана *пам'ять ландшафтів*, особливостями якої є глибші зміни в ландшафтах після їх перебування у певних станах, часто характеризується рисами незворотності.

Для геофізики ландшафтів принципово важливим є експериментальне забезпечення досліджень, пов'язане з роботою географічних стаціонарів. В колишньому Союзі одними з найперших цілеспрямованих стаціонарних і напівстаціонарних досліджень різночасових станів ландшафтів розгорнули Інститут географії АН СРСР (Інститут географії РАН), Інститут географії Сибіру і Далекого Сходу АН СРСР (Інститут географії СВ РАН та Тихоокеанський інститут географії ДСВ РАН), Відділення географії Інституту геофізики АН України (Інститут географії НАН України), географи

Московського, Тбіліського, Ленінградського (Санкт-Петербурзького), Львівського, Київського та деяких інших університетів. Вони займають передові позиції у таких дослідженнях і в наш час. Результати стаціонарних досліджень узагальнені у роботах: Н.І.Беручашвілі (1986), А.А.Краукліса (1979), І.І.Мамай (1999), В.Т.Гриневецького, О.М.Маринича, Л.М.Шевченко (1994), В.М.Петліна (1998), колективу географів Таврійського національного університету про ландшафтно-екологічний стаціонар Карадазького природного заповідника (1999) та ін.

Результатом тривалих стаціонарних досліджень виявлено закономірності функціонування і динаміки ландшафтних комплексів, головним чином фаціального рівня, різних ландшафтних зон та висотних поясів. Проте до детальних ландшафтознавчо-геофізичних досліджень ЛК більшої просторової розмірності робляться лише перші кроки [12]. Значно розширюють можливості пізнання геофізичних властивостей ландшафтних комплексів дистанційні методи дослідження [9].

На прикладі сільського господарства коротко розглянемо роль знань ландшафтознавчо-геофізичного змісту при проведенні оцінювальних досліджень.

Сільське господарство відноситься до галузей господарства, що перебувають у великій залежності від комплексу природних умов. Вони безпосередньо впливають на сільськогосподарське виробництво, визначають його територіальну організацію і галузеву структуру, обумовлюють вибір тих чи інших систем землеробства, визначають зміст конкретних агротехнічних та меліоративних заходів. Для проведення кондиційної оцінки ландшафтних комплексів для цілей сільського господарства необхідним є врахування відповідного ландшафтознавчо-геофізичного досвіду та напрацювань предметно суміжних – геоморфологічних, ґрунтознавчих, гідрологічних та кліматологічних.

З-поміж геоморфологічних робіт доцільно відзначити праці, присвячені розвитку несприятливих для сільського господарства процесів рельєфоутворення, перш за все водної та вітрової ерозії. Це роботи С.І.Сільвестрова (1955), Т.В.Звонкової (1959), С.І.Кузьміна (2003), А.Ж.Меллуми (1969), А.Я.Долгополова, В.М.Смольянинова, Т.В.Овчиннікова (1997), М.І.Лопирьова (1977) та інших. В цих роботах розглядається вплив особливостей рельєфу на розвиток ерозійних процесів на землях сільськогосподарського призначення, здійснюється оцінювання цих земель за ступенем наявного розвитку ерозійних процесів і результатами їх прояву, визначаються основні заходи боротьби з такими процесами. Важливим є зв'язок між ступінню еродованості сільськогосподарських угідь і їх господарською цінністю, що проглядається у розглянутих роботах. Параметри еродованості земель, показники їх розчленованості є важливими для створення ціннісних суджень щодо сільськогосподарських земель.

Значний внесок у вирішення питань організації сільськогосподарського виробництва зробили ґрунтознавці.

Насамперед, слід відзначити їхні роботи щодо агровиробничого групування ґрунтів та їх бонітування – порівняльної оцінки якості ґрунтів. При проведенні цих дослідницьких операцій до уваги приймаються ступінь змитості ґрунтів, їх місцезонашування – плакорне, схилowe тощо.

Прикладом робіт щодо бонітування ґрунтів можуть бути праці С.І.Федорова (1970), Н.Б.Вернандер, М.К.Крупського, В.П.Кузьмичова, Л.Я.Новаковського (1976), В.В.Медведьєва, С.Ю.Булигіна, Т.Н.Лактіонової, Л.Г. Дерев'янка (2002), С.Н.Тайчинова (1977), Ф.Я.Гаврилюка (1974). На основі ґрунтознавчих напрацювань було створено конкретні методичні рекомендації з проведення бонітування ґрунтів [15]. Розробки щодо бонітування ґрунтів лягли в основу економічної оцінки орних угідь [21] і створення земельного кадастру [14, 23, 24].

З-поміж інших ґрунтознавчих робіт, пов'язаних з агрогеографічним дослідженнями слід відзначити роботи щодо водного режиму ґрунтів і їх вологозабезпеченості С.А.Веріго (1963), присвячені вивченню ерозії ґрунтів С.Г.Чорного (2003). Питання водного режиму ґрунтів, вологозабезпеченості, розвитку ерозійних процесів в агроландшафтах були предметом і гідрологічних досліджень – роботи П.Т.Вишневського (1964), А.І.Суботіна (1966).

Важливими для агрогеографічних оцінювальних досліджень є агрометеорологічні і мікрокліматичні роботи А.Гольцберг (1961); Е.Н.Романової (1977), Ю.А.Чиркова (1986) та інших. В цих роботах проводиться аналіз забезпеченості території кліматичними ресурсами, необхідними для розвитку сільськогосподарських рослин, здійснюється розгляд закономірностей і особливостей просторового розподілу цих ресурсів, зокрема на локальному рівні. Значна увага надається вивченню лімітуючих факторів, зокрема несприятливих природних процесів, обумовлених кліматичними причинами та місцевими ландшафтними особливостями.

Оцінювальні ландшафтознавчі, зокрема ландшафтознавчо-геофізичні, дослідження, спрямовані на вирішення проблем сільськогосподарського природокористування, зуміли синтезувати галузеві напрацювання з питань оцінки земель на основі знань про ландшафти. Методичні основи проведення оцінювання ландшафтних комплексів для цілей сільського господарства було закладено протягом перших агроландшафтознавчих експедицій МДУ – Зарайської (1951-1953), Рязанської (1954-1956) Михайлівської (1957-1959), Мещорської (1960-1961) [11].

Для створення карти ландшафтів та подальшого оцінювання ландшафтних комплексів для цілей сільського господарства географами МДУ враховано значний обсяг ландшафтознавчо-геофізичної та змістовно суміжної з нею галузевої природничої інформації. Зокрема тої, що стосується літогенної складової ЛК: експозиція схилів, їх крутизна та інші морфометричні показники, сучасні процеси рельєфоутворення, їх інтенсивність і особливості прояву (лінійна і площинна ерозія, ступінь змитості ґрунтів, темп зростання ярів; дефляція, перевітання ґрунтів і видування насіння;

зсувні процеси тощо) та тої, що стосується гідро-кліматичних умов: зволоження (тип і ступінь зволоження), особливості дренажності, строки готовності полів до весняної машинної обробки, сезонні особливості гідротермічного режиму (хід весняного сніготанення, формування весняного і літнього поверхневого стоку, розподіл снігового покриву, ймовірність вимерзання, випрівання, вимокання посівів і т.п.). Для отримання даних проводились спеціальні сезонні мікрокліматичні й ерозійно-геоморфологічні спостереження у межах окремих урочищ. На основі цих даних створювались висновки про інтенсивність процесів площинної і водної ерозії, про умови розвитку культурної і природної рослинності на схилах різної експозиції, про особливості формування весняного стоку і т.д.

У результаті проведених досліджень виділено природно-агровиробничі групи і підгрупи земель. В основу їх виділення покладено сучасна продуктивність, що визначається за середньою багаторічною врожайністю основних культур і яка впливає з особливостей рельєфу території, літологічних особливостей ґрунтоутворюючих порід, зволоження, природної родючості ґрунтів та інших ландшафтних особливостей. Значна увага при класифікації земель надавалася також показнику середніх строків весняної готовності полів для машинної обробки, який відображає особливості ходу весняного сніготанення, водно-фізичні властивості ґрунтів і ґрунтоутворюючих порід. Виділені групи і підгрупи земель є особливими виробничими категоріями, які потребують різного підбору культур, різної агротехніки вирощування і спеціальних меліоративних заходів [6].

На ландшафтознавчих засадах з використанням показників ландшафтознавчо-геофізичного змісту виконано низку оцінювальних робіт для цілей сільського господарства: [3, 4, 16, 17].

Показники ландшафтно-геофізичного змісту, перш за все гідрокліматичні, враховано при створенні цільових сільськогосподарських районувань, виконаних на ландшафтній основі – природничо-сільськогосподарського [18, 20], агроландшафтного, агроекологічного [1], агроландшафтного кадастрового [22] та інших.

Таким чином, при проведенні оцінювальних досліджень ландшафтних комплексів необхідним є врахування знань ландшафтознавчо-геофізичного змісту. Їх важливість впливає з наявної масоенергетичної сутності ландшафтних комплексів, що оцінюються. Тому опрацювання ландшафтознавчо-геофізичних засад різних видів оцінювань ландшафтних комплексів є окремим важливим завданням від вирішення якого буде залежати адекватність оцінювальних методик і ефективність оцінювання ЛК у цілому.

Список літератури:

1. Абишев М.Н., Дьяконов К.Н., Зворыкин К.В., Федина А.Е., Углов В.А. Научные принципы и объективные методы агроэкологического районирования // Природное и сельскохозяйственное районирование СССР: Матер. VII Всесоюз. научн. конф. по природн. и эконом.-географ. районирован. для сельск. хоз. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1979. – С. 25-33.

2. Арманд А.Д., Таргульян В.О. Некоторые принципы ограничения эксперимента в географии // Изв. АН СССР. Сер. геогр. 1974. – № 4. – С. 129–138.
3. Ахтырцева Н.И., Ахтырцев Б.П. Опыт качественной оценки земель по типам местности // Изв. Воронеж. отд. географ. об-ва СССР. Вып. 4. – Воронеж, 1962. – С. 149-154.
4. Ахтырцева Н.И. Структура и качественная оценка ландшафтных комплексов Калачской возвышенности. Автореф. дис. к.геогр.н. 11690 – общая физическая география и география частей света. – Воронеж, 1970. – 23 с.
5. Боков В.А. Пространственно-временные отношения как фактор формирования свойств геосистем // Вестн. Моск. ун-та. Сер.5. География. – 1992. – №2. – С. 10–15.
6. Видина А.А., Цесельчук Ю.Н. Ландшафтные исследования для целей сельского хозяйства и возможности использования ландшафтных карт // Материалы к V Всесоюзн. совещ. по вопросам ландшафтоведения: Тезисы докл. Под ред. Н.А.Гвоздецкого, Ю.К.Ефремова, Н.А.Солнцева. – М., 1961. – С. 160-169.
7. Гриневецкий В.Т. Про оцінювальні геофізично-ландшафтознавчі дослідження // УГЖ, 2006. – №3. – С.21-29.
8. Дьяконов К.Н., Дончева А.В. Экологическое проектирование и экспертиза. – М.: Аспект пресс, 2005. – 384 с.
9. Дьяконов К.Н., Касимов Н.С., Тикунов В.С. Современные методы географических исследований. – М.: Просвещение, 1996. – 207 с.
10. Дьяконов К.Н., Солнцев В.Н. Пространственно-временной анализ геосистемной организации: основные итоги и перспективы // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 5. География. – 1998. – №4. – С. 21-28.
11. Жучкова В.К., Раковская Э.М. Методы комплексных физико-географических исследований. – М.: Издательский центр „Академия”, 2004. – 368 с.
12. Мамай И.И. Динамика ландшафтов. – М.: Изд-во Моск. ун-та., 1992. – 167 с.
13. Маслобойщикова Н.А. Ландшафтно-геофизический подход к изучению перцепции ПТК на примере юго-восточной части Чечено-Ингушетии // Изв. ВГО, т.120, вып. 3, 1988. – С. 240-245.
14. Методика разработки земельного кадастра в Украинской ССР. – К., 1974. – 44 с.
15. Методические рекомендации по проведению бонитировки почв. – К.: УААН, 1993. – 96 с.
16. Неулыбина А.А. Сельскохозяйственные ландшафты Кунгурской лесостепи, их динамика и оценка // Современное состояние теории ландшафтоведения: Тезисы докл. VII Всесоюзн. совещ. по вопросам ландшафтоведения. Вып. 2. – Пермь, 1974. – С. 26-28.
17. Орел Н.Д., Климович П.В., Яцюк З.И. Опыт применения ландшафтного анализа для качественной оценки земель // Материалы к V Всесоюзн. совещ. по вопросам ландшафтоведения: Тезисы докл. Под ред. Н.А.Гвоздецкого, Ю.К.Ефремова, Н.А.Солнцева. – М., 1961. – С. 170-177.
18. Пашканг К.В., Любушкина С.Г. Система прикладных ландшафтных исследований и районирования для целей сельского хозяйства // Природное и сельскохозяйственное районирование СССР: Матер. VII Всесоюз. научн. конф. по природн. и эконом.-географ. районирован. для сельск. хоз. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1979. – С. 124-218.
19. Пащенко В.М. Теоретические проблемы ландшафтоведения. – К.: Наукова думка, 1993. – 283с.
20. Природно-сельскохозяйственное районирование и использование земельного фонда СССР. – М.: Колос, 1983. – 336 с.

21. Технические указания по определению показателей бонитировки почв Украинской ССР для экономической оценки пахотных земель. – К., 1987. – 41 с.
22. Топчієв О.Г. Суспільно-географічні дослідження: методологія, методи, методики. – Одеса: Астропринт, 2005. – 632 с.
23. Указания по земельно-оценочному (кадастровому) районированию Украинской ССР. – К., 1978. – 14 с.
24. Указания по сбору, обработке и анализу данных о свойствах почв для землеоценочных работ. – К., 1979. – 28 с.
25. Швец Г.И., Шищенко П.Г., Гродзинский М.Д., Ковеза Г.П. Типы ландшафтных территориальных структур // Физическая география и геоморфология. – 1986. – Вып. 33. – С. 110–114.

С. Г. Чорний, Т. М. Чорна

ПРИЧИНИ ТА НАСЛІДКИ ПИЛОВОЇ БУРІ 23-24 БЕРЕЗНЯ 2007 РОКУ

Явище видування великої кількості ґрунту сильними вітрами (дефляція) в вигляді пилової, або «чорної» бурі («dust storm») в Україні – пересічне явище, особливо, що стосується південних та східних областей держави. За останні 100 років особливо небезпечними були пилові бурі 1928, 1960, 1969, 1972 років, які охоплювали практично увесь український Степ. Пилові бурі 1946, 1953, 1964, 1974, 1975, 2003 років поширювалися на відносно невеликі території кількох окремих адміністративних районів південних та східних областей. А в районах поширення піщаних та супіщаних ґрунтів, наприклад, на Нижньодніпровських (Олешківських) пісках та прилягаючих сільськогосподарських угіддях Херсонської області, значні втрати ґрунту в результаті його видування сильним вітром бувають майже щорічно.

Найбільш сильна пилова буря останніх років сталася 23 та 24 березня 2007 року. Використовуючи дані погодних інтернетовських сайтів [3, 7, 9] засобами настільної картографічної системи MAPINFO PROFESSIONAL-6.5 була побудована карта просторового поширення цього стихійного лиха (рис. 1), яка показала, що пилова буря охопила значну частину Одеської області, всю Миколаївську, Херсонську, Запорізьку область, північ Республіки Крим, південні райони Кіровоградської та Дніпропетровської області, західні райони Донецької. Аналіз даних рисунка 1 та опитування громадян цих областей показало, що загальна площа, яка постраждала від пилової бурі 23-34 березня складає близько 125 тис. км², що займає приблизно 20 % площі України, або 50% площі всієї степової зони.

За дві доби, згідно спостережень метеорологічних станцій цього регіону України, кількість годин з пиловою бурею пересічно становила 15-20, а в епіцентрі (метеостанції Асканія-Нова, Кирилівка, Миколаїв, Нижні Сірогози, Велика Олександрівка) кількість годин з пиловою бурею за 23-24 березня доходила до 27-30. Середня швидкість вітру за цей проміжок часу сягала 15-20 м/с, а окремі пориви мали значення в 35-40 м/с. За даним М.Й.Долгилевича [4], критичними швидкостями, тобто швидкостями вітру, при яких в

повітря піднімається часточки ґрунту для ґрунтів регіону є 6,4-13,8 м/с, тобто 23-24 березня швидкість вітру була в 2-3 рази вища за критичну, що і призвело до видування з поверхні агроландшафтів регіону великої кількості ґрунту.

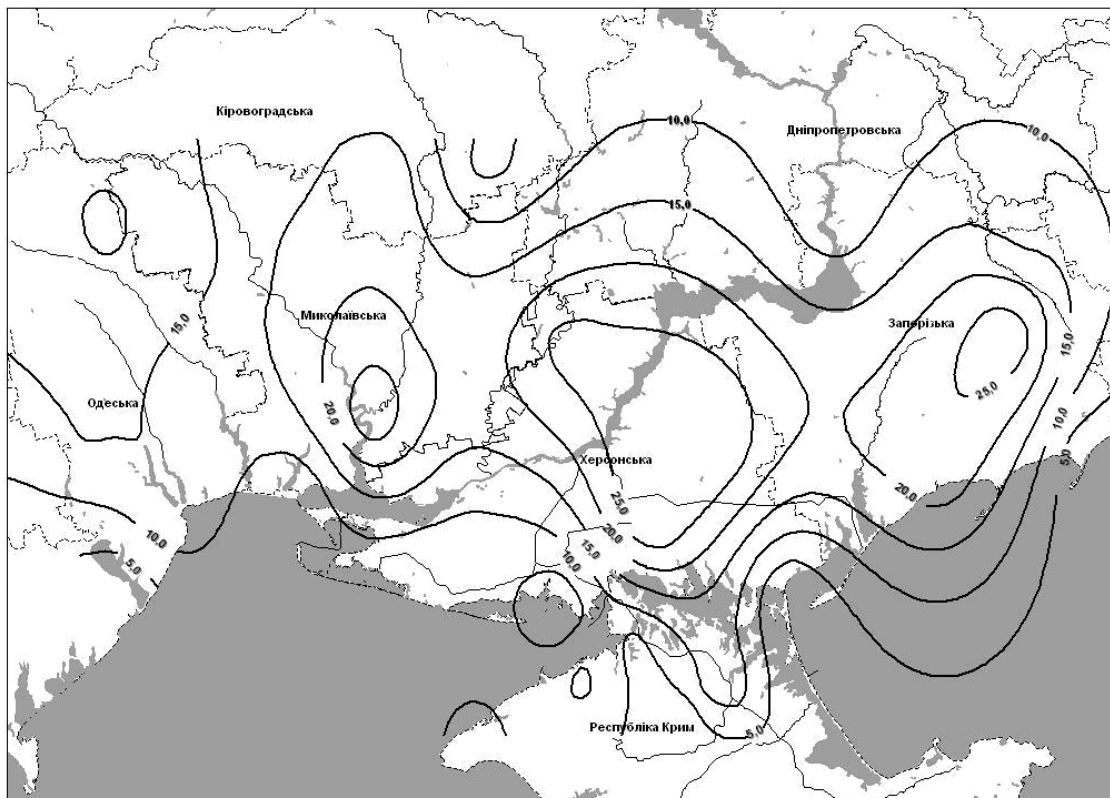

Рисунок 1. Кількість годин з пиловою бурею 23-24 березня 2007 року по метеостанціям Півдня України.

Слід виділити кілька чинників цього лиха: метеорологічні, ґрунтові та пов'язані із загальним станом поверхонь агроландшафтів регіону.

Метеорологічні чинники. Головним метеорологічним чинником є турбулентність, яка є результатом специфічної структури вітру і яка стимулює підняття з поверхні ґрунту його часточок. При цьому дуже важлива ступінь нестійкості повітряної маси, в якій розвивається пилова буря. Для України, як правило, пилові бурі виникають весною в нестійких сильно турбулентних фронтальних розділах між стійким антициклоном, який весною панує над Східною Європою та циклонами з Атлантичного океану. Саме це приводить до створення значних за площею територій з великими величинами горизонтальних баричних градієнтів. Такі території мають назву штормових зон. Особливо катастрофічні штормові зони виникають, коли контактують області із змінами атмосферного тиску в протилежних напрямках, наприклад, коли до антициклону, який посилюється, наближається циклон, в якому в цей час безперервно падає тиск.

Саме така ситуація виникла в атмосфері на Півдні України та над Чорним морем 23-24 березня (рис. 2). Пересування циклону з

Балканського півострова викликало утворення значних баричних градієнтів в регіоні – 25-30 мб/100 км, що і привело до появи штормової зони в регіоні шириною приблизно в 300-400-кілометровою смугою заходу до сходу вздовж берегової лінії Чорного та Азовського морів, від границі з Молдовою до Донецької області з сильними східними, північно-східними та південно-східними вітрами, які і викликали пилову бурю.

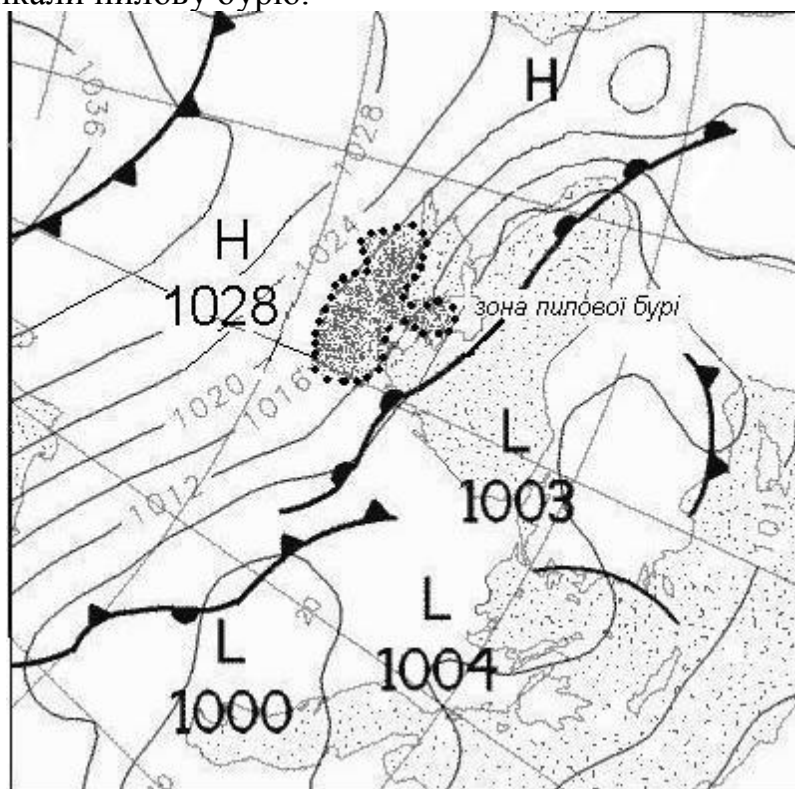

Рисунок 2. Атмосферні фронти та області високого та низького тиску над Південною та Східною Європою 23 березня 2007 року (www.metoffice.gov.uk).

Ще слід зазначити, що денний перегрів нижніх шарів атмосфери (а денна температури в ці дні досягали $+15^{\circ}$ - $+17^{\circ}$ C $^{\circ}$) ймовірно привів до збільшення температурних градієнтів до висоти 0,5-1 км. Конвективне перемішування розповсюдилося до цих висот і привело до наявності часток ґрунту по всьому шарі повітря. Стійка стратифікація, яка спостерігалася в світлу частину доби ймовірно ще посилювалася і так званим ефектом Воейкова, коли проходить нагрівання повітря за рахунок розігріву часточок ґрунту сонячним промінням безпосередньо в повітрі. Саме це можливо і спричинило специфічний добовий хід пилової бурі 23-24 березня (рис.3), коли її максимум спостерігався в пообідні часи та надвечір, а мінімум – в другій половині ночі та вранці. Слід ще зазначити, що за довгу весняну ніч поверхня ґрунту вихолоджувалась (нічні температури 23-24 березня складали в регіоні $+3^{\circ}$ - $+7^{\circ}$ C $^{\circ}$), що привело до конденсації водяних парів та короткотермінового збільшення вологості

поверхневого шару ґрунту, яке тимчасово збільшило її протидефляційну стійкість. І навпаки – денне підсушування поверхні ґрунту сприяло розвитку дефляції.

Ґрунтові чинники. Здатність ґрунту протистояти видуванню сильними вітрами залежить від багатьох параметрів. В нашому випадку протидефляційна стійкість чорноземів та темно-каштанових ґрунтів визначається їх грудкуватістю, зв'язністю та вологістю.

Що стосується вологості ґрунту, то відомо, що дефляція найбільш інтенсивно проходить в посушливих районах особливо весною і літом, коли зростають температури повітря та швидко висушуються поверхневі шари ґрунту. Дослідження Кальянова [6] показують, що для висушеного ґрунту критична швидкість вітру при інших рівних умовах є меншою в порівнянні із зволуженим ґрунтом. В той же час, слід зауважити, що в процесі постійної дії сильних вітрів на поверхню ґрунту вміст води в поверхневому шарі швидко зменшується до критичного, тобто вологість ґрунту не є постійним показником протидефляційної стійкості ґрунту. Все ж на момент початку пилової бурі 23-24 березня поверхня ґрунту була дуже пересушеною, що пов'язано з винятково теплою та безсніжною зимою 2006-2007 рр. (табл. 1).

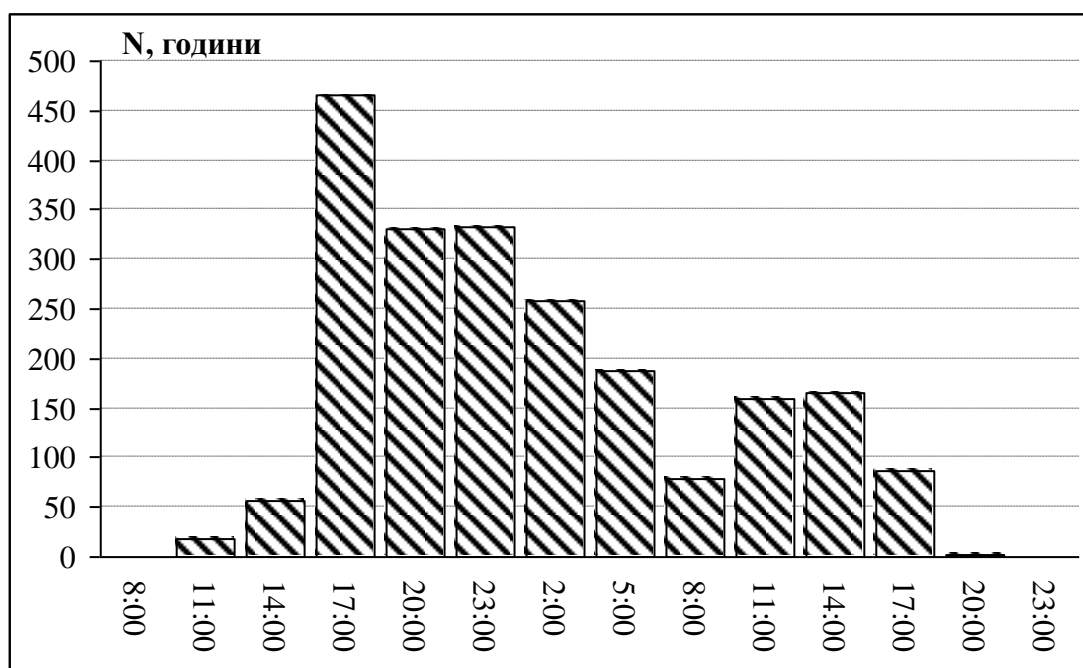

Рисунок 3. Внутрішньо добовий розподіл сумарної кількості годин з пиловою бурею 23-24 березня 2007 року по метеостанціям регіону (час – київський).

Раніш було визначено[10], що існує висока вірогідність негативного впливу в умовах потепління клімату на грудкуватість ґрунту (вміст ґрунтових агрегатів розміром більше 1 см) весною, внаслідок зростання загальної нестійкості погоди та зростання кількості циклів “заморожування – танення” ґрунту, а це, в свою

чергу, негативно впливає на загальну дефляційну небезпеку в регіоні. Після пилової бурі 23-24 березня 2007 року та на основі даних таблиці 1 є можливість деталізувати цю думку.

Таблиця 1. Метеорологічні умови зими 2006-2007 року на Півдні України.

Метеостанція	Місяць	Середня температура (С°)			Кількість опадів		
		фактично	багаторіч на норма	Різниця	Фактично (мм)	багаторіч на норма (мм)	% від норми
Херсон	грудень	2,7	0,0	+2,7	1	40	3
	січень	3,8	-3,0	+6,8	46	33	139
	лютий	0,0	-1,9	+1,9	25	30	83
	березень*)	6,1	2,6	+3,5	15	26	58
	Середнє за грудень-березень			+3,8			71
Запоріжжя	грудень	1,5	-0,8	+2,3	3	52	6
	січень	2,1	-4,2	+6,2	53	49	108
	лютий	-1,9	-2,8	+0,9	13	39	33
	березень*)	4,9	1,8	+3,1	35	36	97
	Середнє за грудень-березень			+3,1			61
Одеса	грудень	4,4	1,3	+3,1	7	48	15
	січень	5,0	-1,7	+6,7	35	42	83
	лютий	1,3	-1,0	+2,3	41	41	100
	березень*)	6,0	2,6	+3,4	37	31	119
	Середнє за грудень-березень			+3,9			79
Донецьк	грудень	0,0	-2,6	+2,6	8	52	15
	січень	1,5	-6,1	+7,6	52	43	121
	лютий	-2,9	-4,8	+1,9	8	34	24
	березень*)	3,9	0,4	+3,5	26	33	79
	Середнє за грудень-березень			+3,9			60

*) до 23 березня

Очевидно, що сучасні зміни клімату в регіоні, які зокрема пов'язані із швидким зростанням зимових температур повітря і ґрунту, приводить не тільки до руйнації вітротрової структури ґрунту, а і до повного висушування поверхневого шару ґрунту. Ґрунт

стає дуже поступливим до видування, а наявність метеорологічних чинників дефляції, наприклад, як в березні 2007 року реалізує таку вірогідність, що і приводить до значних втрат ґрунту.

Стан поверхні агроландшафтів. Небезпечна для ґрунтової родючості реалізація метеорологічного та ґрунтового потенціалу дефляції можлива лише при певному рівні протидефляційної ефективності території, яка в даному випадку може бути синонімом поняттю шорсткості поверхні ландшафтів (агроландшафтів). Як правило, шорсткість поверхні визначається станом та кількісними характеристиками біотичних складових агроландшафтів - розораністю всієї території та сільськогосподарських угідь, структурою посівних площ, рівнем полезахисної лісистості території (зокрема, ґрунтово-меліоративною ефективністю лісосмуг), спеціальними протидефляційними заходами, наприклад, створенням куліс, тощо.

Саме частка біотичних складових екологічної мережі є важливим критерієм оптимальності землекористування в Степу України. Зокрема Ю.Бялович [2] вважав, що для рівнинної частини України оптимальним співвідношенням "рілля : природні кормові угіддя: ліси" є 1:1.6:3.6, при чому лісистість безпосередньо Степу повинна складати в залежності від умов зволоження 5,3-10,6 %. Зараз воно складає приблизно 1:0.2: 0.3, з реальною лісистістю в 2,2-5,8 %.

В Степу України (табл. 2) сучасне землекористування характеризується катастрофічно великою часткою ріллі, як від загальної площі, так і від площі сільськогосподарських угідь. Ліси, лісосмуги, чагарники займають мінімальні площі, зокрема на Херсонщині лише 151.8 тис. га, що складає приблизно 5.3 % території, коли по Україні частка лісових та чагарникових масивів втричі більша. Ще меншу лісистість в Україні мають Миколаївська та Запорізька області.

Інший елемент шорсткості поверхні, який є стримуючим фактором щодо розвитку дефляції - наявність великих площ зайнятих пасовищами та сіножатями. Багаторічні та однорічні трави, та їх суміші весь рік захищають ґрунт від дефляційних впливів сильних вітрів, поверхневого стоку тощо. Багаторічні трави, особливо бобові, є важливим фактором покращення гумусового стану ґрунтів, формування вітротривкої ґрунтової структури, насичення ґрунту поживними елементами. Однак довготривале використання земель в українському Степу винятково для землеробства призвело до масового розорення природних пасовищ. Їх площа складає зараз лише 5-8 % від сільськогосподарських угідь. Природні пасовища залишилися на прибережних ділянках морів, річок та балок.

Кардинальне значення в нинішній ситуації з захистом ґрунтів від дефляції має стан лісосмуг. Для оцінки їх сучасного стану в якості вихідного матеріалу використовувалися архівні дані Державного управління лісного господарства по Херсонській області та Степової філії УкрНДЛГА, зокрема, Присиваського дослідного господарства. Кількісно захищеність агроландшафтів лісовими смугами (z, %) визначається за формулою В.І. Коптева [5]:

Таблиця 2. Оцінка ступеню розораності Степу України

Область	Площа в тис. га			Розораність с.-г. угідь (%)	Розораність території(%)
	Всього земель	С.-г. угіддя	Рілля		
АР Крим	2694,5	1824,2	1207,6	66,2	44,8
Кіровоградська	2458,8	2043,7	1774,5	86,8	72,1
Дніпропетровська	3192,3	2512,9	2110,3	84,0	66,1
Запорізька	2718,3	2242,1	1888,1	84,2	69,5
Одеська	3331,3	2590,4	2078,0	80,2	62,3
Миколаївська	2458,5	2013,0	1703,7	84,6	69,3
Херсонська	2846,1	1965,5	1770,8	90,1	62,2
Донецька	2651,7	2048,1	1659,3	81,0	62,6
Луганська	2668,3	1920,0	1383,0	72,0	51,8
СТЕП УКРАЇНИ	25019,8	19159,9	15575,3	81,3	62,3

$$z = (100 \cdot D \cdot H \cdot l \cdot K) / S, \quad (1)$$

де D - зона ефективного впливу лісових смуг, яка має вираз в висотах, H - середньозважена висота лісових смуг, м; l - загальна довжина лісових смуг, м, K - середньозважений коефіцієнт конструкції лісових смуг (для продувних від дорівнює 1, для ажурних - 0.8, для щільних - 0.7, S - загальна площа орних земель та лісових смуг, м². Відносні (в %) сучасні зміни в захищеності агроландшафтів лісовими смугами будуть дорівнювати співвідношенню реальної захищеності до проектованої. Після скорочень таке співвідношення виходячи з формули (1), буде дорівнювати

$$z_p / z_{np} = (l_p \cdot D_p \cdot H_p) / (l_{np} \cdot D_{np} \cdot H_{np}) \cdot 100 \quad (2)$$

Тут z , l , D , H з індексом "р" означає реальну захищеність полів, довжину смуг, зону ефективного їх впливу та висоту, а з індексом "np" - проектовану. Виходячи з даних обстежень стану лісосмуг спеціалістами Степової філії УкрНДІЛГА, зокрема, Присиваського дослідного господарства, найкраща захищеність агроландшафтів буде тоді, коли всі лісосмути знаходяться в стані "добрий", або (частково) "задовільний". Стан "задовільний" (ажурність – 40-70 %) співвідноситься з наявністю 200-400 дерев на 100 метрів смуги. Стан "поганий" (ажурність 70-90%) означає, по суті, відсутність дерев в лісосмугах, тому що при наявності 20 - 200 дерев на 100 м 3-5 рядових насаджень їх ґрунтозахисно-меліоративний вплив на агроландшафти в значній мірі втрачається. Реальну "ґрунтозахисно-меліоративну" довжину лісосмуги, дальність ефективного впливу та висоту треба розраховувати як середньозважене з вагою 1 для стану ділянки лісосмуги із станом "добра", 0.66 для стану "задовільний", та 0.33 для стану "поганий". Проектовану та фактичну дальність ефективного впливу визначали по формулі $D=2.5 \cdot H^2$ [5].

Виходячи з цих припущень, були зроблені розрахунки втрат ґрунтозахисно-меліоративного впливу при сучасному стані смуг, результати яких приведені в таблиці 3. Як видно з цієї таблиці, реальна ґрунтозахисно-меліоративна ефективність лісосмуг на південних чорноземах в два рази більша ніж ефективності смуг на темно-каштанових ґрунтах. Виходячи з рівної ймовірності самовільних вирубок, раціональним поясненням такого феномену є інші причини поступової деградації лісосмуг. Це, по-перше, більш сприятливі природні умови (в першу чергу, кількість опадів) для вирощування дерев, що в певній мірі компенсує загальний занепад лісомеліорації в регіоні, по-друге, зменшення в середній та, особливо, в північній частині області площ засолених ґрунтів. Зростання кількості легкорозчинних солей в верхньому шарі ґрунту, разом зі старінням дерев є важливою причиною загибелі лісосмуг з робінії псевдоакації, які найбільш поширені в каштановій зоні Херсонщини.

Отже поганий стан лісосмуг в регіоні з низькою ґрунтозахисно-меліоративною захищеністю агроландшафтів лісовими смугами, яка дорівнює на темно-каштанових ґрунтах приблизно 11 %, а на південних чорноземах - 23 % від проектно захищеності агроландшафтів не може ефективно захищати ґрунти від дефляції.

Втрати ґрунту. Обстеження ґрунтів у Жовтневому та Баштанському районах Миколаївської області та Білозерському районі Херсонської показало, що протягом пилової бурі 23-24 березня 2007 року в першу чергу постраждали поля, які були оброблені на зяб, або де щойно були посіяні ранні ярові, зокрема, ячмінь. Втрати тут дорівнюють шару ґрунту в 20-50 мм, що приблизно відповідає величині в 200-400 т/га. Поля, де була посіяні озимі культури, зокрема, озима пшениця мало постраждали від дефляції. Деякі втрати ґрунту спостерігалися лише на посівах тих озимих культур, які були посіяні вздовж напрямку вітрового потоку (приблизно «схід»-«захід»). На посівах багаторічних трав та озимої пшениці, рядки якої були розташовані уперек напрямку вітру видимих втрат ґрунту не спостерігалось.

Для загальної кількісної оцінки втрат ґрунту з зябу в регіоні була використана математична залежність, що розроблена в ННЦ «Інститут ґрунтознавства та агрохімії ім. О.Н.Соколовського» [1]:

$$W = 8,2 \cdot 10^{(a-b \cdot K)-6} \cdot K_s \cdot V^3 \cdot t, \quad (3)$$

де W – втрати ґрунту в т/га, a та b – параметри, що описують властивості ґрунтів, K – грудкуватість поверхневого шару ґрунту, %, K_s – коефіцієнт руйнування ґрунтових агрегатів, t – кількість ґрунтів з пиловою бурею, V – середня швидкість вітру під час пилової бурі. Параметри a та b та коефіцієнти K та K_s , визначалися за [1], а метеорологічні показники (V та t) згідно даних метеорологічних сайтів [3,7,9]. Десятковий логарифм показника W картографовано засобами настільної картографічної системи MAPINFO PROFESSIONAL-6.5 (рис. 4).

Таблиця 3. Сучасні зміни ґрунтозахисно-меліоративного впливу лісосмуг в Херсонській області.

Підтип ґрунтів, район	Назва колишнього колективного господарства	Кількість лісосмуг що взяті до аналізу	Довжини лісосмуг (км)	Висоти лісосмуг (м)	Вплив висоти лісосмуг на агро-ландшафти (м)	Середня реальна захищеність агrolандшафтів лісовими смугами (% від проектної)
Темно-каштанові						
Іванівський "-"	ім. Щорса Україна	7	3.3	1.8	8.1	1
		15	9.3	2.5	15.6	2
Генічеський "-" "-"	Мирне	36	13.8	4.8	51.8	22
	Новомирське	15	13.6	3.5	27.6	10
	ім. 21 з'їзду КПРС	21	15.3	3.2	23.4	6
Середнє зважене						11
Чорноземи південні						
Н.- Сірогоський "-" "-"	Восток	45	39.5	5.3	63.2	11
	Авангард	26	30.0	4.8	52.2	12
	ім. Кірова	52	55.1	5.4	66.0	11
В.-Лепетиський	Промінь	31	42.1	6.4	102.4	24
Нововоронцов- ський "-" "-" "-"	Шлях Ілліча	17	19.7	6.6	110.6	24
	Україна	3	6.1	13.2	435.5	100
	ім. Шевченка	4	6.4	15.6	608.4	100
	Придніпровський	3	5.0	10.6	282.0	65
	Червонофлотець	6	10.6	12.6	400.0	69
Бериславський "-" "-" "-" "-" "-"	Дружба	6	8.0	9.2	212.2	48
	Дніпро	3	5.7	9.0	202.5	54
	Наддніпрянське	6	11.3	5.7	80.9	46
	Бериславський	4	7.6	8.5	181.2	55
	Нива	5	12.6	7.7	148.2	56
	Виноградний	4	4.8	4.3	45.4	7
Середнє зважене						23

Як видно з рисунку, найбільші втрати ґрунту з забу спостерігаються в центральній частині Херсонської (Чаплинський, Новотроїцький, Каховський, Нижньосірогозький, Іванівський

Бериславський, Горностаївський райони) та Запорізької області (Якимівський, Мелітопольський, Пологівський, Гуляйпільський, Михайлівський, Токмацький, Чернігівський, Веселівський райони) і становлять 150-400 т/га. В інших частинах цих областей (за винятком приморських районів), в Миколаївській області, на сході Одеської області, на півдні Кіровоградської та Дніпропетровської області та на заході АР Крим втрати ґрунту склали приблизно 50-150 т/га. Мінімальні значення дефляції в ці дні були притаманні приморським районам Херсонщини та Запорізької області, північному Криму та північним районам Одеської області, західним районам Донецької області – 10-50 т/га.

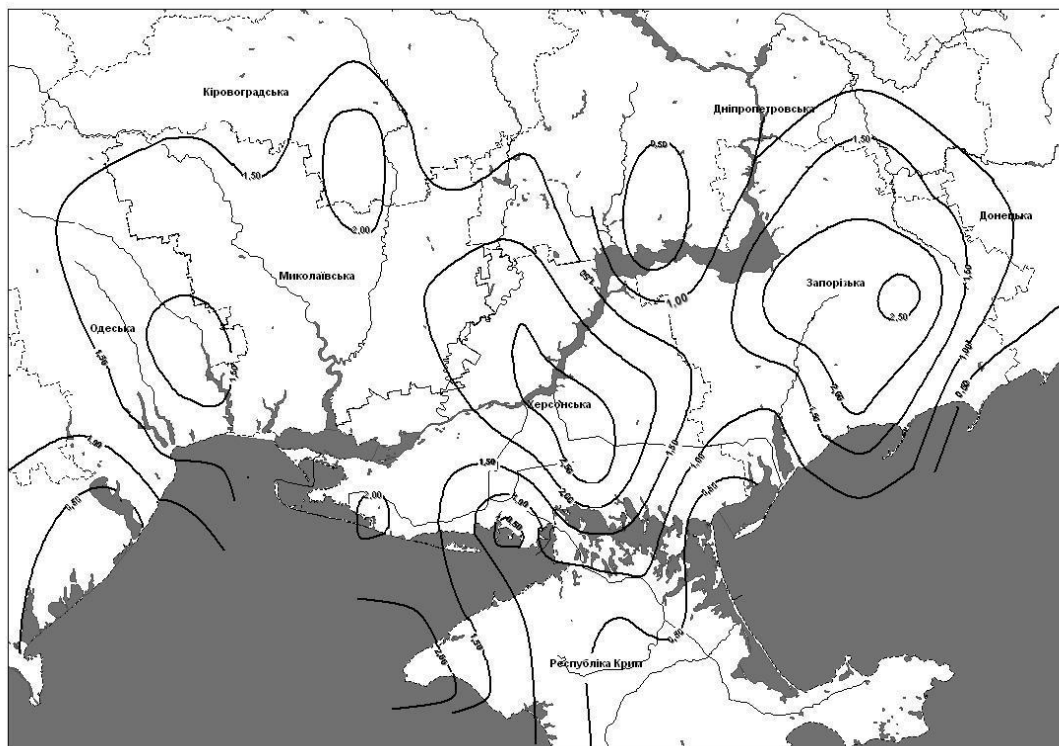

Рисунок 4. Втрати ґрунту з зябу під час пилової бурі 23-24 березня 2007 року ($\lg W$, т/га).

Якщо порівняти отримані величини з допустимими нормами ерозії, які дорівнюють темпам ґрунтоутворення, то для темно-каштанових ґрунтів та чорноземів вони становлять в залежності від рівня агротехніки, ступеню еродованості та структури сівозмін від 0,1 до 1,7 т/га на рік [8]. Тобто, за 10-30 годин 23 та 24 березня 2007 року з поверхні агроландшафтів було видута така кількість ґрунту, яка більша за швидкість ґрунтоутворення в 10-4000 разів. Така оцінка дозволяє визначити явище 23-24 березня як екологічну катастрофу загальнонаціонального рівня, яка привела до суттєвого зниження родючості ґрунтів в кількох областях України.

Висновки. Пилова буря 23-34 березня є непересічним явищем для землекористування в Україні. Стихійне лихо охопило 20 %

території України, продовжувалось до від 10 до 30 годин і мало середні швидкості вітру в 15-20 м/с. Такі швидкості вітру були на багато більше порогових (критичних) швидкостей, що і призвело до масового відривання часточок ґрунту від поверхні, підняття їх у повітря та перенесення в повітряному потоці на значні відстані. Пилова буря стала можливою з причини одночасної реалізації низки метеорологічних та ґрунтових факторів на тлі високої розораності території, нераціональної структури посівних площ та низької ґрунтово-меліоративної ефективності існуючої мережі лісосмуг.

Втрати ґрунту в епіцентрі пилової бурі з поверхонь без рослинності складали 150-400 т/га, а на периферії явища - 10-50 т/га, що в 10-4000 разів більше за швидкість сучасного ґрунтоутворення. Останній факт дозволяє класифікувати це явище, як екологічну катастрофу національного рівня, яка привела до суттєвого та швидкоплинного зниження родючості ґрунтів в декількох степових областях України.

Список літератури:

1. Булигін С.Ю. Формування екологічно сталих агроландшафтів. К.: Урожай, 2005 -300 с.
2. Бяллович Ю.П. Нормативы оптимальной лесистости равнинной части УССР// Лесоводство и агролесомелиорация. – К.: Урожай, 1972. – Вып. 28. – С.54 – 65.
3. Гисметео. <http://www.gismeteo.ru>
4. Долгилев М.И. Пыльные бури и агролесомелиоративные мероприятия. – М.: Колос, 1978. – 234 с.
5. Калиниченко Н.П., Ильинский В.В. Лесомелиорация овражно-балочных систем. – М.: Лесная промышленность, 1976. – 200 с.
6. Кальянов К.С. Динамика процессов ветровой эрозии. М.:Наука, 1976.-155 с
7. Погода и климат. <http://pogoda.ru.net/maps/bracka/>
8. Світличний О.О., Чорний С.Г. Основи ерозіознавства. Підручник. Суми: Університетська книга. –2007.-265 с
9. Український гідрометеорологічний центр. <http://www.meteo.com.ua/hmc.php>
10. Чорний С.Г., Хотиненко О.М. Вплив погодних умов на протидефляційну стійкість чорнозему південного // Науковий вісник Чернівецького університету”, 2005, Вип. 257, “Біологія”, Чернівці, видавництво “Рута”, с. 225-231.

С. М. Шевчук

КРАЄЗНАВЧИЙ НАПРЯМОК У РОЗВИТКУ МЕТОДОЛОГІЧНИХ ОСНОВ УКРАЇНСЬКОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ГЕОГРАФІЇ В 20-Х РР. ХХ СТОЛІТТЯ

Постановка проблеми. У 20-х рр. минулого століття в українській економічній географії утверджується *краєзнавчий напрям* досліджень як один з підходів до розуміння предметної сутності економічної географії. Він сформувався під впливом хорологічної концепції А.Геттнера, суть якої зводилася до того, що основним завданням географії як науки має бути краєзнавчий опис. Такий підхід до вивчення суспільно-географічних явищ в межах певної території (краю) в подальшому склав теоретичне підґрунтя для

формування в українській національній географії, до речі це було характерно й для світової географічної науки, районного напрямку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням історії становлення краєзнавчого напрямку економіко-географічних досліджень в Україні присвячені праці проф. Я.Жупанського, С.Іщука, Я.Олійника, М.Пістуна, О.Шаблія та ін. Значна кількість публікацій присвячених історії розвитку української суспільної географії друкується на сторінках Всеукраїнського часопису «Історія української географії» (м.Тернопіль).

Постановка завдання. Розглянути особливості становлення в українській науці краєзнавчого напрямку як особливого підходу до трактування методологічної сутності економічної географії, з метою встановлення ролі краєзнавчого напрямку у формуванні предметної сутності вітчизняної суспільно-географічної науки.

Виклад основного матеріалу. В українській географічній літературі 20-х рр. минулого століття активно велася полеміка з приводу сутності самого краєзнавства та його співвідношення з географією. Складність у визначенні краєзнавства як науки можна пояснити безсистемністю та неорганізованістю досліджень, що проводились по вивченню окремих територій, а тому невизначеною предметно залишалась дефініція краєзнавства.

Основною методологічною проблемою в цьому контексті залишалось визначення наукового статусу краєзнавства.

В цілому ми можемо прослідкувати три підходи до розуміння краєзнавства:

- 1) краєзнавство – як метод дослідження природничих і економічних наук;
- 2) як початковий курс шкільної географії;
- 3) як самостійна синтетична наука.

Теоретичні основи краєзнавства як окремої науки в українській географії були сповна обгрунтовані проф.К.Дубняком. Методологічний статус краєзнавства в Україні у 20-х рр. минулого століття він порівнював зі становищем географії наприкінці ХІХ ст. Проф.К.Дубняк поділяв думки А.Геттнера стосовно того, що географія є хорологічна наука про земну поверхню, а звідси «справжня царина праці географа,- на думку вченого,- є краєзнавство» [4,с.227] та Л.Берга з приводу того, що краєзнавство («страноведение») дійсно є хорологічна наука та його дійсно слід називати географією. При цьому аспекти фізичної географії залишалися за межами такої географії, або ж розглядалися виключно у контексті взаємодії суспільства і природи.

Стосовно методології економічної географії проф.К.Дубняк підтримував також ідеї А.Геттнера (економічна географія має справу з економічними особливостями і взаємовідносинами різних країн світу і місцевостей) та теоретика російської районної економічної географії С.Бернштайн-Когана (економічна географія має досліджувати економічне життя території – економічного району, через аспекти взаємодії елементів економічного життя цієї території між собою та впливу на подібні територіальні утворення). Проф.К.Дубняк

пропонував власне розуміння економічної географії як науки про «окремий економічний район, окрему державу, як комплекс економічних районів, держави і державні угруповання, як окремі економічні райони світового господарства, як комплекс окремих економічних районів [...]» [4,с.229].

Краєзнавство проф.К.Дубняк розглядав як галузь географічної науки, при цьому він наголошував, що об'єктом (предметом) географічної науки є саме край («краєвид, місцевість, частина земної поверхні»). Як бачимо вчений ототожнював поняття краєзнавства з поняттям географії окремого регіону: «краєзнавство то наука про стан засобів виробництва і продукційних сил в певному територіальному районі» [2].

Визначаючи на такий лад предмет краєзнавства як географічної науки, проф.К.Дубняк визначав його основні підходи у процесі дослідження географічних об'єктів: 1) синтетично-гармонійний («краєзнавство повинно [...] всебічно охопити все складне життя певного району і природу, і людину, і той виробничий ефект, що є наслідком впливу людини на природу, - в одному малюнку подати й пояснити сучасний стан засобів виробництва й продукційність сил району» [4,с.231]. Тобто проф.К.Дубняк говорив не про що інше як комплексний підхід у вивченні району, а це було на двадцять років раніше відомої праці М.Колосовського про територіально-виробничі комплекси. 2). динамічний підхід, якому вчений надавав також вагомого значення, адже він вважав, що географ «не може задовольнитися статикою свого району, він повинен далі показати його динаміку в минулому, оскільки воно привело до сучасного, в сучасному перспективно-майбутньому» [4,с.231]. В цьому відношенні надзвичайно позитивним є те, що проф.К.Дубняк на відміну від поглядів антропогеографічної школи, зокрема акад.С.Рудницького, про пізнання географічних об'єктів у їх динаміці наголошував на студіюванні минулого й на необхідності географічного прогнозу як методу науки. Інших методичних підходів вчений не розглядав, посилаючись на те, що «краєзнавство [...] є систематизоване вивчення того чи іншого району (район, округа, край, держава і т.і.) за методами і принципами географії» [4,с.231].

Не залишив поза увагою К.Дубняк і джерельну базу географії. Її, на думку вченого, мають становити природничі та суспільні науки.

Вагоме місце в теоретичних студіях проф.К.Дубняка займала проблема співвідношення між географією та краєзнавством. Як ми вже зазначали вчений фактично не розмежовував поняття «географія» та «краєзнавство»: «[...] географія є синтетична наука про географічні краєвиди, географія є не що інше, як краєзнавство, [а] так звана «фізична географія» зовсім не географія, а частина космічної фізики – геофізика» [4,с.232]. Отже, проф.К.Дубняк був схильний розглядати географію як палкий противник фізіоцентризму, але й представником антропоцентризму ми його назвати не можемо, адже на перший план у своїх наукових студіях він постійно висував простір як предмет дослідження географії. Дещо іншу позицію у цьому питанні займав проф.О.Ветухов: «географія й краєзнавство підійдуть найближче одне

до одного, але все ж таки не зіллються» [1,с.2]. На основі такого висновку проф.О.Ветухов обґрунтував відмінність між географією і краєзнавством масштабною їх досліджень.

У контексті внутрішньої структури географії (краєзнавства) проф.К.Дубняк виокремлював його економічну складову, як таку що відбиває реальний стан впливу людини на природу. Саме тому першочерговою складовою науки він називав «економічне краєзнавство». Цей термін використовувався ним як синонім до економічної географії, проте К.Дубняк говорив про хибне, на його думку, тлумачення економічної географії представниками галузево-статистичного напрямку як науки про галузі господарства. Тому економічну географію в тлумаченні В.Дена та К.Воблого він називав «географічною економією». Істинне розуміння економічної географії К.Дубняк вбачав у науці «про економічні райони (економічні краєвиди)» [4,с.232].

Розглядаючи економічну географію і краєзнавство як синтетичну науку проф.К.Дубняк писав: «страноведение [фактично країнознавство, але на той час використовувався цей термін як синонім до «краєзнавство»] і економгеографія повинні злитися в одну науку. Краєзнавство є в нашому розумінні це «страноведение» плюс економгеографія певної території» [4,с.233]. Дещо згодом у своїх методологічних студіях проф.К.Дубняк відмічав необхідність реформ в географії у зв'язку з включенням краєзнавства до системи географічних наук: «при погляді на краєзнавство, як на географічну науку про продукційні сили певної країни, так звана економічна географія впливається в краєзнавство і стає справжньою географічною наукою, невід'ємною частиною описової географії» [3,с.2].

Отже, проф.К.Дубняк обґрунтував у своїх методологічних студіях власний відмінний від інших підхід стосовно предметної сутності економічної географії в межах краєзнавства. Об'єктом (предметом) науки він називав «край», який розумів як певне територіальне утворення (район), на основі дослідження якого вчений, власне, і пропонував виявляти загальні закономірності у розвитку як суспільства так і природи, які впливають на господарське життя людини.

До методологічних проблем краєзнавства як географічної науки звертались також у своїх дослідженнях інші вітчизняні вчені, зокрема проф. М.Андрусак, В.Геринович, М.Кордуба, Ф.Матвієнко-Гарнага, М.Самбікін, Б.Стопневич, та багато-багато інших вчених України чий регіональні студії 20-х рр. минулого століття на сьогодні малодосліджені, або й ще зовсім невідомі. Наприклад праця проф.Ф.Матвієнка-Гарнаги «Краєзнавство і краєзнавча робота» (1930р.). В цій монографії він висвітлив методологічні основи краєзнавства та досить детально описав методи і методику власне краєзнавчих досліджень.

Зупинимось на більш детальному аналізі цього посібника проф.Ф.Матвієнка-Гарнаги, який фактично став першим подібним підручником такого типу в Україні. Багатозначне розуміння терміну «краєзнавство» проф.Ф.Матвієнко-Гарнага розкривав через три

складові: «1.краєзнавство, як певна сума якихось відомостей; 2.краєзнавство, як робота або процес, для створення засвоювання відомостей; 3.форми переведення краєзнавчої роботи» [5,с.3]. Велика його заслуга й у тому, що він один із перших теоретиків краєзнавчих досліджень запропонував чітке й узагальнене визначення цієї галузі наукового пізнання: «краєзнавство – це є певна сума знань широких кол людности про природні й соціальні факти та явища краю, про взаємну залежність цих фактів і явищ; ці знання набувається в наслідок організованого громадського руху з метою вивчити й використати витворчі сили країни, виховати дослідників і активних будівників життя на підставі наукових досягнень та загальнодержавних завдань» [5, с.6-7]. Далі вчений ставить проблему «чи є краєзнавство наука і чи можна краєзнавців вважати за людей, які працюють у галузі науки». Стосовно цього проф.Ф.Матвієнко-Гарнага приходить до висновку, що «краєзнавець повинен уміти пояснити кожний факт і явище у місцевому житті. На підставі первісних елементарних відомостей з кожної науки краєзнавець мусить подати послідовну закономірність існування та розвитку фактів і явищ» [5,с.9].

Об'єктом (предметом) краєзнавчих досліджень вчений називав «витворчі сили» природи, економіки та побуту народу. У своєму дослідженні «Краєзнавство і краєзнавча робота» Ф.Т.Матвієнко-Гарнага приділяв увагу і плану фізико-географічного та економіко-географічного краєзнавчого дослідження, дав розуміння методики краєзнавства, процесу збору інформації і її використання у практичному житті.

Висновок. Краєзнавчий напрямок в методології української економічної географії 20-х рр. своїми теоретичними основами сприяв паралельному розвитку у вітчизняній науці районного напрямку. Їх теоретико-методологічні засади мали в собі спільну особливість – розвивались на основі хорологічної концепції А.Геттнера, а в українському варіанті краєзнавчий і районний напрямки представляли окрему економіко-географічну школу в складі проф. К.Дубняка, І.Зільбермана, Ф.Матвієнка-Гарнаги, В.Садовського, А.Синявського, П.Фоміна, М.Шрага, Р.Яновського та ін.

Список літератури:

1. Ветухов О. Краєзнавство. «Чи справді географія є краєзнавство?» // Культура і побут.-1925-№11.-с.4.
2. Дубняк К. Краєзнавство на Україні, його минуле й сьогочасні завдання, коли будується нове життя // Культура і побут.-1925.-№5.-с.3-4.
3. Дубняк К. На шляху розвитку краєзнавства // Культура і побут.-1927.-№35.-с.1-2
4. Дубняк К. Що таке краєзнавство // Червоний шлях.-1925.-№6-7.-с.224-237.
5. Матвієнко-Гарнага Ф. Краєзнавство і краєзнавча робота.-Х.:ДВУ,1930.-50с.

ВІД ЕКОЛОГІЧНОЇ ОСВІТИ – ПРОСВІТИ – КУЛЬТУРИ – СВІДОМОСТІ – ДО ЕКОЛОГІЧНОЇ РІВНОВАГИ ТА СТАЛОГО РОЗВИТКУ

Вступ. Екологія (від грецької – oikos) означає “наука про житло”. Це поняття ввів в наукову термінологію видатний німецький вчений Ернст Геккель. Він вважав предметом дослідження екології зв’язок живих істот з навколишнім середовищем.

Екологія – наука про взаємовідносини людини (суспільства) та природи. Екології притаманна прогностичність: застереження та унеможливлення небезпеки, яка загрожує людству. За висловом академіка С.С. Щварца: “Екологія на підставі узагальнення комплексу природно-наукових, технічних і соціально-економічних знань допомагає оптимізувати діяльність людини у використанні природи, піклуватися про збереження природних взаємозв’язків як цілісної динамічної врівноваженої системи”. Для цього потрібно створити загальну теорію взаємодії суспільства з природою і напрацювати практичні засоби. Зробити це можливо при “екологізації” всіх областей науки, виробництва, мистецтва, моралі і права.

Цілі та завдання:

1. виявити шляхи становлення екологічної свідомості;
2. підкреслити значення практичної екологічної діяльності для формування екологічної свідомості;
3. зробити акцент на тому, що є необхідним перехід теоретичних знань з екології у категорію „особистого досвіду”.

Основна частина. Перші відомості про взаємодію природи і людини учні отримують ще під час вивчення курсу природознавства, і це продовжується в курсах географії 6-10 класів, де учні знайомляться з накопиченням і систематизацією знань. Розв’язують екологічні проблеми [2]. Проблема в тому, що недостатньо висвітлюється практична направленість екологічної діяльності учнів.

Вболіваючи за нашу планету Антуан де сент Екзюперіказав: „Ми навряд чи отримали Землю у спадок від наших предків – ми лише взіли її в борг у наших дітей ...” [4].

З дитячого садка дитина вже отримує знання про оточуючий світ. На шкільній лаві коло екологічних уявлень розширюється за рахунок вивчення багатьох шкільних предметів, а також у середній та вищій ланці школи учні мають можливість одержувати екологічну просвіту у гуртках, факультативах і у них вже формується екологічна культура сприйняття світу біоболонки.

Через практичне втілення дій по охороні та збереженню оточуючої природи в учнів формується екологічна свідомість.

Екологічна освіта націлена на зміну відношення людини до здоров’я, довкілля, на формування екологічної відповідальності. Вона закликає реалізовувати ідеї нового мислення, яке засноване не на силових рішеннях та конфронтації (приклад Північної Кореї у

використанні нею ядерного потенціалу), а на діалогових формах спілкування різних народів.

Формування екологічної свідомості передбачає оволодіння системою екологічних знань, понятійним апаратом екології як науки. Метою екологічної роботи є формування у дітей загострених почуттів до природи (усвідомлення себе, як частини оточуючого світу, залежності себе від природи, рівно як і навпаки), любові до праці як єдиної можливості гармонічного існування у системі “природа-людина”. Факультативні та спецкурси з екології забезпечують формування зв'язку системи знань учнів (рівень екологічної свідомості) з елементами екологічної культури (ціннісна орієнтація школярів на науковообґрунтоване природокористування) [1].

Екологічна культура та свідомість в умовах шкільної освіти може формуватися тільки на основі інтегративного підходу. Механізм інтеграції передбачає вивчення екологічних проблем у системі “природа-наука-виробництво-людина”, який охоплює всі рівні взаємодії “природа-людина”.

Дбайливе ставлення до вирішення проблем екології – це шлях до установа рівноваги у відносинах “природа-суспільство”. Сталий розвиток – це такий розвиток суспільства, який задовольняє потреби нинішніх поколінь і не ставить під загрозу можливість наступних поколінь задовольняти свої потреби.. Сталий розвиток суспільства на планеті Земля це і є умова збереження умов життя для людей. Якщо людство достатньо не схаменеться, щоб не утворювати гори сміття і відходів, не перестане такими темпами забруднювати повітря, воду, ґрунти – планеті загрожує екологічна катастрофа – неможливість людству вижити в таких умовах. Сталий розвиток передбачає такі відносини з природою, щоб людство при виробничих та економічних досягненнях не тільки не погіршувало довкілля, а й робило його кращим там, де його зіпсували раніше. А будувати сталий розвиток на планеті держави тільки тоді зможуть, коли їх населення буде володіти екологічною свідомістю. А для цього діти ще на шкільній лаві повинні набувати екологічної свідомості. Це відбувається шляхом не тільки пізнання завдяки освіті, просвіті, а й завдяки посиленому практичному здійсненні засобів з охорони природи. Види екологічної практичної діяльності школярів, коли їх теоретичні знання переходять в категорію “особистого досвіду”, що сприяє формуванню в учнів “знань-переконань”: догляд за квітами в кабінетах школи та на клумбах; весняні висадки дерев та кущів на шкільному подвір'ї, збір макулатури, збір лікарських трав; збір плодів шипшини, квітів білої акації; виготовлення виробів з природного матеріалу; проведення вечорів, диспутів, конференцій з охорони природи, конкурси віршів, малюнків; анкетування мешканців мікрорайону; зустрічі з інспекторами відділів охорони природи; робота учнівських лекторіїв старшокласників з охорони природи для учнів молодших класів; виготовлення шпаківень; робота учнів зі спасіння струмка “Кизиярська балка”, бесіди з мешканцями прилеглих вулиць проти його забруднення; участь у мітингах по збереженню живої природи; екскурсії на підприємства, які забруднюють і повітря, і ґрунт, і

струмок; дослідження учнів з питання забруднення викидними газами повітря упродовж траси Москва-Сімферополь (вул. Ломоносова); спостереження компонентів природи під час екскурсій; екскурсії на Запорізьку ГРЕС і Запорізьку АЕС [5].

Висновок. Практична діяльність учнів з охорони природи поряд з одержаними теоретичними знаннями формує екологічну свідомість та екологічну культуру. Людина з розвинутою екологічною культурою та свідомістю ніколи не спричинить зле природі.

Список літератури:

1. Зверев И.Д. Экология в школьном обучении. –М.: Знание, 1980. –С. 3-10.
2. Муніч Н.В. Сталий розвиток іде до школи// Краєзнавство. Географія. Туризм, 2007 р., №6-7. С.1-4.
3. Конев В.П. Екологізація шкільної географічної освіти// Географія. №15-16, 2007 р., Видавнича група „Основи”.
4. Семенова К.В. Урок географии и экологии // Краєзнавство. Географія. Туризм, 2006 р., №21-22. –С. 30.
5. Шилова Л.Г. Практическая направленность экологического образования и воспитания. –Киев-Мелитополь, 1997. –С.97-100.

В. Б. Шишацький

ВПЛИВ ЕТНОЛІНГВІСТИЧНОГО ФАКТОРУ НА ЕЛЕКТОРАЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНИЙ ПРОСТІР УКРАЇНИ

Постановка проблеми. Починаючи ще із всесоюзного референдуму про збереження СРСР, а згодом – і на всіх загальнонаціональних виборах в Україні простежувалась доволі чітка тенденція значної відмінності в результатах голосування між окремими групами регіонів. Особливо помітною ця відмінність була по вісі «СХІД-ЗАХІД». На початку ХХІ ст. (особливо на президентських виборах 2004 року) ця тенденція набула критичних рис, ознакою чого була надзвичайна територіальна поляризація результатів виборів і поділ симпатій виборців за принципом «свій-чужий». В основі цієї поляризації лежали переважно ірраціональні мотиви, які були пов'язані із використанням «брудних» виборчих технологій і нав'язування окремим регіональним групам українців стійких, але хибних стереотипів про громадян України з інших регіонів. У найбільш поляризованих регіонах України (Галичина і Донбас) у II і III турах президентських виборів співвідношення прихильників двох кандидатів доходило до 1:20 – 1:30 (а в Донецькій області у II турі – майже 1:50). Водночас, у країнах з розвиненими демократіями місцеві політологи вважають загрозливим для стабільності держави показник розбіжності на рівні 1:4 – 1:5. Таким чином, українських показник поляризації перевищив в 2004 році гранично допустимі норми не менше як у 5-6 разів. Ця проблематика доволі широко висвітлювалась у працях політологів, соціологів, психологів, але, на жаль, мало вивчається українськими політико-географами, що пов'язано, зокрема, зі слабким розвитком в Україні електоральної географії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з даної проблематики. Зазначена проблематика, на загал, є вкрай слабо вивченою географами. Окремі аспекти зазначеної проблеми були висвітлені в публікаціях О.Шаблія, М.Дністрянського, Є.Хана та самого автора.

Виділення невивчених сторін проблематики. Докладний аналіз впливу етнолінгвістичного фактору на результати виборів в загальноукраїнському масштабі географами практично не здійснювався.

Мета і завдання статті. Мета – визначити ступінь впливу національного та мовного складу населення окремих регіонів України на формування стійких електоральних уподобань. Завдання – оцінити сучасний стан національного і мовного складу населення; визначити основні особливості електоральних уподобань населення за політико-ідеологічними групами (об'єднаннями) партій, які мають подібні культурно-історичні вартості та проаналізувати ступінь взаємозв'язку між цими двома групами показників.

Виклад основного матеріалу. Національний склад населення України доволі істотно відрізняється по різних регіонах, зокрема частка українців коливається від 24% в Криму до 98% у Тернопільській області. Через низку історичних обставин, зокрема й внаслідок тривалого перебування у складі СРСР та політику русифікації, в нашій державі, як і в більшості інших країн пострадянського простору, етнічний і лінгвістичний склад населення суттєво відрізняються. Це пов'язано з тим, що значна частина корінного населення, а також представники інших етносів поступово перейшли у спілкуванні на російську. Найбільш яскраво це простежується у регіонах із більш мозаїчним складом населення, особливо там, де частка росіян є доволі значною (не менше 15-20%), насамперед – у середніх і великих містах.

Сучасні особливості національного і мовного складу населення України були зафіксовані переписом населення 2001 року. Слід зауважити, що результати перепису не можна вважати абсолютно достовірними, оскільки питання щодо мови були сформульовані не зовсім коректно. Так, у відповіді на запитання про рідну мову багато російськомовних громадян могли назвати й українську (як данину етнічному походженню чи з інших міркувань), але у спілкуванні її не використовують. Це, опосередковано, підтверджують і результати соціологічних опитувань, за результатами яких лише біля 40% населення України визначають українську як єдину мову свого спілкування, близько 30% – російську, решта 30% – обидві мови (цифри округлені, інші мови не враховані). Таким чином, показники, які наведені у таблиці 1 і характеризують етнолінгвістичний склад населення України є, з одного боку, єдиним достовірним джерелом інформації, а з іншого – не є абсолютно коректними.

Видно, що частка населення, яка вважала українську рідною, у 2001 році була на 10% нижчою, ніж частка українців, а частка населення, що вважала рідною російську – на 12% вищою, ніж частка росіян. Така ситуація випливає із того, що 15% українців рідною мовою назвали російську, а серед росіян менше 4% – українську. Крім

того, в нашій державі доволі русифікованим є й деякі інші етноси, зокрема, євреї, греки, білоруси, татари, болгари та низка інших, серед яких від 30% до 90% рідною мовою назвали російську.

Таблиця 1. Етнолінгвістичний склад населення України в розрізі регіонів (розраховано за результатами перепису 2001 року, у %).

Регіон	українці	росіяни	україномовні	російськомовні	русифіковані українці	українізовані росіяни
АРК	24,2%	58,0%	10,1%	77,0%	59,5%	0,2%
Вінницька	94,5%	3,8%	94,8%	4,7%	1,2%	13,6%
Волинська	96,6%	2,4%	97,3%	2,5%	0,3%	14,4%
Дніпропетровська	79,2%	17,6%	66,8%	31,6%	17,4%	6,0%
Донецька	56,7%	38,1%	24,1%	74,9%	58,7%	1,3%
Житомирська	90,3%	5,0%	93,0%	6,6%	2,2%	18,6%
Закарпатська	80,3%	2,5%	81,0%	2,9%	0,5%	8,1%
Запорізька	70,7%	24,7%	50,2%	48,2%	30,9%	4,4%
Івано-Франківська	97,3%	1,8%	97,8%	1,8%	0,2%	13,9%
Київська	92,2%	6,0%	92,3%	7,2%	1,5%	12,3%
Кіровоградська	89,5%	7,4%	88,9%	9,5%	3,3%	12,6%
Луганська	57,8%	39,0%	30,0%	68,8%	49,4%	1,7%
Львівська	94,1%	3,5%	95,3%	3,8%	0,4%	12,1%
Миколаївська	81,8%	14,0%	69,2%	29,3%	17,5%	6,2%
Одеська	62,5%	20,6%	46,3%	41,9%	28,2%	2,7%
Полтавська	90,9%	7,2%	90,0%	9,5%	2,9%	12,2%
Рівненська	95,7%	2,6%	97,0%	2,7%	0,4%	16,8%
Сумська	88,6%	9,4%	84,0%	15,6%	7,6%	10,4%
Тернопільська	97,5%	1,2%	98,3%	1,2%	0,1%	19,6%
Харківська	70,3%	25,5%	53,8%	44,3%	25,8%	4,3%
Херсонська	81,8%	14,1%	73,2%	24,9%	13,0%	8,4%
Хмельницька	93,6%	3,5%	95,2%	4,1%	0,9%	15,9%
Черкаська	92,8%	5,4%	92,5%	6,7%	1,6%	11,8%
Чернівецька	74,7%	4,1%	75,6%	5,3%	1,3%	8,1%
Чернігівська	92,8%	5,0%	89,0%	10,3%	5,6%	11,1%
м. Київ	80,8%	12,9%	70,6%	24,7%	14,2%	7,9%
м. Севастополь	22,2%	71,1%	6,8%	90,6%	69,5%	0,1%
УКРАЇНА	77,5%	17,2%	67,5%	29,5%	14,8%	3,9%
Захід	91,8%	2,7%	92,7%	2,9%	0,4%	12,4%
Центр	90,0%	7,0%	87,9%	10,8%	4,5%	11,3%
Схід і Південь	63,0%	30,2%	43,1%	53,3%	33,4%	2,5%

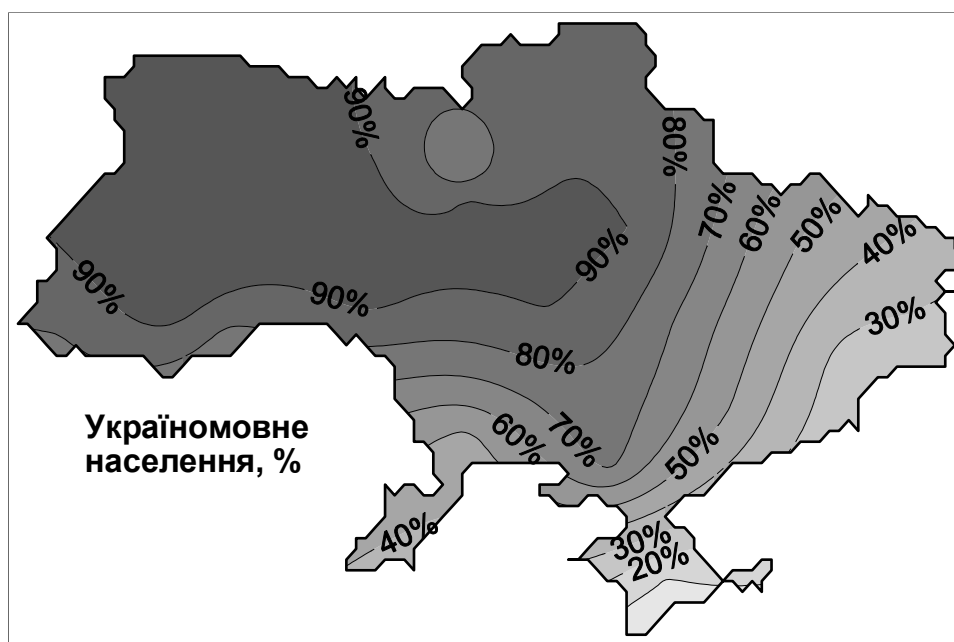
Вказані показники помітно відрізняються між собою у межах трьох макрорегіонів України – Західного, Центрального і Східно-Південного. В межах Західного регіону, до складу якого відносимо 7 областей, включених до складу СРСР у 1939-1945 рр., частки українців та україномовного населення перевищують 90%, частка україномовного населення, навіть, на 1% вища, ніж українців, частка русифікованих українців є мінімальною – 0,4%. Натомість, в цьому регіоні кожен восьмий росіян назвав рідною українську, що свідчить про процеси інтеграції цієї етнічної групи до українського етнокультурного середовища.

У Центральному регіоні, до якого відносимо етнічно досить однорідні і не сильно урбанізовані (50-70%) області, частка українців складає 90%, а частка україномовного населення на 2% нижча. Це

пояснюється наявністю тут великих міст, насамперед Києва, в яких переважає російськомовне середовище. Водночас, частка мовно асимільованих росіян в цьому регіоні є у 2,5 рази вищою, ніж мовно асимільованих українців, що свідчить про більш-менш стійкі позиції української мови на більшій частині його території.

У Східно-Південному регіоні, до складу якого відносимо високоурбанізовані (70-90%) області з етнічно строкатим населенням, частка українців майже у півтора рази нижча, ніж у попередніх – лише 63%, а частка росіян перевищує 30% (в 11 разів більше, ніж на Заході, і більш як у 4 рази – ніж у Центрі). З цим показником пов'язані й інші: частка україномовного населення на 20% нижча, ніж українців (кожен третій українець визнає рідною російську), частка російською мови перевищує частку української на 10%. Співвідношення часток русифікованих українців до українізованих росіян перевищує 13:1, що свідчить про дуже загрозливий стан функціонування української мови в регіоні. При цьому аналіз динаміки мовних процесів у порівнянні із 1989 роком показує, що ситуація зі станом української мови навіть погіршується, особливо в областях Донбасу та в Криму.

Просторовий розподіл україномовного і російськомовного населення методом псевдоізоліній показано на малюнках 1 і 2.

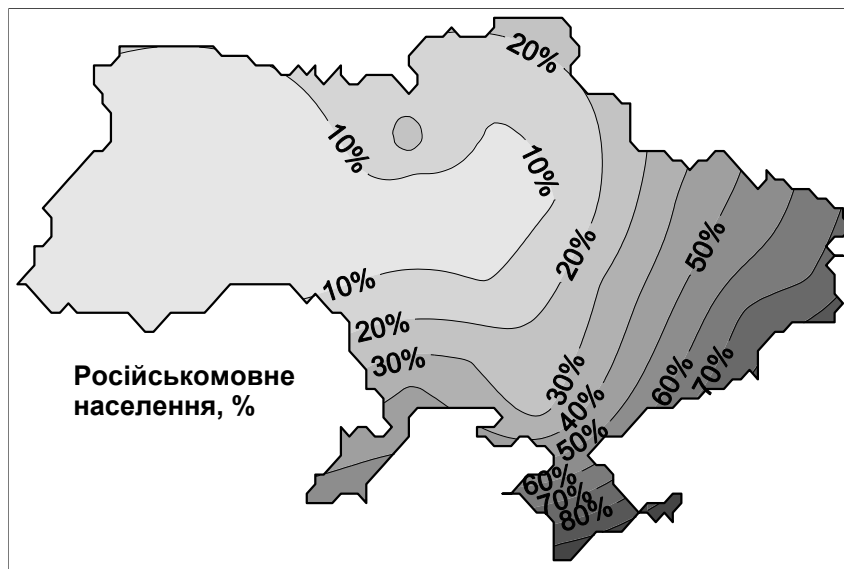

Мал. 1. Географічні особливості розміщення україномовного населення в Україні (на 2001 р.).

На малюнку 1 видно, що ізолінія з показником 90% охоплює більшість областей Західної і Центральної України (крім периферійних); ізолінія 80% проходить по умовній межі «політичного розколу», який відділяє Центральну та Західну Україну від Східно-Південної; ізолінія 60% приблизно показує ту межу, де російська мова починає абсолютно переважати (вже згадувалось про певне

викривлення показників перепису); ізолінія 30% фіксує регіони, де українська мова практично витіснена з побутового ужитку.

З малюнка 2 видно, що у всіх областях Західної і більшості – Центральної України російськомовне населення не перевищує 10%; ізолінія 20% проходить по умовній межі Центральної та Східно-Південної України; в областях Сходу і Півдня російськомовне населення складає від 30 до 80%, досягаючи максимуму в Криму та Донбасі.

Мал. 2. Географічні особливості розміщення російськомовного населення в Україні (на 2001 р.).

З наведених таблиці та малюнків видно статистичні та географічні особливості складу і співвідношення основних етнічних і мовних груп населення України, зокрема чітко простежується тенденція скорочення частки українського і україномовного населення із заходу та північного заходу на схід і південний схід. Також видно, що в межах Західної і Центральної України дана тенденція розвивається плавно, а починаючи з умовної межі Центральної України зі Східно-Південною – різко прискорюється.

Розглянемо тепер партійно-політичну палітру України, що сформувалася, в основному, наприкінці 90-х – початку 2000-х років.

Ідеологічні особливості більшості більш-менш відомих і впливових політичних партій в Україні полягають у тому, що вони існують фактично у двох вимірах політичних вартостей – соціально-економічному та культурно-історичному, – а не в одному, як у більшості країн з розвиненими демократіями та унітарною формою державного управління.

Соціально-економічний вимір передбачає поділ політичних партій на ліві і праві (детальніше – комуністи, соціал-демократи, ліберали, консерватори) згідно їх ставлення до основних питань соціально-економічного розвитку держави – типу економіки,

ставлення до різних форм власності, регуляторної ролі держави, особливостей здійснення внутрішньої і зовнішньої політики, ролі особистості, громади, нації у державотворенні тощо.

В Україні більшість партій (за винятком лівих та правих) не до кінця осмисли своє місце у цьому спектрі, оскільки в їх гаслах та діях можна зустріти еkleктичну суміш ідеологій різних напрямків (наприклад, у найбільших на сьогодні політичних утворень – партії Регіонів та БЮТ можна знайти, одночасно, риси соціал-демократії, лібералізму та консерватизму у різних пропорціях). До того ж, і український виборець слабо уявляє відмінність між ідеологіями, тому це питання займає другорядну позицію при формуванні його електоральних симпатій.

Культурно-історичний (або «цивілізаційний») вимір формується в Україні на підставі діаметрально протилежного сприйняття різними її громадянами факту набуття Україною незалежності та її розвитку як окремої держави, різного ставлення до періоду перебування України у складі СРСР та інтерпретації історичних подій, пов'язаних із цим часом (національно-визвольна боротьба у 1917-21 рр. та в 1930-х-50-х рр., комуністичні репресії, голодомори, колективізація та індустріалізація, історія II Світової війни, русифікація тощо).

Відповідно до культурно-історичного виміру, більшість реально функціонуючих українських політичних партій можна із певним ступенем умовності поділити на дві великі групи: «проукраїнсько-проєвропейські» та «проросійсько-прорадянські». В найбільш узагальненому вигляді різниця між представниками цих двох груп виглядає наступним чином:

– «проукраїнські» партії вважають державу Україна наслідком боротьби українського народу за незалежність; виступають за одну державну мову, підтримують пріоритетний розвиток української мови і культури як таких, що занепали через русифікацію; вважають український народ приналежним до європейського культурного та економічного простору та прагнуть інтеграції в цьому напрямку; засуджують злочини комуністичного режиму, що призвели до загибелі мільйонів жертв і т.д.

– «проросійські» партії вважають українську державу наслідком розвалу СРСР, який був організований «ззовні» та прагнуть реінтеграції у складі нового (між)державного об'єднання; виступають за дві державні мови, формування двомовного і двокультурного середовища; з ностальгією ставляться до перебування в СРСР і наголошують лише на позитивних здобутках того періоду (безкоштовна освіта, відсутність безробіття, соціальні гарантії тощо), заперечуючи або перекидаючи факти масових злочинів радянського режиму.

На сьогоднішній день, в Україні саме система політичних вартостей (цивілізаційний вимір) стала основним чинником електорального вибору населення. Виборець, фактично, спочатку ідентифікує політичні партії (або їх кандидатів) за шаблоном «свій – чужий», а вже потім серед «своїх» обирає того, хто найбільш відповідає його електоральним уподобанням (включається соціально-

економічний вимір, а також інші, переважно суб'єктивні та ірраціональні чинники).

Згідно до програмових засад, які задекларовані у статутах та політичних програмах партій, а також у відповідності до їх реальних дій (гасла, акції, реклама, робота в парламенті та радах нижчого рівня, заяви окремих депутатів тощо) до числа партій «проукраїнської» орієнтації відносяться партії національно-патріотичного спрямування – УНП, НРУ, УРП «Собор», КУН, ВО «Свобода» і т.п.; також до цієї групи можна віднести і більш ліберальні НСНУ та ПРП, а також більш соціал-демократичний БЮТ (всі ці партії підтримували у 2004 р. кандидата у президенти В.Ющенка).

Таблиця 2. Узагальнені результати голосування за «проукраїнські» та «проросійські» партійні групи у розрізі областей в 2004 та 2006 рр.

<i>партійні групи</i>	Проукраїнські		Проросійські	
<i>Регіон</i>	2004	2006	2004	2006
АРК	13,9%	17,9%	77,8%	73,8%
Вінницька	72,7%	74,0%	20,9%	15,1%
Волинська	80,5%	81,2%	13,2%	8,8%
Дніпропетровська	24,3%	29,1%	63,4%	59,7%
Донецька	4,3%	8,5%	90,8%	86,3%
Житомирська	54,6%	62,1%	36,8%	27,5%
Закарпатська	48,8%	57,0%	39,9%	23,6%
Запорізька	22,1%	22,9%	68,0%	68,1%
Івано-Франківська	90,5%	89,3%	5,4%	3,8%
Київська	71,0%	73,7%	21,6%	15,6%
Кіровоградська	51,0%	55,6%	40,7%	29,6%
Луганська	6,6%	8,1%	87,0%	87,0%
Львівська	88,9%	84,4%	6,9%	5,5%
Миколаївська	23,6%	25,6%	64,2%	63,9%
Одеська	26,0%	28,2%	62,3%	60,2%
Полтавська	59,2%	58,1%	33,3%	29,8%
Рівненська	74,5%	78,8%	18,9%	11,5%
Сумська	60,2%	70,3%	31,5%	20,7%
Тернопільська	89,6%	88,5%	6,2%	3,7%
Харківська	20,7%	25,1%	67,9%	65,7%
Херсонська	39,7%	37,3%	50,0%	53,0%
Хмельницька	65,2%	72,7%	26,4%	16,6%
Черкаська	69,7%	71,2%	23,8%	18,8%
Чернівецька	69,4%	68,5%	21,4%	17,8%
Чернігівська	60,2%	63,7%	30,0%	25,3%
м. Київ	72,2%	69,2%	18,8%	21,2%
м. Севастополь	7,4%	9,7%	84,0%	81,0%
УКРАЇНА	46,2%	48,3%	45,8%	42,0%
Захід	80,5%	80,2%	13,6%	9,2%
Центр	65,2%	67,8%	26,8%	21,5%
Схід і Південь	16,8%	19,9%	74,1%	71,7%

З деякими обмеженнями і обмовками до цієї ж групи можна віднести СПУ (як доказ – підтримка у III турі Ющенка та голосування в парламенті питання про Голодомор 1933 р.) і НП В.Литвина. Відповідно, до партій «проросійської» орієнтації відносяться КПУ, ПСПУ, ПР, СДПУ(о), меншою мірою «Віче», а також низка дрібніших і маргінальніших (у 2004 році підтримували кандидата В.Януковича).

У представленій нижче таблиці 2, в якій відображений поділ на партійні групи, до «проукраїнських» кандидатів у 2004 році відносимо Ющенка, Мороза та Омеляченка, а до «проросійських» – Януковича, Симоненка та Вітренко; до «проукраїнських» партій у 2006 році – БЮТ, «НУ», блок Костенка-Плюща, блок «Пора-ПРП», СПУ, блок Литвина, до «проросійських» – ПР, КПУ, блок «Народна опозиція», «Віче», блок «Не Так».

З таблиці видно, що обидві групи і в 2004, і в 2006 рр. є майже рівновеликими (а «ядерні» частини обох груп, які можна визначити за результатами I туру виборів 2004 року) взагалі майже не відрізняються – по 40%. Тенденція до збільшення «проукраїнської» групи може бути пояснена наслідками «помаранчевої революції» та пов'язаною з нею ейфорією, зміною політичних еліт, більшою демократичністю перебігу виборів 2006 року (крім стадії підрахунку голосів), демографічними тенденціями (часка старших виборців серед «проросійської» групи вища, ніж серед «проукраїнських»).

Проведений кореляційний аналіз між результатами голосування за різні партійні групи (у 2006 році, %), з одного боку, та різними етнолінгвістичними групами (за переписом 2001 року, %) – з іншого, дозволив виявити такі залежності (див. Таблицю 2).

Таблиця 2. Кореляційні залежності між різними етнолінгвістичними та електоральними групами.

	українці	росіяни	україномовні	російськомовні	русифіковані	українізовані	«проукраїнські»	«проросійські»
українці	1,00	-0,96	0,97	-0,93	-0,94	0,86	0,81	-0,81
росіяни	-0,96	1,00	-0,96	0,97	0,97	-0,82	-0,83	0,84
україномовні	0,97	-0,96	1,00	-0,98	-0,98	0,92	0,90	-0,91
російськомовні	-0,93	0,97	-0,98	1,00	0,99	-0,88	-0,90	0,93
русифіковані	-0,94	0,97	-0,98	0,99	1,00	-0,86	-0,87	0,90
українізовані	0,86	-0,82	0,92	-0,88	-0,86	1,00	0,88	-0,87
«проукраїнські»	0,81	-0,83	0,90	-0,90	-0,87	0,88	1,00	-1,00
«проросійські»	-0,81	0,84	-0,91	0,93	0,90	-0,87	-1,00	1,00

– **частка українців** тісно і позитивно корелює з україномовними українцями та росіянами та, відповідно, з результатами голосування за «проукраїнські» партії (скрізь $R > 0.8$); тісно і негативно корелює із часткою росіян, російськомовним та русифікованим населенням, результатами голосування за «проросійські» партії (також, скрізь $R > 0.8$);

– **частка росіян** дуже тісно і позитивно корелює із російськомовним і русифікованим населенням ($R = 0.97$), а також із голосуванням за «проросійські» партії; тісно і негативно корелює із україномовним та українізованим населенням, результатами голосування за «проукраїнські» партії;

– **частка україномовного населення** ще більш тісно, ніж «частка українців» позитивно корелює із українізованим населенням та часткою голосів за «проукраїнські» партії; натомість ще більш негативно корелює із часткою російськомовного і русифікованого населення ($R = 0.98$), та результатами голосування за «проросійські» партії;

– **частка російськомовного населення**, відповідно, також більш тісно, ніж «частка росіян» позитивно корелює із часткою русифікованого населення ($R = 0.99!$) та результатами голосування за «проросійські» партії; аналогічно, більш негативно корелює із часткою українізованого населення та результатами голосування за

– **частка русифікованих українців** тісно і негативно корелює із часткою українізованих росіян та часткою голосів за «проукраїнські» партії; натомість, дуже тісна й позитивна кореляція з часткою голосів за «проросійські» партії;

– **частка українізованих росіян**, навпаки, тісно і позитивно корелює із часткою голосів за «проукраїнські» партії і так само тісно, але негативно – із часткою «проросійських»;

– **рівень кореляції між частками «проукраїнських» і «проросійських» партій** (за умови, що ці частки сукупно не складають 100%) виявляє майже функціональну залежність ($R = 0.9951!!!$).

Висновки, перспективи. Проведене дослідження дозволяє зробити такі висновки:

1) між етнолінгвістичними показниками та результатами голосування в Україні існують дуже тісні зв'язки (коефіцієнт кореляції не опускається нижче за $R = 0.8$);

2) вплив лінгвістичної складової є більш вираженим, ніж етнічної (пересічно, на 10%), що опосередковано свідчить про більш високий вплив мови, ніж національної приналежності на політичну свідомість громадян України;

3) політичні уподобання русифікованих українців практично співпадають із уподобаннями етнічних росіян, так само як і політичні уподобання українізованих росіян дуже близькі до тих, що мають етнічні українці; це додатково підтверджує ту тезу, що впливає із висновку №2;

4) партійні уподобання різних електоральних груп громадян України вкрай поляризовані не лише політично, а й географічно, про

що свідчить надзвичайно високий коефіцієнт кореляції між показниками голосування за «проукраїнські» і «проросійські» партії; фактично, в державі майже «намертво» закріпився умовний поділ на «своїх» та «чужих», який майже неможливо подолати у раціональний спосіб.

Слід також додати, що деякі лідери провідних політичних партій України цинічно використовують об'єктивно наявні в державі регіональні відмінності, підносячи їх «на щит» передвиборчої боротьби. Це дозволяє, в короткостроковій перспективі, мобілізувати власний електорат і отримати більш високі результати на виборах. Натомість, у середньостроковій перспективі така політична гра призводить до владної кризи в державі і політичного протистояння (що й спостерігається в Україні), а в довгостроковій перспективі – до відсутності чітких стратегічних доктрин розвитку держави (або їх постійної зміни) і все більшого відставання від розвинених країн Європи та світу.

Дострокові вибору до парламенту 2007 року, які стали наслідком глибокої і перманентної політичної кризи в державі, навряд чи принесуть очікувані зміни – адже і політики – ті самі, і методи політичної боротьби практично не змінились. Громадян України знову намагаються збурити питаннями мови, державного устрою й зовнішньої політики, але вирішення цих питань навряд чи буде доведене до логічного завершення, так само, як це було й раніше. А поляризація політичних настроїв, неминуче, позначиться на соціально-економічній сфері держави, її іміджі у світі. Результати ж «проукраїнських» і «проросійських» політичних партій знову будуть практично однаковими.

Т. Шовкун

МЕДИКО-ЕКОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ТЕРИТОРІЇ (НА ПРИКЛАДІ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

Вступ. В сучасних умовах значного антропогенного навантаження на природне середовище актуального значення набувають дослідження по визначенню впливу на людський організм різноманітних факторів навколишнього середовища. Особливе місце такі дослідження мають на території Чернігівської області, як такої, що зазнала значного забруднення внаслідок аварії на ЧАЕС. Дослідження комплексної дії впливу факторів на території області недостатні. Це ускладнює не тільки оцінку і прогнозування захворюваності населення, але і ефективність використання цих даних органами державного та місцевого управління у системі оптимізації здоров'я населення. У зв'язку з цим, досить актуальною є проблема встановлення регіональних закономірностей формування захворюваності населення і розробки на цій основі територіально диференційованих заходів її профілактики серед населення.

Аналіз останніх досліджень. Вперше необхідність спеціалізованої диференціації території обґрунтував у своїх працях

А.А.Келлер. Значний внесок у розгляд зв'язків у системі середовище – здоров'я у просторовому аспекті зробили А.А.Шошина, Б.Б.Прохоров, Е.Л.Райх, В.М.Гуцуляк, В.О.Шевченко. Але, у більшості випадків, у роботах вказано на ізолюваний вплив на здоров'я людини соціальних та природних факторів навколишнього середовища. Варто зазначити, що ні один із факторів не являється ізолюваним і всі вони діють на організм людини в комплексі.

Мета роботи полягає у встановленні інтегральної оцінки екологічної ситуації на території Чернігівської області та її впливу на захворюваність населення.

Виклад основного матеріалу. На жаль, питання територіальної організації нозоекологічних систем вивченні недостатньо. Для її здійснення необхідно визначити провідні фактори нозокомплексів, кількісні та якісні критерії їх оцінки. За даними Всесвітньої організації охорони здоров'я людини залежить на 50% від соціально-економічних умов, на 20% – від спадковості, 20% – від екологічної ситуації і на 10% – від рівня медичного обслуговування. Отже, ступінь здоров'я можна оцінити кількісною мірою ризику основних патологічних порушень. При цьому слід враховувати інтенсивність впливу зазначених факторів. Тому при вивченні територіального поширення хвороб людини, які обумовлені властивостями певних природних геосистем, необхідно враховувати, що вони є лише передумовами виникнення хвороб і патологічних станів людини. Тобто, під природними умовами виникнення хвороб і патологічних станів людини розуміють певні властивості геосистеми, що можуть виявлятися при взаємодії з організмом людини, наслідком яких є патологічний стан або захворювання.

Різноманітні характеристики здоров'я, в тому числі і захворюваність, визначаються дією значної кількості факторів як оточуючого середовища, так і внутрішніх факторів, тобто тих, які належать власне людині. Вони можуть носити як випадковий так і не випадковий характер. До групи екологічних факторів оточуючого середовища можна віднести ті, які мають специфічний вплив на населення, тобто результат впливу яких можна прослідкувати по відповідній реакції з боку здоров'я населення (3). Але, оскільки характер зв'язків в системі „людина-навколишнє середовище” біосоціальний, доцільним, є розгляд окремих його складових. В даному випадку мова йде про виділення із оточуючого середовища природної та соціальної складових.

Оскільки якість оточуючого середовища та рівень його здоров'я тісно пов'язані між собою, характер цих зв'язків може бути виражений певними показниками. Саме знання цих показників дозволить більш обґрунтовано здійснити ряд заходів, які мають бути направлені на оптимізацію навколишнього середовища з метою оптимального існування в ньому людини.

Головними прямими чинниками впливу оточуючого середовища на населення можна визначити рівень хімічного забруднення джерел водопостачання та питної води, забруднення атмосферного повітря,

грунтів, продуктів харчування, забруднення побутових та житлових помешкань.

Основними джерелами впливу на атмосферне повітря та його склад в Чернігівській області виступають промислові підприємства (хімічної, машинобудівної галузей та промисловості будівельних матеріалів), автомобільний транспорт, ТЕЦ та Чорнобиль. Найбільша кількість підприємств розташована у м. Чернігові – 65 або 24% усіх підприємств області, у м. Прилуки – 25 (9%), у м. Ніжині – 28 (10%).

У статистичній звітності фіксуються обсяги викидів газоподібних, рідких та твердих речовин, а також викиди шкідливих речовин стаціонарними джерелами, викидів сірчистого ангідриду, окисів карбону та нітрогену. Серед викидів забруднюючих речовин 85% складають газоподібні та рідкі речовини та 15 % тверді.

У структурі викидів шкідливих речовин від стаціонарних джерел забруднення переважають метан, діоксид сірки та оксид карбону; від пересувних транспортних засобів переважають оксиди карбону та вуглеводні.

Рівень забруднення поверхневих водойм, питної води з водопровідної мережі в цілому по області характеризують показники відношення кількості досліджень з перевищенням затверджених нормативів ГДК до загальної кількості виконаних досліджень. Згідно з даним лабораторних досліджень води питома вага досліджених проб, які не відповідають гігієнічним нормативам за санітарно-хімічними показниками в області за 2004-2005 роки склала: 30,5% і 29%, за бактеріологічними відповідно – 22,8%, 26,0%. Таким чином, для області характерна складна ситуацію, яка склалася із децентралізованим водопостачанням.

Основними радіонуклідами які визначають радіаційний стан на території області є цезій-137 та стронцій-90. Забрудненість території області радіоцезієм більше 1 Кі/км² складає 7% і є найбільшою в тайонах: районах, які прилеглі до 30 км зони „відчуження” – Козелецький, Чернігівський, Ріпкинський та у північно-східних районах області – Семенівський, Корюківський, Сосницький, Н.-Сіверський.

Стронцієм-90 вище 0,02 Кі/м² забруднена майже вся площа сільськогосподарських угідь області - 97%, вище 0,15 Кі/м² - 4 %. Найбільш потерпіли угіддя Козелецького району – 28 %, Ріпкинського – 22% і Чернігівського – 10% районів. Сільгоспугіддя з рівнем забрудненості понад 3 Кі/км² ⁹⁰Sr виявлено лише в Чернігівському районі.

Внаслідок значного погіршення стану навколишнього середовища загальний рівень здоров'я населення значно погіршився. На жаль, на сьогодні на території Чернігівської області фіксується значне погіршення демографічної ситуації. Це проявляється в різних аспектах – від зменшення народжуваності – до збільшення смертності населення, підвищення рівня захворюваності за усіма видами хвороб (як дорослого так і дитячого населення). Все це свідчить про те, що населення знаходиться у досить складних відносинах з оточуючим середовищем.

Підставою для такого твердження є аналіз захворюваності населення, яка і визначає реакцію населення на негативний вплив забруднення оточуючого середовища. На території області спостерігається чітка тенденція до збільшення хвороб ендокринної системи, ІХС, захворюваності на новоутворення. Так, лише за останні чотири роки захворюваність на злоякісні новоутворення зросла в 1,2 а ІХС – в 1,3 рази. Крім того, показник загальної захворюваності населення на території області збільшився в 1,1 рази (2).

На основі показників середньорічної захворюваності проведена типізація території області за рівнем захворюваності. Внаслідок чого було виділено райони із різними рівнями захворюваності: з низьким, зниженим, середнім, підвищеним та високим.

За показником інтегрального забруднення на території Чернігівської області виділяють такі групи районів: низький, знижений, середній, підвищений, високий (1).

Типізація території області була здійснена із урахуванням показників захворюваності населення та інтегрального показника забруднення території із різними рівнями захворюваності:

- з низьким (0,6-0,7) – Коропський, Талалаївський;
- із зниженим (0,7-0,8) – Бобровицький, Борзнянський, Козелецький, Носівський, Срібнянський;
- із середнім (0,8-0,9) – Городнянський, Ічнянський, Куликівський, Менський, Н-Сіверський, Прилуцький, Ріпкинський, Семенівський, Сосницький, Щорський;
- із підвищеним (0,9-1,0) – Варвинський, Ніжинський, Чернігівський;
- із високим (більше 1,0) – Бахмацький, Корюківський райони.

Висновки. Природні та соціальні умови на території області є неоднорідними, що власне і передбачає своєрідність комплексів передпоширень хвороб та медико-екологічних особливостей даних територій. Тобто, кожен район характеризується індивідуальною медико-географічною характеристикою, яка передбачає встановлення для кожного своїх рівнів максимально допустимого навантаження, яке було б безпечним за критеріями розвитку захворюваності. Екологічно небезпечна ситуація, яка склалася в області вимагає рішення великої кількості питань охорони та оздоровлення навколишнього середовища.

Список літератури

1. Барановська О.В., Барановський М.О., Смаль В.В., Смаль І.В. Чернігівщина: природа, населення, господарство: Монографія. – Ніжин: наука-сервіс, 2000.- 180с.
2. Доповідь про стан природного навколишнього середовища в Чернігівській області за 2004 рік. – Чернігів, 2005. – 196 с.
3. Лебедев А.Д. Окружающая среда и здоровье человека. М.: Наука, 1979.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Арабаджі Олена - кандидат географічних наук, доцент, завідувач кафедри географії України та краєзнавства природничо-географічного факультету Мелітопольського державного педагогічного університету.

Балджи Марина – доцент кафедри регіональної економіки та екології Одеського державного економічного університету; кандидат географічних наук, доцент.

Барабоха Наталія - старший викладач кафедри географії України та краєзнавства Мелітопольського державного педагогічного університету.

Барабоха Олексій - асистент кафедри менеджменту та туристичної діяльності Мелітопольського державного педагогічного університету.

Барановський Микола - кандидат географічних наук, доцент, завідувач кафедри географії Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

Бесчасний Сергій - студент 4 курсу Інституту природознавства Херсонського державного університету.

Богадьорова Лариса - кандидат географічних наук, старший викладач кафедри соціально-економічної географії Херсонського державного університету

Бойко Михайло – доктор біологічних наук, професор, професор кафедри ботаніки Інституту природознавства Херсонського державного університету.

Бойко Павло – викладач кафедри екології Херсонського державного аграрного університету.

Бортников Євген – кандидат геолого-мінералогічних наук, доцент Запорізького інституту державного та муніципального управління.

Вавілова Анастасія - студентка 4 курсу Інституту природознавства Херсонського державного університету.

Василевська Яніна - аспірантка першого року навчання кафедри фізичної і економічної географії геолого-географічний факультет, Дніпропетровський національний університет.

Винокуров Денис – студент 5 курсу Інституту природознавства Херсонського державного університету.

Височин Максим - ст.викладач кафедри соціально-економічної географії і регіонаознавства, Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна

Вірченко Павло - старший викладач кафедри соціально-економічної географії та регіонаознавства Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна.

Воровка Володимир - кандидат географічних наук, доцент кафедри фізичної географії, декан природничо-географічного факультету Мелітопольського державного педагогічного університету.

Гладкий Олександр – кандидат географічних наук, докторант Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Грець О. - студент 4 курсу Інституту природознавства Херсонського державного університету

Давидов Олексій – кандидат географічних наук, доцент, завідувач кафедри соціально-економічної географії Херсонського державного університету.

Денисенко Олена – аспірант Інститут географії НАНУ.

Донець Ірина – кандидат географічних наук, доцент кафедри географії України та краєзнавства Мелітопольського державного педагогічного університету.

Доценко Анатолій - доктор географічних наук, професор, головний науковий співробітник, Рада по вивченню продуктивних сил України НАН України.

Драгунцова Ірина - студентка 5 курсу Інституту природознавства Херсонського державного університету.

Єргіна Олена – кандидат географічних наук, декан факультету економіки та організації Кримського інституту інформаційно-поліграфічних технологій УАД.

Заваріка Галина - викладач Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, аспірант кафедри економічної і соціальної географії Київського національного університету імені М. П. Драгоманова.

Заволока Юлія - аспірант кафедри соціально-економічної географії і регіонаознавства, Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна

Заячук Мирослав - кандидат географічних наук, доцент, завідувач кафедри географії і картографії України, заступник декана географічного факультету Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича.

Івко Сергій - вчитель географії Красногорівської ЗОШ Токмацького району Запорізької області.

Ішук Степан – доктор географічних наук, професор, професор кафедри економічної та соціальної географії Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Кандиба Юрій - ст.викладач кафедри соціально-економічної географії і регіонознавства, Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна, кандидат географічних наук

Карпюк Галина – Заслужений учитель України, викладач географії та економіки Українського гуманітарного ліцею при Київському національному університеті імені Тараса Шевченка; м. Київ.

Кисельов Юрій - кандидат географічних наук, доцент кафедри географії, Луганський національний педагогічний університет імені Тараса Шевченка,.

Ключко Людмила - ст.викладач кафедри соціально-економічної географії і регіонознавства, Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна

Ковальова Катерина - кандидат педагогічних наук, старший викладач кафедри соціально-економічної географії Херсонського державного університету.

Ковальська Леся – кандидат географічних наук, докторант кафедри економічної та соціальної географії Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Козловець Андрій - старший лаборант кафедри соціально-економічної географії Херсонського державного університету.

Кононенко Олена - кандидат економічних наук, завідувач НДЛ “Регіональних проблем економіки і політики” географічного факультету, Київський національний університет імені Тараса Шевченка.

Корнилова Наталія - кандидат географічних наук, молодший науковий співробітник НДЛ “Регіональних проблем економіки і політики”, географічний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Корнус Анатолій - кандидат географічних наук, доцент кафедри загальної географії, Сумський державний педагогічний університет ім. А.С. Макаренка.

Корнус Олеся - здобувач кафедри соціально-економічної географії та регіонознавства Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна.

Крилов Микола - кандидат географічних наук, доцент кафедри географії України і краєзнавства Мелітопольського державного педагогічного університету.

Куриленко Ірина - студентка 5 курсу Херсонського державного університету

Лисецький Федір – професор, доктор географічних наук, Белгородський державний університет, завідувач кафедрою природокористування

Лісовська Олена - кандидат економічних наук, доцент, Національна академія Служби безпеки України,

Лісовський Сергій - доктор географічних наук, старший науковий співробітник Інститут географії НАН України,

Логвіновська Світлана - пошукач кафедри регіональної економіки та екології, викладач кафедри фінансів, Одеський державний економічний університет,

Малєєв Володимир – кандидат сільськогосподарських наук, доцент, доцент кафедри екології, Херсонський державний університет

Мальчикова Дар'я - кандидат географічних наук, доцент, доцент кафедри соціально-економічної географії Херсонського державного університету

Маруняк Євгенія - кандидат географічних наук, Учений секретар Інституту географії НАНУ

Марченко Оксана - кандидат географічних наук, доцент кафедри географії України та краєзнавства Мелітопольського державного педагогічного університету, заступник декана природничо-географічного факультету Мелітопольського державного педагогічного університету.

Маценко Алла - старший викладач кафедри географії України та краєзнавства Мелітопольського державного університету

Машкова Ольга - аспірантка кафедри соціально-економічної географії Херсонського державного університету

Мезенцев Костянтин - доктор географічних наук, доцент, доцент кафедри економічної та соціальної географії географічного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Мельничук Анатолій - кандидат географічних наук, молодший науковий співробітник науково-дослідної лабораторії “Регіональних проблем політики та економіки” Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Мельничук Олена – вчитель вищої категорії початкових класів спеціалізованої школи № 220 м. Києва

Мойсієнко Іван - кандидат біологічних наук, доцент кафедри ботаніки Херсонського державного університету.

Непша Олександр - асистент кафедри фізичної географії Мелітопольського державного педагогічного університету, заступник декана природничо-географічного факультету Мелітопольського державного педагогічного університету.

Немець Людмила – доктор географічних наук, завідувач кафедри соціально-економічної географії і регіонознавства, Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна

Олійник Валентина - викладач кафедри регіональної економіки та екології Одеського державного економічного університету.

Олійник Тарас – кандидат економічних наук, асистент Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Олійник Ярослав - доктор економічних наук, професор, член-кор. АПН України, завідувач кафедри економічної та соціальної географії, декан географічного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Пилипенко Валентина – заслужений вчитель України, директор гімназії „Софія”, м. Дніпрорудне, Запорізька область

Пилипенко Ігор – кандидат географічних наук, доцент, завідувач кафедри соціально-економічної географії Херсонського державного університету

Пилипенко Юрій – кандидат біологічних наук, доцент, завідувач кафедри екології Херсонського державного аграрного університету

Прохорова Лариса - старший викладач кафедри фізичної географії Мелітопольського державного педагогічного університету

Путренко Віктор - аспірант відділу природокористування та збалансованого розвитку Інституту географії НАН України

Савчук Іван - кандидат географічних наук, старший науковий співробітник відділу суспільно-географічних досліджень Інституту географії НАН України

Савюк А. – аспірант кафедри економічної і соціальної географії Одеського національного університету імені Іллі Мечникова

Семенов Василь - професор, доктор економічних наук, завідувач кафедри регіональної економіки та екології, Одеський державний економічний університет

Семенюк Станіслав – кандидат біологічних наук, доцент, завідувач кафедри зоології Інституту природознавства Херсонського державного університету

Сердюк Ала - кандидат географічних наук, доцент кафедри географії України та краєзнавства Мелітопольського державного педагогічного університету

Смаль Ігор – кандидат географічних наук, доцент кафедри географії Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя; м. Ніжин.

Смаль Ольга – дійсний член Малої академії наук України, переможець Всеукраїнської учнівської олімпіади з економіки, учениця 3-го курсу Українського гуманітарного ліцею при Київському національному університеті імені Тараса Шевченка; м. Київ.

Смирнов Ігор - доктор геогр. наук, професор кафедри країнознавства та туризму Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Таган Татяна - аспірант кафедри туризму Таврического національного університета ім. В.И. Вернадского,

Тарусова Наталя - кандидат біологічних наук, доцент, Учений секретар Мелітопольського державного університету

Тімець Оксана - кандидат педагогічних наук, доцент, завідувачка кафедри географії та екології, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

Тітенко Зоя – кандидат географічних наук, інженер кафедри економічної та соціальної географії Одеського національного університету імені Іллі Мечникова

Топчієв Олександр – заслужений діяч науки і техніки, доктор географічних наук, професор, завідувач кафедри економічної і соціальної географії Одеського національного університету імені Іллі Мечникова

Торбунова Мар'я - кандидат географічних наук, доцент, Таврійський національний університет ім. В.І. Вернадського, економіко-гуманітарний факультет в м. Мелітополі

Ходосовцев Олександр – доктор біологічних наук, професор, завідувач кафедри ботаніки Херсонського державного університету

Хомич Лариса – кандидат географічних наук, доцент, доцент кафедри економічної та соціальної географії Одеського національного університету імені Іллі Мечникова

Чехній Віктор - кандидат географічних наук, В.о. завідувача відділу ландшафтознавства, Інститут географії НАН України

Чорна Тетяна – завідувач сектором науково-технічної інформації та компьтеризації ПТЦ „Облдержродючість” у Миколаївській області

Чорний Сергій - доктор сільськогосподарських наук, професор, завідувач кафедри ґрунтознавства та агрохімії Миколаївського державного аграрного університету

Шевчук Сергій – аспірант кафедри економічної та соціальної географії географічного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Шилова Лідія - Почесний член Українського географічного товариства, вчитель-методист Мелітопольська ЗОШ I-III ступенів №14

Шишацький Віктор - доцент кафедри економічної і соціальної географії географічного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Шовкун Тетяна – викладач кафедри географії Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя; м. Ніжин.

Яковчук Олександр - кандидат географічних наук, доцент кафедри соціально-економічної географії і регіоназнавства Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна

РЕГІОНАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ УКРАЇНИ: ГЕОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ ТА ПОШУК ШЛЯХІВ ВИРІШЕННЯ

Збірник наукових праць

Відповідальний за випуск: Пилипенко І. О.
Художнє оформлення Мальчикова Д. С.
Технічний редактор Вишемирська С. В.

Формат 60×84
Папір офсетний
Умовно-друк. арк. 22,5
Наклад 300 прим.

Видавництво ПП Вишемирський В. С.
Свідоцтво серія ХС № 48 від 14.04.2005
видано Управлінням у справах преси та інформації
73000, Україна, м. Херсон, вул. 40 років Жовтня, 138,
тел. (0552) 35-35-61, e-mail: vvs2000@inbox.ru